

સુજસાની પાંચ ના પ્રાહકોને ૧૯૦૬ ની ચોથી ભંડ.

IV. ૧૦૦૦

21

ભેનપુરની સુંદરી.

સુશિલકાન્ત

પ્રકાશક.

સોનવાલ મંગળદાસ.

અધિકારિ-સુજસાની પાંચ.

કિંમત રૂ. ૧-૦૦-૦ ફોટો કોપીઓ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૭૪ વર્ષિક

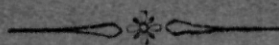
પુસ્તકનું નામ શૈલપુરની સુંદરી

વિષય

૬૫૩

‘ગુજરાતી યંચ’ ના ગ્રાહકોને ૧૯૦૬ ની ચોથી ભેટ.

શૈલપુરની સુંદરી.

રશ્મિકાન્ત.

પ્રકાશક,

સોમાલાલ મંગળદાસ.

માલિક-‘ગુજરાતી યંચ’.

(સર્વે હક્ક કર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ—અમદાવાદ.

આવૃત્તિ પહેલી.

પ્રત ૨૫૦૦

૧૯૦૬

“ ‘ કાળના બહેવા સાથે પ્રત્યેક મનુષ્યમાં સમયોચિત ફેરફાર થાય છે. ’ એ જગતનો સામાન્ય નિયમ છે. આ ફેરફાર મનુષ્યની માનસિક અગર શારીરિક પ્રકૃતિઓમાંજ ફક્ત નહીં પરંતુ શરીરની દરેક સંસ્થાઓમાં તે ફેરફાર દેખવામાં આવે છે. માનસિક, શારીરિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક વિં સંસ્થાઓનું સ્કુરણ થઈ પ્રતિદીન વૃદ્ધિને પામે છે અને તે દરેક સંસ્થા પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચતાજ મનુષ્ય પોતાની ઉન્નત સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ”

“ કાળક્રમદર્શક ઇતિહાસના લખનારા આપણને શિક્ષણ દે છે કે અમુક પ્રકારના મનુષ્યોએ અમુક પ્રકારનું આચરણ કર્યું તેથી અમુક પ્રકારનું ફળ તહેને મળ્યું. આ ફળ શાથી મળ્યું ?-કેમ મળ્યું ?-અને જો તે મનુષ્ય તે પ્રકારે કર્મ કરવા વિધી ગતિથી દોરવાઈ જાત નહીં તો ઇતિહાસમાં કેટલો ફેરફાર થાત ?-તે વિચારતાં મનુષ્યબુદ્ધિ ખરેખર ! આશ્ચર્ય પામે છે. ”

શ્રી બલભાઈ ચાવડાં જીવેરી.

(જન્મ સંવત. ૧૯૦૬.)

અર્પણ પત્રિકા.

રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈ રાયચંદ ઝવેરી

અમદાવાદ.

માત્ર દોઢ રૂપીઆના વાર્ષિક લવાજમમાં જોછામાં જોછા ૬ ફૌર્મ-૨૪ પાનાનું અઠવાડીક પત્ર “ ગુજરાતી પંચ ” જે કાંઈ દેશસેવા બળવે છે તેની દ્રષ્ટિ આપના તરફ જાય છે. આપ માત્ર સ્વાશ્રયને લીધે સામાન્ય સ્થિતિમાંથી શ્રીમંત વર્ગમાં પ્રવેશ કરી અમદાવાદના એક સુપ્રસિદ્ધ શેઠ તરિકે પૂજવા લાગ્યા છો, ગરીબોની બહારે ધાવામાં આપ હુમેશાં તત્પર છો, સખાવત કરવામાં આપના હાથ સદા ઉદાર રહેલા છે, સ્વધર્મ પ્રત્યે મમતા અને પ્રીતિ રાખો છો, શેઠનું મહાન્ પદ પામ્યા છતાં સાદાઈમાં રહો છો, દેશદાઝ હૈયામાં ધારણુ કરેલી છે અને આપે આપનું જીવન દેશી બંધુઓને બોધ લેવા લાયક બનાવ્યું છે-વિગેરે વિગેરે આપના સદ્ગુણોથી આકર્ષાઈ આ પુસ્તક આપને અર્પણ કરવાની રજા લઉં છું તેનો આપ સ્વીકાર કરશો એવી આશા છે.

લી. સેવક.

અમદાવાદ.
તા. ૨૦ માઈ સપ્ટેમ્બર
સન ૧૯૦૬.

સોમાલાલ મંગળદાસ
માલિક અને અધિપતિ
“ ગુજરાતી પંચ. ”

રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈ રાયચંદ ઝવેરીનું

જીવનવૃત્તાંત.

પ્રકાશક તરફથી આ પુસ્તક જેમને અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે તે રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈ રાયચંદ ઝવેરીનો જન્મ આ શહેરના એક જુના અને જાણીતા ઝવેરી મહુમ રા. રા. રાયચંદ પાનાચંદને સાં અમદાવાદમાં સંવત ૧૯૦૬ ના માગશર સુદી ૧૩ ના રોજ થયો હતો. રા. રા. રાયચંદભાઈને ત્રણ પુત્ર હતા. તેમાં સૌથી વડીલ રા. દલપતભાઈ, તેમનાથી ન્હાના રા. જગનભાઈ અને સૌથી ન્હાના રા. લલ્લુભાઈ હતા. તેમાં રા. દલપતભાઈ સં. ૧૯૨૨ માં અને રા. જગનભાઈ સં. ૧૯૪૯ માં ગુજરી ગયેલા છે અને હયાતભાઈમાં ફક્ત રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈ છે. મહુમ ઝવેરી રા. રા. રાયચંદભાઈ, ઝવેરીનો તથા ધીરધારનો ધંધો કરતા હતા અને તેઓ પોતાની પાછળ રૂ. ૨૫ હજારની મીલકત મૂકી સં. ૧૯૧૯ માં ૫૭ વર્ષની ઉંમરે ગુજરી ગયા હતા. તે વખતે રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈની ઉંમર માત્ર ૧૩ વર્ષની હતી. આઠલી ન્હાની ઉંમરે ધણું બાળકો વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હોય શાળામાં ઇંગ્રેજી ભાષાની શરૂઆત કરતા હોય છે અને “ ધંધો ” શી ચીજ છે તેનું તેમને બિંદુકુલ જ્ઞાન તો શું પણ ભાન સરખું હોતું નથી; પરંતુ એ અવસ્થામાં રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈનું જીવન જુદીજ દિશામાં દોડ્યું હતું. તેઓ માત્ર ગુજરાતી ભાષાનું થોડું જ્ઞાન મેળવી સં. ૧૯૧૮ ની સાલમાં ૧૩ વર્ષની ન્હાની વયથી પોતાના પિતા-શ્રીના ઝવેરીના ધંધામાં જોડાયા હતા. ધંધામાં તેમનો શોખ ધણો હતો, અને શુદ્ધ દાનત રાખી આપ બળથી આગળ પડવા ઉપરજ તેમનું નિશાન હતું. ઝવેરીના ધંધામાંથી તેમણે પરચુરણ વ્યાપાર કરવા માંડ્યો અને રહેતાં રહેતાં શેર દલાલીનો ધંધો તેમણે પકડ્યો હતો. બાદ સંવત ૧૯૫૧ માં ધી અમદાવાદ ન્યુ સ્પીનીંગ એન્ડ મેન્યુફેક્ચરીંગ મિલ બનાવી એટલમાં સં. ૧૯૫૬ માં ભયંકર દુકાળનું સંકટ આવી પહોંચ્યાથી ધણી મુશ્કેલી પડ્યા છતાં તેમણે આ મિલને અડગધૈર્યથી ઉભી રાખી. બાદ સં. ૧૯૫૮ માં તેમણે “વ્યાપાર ઉત્તેજક સ્પિનિંગમિલ” રાખી તેને ધણી સારી સ્થિતિમાં લાવી મૂકી છે અને હાલ નવી “ હરીપુર સ્પિનિંગ મિલ ” તેમણે તૈયાર કરાવવા માંડી છે.

મિલના ધંધામાં આગળ વધવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને ઇંગ્રેજ બા-
પાતું જ્ઞાન હોવું જોઈએ છીએ--એ ભાષાની સાહાય્ય વડેજ એ ધંધાની
શરૂઆત કરનારાઓ ફાવી શક્યા છે, પરંતુ રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈની
ખાખતમાં તેમને ઇંગ્રેજ બાપાતું જ્ઞાન ખિલકુલ નહીં હોવા છતાં અને
ગુજરાતી ભાષામાં પણ તેમનું જ્ઞાન થોડું હોવા છતાં તેઓએ મિલનો
ઉદ્યોગ ધમધોકાર ચલાવ્યો છે એટલુંજ નહીં પણ તેમણે જે જે ધંધા
હાથમાં લીધા તે દરેકમાં પૂર્ણ ફત્તેહ મેળવી છે. એ તેમના સ્વાશ્રયનુંજ
પરિણામ છે— રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈ સ્વાશ્રય વડેજ એક સામાન્ય સ્થિ-
તિમાંથી શ્રીમંત વર્ગમાં આવી પહોંચ્યા છે. આપદાદાની શ્રીમંતાઈના
પ્રતાપે શ્રીમંતાઈ ભોગવવી એમાં કાંઈ વિશેષ મુશ્કેલાઈ નથી પદંતુ
આપજનવડે શ્રીમંતાઈ પ્રાપ્ત કરવી એજ કઠીન કાર્ય છે—એ કાર્ય માટે
પ્રમાણિકતા, ધૈર્ય, ખાખત, દયા, ક્ષમા, હિમ્મત અને જાત મહેનતની જરૂર
છે, એટલે એ સર્વ સદ્ગુણોને લીધેજ રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈ રાયચંદ
ઝવેરી અમદાવાદના એક નામાંકિત શેઠ તરીકે આજે, યોગખાવા
લાગ્યા છે.

પરંતુ “શેઠ” કહેવાયે “શેઠ” નથી. સુખ સંપત્તિ મળ્યા છતાં સાદાઈ
અને સખાવતમાં ઉદાર દિલ રાખનારા રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈના જેવા
સજ્જન-શેઠિયાઓ જાવશ્વેજ મળી આવશે. બાળ વયથી પોતે તમામ
જાતનાં સુખ દુઃખ વેઠેલાં હોવાથી સામાન્ય સ્થિતિવાળાઓની મુશ્કેલી-
ઓ કેવી કેવી અને ક્યાં ક્યાં હાથ છે તેનો પૂર્ણ અનુભવ રા. રા. શેઠ
લલ્લુભાઈ રાયચંદ ઝવેરીને થયેલો છે અને તે અનુભવને લીધે તેમની
સખાવતો સમયાનુસાર અને સુસ્થળે થતી જોવામાં આવે છે. પોતે કેળ-
વણીના થોડા સંસ્કારી હોવા છતાં કેળવણીની અભિવૃદ્ધિ પ્રત્યે તેમનો ઉ-
ત્સાહ ઘણો છે એટલુંજ નહીં પણ પોતાના જૈન ધર્મ માટે તેઓ મોટું
અભિમાન ધરાવતા જણાય છે. ગરીબ જૈનોને ધંધે લગાડવા તથા તેમને
રહેવા ખાવાનો ખર્ચાખર્ચ કરી આપવાના હેતુથી સન ૧૯૦૫ ના નવે-
મ્બર માસમાં રૂ. ૨૫ હજારની ગંજાવર રકમ કાઢી “ઝવેરી લલ્લુભાઈ
રાયચંદ જૈન હિતવર્ધક ગૃહ” નામની એક સંસ્થાની સ્થાપના તેમની
મુખ્ય મદદને લીધે થઈ છે, એટલુંજ નહીં પણ રૂ. ૩૦૦૦ ની કિંમતનું
પોતાનું એક મકાન પણ તે ગૃહની કમિટીને હસ્તક તેમણે સોંપ્યું છે.
તેમણે જૈન ઉપરાંત ખ્રીસ્ત અનાથોને પણ મદદ કરી છે. રસ્તામાં રખ-
ડતાં જે આંધળાં, લુલાં, પાંગળાં તથા રોગીઓને હોસ્પિટલમાં સગવડ

નથી તેમને રાખવા માટે અને તેમની દવાની સગવડ કરવા સાર એક ગૃહ બનાવવા રૂ. ૨૫ હજારની રકમ તેમણે ધર્માદા આપવા કચ્છુલ્યું છે તેમ મહીપતરામ અનાયાશ્રમને પોતાનું રૂ. ૧૦૦૦ ની કિંમતનું ખેતર બક્ષી તથા વ્યાપાર ઉત્તેજક રિનિંગ મિલના પોતાના કમિશનમાંથી એક આની ભાગ આપી વાર્ષિક રૂપીઆ બે હજારની આવક થાય એવી ગોઠવણ તેમણે કરી આપી છે. ઉપરાંત ખેતાંબર બોર્ડિંગ ફાંડમાં રૂ. ૨૦૦૦ ની મદદ કરી છે. સન ૧૯૦૫ ના બારે વરસાદમાં માધવપુરામાં આવેલી રેલ વખતે ૨૫-૨૭ માણસોને તેમણે કુળતાં બચાવવામાં હતાં અને એવી રીતે તેમણે જે જે પરચુરણ પરોપકારી કાર્યો કર્યાં છે તે અગણિત છે. અમદાવાદ શહેરના મ્યુનિસિપલ કમિશનર તરિકે પણ તેમણે ત્રણ વર્ષ સુધી કામ કરેલું છે. આ બધું છતાં તેમની સાદાઈ હદ ઉપરાંતની છે. શ્રીમંતમાં શ્રીમંત, ગરીબમાં ગરીબ, વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ, બાળમાં બાળ અને મોટામાં મોટા અમલદારથી ન્હાનામાં ન્હાના નોકર સર્વની સાથે મગરૂબીના સ્હેજ પણ પવન વગર, આ શેઠ હળી જાય છે, અને તેથી તેમના પ્રતિ લોકપ્રિયતા વિશેષ થઈ પડી છે.

રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈ રાયચંદ જવેરીને રા. ચંદુલાલ, રા. કેશવલાલ, રા. અમૃતલાલ અને રા. રતીલાલ નામના ચાર પુત્ર રત્નો છે. તેમાંના પહેલા ત્રણ પુત્રો તેમની સાથે ધંધામાં જોડાયા છે અને છેલ્લા પુત્ર વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. એવા એક સુખી કુટુંબ સાથે એ પરોપકારી શેઠ દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવે, તેમની શારીરિક સંપત્તિ સારી રહી લક્ષિમાં વૃદ્ધિ થાઓ અને તેમના ઉદાર હાથે અન્ય અનેક પરોપકારી કાર્યો તેઓ કરે એવી શુભેચ્છાથી તેમના કલ્યાણકારક જીવનવૃત્તાંતની નોંધ અત્ર સમાપ્ત કરીએ છીએ.

મહારી જન્મભૂમિને

સરસ્વતીસમર્પણ

૧૯૦૪

રશિમકાન્ત,

‘રશ્મિકાન્ત’ કૃત પુસ્તકો.

શૈલપુરની સુંદરી.

સમય-કરણદેવ વાઘેલાની પછીનો-રજપુત રાજ્યના નાશ તથા
મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપનાનો

ટુંક મુદતમાં છપાઈ બહાર પડશે

કલ્યાણ

(ગુપ્તચર ગ્રન્થાવલી)

ટુંક મુદતમાં છપાઈ બહાર પડશે

યાને

પાંચ ટુંકી કર્મ કથાઓનો સંગ્રહ.

‘શૈલપુરની સુંદરી’ ની અનુરૂપ કથા.

હવે પછી—

સોલંકીની સ્નેહમૂર્તિ.

ઐતિહાસિક નવલકથા.

અમદાવાદમાં દર રવીવારે પ્રાતઃકાળમાં પ્રકટ થતું

ઈંગ્રેજી—ગુજરાતી વર્તમાન પત્ર.

“ ગુજરાતી પંચ. ”

અમદાવાદમાં પ્રકટ થતાં પત્રોમાં આ પત્ર આગેવાન દરજ્જે ધરાવે છે.

આ પત્રમાં ઈંગ્રેજી લેખો ધણી છટાદાર રીતે લખવામાં આવે છે અને ગુજરાતી લેખોમાં અધિપતિ તરફના વિસ્તાર પૂર્વક વિચારો દર્શાવવા સારૂ લીડરો, ચાલુ બાબતો ઉપર સટીક વિવેચન સારૂ અમારી નોંધ, વિવિધ બાબતો અને લાંબી ખબરો માટે વિષયમાળા, ટકાર સાથે રમુજ ચખાડવાને પંચનાદ, શહેરની દિવાની, ફોજદારી, મ્યુનિસિપાલિટીને લગતી તથા પરચુરણ ખબરો સારૂ શહેર સમાચાર, વૈષ્ણવ, જૈન, ઇસ્લામ, પારસી, વડોદરા રાજ્ય, કાઠીઆવાડ-કચ્છ, ગુજરાત, મુંબાઇ ઇલાકો, હિંદુસ્થાન, વિદેશ, અને વિદ્યાહન્ટર—જાણવાજોગ સમાચારો માટે વર્તમાન સાર, કાવ્ય માધુર્યનો સ્વાદ ચખાડવાને કાવ્ય કુસુમ, વાર્તાના શાખિતોને માટે સાંસારિક તથા ઐતિહાસિક વાર્તાઓ, અને નોટીસો તથા જાહેર ખબરો માટે જાહેર ખબરોના વિભાગ પાડી દરેક બાબત વાચક વર્ગને જ્ઞાન સાથે ગમ્મત પમાડે એવી રીતે શુદ્ધ અને સરળ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ કરવામાં આવે છે તથા જુદા જુદા જાણીતા અને વિદ્વાન લેખકો તરફથી લખાઈ આવેલા ધણા લેખો સ્થળ મળ્યા પ્રમાણે દાખલ કરવામાં આવે છે.

આમ છતાં પત્રનું વાર્ષિક લવાજમ ધણું જુજ છે.

સ્થાનિક ગ્રાહકો માટે ફક્ત રૂપિયો દોઢ

બહાર ગામના ગ્રાહકો માટે ફક્ત રૂપિયા અઢી

આ બધા ઉપરાંત ખાસ લાભ.

ગ્રાહકોને દર વર્ષે વાંચવા લાયક દળદાર પુસ્તકો ભેટ આપવામાં આવે છે.

સન ૧૯૦૬ ની ભેટ આ પુસ્તક છે તે ઉપરથી ભેટની બાબત સંપૂર્ણ ખાતરી થશે.

ઉપર પ્રમાણે આ વાંચનથી બરપૂર નિષ્પક્ષપાતપણે સ્વતંત્રાથી વિષયો ચર્ચાવનાર, તથા સસ્તુ હોવાથી ધણું લોકપ્રિય થઇ પડ્યું છે તેથી

જાહેર ખબરો આપનારાઓ માટે એક ઉત્તમ સાધન છે.

જાહેર ખબરના દર પાણુ ધણા સસ્તા છે.

તીચે સહી કરનારને મળો અગર લખો.

માલીક—“ ગુજરાતી પંચ. ” અમદાવાદ.

આમુખ.

આપણા યુન્હીવર્સિટીથી પસાર થયેલા ગ્રાજ્યુએટોની મ્હોટામાં મ્હોટી જે આપણુ સામાન્ય રીતે કહીડાય છે તે એ છે કે તેઓ વ્યવહાર જ્ઞાન ધરાવતા હોતા નથી. તેઓ ચોપડીના કીડા હોય છે અને તે કારણુ-સર ઘણા વેદીઆ દોર જેવા થાય છે. આ વાત દેટલે દરજ્જે ખરી છે તે આ લેખકના ગ્રેજ્યુએટ મિત્રો સારી રીતે સમજતા હશે.

હાલની કેળવણી એવા પ્રકારની છે કે આપણે આપણા દેશનું કશું પણ જાણવાને શક્તિમાન થતાં નથી. આપણે—(યોગ અપવાદ ક્ષીવાય) નથી જાણતા બરાબર રીતે શાસ્ત્ર કે પુરાણ—નથી જાણતા આપણા ઇતિહાસ કે ભૂગોળ—નથી જાણતા આપણી ભૂમિનો સ્નેહ અને નથી જાણતા આપણી ભાષા—ખરેખર આ આપણને નીચું જોવડાવનાર છે.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ જાણનાર મૂળ ગુજરાતમાં યોડાજ છે. કાષ્ઠ વિદ્વાન ગણાતા ગ્રેજ્યુએટને પુછશો તો ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ કે રોમ, ગ્રીસ, કે જાપાન, અમેરીકાની હકીકત પોપટની માફક કહી જશે. પરંતુ ગુજરાતના ઇતિહાસની કશી પણ હકીકત પુછશો તો તરતજ, શો જવાબ આપવો તે ત્હને સુઝ પડશે નહીં અને તરત વિચાર કરશે કે તે તે જાણતો નથી ! ! ઇંગ્લાંડમાં રાજ્ય પાસેથી પ્રજા પોતાનો હક શી રીતે લઇ શકી ને તે કહેશે; ત્યાંના મ્હોટા લેખકો ક્વીલસફે, ઇતિહાસકારોના નામ તરત કહેશે. મેન્તાકાર્ટા હેબીઅસ, કોર્પસ વગેરે ચિન્હો શી હતી તે કહેશે. ઝાગરટન પીરીઅડ કયો હતો, ઇંગ્લેંડે ધીરે ધીરે પોતાનું રાજ્ય કેમ વધાયું તે તે સારી રીતે કહેશે, ત્યાંની ન્હાનામાં ન્હાની નદીઓ કે પર્વતો ના નામ કહેશે. ફ્રાન્સ કે અમેરીકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કેમ થયું ? તે મેળવતા પ્રજાને શા શા દુઃખો અને સંકટો વેડવા પડ્યા તે તે કહેશે; રોમમાં પેટ્રીસીઅનો પાસેથી ર્થેબીઅનોએ ધીરે ધીરે પોતાના હક શી રીતે લીધા અને ર્થેબીઅનોએ પેટ્રીસીઅનો કરતાં ઉચ્ચ સ્થિતિ કેમ પ્રાપ્ત કરી તે તે કહેશે; ગ્રીસમાં આથેન્સ, સ્પાર્ટો, થીબ્સ, મેસીડોનીઆ વિગેરેએ પોતાની મહત્તા શી રીતે મેળવી તે તે કહેશે; જાપાનનો પાછલો અને હાલનો ઇતિહાસ પુછશો તો વખતે કહેશે, પરંતુ ગુજરાતના રાજ્યની સ્થાપના ક્યારે થઇ ત્હને જાણ;—વતરાજ, મૂળરાજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, હીમદેવ, કરણદેવ આદી રજપુત રાજ તથા

મહમદશાહ, અહમદશાહ, બહાદુરશાહ આદી બાદશાહો કોણ હતા અને કેવા હતા, ત્હેનો જવાબ;--અગર આવડા, સોલંકી, વાઘેલા, મુસલમાન મરેઠા ઇંગ્રેજ વિગેરે એ ધીરે ધીરે પોતાની મહત્તા શી રીતે વધારી ત્હેનો જવાબ--તે દઈ શકશે નહીજ. એટલુંજ જાણુતા નહી હોય તો ગુજરાતનું રાજ્ય કેટલું હતું અને કેવડું થયું--અગર વર્તમાન સમયમાં ગુજરાત ઉપર ઇંગ્રેજોનું રાજ્ય કેવડું છે અને દેશીરાજાઓનું રાજ્ય કેટલું છે--ગુજરાતના રાજ્યની હદ કયાં સુધી થઈ હતી અને તે જ્યારે મહા રાજ્ય હતું ત્યારે ત્હેની ધ્વજ કયાંસુધી ફરફરતી હતી તે કયાંથી જાણુતા હોય ? !

અહાવી આપણી કેળવણી છે ! અને ત્હેના પ્રતાપે આપણે મહોટા માણસો--ઇતિહાસકારો, મંથકારો, શીલસુદ્ધો, ભૂગોળ અને હુસ્તરવેત્તાઓ. રાજ્યદારીઓ, વિં જતાવવાને અશક્ત નીવડ્યા છીએ એમ આ લેખકનું માનવું છે.

ગુજરાતનો પ્રાચિન ઇતિહાસ, ગુજર્જરભૂમિની પ્રાચિન શિક્ષિ સિદ્ધિ, આર્ય લોકોની રહેણી કરણી કેવી હતી તે જતાવવાનો આ લેખકનો ઉદ્દેશ છે અને તે ઉદ્દેશને અનુસરી તે પોતાના ગુજર્જર બંધુની સેવામાં હાજર થાય છે.

જ્યા સુધી એક પ્રજા 'હું' અને 'મહારો હક્ક' 'હું' અને 'મહારી ભૂમિ' 'આ દેશ તેજ મહારૂ સર્વસ્વ' એ ત્રણ સિદ્ધાન્તો જરાબર જાણુતી નથી ત્યાંસુધી તે પ્રજાનો ઉદય કદી પણ થતો નથી. આ બાબત જગતના અનેક ઇતિહાસોથી સાબિત થાય છે.

ઉપરના ત્રણ સિદ્ધાંતો પ્રજાનો પ્રત્યેક મનુષ્ય સમજે અને તેમના મનમાં જરાબર ઠસે તોજ દરેક મનુષ્ય પોતાનું શ્રેય કરી શકે એમ આ લેખકનું માનવું છે અને તે ત્રણ સિદ્ધાંતો પ્રેરવાનો પણ ત્હેનો ઉદ્દેશ છે.

આ લેખકની પ્રથમ ભૂમિકા અન્ય સ્થળે થયેલી હતી પરંતુ તે સ્થલમાં તે ભૂમિકાની ઉચ્ચ સ્થિતિ અજુગળપણા કારણોથી વા અટપટા સંજોગોથી નહી પ્રાપ્ત થવાથી અત્ર સ્થલે તે ભૂમિકાનો પ્રસાર થાય છે.

જે સમયે લેખકે આ પુસ્તક--જે આ જાતના પુસ્તકોના પ્રસારમાં પ્રથમજ પ્રયાસ છે તે પુસ્તક--લખવા શરૂ કર્યું તે સમયે ત્હેણે ધારેલુંજ નહી હતું કે તે પોતાનું પુસ્તક હાલના રૂપમાં ચૂકી શકશે. પરંતુ સંજોગોના વિચિત્ર સંધાનોથી તે પુસ્તક પોતાના બંધુઓ સમક્ષ ચૂકવાને તે શક્તિમાન થયો છે.

લેખનો સમય ગુજરાતના હેલ્થ રજીસ્ટ્રાર વાઘેલા કરણદેવના પત્રીનો છે. સમય એવો હતો કે તે વખત હોંદુ તથા મુસલમાન બન્ને ધર્મો વચ્ચે ધર્મ ઝનુન હતું, અને વેર વ્યાપી રહેલું હતું. આ વખતની સ્થિતિ લેખ વાંચનારને, તે વાંચવાથી જણાશે જ, તેથી તે અત્ર સ્થળે પુનઃક્રત કરવું વ્યાજબી લાગતું નથી. વાંચનારને આ લેખના દરેક પાત્ર તપાસતાં લાગશે કે દરેક પાત્ર જુદી જુદી મુખ્ય સંસ્થાઓનું છે અને લેખકે પોતાથી બનતા પ્રયાસે, યથાશક્તિ, ધર્મ, કર્મ અને વૈભવની સ્થિતિ દર્શક પાત્રોને જીવન આપેલું છે.

લેખની વસ્તુ અર્થ ઐતિહાસિક છે. ઐતિહાસિક પાત્રો યોગ્ય સમયે પ્રવેશ છે અને પોતાના અનુભવ રંગભૂમિ ઉપર બતાવી, વસ્તુ સ્થિતિમાં લેખકથી જીવન અપાયલા પાત્રો બેગા બની, તેઓના અનુભવનો ઉપયોગ કરાવી વાંચનારને તે સમયની સ્થિતિ ત્હેના નેત્ર સમક્ષ ખડી કરાવે છે. રામ કરણદેવના વખત વિષે ઇતિહાસકારોએ જે કાંઈ લખ્યું છે તે ઘણું જ ઓછું લખેલું છે અને આ લેખ તે વખત ઉપર જરાક વધુ અજવાળું તાંબશે એમ લેખક ધારે છે.

લેખકની આ જાતની આ પ્રથમજ કથા છે અને ત્હેનો પ્રયત્ન જે કે ગુજર સાહિત્યમાં વૃદ્ધિ કરવાનો છે પરંતુ ન્હાના વિદ્વાન વર્ગ (Learned few) ને માટે આ પુસ્તક રચી મુકવાનો ત્હેનો ખીલકુલ વિચાર નથીજ. જે અંથકારો ભાષામાં બહુ ટાપડીપ કરી નવીન શબ્દો તથા અધરી વાક્ય રચનાઓ ધાલી ન્હાના વિદ્વાન વર્ગને માટે પુસ્તકો લખનારા છે ત્હેમને, વખતે, આ પુસ્તક વાંચવાથી ક્ષોભ થશે પરંતુ ત્હેવા અંથકારોને લેખક નમ્રતાપુર્વક જણાવવા રજા લે છે કે જે અંથકારો ભાષાની સુધારણા સંસ્કૃતમય બનાવવાથીજ થાય છે એમ ધારે છે ત્હેમાં ત્હેમની મ્હોટી ખૂલ છે એટલુંજ નહી પરંતુ પોતે પોતાની છુટનો ગેરઉપયોગ કરે છે. ભાષા બનાવી બનતી નથી. લેખકેએ જે ભાષા વપરાય છે ત્હેમાંજ લખવાનું છે. પોતાના મગજના ઘાંટાએ સુઝાડેલા સંસ્કૃતમય શબ્દો મુકી સાદો ગુજરાતી શબ્દ મૂકે ત્હેનો ત્યાગ કરી, શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ મુકી—ભાષાને મારી ઠોકરી અધરી લખવી તે ભાષાની સુધારણા નથી પણ ભાષાને ધા મારનાર છે. લેખકનો પોતાના મિત્રને આપેલો મત છે કે 'Writers have not to legislate the language but they have to be the lawyers of the language' એટલે લેખકેએ ભાષાના ધારા બાંધનારા થવાનું નથી પરંતુ ભાષાના દિમાયતી-

તરીકે વર્તવાનું છે. ભાષા પોતાની મેળે જન્મ સ્હેલી થવાનો યત્ન કરે છે તેમ લેખકોએ પણ સ્હેલી કરવા યત્ન કરવો જોઈએ.

લેખકની કેટલાક ઠેકાણાની ભાષા જોતાં વાંચનારની ટીકાપાત્ર તે થશે એમ તે ધારે છે. પરંતુ જે ઠેકાણે સંસ્કૃતમય શબ્દો—જે અપરિચિત છે તે—મુકવા પડ્યા છે તે લેખકે પોતાની ખુશી વગર અને હાલના મન-તરંગ (Hobbies) ને જરા માન આપીને મુકેલા છે. આમ કરવા સાર લેખક પણ ઉપદ્રા દોષમાં આવે છે પરંતુ તેમ લાચારીએ કરવા સાર વાંચનાર હેતે મારી આપશેજ.

પરંતુ લેખકે ખતતા સુધી શુદ્ધ, ગુજરાતી ધરગદ્ય ભાષાજ વાપરવાનો યત્ન કર્યો છે અને તે હવે જે બીજા પુસ્તકો ગુર્જર અંધુઓની આગળ મુકવા શક્તિમાન થશે તો તો હેમાં ખતતા સુધી તે જાતની ભાષા વધારે વાપરશે. આ પુસ્તકમાં ખતતાં સુધી લેખકે ભાષા વિષે આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે હેણે પોતે જ્યાં જ્યાં અંધકાર તરીકે ટીકા યા વર્ણન કર્યું છે ત્યાં ત્યાંજ જરા અધરી ભાષા વાપરેલી છે. બીજે અધે ઠેકાણે ખતતા પ્રયત્ને સાદી ધરગદ્ય ભાષા વાપરેલી છે.

સંસ્કૃતમય ભાષા વાપરનારાઓએ ગુજરાતિ સાહિત્યનું જે અહિત કર્યું છે તે એ છે કે જ્યારે તેઓએ સંસ્કૃતને મારી ઠોકાને ભાષામાં ધાલવા માંડ્યું ત્યારે આપણા ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્ય શોખીન પારસી-ભાષીઓ જકડી પકડીને પારસી ગુજરાતી ભાષાનો પ્રચાર કરવાનો યત્ન કર્યો છે અને તેથી ‘એ બિલાડી અને વાંદરાની માફક સંસ્કૃતમય ગુજરાતી તથા પારસી ગુજરાતી બન્ને પરસ્પર વિરોધી થતાં—બન્ને છેક છેડે પહોંચતાં—બન્ને ઉપરથી વાંચનારની પસંદગી ઉતરી ગઈ અને ભાષાની કિંમત કોડીની થઈ ગઈ એમ ઘણાનું માનવું છે.

સંસ્કૃતમય ભાષા લખનાર કેટલાએકનું એક સ્વપ્ન છે કે આખા હિન્દુસ્તાનમાં એક સમય એવો આવશે કે ઘેર ઘેર વૃદ્ધ કે યુવાન—પુરુષ કે સ્ત્રી—સંસ્કૃત ભાષા બોલશે અને લખશે. આ સ્વપ્ન ખરૂં પડશે કે કેમ તે વિષે લેખક કહી શકતો નથી, પરંતુ તે પોતાની અદ્ય બુદ્ધિથી જે વિચાર કરી શકે છે તે મુજબ તે ધારે છે કે તેમ બનવું તદ્દત અસંભવિત છે. વખતે એવી ભાષા લખવાથી વખત એવો આવે એ સંભવિત છે કે એક પ્રાન્તની ભાષા બીજા પ્રાન્તવાળા સમજી શકે પરંતુ સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર ઘેર ઘેર પુનઃ ધાય તે વાત હવામાં બાંધવા જેવી લાગે છે.

આ લેખક પોતાના પુસ્તક-ધરંગા સ્ત્રીવર્ગ કે બાલકો વાંચે અને સમજે એવી ભાષામાં લખાયલા જોશે ત્યારે અંતઃકરણથી ખુશી થશે.

ભાષાની જોડણી સાર પણ હાલના કેટલાક અસંતોષી લેખકો, જેઓ માની ન શકાય એવા સ્વપ્ના ધરાવે છે તેઓ-પોતાની શક્તિનો ક્ષય કરે છે. જોડણીના નિયમની જરૂર શી છે તે આ લેખક સમજી શકતો નથી. જે જે ઠેકાણે જે જે શબ્દ જે જે રીતે બોલાય તે તે ઠેકાણે તે તે શબ્દ તે તે રીતે લખાવે એમ એવો આ લેખકનો મત છે. કાંઈ જોડણીના નીચણને લીધે ભાષાના સાહિત્યની વૃદ્ધિ થવાની નથી તેમ હોવા અભાવે સાહિત્યનો ઘટાડો પૂરું થવાનો નથી, તેથી આ લેખક તેવા ભાષા પંડિતોની ક્ષમા માગી વિનંતી કરે છે કે હોમણે એ વ્યર્થ માથાકુટ કરવી સુકી દધ, હોંની ગડબાંજમાં વખત ગુમાવવા કરતાં ગુજ્જર સાહિત્યને બીજી રીતે મદદ કરી હાલના સમયમાં આપણે દરેક પ્રકારની છુટ-રાજ-કીચ, ધાર્મિક, માનસિક, સમાજિક, વિગેરે છુટ-માંગીએ છીએ તો ભાષાની જોડણીની છુટ પણ માંગવાને વાંધો શા છે તે લેખક સમજી શકતો નથી.

આ પુસ્તક વાંચી લેખક કોણ છે તે જાણવાનો કેટલાક પ્રયત્ન કરશે હોમને વિશ્વસિ કરવામાં આવે છે કે હોની વધુ જાળખાણુ આપવી અયોગ્ય છે. લેખક પોતે જ્યારે શુભ રહેવા માંગે છે ત્યારે હોની જાળખાણુ શી રીતે આપવી ? તે પ્રશ્ન વિચારવા જોવો છે. તે પોતે પોતાને લીધે જાળખાય હોવા કરતાં પોતાની કૃતિથી-પુસ્તકો, કથાઓ, વગેરેથી જાળખાય તેજ સાર એમ આ આમુખના લેખકનો મત છે.

લેખકે પોતાની ઉછરતી વયમાં આ પુસ્તક લખેલું છે તેથી આગળ ઉપર તે વધુ અને સારા પુસ્તકો પ્રજા સમક્ષ મુકવા શક્તિમાન થશે અને ગુજ્જર સાહિત્યની પોતાથી બનશે એટલી સેવા કરશે એમ હોના મિત્રો તરફથી આશા રખાય છે; અને તે આશા, લિખિત હશે તો ફળી-ભૂત થશેજ.

આ લેખ લખતાં તથા પ્રકાશતાં જે મિત્રોએ લેખકને મદદ આપી છે તે બદલ આ આમુખ દ્વારા લેખક પોતાનો આભાર પ્રદર્શિત કરાવે છે અને તે પોતાના અંગત મિત્રનું જેણે અતિ ગંભીરાધથી દીન પ્રતિદીન મહેનત કરી, સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે ખરા અંતઃકરણથી યત્ન કર્યો હોવું-નામ ગ્રંથ રહે ત્યાં સુધી અમર રાખવા માટે વ્યવસ્થિત કરી, જોડે છે.

અંતે દીકાકારોને આ પુસ્તક ઉપર ન્યાય મુકત દીકા કરવા વિશ્વસિ, લેખક આમુખદ્વારા કરે છે અને સઘળા દોષ જે જાણવા કર્તા ઇચ્છા રાખે છે તે સઘળા પ્રકારના દોષ દર્શાવવા સૂચના કરે છે.

ચૈત્ર સુદ ૧૨. ૧૯૬૨.

ગુજરાત પ્રિન્ડોગ પ્રેસ.

દરેક જાતનું જોખ કામ તાકીદે તૈયાર થાય છે.

અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી નવા ટાઈપમાં સઘળું કામ થતું

હોવાથી ગ્રાહકોને હરેક રીતે સંતોષ મળી શકશે.

તાકીદે અને મુકરર કરેલે વખતે કામ કરી આપવા માથે લઈએ છીએ.

મુદ્ર વાંચવાની કડાકટ ગ્રાહકોને કરવી પડશે નહીં.

વધુ વિગત માટે જાતે મળ્યાથી ખુલાશો થશે.

શૈલપુરની સુંદરી

પ્રકરણ ૧

મસલત.

“ હોકના થોક બહેને થોક પાડી શોક કરે. મરજીમાં આવે તે કરે તેમાં મ્હારે શું ? સંસારમાં રહીને કરવાનું કરીએ નહીં તો જીવન ધર્યું શા કામનું ? આ પ્રમાણેનો અવાજ એક ગુફામાંથી આવતો હતો.

સુલભરાહિની, નિર્મલમલિકા લોગાવતિ નદી શૈલપુર પાસે થઈ તળદીક આવેલા જંગલમાં વહન કરેછે. આ જંગલ વિશાળ તથા ભયંકર છે. ખરે દૂંડાડે-ખર બપોરે પણ ભયાનક ભાસે છે. વિર પુરપતા અથવા સંસાર ત્યાગી નિરપદ મહાપુરુષોના સિવાય કોઈ મનુષ્ય અંદર પ્રવેશ કરતાં મિતીયુક્ત થતાં પ્રવેશ કરવાને અશક્ત છે. જાડોની ઘટા વિધાતાની કૃતિના અવલોકન કરનારને અતિશય રમણીય લાગતી હતી. આ ઘટાઓની વિચિત્ર રચનાઓ સહિકર્તાના અગાધ ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરાવી મનુષ્ય જુદાં અદ્વય સમય આશ્રયવત્ અવનવા આદોલન કરાવતી હતી.

મધ્યાન્હકાળના ઉજ્જ્વલ સૂર્યની રશ્મિએ આ જંગલ ઉપર પોતાનો અમલ જણાવ્યો. તરવાસિ પક્ષીઓ પ્રભાતનો આનંદ આપનારને ધિક્કારમયી દૃષ્ટિએ નિરખી, પોતપોતાના સ્થાનોને નિર્જન બનાવી, કોઈ કોઈ સ્થળે પોતાના બગ્ગાઓની સંભાળ માટે બેસતી માતા સીવાયના સર્વે પક્ષીઓ-દૂરના ભાગમાં લોગાવતિ નદીના તીર ઉપરના તરવરાપર વિશ્રામ લેવા આદ્યા ગયા છે. નિલમર્યુની ઉગેલી ધાસ ઉપર પરાવર્તન પામતા સૂર્ય કિરણો આ સમયે રમ્મ ભાસતાં હતાં.

જંગલમાં માર્ગ નહોતો હોવાથી—એ કે કોઈ ટુંકાણે ધાસ ઉગેલી હતી નહોતી અને તેથી જગ્યા ઉઘાડી હતી. પરંતુ તે જગ્યા વપરાતી

હોય એમ નહીં લાગવાથી-કોઈ મનુષ્યનો સંચાર આ જંગલમાં બાગેજ હોય તેમ લાગતું હતું. થોડે થોડે અંતરે ઝાડની બખોલો તથા પથ્થરની ગુફાઓ દૃષ્ટિએ પડતી હતી. તથા તેમાં વસતિ હોય ત્યમ લાગતું હતું. આ ગુફાઓ તથા બખોલોને પ્રેક્ષક તરતજ તેમાં જંગલી લોકોનો નિવાસ હશે એમ કહી શકે એમ હતું.

પ્રચંડ બાનુના કિરણોને જમીન ઉપર આવતા અટકાવતાં ઝાડોની ઝાડીની વચ્ચે ઉક્ત ગુફા આવેલી હતી. જ્યારે આપણું પ્રકરણ શરૂ થાય છે તે પ્રસંગે આ ગુફામાં ચાર માણસો બેઠેલા હતા.

અંશુમાલિ આસપાસના તરવરો, વનસ્થલિઓ ઇત્યાદિ પદાર્થો-સ્થળોને પોતાના તેજથી દીપાવવાને શક્તિમાન થયો હતો. પરંતુ આ ગુફાને અજવાળુ આવવાને તે અશક્ત બન્યો હતો. ગુફાની અંદર અજવાળુ આવતું હતું નહીં તેથી તેમની વચ્ચે એક દીવો બળતો હતો. પરંતુ તે એવો ઝાંખો બળતો હતો કે કોઈ મનુષ્ય અંદર બેઠેલાઓને ઝાળખી શકે નહીં. પરંતુ કોઈ કોઈ સમયે જ્યારે દીવો સતેજ થતો તે તે સમયે ચારે જણાની મુખાકૃતિ નિહાળાતી હતી.

એકજણ જ ગુફાદારની બરોબર રહ્યો બેઠેલો હતો. તેની ઉપર ૩૭-૩૮ વર્ષની હોય ત્યમ લાગતું હતું. તેના શરીરનો રંગ વર્ષા ઋતુની કાળી વાદળી જેના ઉપર વિદ્યુતનો ચમકારો થવાથી જે રંગ દેખાય છે તેવો હતો. શરીર રૂબરૂ હતું. જિયાદમાં ઠીંગણો હતો. તેની કમ્મરે એક સુવર્ણનો પટો બાંધેલો હતો. તેનો બીજો પોષાક રાજ્યવંશીને યોગ્ય લાગે તેવો હતો.

આ મનુષ્ય અન્ય કોઈ નહીં પણ ઠાકોર ભુપસિંહ હતો.

ભુપસિંહ ઠાકોર—શૈલપુરના રાજ વસંતદેવના તાબાના ગામનો ઠાકોર હતો. તેના વડાવાઓએ વસંતદેવના પ્રથમ આવેલા રાજાઓના ઉપર ઉપકાર કરેલ, કિંવા તેમને રણમાં સહાય કરેલ, કિંવા રાજકુટુંબની કન્યા સાથે સંબંધ થવાથી, કિંવા અન્ય રાજ્યનો બાગીદાર છુટો પડવાથી વગેરે મિત્ર કારણોથી તેની પાસે વંશ-પરંપરાની ધણી જાગીરો હતી. ભુપસિંહ વસંતદેવનો પાસેનો સગો થતો હતો. અને જે વસંતદેવનું મૃત્યુ થાય અને તેની પાછળ વંશ રહે નહીં તો ભુપસિંહને ગાદી મળવા સંભવ હતો. પરંતુ

ભુપસિંહને ગાદી મેળવવાની તથા રાજ્ય થવાની ઉત્સુકતા ધણીજ હતી. એને કેટલીકવાર રાજ્ય તથા રાજ્ય સામે કાવત્રા રચ્યા હતાં. પરંતુ તે નિષ્ફળ ગયા હતા. આજે આ એક વધારાનું કાવત્રું રચાતું હતું.

ભુપસિંહની જન્મણી બાળ્યે એક વૃદ્ધ પુરૂષ બેઠેલો હતો. તેની ઉંમર આશરે ૬૦-૬૫ વર્ષની લાગતી હતી. માથે ધોળો ફેંટો બાંધેલો હતો. ફેંટાના સુવર્ણમયી દોરથીજ તેણે ધનાઢયપણું સિદ્ધ થતું હતું. તે શૈલપુરના રાજ્યના ધનાઢયોમાં પ્રથમ ગણાતો હતો અને સમય ગુજરાતનાં ધનાઢયોની પ્રથમ પંક્તિમાં તે મુકાતો હતો. તેની શાખ દેશ પરદેશમાં ધણીજ હતી તથા તેનું માન પણ સર્વત્ર ધણું હતું. લોભને લીધેજ તે આ કાવત્રામાં બળ્યો હતો.

નગરશેઠની જન્મણી બાળ્યે અને ભુપસિંહની સ્થામી બાળ્યે એક નાગર ગૃહસ્થ (?) બેઠેલો હતો. તેની ઉંમર ૪૦-૪૨ વર્ષની લાગતી હતી.

પ્રધાનની જન્મણી બાળ્યે શૈલપુરના રાજ્યનો સેનાપતિ બેઠેલો હતો.

આ મંડળી ભેગી થઈ તેના પહેલા દીવસે આ સમયે આ ગુફામાં ભેગા થવાનું તક્રિય થયું હતું. સમય પ્રમાણે એક પછી એક આબ્યા અને એક એકને ભેટી ચુપકીથી બેઠા. થોડીવાર માંતર રહ્યા પછી પ્રધાને પુછ્યું—“આજરોજ પાછા શરી ભેગા થવાનું કારણ શું છે?”

ભુપસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો—“આપણી બન્ને યુક્તિઓ નાશ પામી છે. હાલ રતિમુંદરો ગુમ થઈ છે. વસંતદેવ તેની શોધમાં ફરે છે. જંગલો અને અરણ્યોમાં ભટકે છે પણ તે ક્યાં છે તેના પત્તો નથી. માટે હવે આપણે કેમ કરવું તે વિચાર કરવાનો છે અને આપણું ધારણું લખાણ કરવાનું છે.”

પ્રધાને કહ્યું “બાપુ ખરી વાત કહો છો.”

વૃદ્ધ શેઠે કહ્યું “એ ખરું પરંતુ હવે કેમ કરશું?”

પ્રધાને કહ્યું “વસંતદેવ ગુમ થયા છે તેથી કામ પાર પડશે.”

વૃદ્ધને કહ્યું “એ ખરું પણ આ રાજ્યની લગામ આપણે શી રીતે હાથમાં લેવી? જ્યાં સુધી રણમલસિંહના હાથમાં કાલ

બાર છે ત્યાં સુધી સમજી ચુકિતઓ પાર પાડવી અશક્ય લાગે છે.”

“ રણમલને પણ સમજવીશું ” પ્રધાન બોલ્યો.

“ હજી સુધી તો સમજવાયો નથી ને? ”

“ ખરેખર! નગરશેઠ! પણ રાજ્યતંત્રની રીતીઓ તો જાણી છો ના? ”

“ શી? કહે તો! ”

“ શામ, દામ, ભેદ અને દંડ એ ચાર રાજ્યતંત્રની અસક્તની અને ખરી રીતીઓ છે. એટલે પહેલાં શત્રુને શાંતતાથી સમજાવવો. તેથી કાર્ય ના સરે તો દામ દષ્ટિ ચલાવવો. તેથી ના ચલે તો ભય દેખાડી ભેદ કરાવવો. અને ન છુટકે દંડ દેવો. એ અમારા પરિચાનો નિયમ છે. તે પ્રમાણે રણમલને શાંતતાથી સમજાવ્યો. હવે તેને દામથી સમજાવશું. અને કહે છે કે ‘દામ કરે દામ અને છુંડી કરે સલામ’ સમજવા શેઠજી! તમેજી જુઓ તો દામ સાર હાય હાય કરો છો.” પ્રધાન હસીને બોલ્યો.

નગરશેઠ મનમાં કંઈ બડબડ્યો અને પછી બોલ્યો ‘એ તો ઠીક તો હવે તેને પૈસાથી સમજાવો. પછી આપણે મળીએ.’

“તે બાળતની જોડવણ રાત્રે થશે. પરંતુ જો ના સમજાવાયો તો શું કરવું?” ભુપસિંહે કહ્યું.

“પરંતુ તહેવું ખુન કરીએ તો?” સેનાપતિ બોલ્યો.

“ઉતાવળા થાઓ મા. ‘ઉતાવળા સો બાવરા ધીરા સો ગંબીર’ જુઓ શું થાય છે તે. રણમલ પાસે જવાદો, તેનો જવાબ સાંભળવા દો, અને પછી છેવટે તો એ છેજ તો.” પ્રધાને કહ્યું.

“તો તમારી મરજી. પરંતુ જો તેવું કાટણું કહાડીએ તો રાજ્યમાં બીજી કોઈ કંટકરૂપ નથી.”

“એ પ્રમાણે હમણાં કરાય એમ નથી આગળ જોઈશું” અવિષ્યનો (I) રાજ બોલ્યો.

“ઠીક! ધારો કે રણમલને આપણા પક્ષમાં લીધો તો પછી શી રીતે કામ પાર પાડશો?” વૃદ્ધ શેઠે પુછ્યું.

“પછી કંટકરૂપ કોઈ રહેશે નહીં” પ્રધાને જવાબ આપ્યો.

“એ ખરૂં પણ રાજ્યને શી રીતે તાણે કરશે? વસંત દેવના પક્ષના હજી પણ ઘણા આ રાજ્યમાં છે, વળી જો આપણે તેનું ખુન કરીએ તો પછી શું થશે તેનો વિચાર કરો. લોકમાં હુલ્લુડ થશે અને તોફાન જમશે.”

“એતો બધાએ શાંત થાય સમય સમયનું કામ કર્યા કરશે,
“હીક. ધારો કે રાજ્ય મળ્યું તો પછી શું કરશું ?”

“પછી—”

“પછી રતિસુંદરીની શોધ અને તેની સાથે મ્હારા લગ્ન”
જીપસિંહ વચ્ચે બોલ્યો.

જીભ દાંત વચ્ચે આણીને વૃદ્ધ શેઠ બોલ્યો “એ શું ? અધ-
ર્મ નહીં ? લોક શું કહેશે ? આપને ધીક્કારશે આપને ક્ષીઠકારશે.”

“શા માટે ?”

“શા માટે ? કારણકે હજી ગુજરાતની પ્રજા એવી નમાણી
મર્દ નથી ગર્દ કે મુગે મ્હોંએ જોયા કરે. રતિસુંદરીને રાજ્યના
લોકો માતા પ્રમાણે ગણે છે તેની સાથે આપના લગ્ન થવા શું અ-
શક્ય નથી ? વળી આપના કંકરાળાં પણ છે.”

“રજપુતોની વાતો વાણીઆબાઇ સમજે નહીં.”

“એતો ગમે તેમ પણ લોક લજ્જનો વિચાર કરો” વણીક
જીભે ગમ ખાધી અને બોલ્યો.

“લોકના થોડા બહેને પોક પાડી શોક કરે. મરજીમાં આવે તે
કરે હેમાં મ્હારે શું ? સંસારમાં રહીને કરવાનું ન કરીએ તો જી-
વન ધર્યું શા કામનું ? માટે ચાલો. ઉઠો, અને વધારે વખત ગુમા-
વવા કરવાં મહેને મદદ આપો.”

આ સમયે કાંઈ અવાજ થયો—પ્રધાનને કાને કાંઈ અવાજ
આવ્યો; કિંવા જાંતિ થઈ તેથી તેણે શાંત થવાની સંજ્ઞા નાક ઉપર
આંગળી મુકી કરી અને ગુફામાં હીવાની બત્તિ લઈ ફરી વળ્યો.
પ્રધાન પાછો આવ્યો કે જીપસિંહે પુછ્યું “શું છે ?”

“કાંઈ નહીં. જરા જહેમ આવ્યો તેથી જોવું પડ્યું.”

“હીક. ત્યારે હવે ઠરાવ કરો ઠરાવ” સેનાપતિ બોલ્યો.

“ઠરાવની વાર છે. મ્હારા સવાલનો જવાબ આપો” નગરશે-
ઠે કહ્યું.

“શો સવાલ” પ્રધાને કહ્યું.

“ધારો કે રાજ્ય મળ્યું પછી શું કરવું ?”

“પછી રાજ્ય ચલાવવું” જીપસિંહે જવાબ આપ્યો.

“તેતો બધા જણે છે પરંતુ લોકને કી રીતે શાંત પાડશો ?”

“જીપસિંહના હથીઆરથી.”

“ પછી ? ”

“ પછી શું ? જરૂર પડે તો ફાંસીએ મ્હડાવીશ.”

“ કોને ? ”

“ કોને પુછનારને. ”

“ પરંતુ બાપુ ” નગરશેઠે નમ્ર અવાજે કહ્યું ‘ દોહ્દોનો બા-
દશાહ શી રીતે તમને શૈલપુરના રાજા તરીકે કબુલ રાખશે ? ”

“ શું મ્હને કબુલ નહીં રાખે ! શા માટે નહીં ? ”

“ જ્યાં સુધી વસંતદેવ જીવે છે ત્યાંસુધી બુપસિંહ શી રીતે
ગાદીપતિ થઈ શકે ? ”

“ જહાનમની રીતે. તમે પણ મ્હારું મગજ પકવો છો તો.
પછીની વાત પછી થશે. હમણાની હમણા કરો.”

“ આ કામ ઉતાવળનું નથી. ધીમે ધીમે કરવાનું છે. કાંઈ
લાડુ નથી કે ખાઈ જવાય.”

“ હા, શેઠ ખરું કહે છે ” સેનાપતિએ ટાપસી પુરી. ”

“ તો કરો ત્હમે વિચાર, મ્હારે વિચાર બિચારનું કામ નથી.”
બુપસિંહ બોલ્યો.

“ તો ઠરાવ ઉપર આવો ” સેનાપતિ બોલ્યો.

“ તો ઠરાવ એ કે રણમથને મારવો. વસંતદેવનું ખુન કરવું.
રાજ્યના નાદનોનો નાશ કરવો. જે જે બુપસિંહના રહામો થાય
તેનાં લોહીનો સ્વાદ મ્હારી તરવારને ઠરાવવો. ” બુપસિંહે તરવાર
બેંચી.

નગરશેઠ સમય વિચારી બોલ્યો ખરી વાત છે. ઉઠો ત્યારે લ્યો
હથોળા અને મારો વસંતદેવને, ચાલો મ્હારા ભૈયો ” નગરશેઠ
ટાળથી ઉભો થયો.

બુપસિંહ હસ્યો અને બોલ્યો “ કલમ શેઠ તમારું “ પછી ”
ક્યાં ગયું ? ”

“ પછી પછવાડામાં અને આગળ બીંતમાં ગયું. ચાલો હવે કરો
ઠરાવ. ”

“ કરો ઠરાવ. ” બુપસિંહ બોલ્યો.

“ કરો ઠરાવ. ” સેનાપતિએ કહ્યું.

“ કરો ઠરાવ. ” નગરશેઠે બાકી રાખ્યું નહીં.

“ શો ઠરાવ ? ” પ્રધાને પુછ્યું.

ભુપસિંહે ઠરાવ કર્યો. “ એક એક જે દીવસે વસંતદેવ રાજ્યનગરમાં-શૈલપુરમાં આવે તે દીવસે તહેને કેદ કરવો. અથવા મારી નાંખવો. ”

“ પરંતુ રણમલ્લ વિશેની પંચાત થઈ રહેવા દો અને તેના વિશે ઠરાવ ઉપર આવો. ”

“ રણમલ્લ ગયો જહાનમમાં. લખો પ્રધાન ”

પ્રધાને કાગળમાં બંને સરતો લખી.

ત્રીજી સરત લખો. રતિસુંદરી મળે કે તરતજ તેનું મ્હારી સાથે લગ્ન કરવું. ”

“ પરંતુ તહેને પુછ્યા વગર ? ”

“ લખો રતિસુંદરીની ઈચ્છાથી અથવા ઈચ્છા વગર લગ્ન કરવું. ”

પ્રધાને લખ્યું.

“ પછી લખો. આ કામ પુર થાય પછી બધાને જે આપવું હોય તે આપવું. લખ્યું. હવે વાંચો. ”

પ્રધાને વાંચ્યું “ અમે શૈલપુર રાજ્યના ભવિષ્યના રાજા તથા હાલના હાકોર, રાજ્યના મંત્રી, સેનાપતિ, મગરશેઠ સહ અને આવી ઠરાવ કરીએ છીએ કે હાલના રાજા વસંતદેવ જે દીવસે રાજ્યનગરમાં પ્રવેશ કરે તે દીવસે તેને પદબ્રષ્ટ કરવો અને કેદમાં નાંખવો અથવા તહેનું ખુન કરવું. બીજું રણમલ્લને જહાનમમાં નાંખવો. ત્રીજું રતિસુંદરીનાં તેની મરજી સહીત અથવા તે ઉપરાંત ભુપસિંહ સાથે લગ્ન કરવાં. આ ત્રણે સરતોની પુર્ણતા થાય પછી જ આ કામના સામ્રીતોને જે આપવું હોય તે આપવું. ”

“ ક્યમ છે ક્યમલ ? ” પ્રધાને પુછ્યું.

“ મુરખ છે મુરખ ! ” ભુપસિંહે કહ્યું.

“ ક્યમ ? ”

“ ક્યમ રણમલ્લ બાબત કાંઈ લખ્યું નહીં ? ”

“ લખ્યુંને કે રણમલ્લને જહાનમમાં નાંખવો. ”

“ તો ક્યાં છે જોત્રા દે અને સહી કરવા દે. ”

“ હ્યો ત્યારે કરો સહી. ”

ભુપસિંહે કાગળ લીધો અને તરવાર ઢાઢી કાગળના બે કટકા ક્યાં અને કહ્યું “ હો કાગળ પણ જહાનમમાં ગયો. આવી સરત

લખાતી હશે જો પ્રધાનપણું કરે છે. ”

“ ને બોલાણું તે લખાણું. ”

“ પણ અમો જહાનમમાં મોકલવાનું લખવાનું કહેતા હકરું ? ”

“ ના બાપુ ના. હ્યો ભુલ થઈ લાવો સરત ફરીથી લખીએ. ”

“ સરત ગઈ જહાનમમાં અને જોડે બધુંએ. ચાલો પહેલાં રણમલનો ઘાટ ઉતારો. ચાલો ઉઠો. ”

“ રણમલ સારું થું કરું ? ” પ્રધાને ભુપસિંહને કાનમાં પુછ્યું.

“ રામમલને મોકલવો. ” ભુપસિંહે પ્રધાનના કાનમાં કહ્યું.

“ ક્યારે ? ”

“ રાત્રે. ”

“ આજ ? ”

“ હા. ”

“ તો આજ આપણે શું કામ કર્યું ? ” પ્રધાને મ્હોટથી પુછ્યું.

“ કાંઈ નહીં. અંતે ધુળની ધુળજ. તમારા જેવા મ્હને સલાહકાર મળે તોજ રાજ્ય ઉંધું વળે અરે ! હું તો કહું છું કે તમારા લીધેજ વસંતદેવનું રાજ્ય ઉથલાવાય. નહીં તો કોતી મગદૂર છે કે વસંતદેવ સ્વામા થઈ શકે. સાચાં છે ચાલો મ્હારા બાપો ? ”

દીવો બોલવાયો. સર્વે આદ્યા. ગુફા નિઃશબ્દ થઈ એ માંડળી થોડે દૂર ગઈ હશે એટલે ગુફામાંથી એક મનુષ્ય બહાર નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૨.

રણમલ.

તે મનુષ્ય સાયંકાળની અદ્ભુત લીલા જોતો જોતો સર્વ માંડળીની પાછળ થોડે દૂર ચાલતો હતો.

વર્ષા સમયની આનંદમય વાદળીઓને જોઈ, આસપાસના તર-વરો જોઈ, પશ્ચિમ દિશા તરફ અસ્ત પામતા સૂર્યને જોઈ, પૂર્વ દિ-

શાએ પાંદુરંગી ચંદ્રના ઉદય તરફ જોઈ, આહ્વાદક વનસ્થલી જોઈ
મનમાં તે જોઈયો:

“ આજ છ માસ થયા રતિસુંદરીનો પતો નથી. વસંતદેવ
માં વિહાર કરે છે તે માલુમ નથી. રાજ્ય સહયરી કુમુદાનું શું
થયું ? તે અગત્યનો પ્રશ્ન છે. રાજ્ય રહ માં આ દુષ્ટો કાવત્રુ રચે
છે. હું જાણું છું કે ભુપસિંહ રાજ્ય લોભી છે. પ્રધાનને પણ રાજ્ય
પચાવયું છે. પ્રધાન ધારે છે કે રણમલને મારી, ભુપસિંહને ગાદી
અપાવવાને મિથે સર્વે સમારંભ કરી, અંત સમયે ગાદીપતિ બનવું.
શકેને ધન લાલસા છે. સેનાપતિને વિજય ઇચ્છા અને નામ દિગંત-
વ્યાપિ કરવા આકાંક્ષા છે. ખરેખર ! બહુજ સારી મંડળી થઈ છે.
જેવાને તેવા મળ્યા.

“ વહાલી ગુજરાત ! પરાપૂર્વથી પ્રખ્યાત સુવર્ણ ભૂમિ ! મધુર
માતૃભી ! મહારી જન્મ ભૂમિ ! તારા ઉપર હમણુંજ પડેલી આજ-
તથી આ દુષ્ટોએ અધાપિપયેત કરશે સાર કહાડ્યો નહી. દીલ્હીનો
બાદશાહ આખા હિંદુસ્તાનને તાબે કરવા ધરાદો રાખે છે. અંદર
અંદરના કલહને લીધે ગુજરાત પરતંત્ર થયું. દૂરદર્શી પુરોના અ-
બાવે તે પરતંત્ર થયું. દુષ્ટ માધવ—” તે વિચારયુક્ત થતાં ફરી
જોઈયો. “હા હેંજ, હેંજ, માધવ ! મહારા દેશનું સત્યાનાશ વાળ્યું.
હેંજ, હેંજ, મ્હેંજોને આજ્યા-માધવ તારો વાંક નથી, વાંક
વિધાત્રાનોજ છે. લખ્યા લેખ મીથ્યા થનાર નથીજ.

“ ગુજરાત પરતંત્ર થયું, ખીજાં રાજ્ય થયાં અને થાય છે
તેજ મુજબ આ રાજ્ય-જેણે ગુજરાતની પડતી વખતે ઉચ્ચતર
સ્થિતિ પ્રતિપાદન કરી છે—તે શૂદ્ધકલહથી આફતે ફુગશે. આ વાત
તેમના લક્ષમાં ક્યાંથી આવે !

“ સમય ખારીક છે. હાલ દરેક વહાના હાકોર રાજા આફ-
જોએ બેગા થઈ હાલના કુર, કૃત્તિ મહારાજ્ય સ્થામા થવાનો
યત્ન કરવાનો છે. દરેક રાજ્યે પોતપોતાથી બને તેટલી હીમતથી,
દૂરદર્શિત્વથી, તથા સૈન્યથી, પોતાનું રાજ્ય મજબૂત કરી, ખીજા
રાજ્યો સાથે એકત્ર થઈ, ગુજરાતની સ્થિતિ પ્રથમ જોવી કરી—હિંદુ
સ્વરાજ્ય કરવાની આકાંક્ષા રાખવી જોઈએ તોને બદલે શૂદ્ધકલહ
કરવો તે કેવું દયાજનક છે !

“ ખરેખર ! મનુષ્ય લે.બ તથા લાલચે લપટાઈ અંધ બને

છે. આંતે શું અને કેમ થશે તે તેના મગજમાં આવતું નથી. ભવિષ્ય ! ખરેખર પરમાત્માએ ત્હને જાણવા માટે સરજેલું નથી. શુદ્ધ કલહ, માતિ કલહ અને એવા ખીન કલહ, ક્ષોભથી અને લાલચથીજ થાય છે. અને તેના ભવિષ્યની ખબર પડતી નથી. પરંતુ આંતે કલહનું મુખ કાળુંજ હોય. આ રાજ્યના કલહમાં મહારા વિચાર પ્રમાણે એમજ થશે. વસંતદેવ મુર્ખ—અરે ! એ વિશેષજી અન્નદાતાને કેમ અપાય ? વસંતદેવ ઉન્માદાવસ્થામાં રાજ્યપાટ છોડી દમ પોતાની રાણીની શોધમાં વગર વિચારે ગયેલ છે. રતિસુંદરી—મહારા વિચાર પ્રમાણે તેજ-રતિસુંદરી આ સર્વનું—વસંતદેવની ઉન્માદતા, કુમુદાનું યુમ થવું, ભુપસિંહનો ક્ષોભ—આ સર્વનું તેજ કારણ છે—તેનો પતો નથી—દેશ વિદેશ ફરી શોધ કરવા મોકલેલ માણસો નિરાશાથી પાછા આવ્યા છે. વસંતદેવના પણ સમાચાર નથી.

“ ભુપસિંહ ! ભુપસિંહ ! તું યાદ રાખજે કે ત્હારા વિચાર દ્વિભૂત થનાર નથી, કોઈ પણ કાળે તું વસંતદેવની ગાદીએ વિનાશમાન થનાર નથીજ. જ્યાંસુધી રણુમલ જીવતો છે ત્યાં સુધી રાજ્યની આશા મિથ્યાજ છે. તું ત્હને શું કરીશ ? જે વાર ફસાવવાનો વિચાર કર્યો પણ ઈશ્વરકૃપાથી તે બચ્યો છે. પોતાના અન્નદાતા તરફ તિમકહરામ થયો નથી અને થશે નહીં. ભલે પ્રાણુ જાય પરંતુ પ્રાણુન્ટે પણ રણુમલ પોતાને હસ્તક વહીવટ થતું રાજ્ય ભુપસિંહના હાથમાં જવા દેશે નહીં. વસંતદેવ નહીં જડે તો ?—” આ વિચાર ત્હેના મનમાં સ્ફુરવા લાગ્યો. આકાશ તરફ દૃષ્ટિપાત કરી બોલ્યો, “ ઈશ્વર ત્હેનું રક્ષણ કરે. પરંતુ વખતે ત્હેનો નાશ થયો તો ?—” પુત્ર : વિચારમાં પડ્યો “ તો ભુપસિંહને ગાદી તો આપવીજ પડે?—હા. તે આપીશ—પરંતુ રતિસુંદરી સાથે લગ્ન તો થવાજ નહિ દઉં. રાજની રાણી—પ્રજની માતા—સાર મહારાજન, મન, અને ધન—મહાર્ સર્વસ્વ રાણીના સારા સાર અર્પિશ—પરંતુ પ્રાણુન્ટે પણ ભુપસિંહને રાણી નહીં મળવા દઉં.

“ રણુમલ ! રણુમલ ! ત્હારે બહુ સંભાળવાનું છે, ખરો ખારીકીનો તથા કટાકટીનો સમય આવ્યો છે. સુખમાં મિત્રતા રહે છે—સુખમાં નોકરો ખુશીથી નોકરી કરે છે—પરંતુ દુઃખમાં તે સડ દૂર થાય છે. તે મુજબ થવા દઈશ મા. ભલે ગમે તે થાય પરંતુ ત્હાર મન—આત્મા કહે તેજ કરજે. જે વસંતદેવનો આત્મા દેહ

છોડી જાય તો ત્હારે તો એ તરફથી દુઃખ છેજ. એક બાજુ એ-
 ચ્છ લોકો ધીમે ધીમે રાજ્યો પોતાના રાજ્ય સાથે જોડે છે, બીજી
 બાજુએ ગૃહકલહનો ભય છે. માટે ગમે તો સર્વ રાજ્યકુટુંબ
 સાથે ત્હારો નાશ થાય કિંવા જીવસિંહનો નાશ થાય એ હું ધમ્મજી
 છું. શત્રુઓ ચોતરફ રાજ્યને માથે ઝડપી રહ્યા છે. રાજ્યપર કંઈ
 ધડીએ શત્રુ સૈન્ય ધસી આવશે તે જણાતુ નથી. તો આવા કદંગા
 વખતમાં ગૃહકલહ નહીજ કરવો જોઈએ.

“ અભિમાની, આસક્ત અને આંધળો એ ત્રણે બરોબર હોય
 છે. ત્રણેમાં દૂરદર્શિત્વ હોતું નથી. અભિમાની અભિમાને લપટાઈ
 હું મ્હોટો છું, મારા સમાન આખા વિશ્વમાં કોઈ નથી તેમ ધારે
 છે. અહંકારના અતિશય અટપટા સાગરમાં તે પડે છે અને ત્હોને
 તારનાર કોઈ મળતોજ નથી. કદાપિ કોઈ તેને સારે રસ્તે દોરનાર
 મળે તોપણ તે પોતાની અહંતાને લઈ તેની શીખામણુ ગમે તેવી
 સારી-ગમે તેવી લામકારી હોય-લોપણુ તે માનતોજ નથી. અને
 અંતે જ્યારે રાવણુ સરખા મદોન્મત મહારથીની માફક ધુળ ભેગા
 થવાનો સમય આવે ત્યારેજ પસ્તાય છે. આસક્ત પણ પોને જ
 કરે છે તે સાફ અને પારકાના કથ્યાણુને માટે કરે છે તેમ ધારે
 છે. પોતે સૌથી ડાહ્યા અને વિદ્વાન છે ધારી ત્હોને શીક્ષા દેનારને
 ધિક્કારમય દ્રષ્ટિએ જુએ છે.

“ મનુષ્ય જાતીમાં ઉત્પત્તિથીજ ઇર્ષ્યા—ચોડક અથવા વધુ
 ભાગે રહેલી છે. તે ઇર્ષ્યા સમય જતાં—વૃદ્ધી પામવાનું કારણુ મ-
 જવાથી વધે છે. પરંતુ અંતે તેના ફળ પુરાજ છે. આશાના અ-
 ધિકારમાં ગોથા ખાતાં મૂખોને આ વાતની જરાપણુ જાણુ હોતી
 નથી અને તેથી તેઓ ત્હોમાંજ ભ્રમણુ કર્યા કરે છે અને અંતે પ-
 સ્તાય છે.

“ કુમુદા ! કુમુદા ! ! દેવાંસી કુમુદા ! ! ! ત્હોને ધન્ય છે. ત્હો
 ત્હારા અમૃતમય શિક્ષા વચનો કટલા બધા સર્વને સંબળાવ્યા ! તે
 સધળા ઉપર જીવસિંહ—જેને તું ત્હારો માનતી હતી તેજ જીવ-
 સિંહ—આજે પાણી ફેરવવા બેઠો છે. જે થવાનું હોય તે થાય
 ત્હોમાં—”

વિચાર તરંગ અટક્યા:—એકાએક કાંઈ અવાજ પગલાંનો
 અવાજ આવવાથી વિચાર તરંગો અટક્યા અને આટલા બધા

સમય પછી પહેલીજ વખત પોતાની આસપાસની વનશીલા અવન-
ભોલવા લાગ્યો.

ચોતરફ દૂર પર્વતોની હારો અને ઉપર ઉગેલા વૃક્ષો સાંભળી
સમયે બયાનક લાગતા હતા, ચોતરફ ઉગેલી ઝાડી એટલીતો માઠ
હતી કે સાધારણ મનુષ્યની હીમત અંદર જવાને ચાલી શકે નહીં.
થોડે દૂર નિર્ભલ લોગાવતિ સરીતાનો પ્રવાહ પથ્થર સાથે અથડાતો
હોવાથી સુરસમય સ્વર આવતો હતો, પરંતુ જો કે તે નદી બહુ
દૂર નહીં હતી તદ્દપિ-તે ઉભો હતો તે સ્થળથી ત્હેના દર્શન થવા
ફલભ હતો.

વિધાતાની વિચિત્ર કૃતિઓનું નિરીક્ષણ તથા વિચાર કરતો
ક્ષણવાર મોહ લબ્ધ થઈ અટક્યો-ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવી-પરંતુ અ-
વાજ કંઈ બાળુએથી આવ્યો તે ત્હેના બાળુવામાં આવ્યું નહીં.

ક્ષણવાર સ્તબ્ધ થઈ ઉભો તો પુનઃ અવાજ સાંભળ્યો. ઝાડના
ડાંખલામાં કોઈ મનુષ્ય આવતું હોય એમ લાગ્યું. અવાજ ક્ષણ
પ્રતિક્ષણ વધતો ગયો અને વધારે સ્પષ્ટ લાગવા માંડ્યો. તે પુરૂષ
તરતજ એક ઘટાદાર તરવરની ઓથે જઈ એવી ચતુરાઈથી પોતાને
ધ્રુપડ્યો કે ગમે તેટલા યત્ન કરે પણ ત્હેને શોધી કઢાડવો અશક્ય
થઈ પડે.

થોડીવારે ત્હેણે પોતાના અસલ માર્ગ ઉપર એક મનુષ્યને
આવતો જોયો. નૂતન આગંતુક મનુષ્યનો પોષાક વિચિત્ર હતો. તેનો
પોષાક જેતાં કોઈ વનચર જોવો લાગતો હતો નહીં, તેમજ નાગરિક
હોય તેમ પણ બાસ થતો નહીં. મ્હોં ઉપર બુઝાની બાંધેલી હતી
તેથી મુખાકૃતિ જોવામાં તે વિઘ્નરૂપ હતી. કમ્મરે એક શુશોભિત
પટો હતો અને ત્હેમાં એક સુંદર તરવાર લટકતી હતી ત્હેની ગતી
બહુજ ઝપાટાદાર હતી.

કોઈ બુખ્યો હસ્તિ પોતાના ખોરાકની શોધમાં વન વન ભટ-
ક્યો હોય પરંતુ પોતાનો ઇચ્છિત ખોરાક નહીં સાંપડવાથી નિરાશ
થાય છે તથાપિ એકાએક ત્હેની જગ્યા સાંભરવાથી જેમ અતિ
આનંદે મગ્ન થઈ મગ્ન ઉત્સાહને ઉત્તેજિત કરી ગતિમાન થાય છે,
તેમ આ મનુષ્ય કોઈની શોધમાં હોય અને ત્હેની શોધની નિષ્ફળતા
થવાથી ઉત્સાહભંગ થઈ ગયો હોય અને પુનઃ કોઈ વિચિત્ર કાર-
ણથી ત્હેની બાળ મજે એમ લાગ્યું હોય તેવી રીતની ત્હેની ગતી હતી.

ધધારે પાસે આવતા તે મનુષ્ય સ્પષ્ટ દેખાવા માંડ્યો. તે ને સ્થળેથી પ્રથમ પુરૂષ ગુમ થયો-દૃષ્ટિ મર્યાદામાંથી બહાર થયો તે સ્થળે આવ્યો અને અટક્યો. શ્વાનને ધંધની ખજાર હોય છે અને જેમ પોતાના ધણીના પગલાથી ત્હેની હીલચાલ શોધી કઢાડે છે તેજ રીતે આ મનુષ્ય જાણે તેનીજ પાછળ પડેલો હોય અને પગલે પગલે શોધ કરતો આવ્યો હોય એમ લાગતું હતું.

જે કે આગંતુક મનુષ્યે વિચિત્ર પોશાક ધારણ કરેલો હતો તથાપિ પ્રથમ આવેલ મનુષ્યથી તે ઝટ ઓળખાઈ ગયો તેથી તે પ્રથમ ધીરે સાદે બોલ્યો.

“ વિનયસિંહ ! ”

નૂતન મનુષ્ય આશ્ચર્યથી મુર્તિમત બન્યો.

પુનઃ સ્વર થયો “કાણુ ! વિનયસિંહ ! ”

વિનયસિંહ બોલ્યો ‘હા હું વિનયસિંહ છું. પરંતુ આ અવાજ ક્યાંથી આવે છે ?’ આટલું બોલી તે ઝડીમાં ચોતરફ જોવા લાગ્યો પણ વૃક્ષઘટાને લીધે તે કશું દેખી શક્યો નહી. થોડો સમય વ્યતિત થયો એટલામાં બિલાડી જેમ તણપીને ઉંદરને પકડે છે તે રીતે વિનયસિંહને પ્રથમ આગંતુક મનુષ્યે પકડ્યો અને બોલ્યો વિનયસિંહ ગમે તેટલા દેખાવ બદલો પરંતુ મ્હારી આંખથી ઓળખાયા વગર રહેવાના નથીજ. ”

“ પરંતુ હું તમને ઓળખતો નથી ” ટુંકામાં જવાબ મળ્યો.

“ એ શક્ય છે. મ્હેં મ્હાર ૩૫ એવું પાત્રટેલું છે કે મ્હારી માતા પણ મ્હને જોઈ ઓળખી શકે નહી. બોલો આપે શા કાર્યર્થે આ વિચિત્ર વસ્ત્રોથી આપનું ૩૫ ફરવેલું છે. ”

“ મ્હેં મ્હારા ધંધાને જાનવુંજ કરેલું છે પરંતુ આપ કાણુ છો તે મ્હારે જાણવું જોઈએ પછી હું મ્હારું કાર્ય આપને નિવેદન કરી શકીશ. ”

“ તો, એમજ હોય તો, હું આપનો શત્રુ નથી પણ મિત્રછું. ”

“ એ શી રીતે મનાય. ”

“ આ રાજ્યનો હું હિતેચ્છુ છું અને રક્ષક છું. ”

“ એ તો હશે પરંતુ ઓળખાણ શીવાય કેમ મનાય ? ”

“ રાજ વસંતદેવનો હું શુભેચ્છક છું. ”

“ એમ ! તો રણમલસિંહને ઓળખતા હશે. ”

“ ઘણી સારી રીતે, તે મ્હારો અંગત મિત્ર છે. ”

“ હેની સાબિતિ. ”

“ રજપુતના શબ્દ રજપુતનાં વચન કદાપી અસત્ય હોતાં નથી. ”

“ એ હું જાણું છું પણ સમય બદલાતો જાય છે તેથી પુ-
છવું પડે છે. ”

“ સચ છે. હ્યો હું વચન આપું છું કે ત્હમારી વાત બહાર પડશે નહી. ”

“ હું કાણુ છું તે ત્હમે જાણતા હોવા જોઈએ. મારું નામ જાણો છો તો મ્હારો ધંધો પણ જાણતા હશેજ. હાલ આ રાજ્ય બહુ જોખમમાં આવેલું છે, તે રણમલના મિત્ર હોવાથી જાણતા હશેજ. રાજ્ય સામે મ્હોટું કાવતું રચાય છે. રણમલનો જીવ જોખમમાં છે. તે માટે હું હેના મ્હેલ ઉપર જઈ આવ્યો પણ તે હાજર નહી હોવાથી હું હેને શી રીતે ખબર આપું તેના વિચારમાં આ ચંડાલ ચોકડીની હીઝચાલ જોઈ. પરંતુ તે ચંડાલ ચોકડીની પાછળ ગુશમાંથી ત્હમે નીકળ્યા અને વળી છુપાતા છુપાતા જતા હતા તેથી મ્હને લાગ્યું કે ત્હમે તે લોકોના સાચિત નહીજ હશે; તેથી તમારો કડો લીધો અને અંતે ત્હમારી પાસે હું આવ્યો. જો આપ રણમલના શુભેચ્છક હો તો આ પત્ર જરૂર રણમલને હાથ-હાથ પહોચાડજો ” વિજયસિંહે પત્ર આપ્યો. તે મનુષ્ય હાથમાં પત્ર લઈ બોલ્યો. રણમલના જીવનું જોખમ થશે નહીજ એમ મારી આત્રી છે. ”

“ પરંતુ આ પત્ર રણમલ શીવાય કોઈ વાંચે નહી તેનું વ-
ચન આપો. ”

“ વચન! હ્યો વચન ! રજપુતના શબ્દનો વિશ્વાસ નથી ? ”

“ હ્યો ત્યારે રજ માણુ છું. ”

“ જોવી ઇચ્છા. ”—વિજયસિંહ ગયો.

તે મનુષ્યે પત્ર વાંચવા નિશ્ચય કર્યો. પત્ર ઉઘાડવા ગયો કે પુનઃ વિજયસિંહ આત્રી પહોચ્યો અને બોલ્યો “ વાહ ! રજપુતનું વચન આવું રાખો છો કે ? ”

“ રજપુત વચન તોડશે નહી. ”

“ તો આ શું કર્યું. પત્ર કયમ ઉઘાડ્યો ? ”

“ વચન પાળવા, ”

“ શું વચન ! ”

“ પત્ર કોને માટે હતો ? ” આ વાક્ય બોલી પોતાના મ્હોં ઉપરથી હેલેલે વસ્ત્ર કઢાડી નાંખ્યું અને જરા ફરફાર કર્યો.”

‘ કોણ ? રણુમલ. ! ’ વિજયસિંહ એકદમ આશ્ચર્યથી બોલ્યો.

‘ હા. હુંજ રણુમલ. વિજયસિંહ આજ તહમે મ્હારો પ્રાણ બચાવ્યો છે—અથવા બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેથી ત્હમારો ઉપકૃત છું—પરંતુ મ્હારાજની કાંઈ ખબર. ’

‘ હજી કશી નથી, તપાસ જાર છે. ’

‘ ઠીક. ફરી મળજો. ’

‘ આજ રાત્રે ? ’

‘ હા. જરૂર ’

‘ જય જય. ’

‘ જય જય ’

આ બોલી બન્ને જણ છુટા પડ્યા.

હવે આપણે આગળ ગએલા પાત્રોની સ્થિતિ જોઈએ.

પ્રકરણ ૩.

ખટપટ.

આસપાસની વનલિલાની અલૌકિકતા નિહાળવા જરાપણ તસ્દી લીધા વગર જીવસિંહ આદિ ચારે જણા મૌન્ય ધરી ચાલ્યા કરતા હતા. સાયંકાળનો સમય—પક્ષીઓના ગૃહ પ્રત્યે જવાના આનંદોદ્ગારો તેમના કાનને જરા પણ અવાજ આપતા નહી. રંગ બેરંગી વન પુષ્પો બિન્ન બિન્ન જાતના વનપક્ષીઓ તથા પ્રાણીઓ અનેક તરેહની વિચિત્ર તરફદારો તેમની ચક્ષુઓને જરા પણ આકર્ષવાને અશક્ત હતી અનેક જાતના પુષ્પો બિન્ન બિન્ન સુગંધવાળા પાંતરાઓ વિગેરે નાસિકાને ગંધ પ્રવાહ આપવાને અશક્ત હતા. ચારે જણના મગજમાં ભિન્ન બિન્ન વિચાર આવતા હતા.

આગલા પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે ભુપસિંહ રાજ્યલોભી હતો. તેના મનમાં સર્વદા રાજ્યનાજ તરંગો ઉડતા હતા. રાજ્યના અધિપતિ બનવું તેજ તેના મનની મહત્વાકાંક્ષા હતી. નીતિ, રીતિ, ધર્મ વગેરે સર્વનો લોપ થાય તહેની તહેને જરા પણ દરકાર નહોતી. રાજ્ય સમૃદ્ધિના આનંદમાં મહાલવાનો તહેનો હિમગકો હતો. રાજ્ય મેળવ્યા પછી અનેક મહાઘમ્મો કરી આસપાસના દાકોરોની જમીનો પડાવી લઈ પોતાના રાજ્ય સાથે જોડવાનો તહેનો મહોટામાં મહોટો લોભ હતો. દોષિ અથવા નિર્દોષને કનડો જેમ અને તેમ વધારે લક્ષ્મી સંપાદન કરવામાંજ અર્થ માનતો હતો. દુકામાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ તે સર્વને લક્ષિમજ્ઞ માનતો હતો. લક્ષિમ મેળવવી તેજ જીવતરનું સાર્થક છે. લક્ષિમ તેજ સર્વ છે. વારંવાર કુમુદના વચન યાદ આવ્યા કરે છે કે “જેની પાસે વિત્ત છે તેજ કુલવાન છે, તેજ પંડિત છે, તેજ શાસ્ત્રજ્ઞ-ગુણજ્ઞ છે, તેજ દ્રવ્ય વકતા છે, તેજ દર્શનીય છે અર્થાત્ સર્વે ગુણકાંત્યનમાંજ સમાયેલા છે.” આ પ્રમાણે તે વારંવાર બોલતો હતો તે સમજતો હતો નહીં કે રાજ્ય ચલાવવું તે રમતની વાત નહોતી. જે સમયે આપણી કથાની શરૂઆત થાય છે તે સમય એવો બારિક હતો કે તરવારની પાર ઉપર રહેવું અને રાજ્યાધિપતિ બનવું તે બરોબર હતું.

એકજ પ્રકૃતિના જે મનુષ્યો જ્યારે સહવાસમાં આવે છે ત્યારે તેમની મૈત્રી જેવી બંધાય છે તેવી બીજી કોઈપણ રીતે બંધાતી નથી. બિન્ન બિન્ન પ્રકૃતિના બિન્ન બિન્ન મનુષ્યોનો સહવાસ થતોજ નથી. કમિને કમિની, લંપટને લંપટની, સાધુને સાધુની, પંડિતને પંડિતની, વિદ્વાનને વિદ્વાનની, મુર્ખને મુર્ખની, યોગીને યોગીની, ભોગીને ભોગીની; અર્થાત્ સગાન ગુણવાળાની સાથેજ જે મૈત્રી અથવા સંસર્ગ થાય છે તેજ સર્વાંશે સર્વદા ટકી રહે છે. એવા યોગજ દાખલા નીકળશે કે જેમાં બિન્ન પ્રકૃતિના મનુષ્યોનો સંસર્ગ લાંબા વખત સુધી ટકી રહે છે. નગરશેઠ ધન લોભી હતો. ભુપસિંહ ધનલોભી હતો, સેનાપતિ યશ લોભી હતો, ભુપસિંહ યશ લોભી હતો, પ્રધાન સ્વાર્થિ હતો. ભુપસિંહ સ્વાર્થિ હતો.

આ મુજબ સર્વત્ર સમાનગુણવાળો ભુપસિંહ હતો. અને સર્વે એ ભુપસિંહને રાજ્ય થવામાં મદદ કરવાથી પોતાને લાભ હતો એમ ધારતા હતા.

પાપી મનુષ્યોનું હૃદય હમેશાં પાપીજ હોય છે. સર્વદા તેણે
જે પાપ કર્મ કર્યું હોય તે તેની આંખ આગળ ખડુંજ રહે છે.
દુષ્ટ કાર્યની પ્રેરણા થાય છે કે તરતજ મનુષ્ય આત્મા મનુષ્યને
તે કાર્ય કરવા ના કહે છે પરંતુ માનસિક વૃત્તિઓ તે કાર્ય ત-
રફજ જાય છે. તે કાર્ય કર્યા બાદ તે મનુષ્યને તેણે પોતે કરેલા
કાર્યનો પસ્તાવો થાય છે ત્યાર બાદ નિરંતર તે પોતાના ગુન્હાના
પકડનારનેજ જુએ છે. કેમકે પણ જનાવ નજીવ જેવો પણ બને,
કોમ્પણ કાંઈ—વગર જાણેજ પ્રશ્ન પુછે તોપણ પાપાત્માને સંશય
થયા વગર રહેતોજ નથી. આ નિયમાનુસાર આ ચારેજણ દરેક
બામતમાં સંશયીજ હતા. દરવાજાનો દરવાજા વખતે આ ચાર જ-
ણને આવે વખતે જોઈ રાજ્યના અમાત્ય રણુમલને કહે અને તે
મના ઉપર વખતે બહેમ આવે એ બહીકથી ચારેજણ છુટા પડી
શેહેરમાં દાખલ થયા.

+ + + + +

એ ઘટિકા રાત્રિ વ્યતિત થઈ છે. ભુપસિંહના મકાનની બહારની
બાજુએ સૌ શાંત છે.

ભુપસિંહનું મકાન બહુ વસ્તીવાળા ભાગમાં અથવા ઉબજા
ભાગમાં હોય એમ નહોતું. તે મકાનની ચારે બાજુએ બાગ હતો.
તે બાગને લીધે આસપાસના મહાલયોથી તે જુદું પડતું હતું.

મકાનના આગલા ભાગમાં મ્હોટો ખંડ હતો જેમાં ચારે બા-
જુએ ગાદી તકીઆ બીછાવેલા હતા, ઉપર પાટીઆની છત હતી,
તેમાં વચેના ભાગમાં ઝુમ્મર લટકતું હતું, અને તેની આસપાસ
કાચની હાંડીઓ હતી, તેમાં કાચના પ્યાલા હતા, તેમાં દીવા સ-
જગતા હતા, પરંતુ તે ઘણાજ ઝાંખા હતા. રાત્રિ એક પ્રહરને સુ-
મારે વિતેલી હતી. ખંડની મધ્યમાં એક ગાદી ઉપર ભુપસિંહ ગોળ
તકીઆને આઈંગીને સુતેલો હતો. તેના લાંબા કરેલા પગને તેના
હજમ પગચાળી કરતો હતો. ડાબી બાજુએ લાંબી નેહનો હુકકો પ-
ડેલો હતો તે ગમડાવતો હતો. ભુપસિંહ વિચાર કરતા જ-
ણતો હતો એટલામાં વરદી આવી કે પ્રધાન, સેનાપતિ, અને નમર
શેઠ આવતા હતા.

હજમને જવાનો હુકમ થયો. ભુપસિંહ ઉઠીને સ્થામો લેવડ
પાયો. ખંડમાં આવ્યા બાદ એકમેકને ભેટ્યા, બાદ સર્વ બેઠા.

થોડીવાર સુધી સર્વ નિઃશબ્દ રહ્યા, થોડા સમય પછી સેનાપતિ એ પૂછ્યું 'રાયસિંહ હજી આવ્યો નથી ?'

ભુપસિંહે જવાબ આપ્યો 'ના હજી આવ્યો નથી. રાજ્ય ખટપટના કામ આવાજ હોય છે. જે ત્રણ ઘડી થઈ.'

નગરશેઠે કહ્યું 'ઠાણ ડાલતું હશે તેથીજ વાર લાગી હશે. લક્ષ્મિથી લલચાય એ સ્વાભાવિક છે.'

ભુપસિંહ હસ્યો અને બોલ્યો "સત્ય છે. શેઠા! 'પૈસો મહારા પરમેશ્વર ને હું પૈસાનો દાસ' ખરી વાત ને? રણુમલને પૈસાનો લોભ લાગે તેમાં નવાઈ નથી.'

ભુપસિંહ વગેરેએ ઘેર આવી અગાઉના નિશ્ચય પ્રમાણે લાંચથી રણુમલને પોતાના પક્ષમાં લેવાની મુસદ્દા પાર પાડવા માટે રાયસિંહને મોકલ્યો હતો. રાયસિંહ એક ઘણો ખટપટી અને મીઠા બોલો હતો. તે પોતાની વાણિયી રહાગા બોલનારને એવી રીતે વશ કરતો કે તે તેના શીવાય બીજા માણસને જોતો હતો નહીં. તે રણુમલનો વિશ્વાસુ માણસ હતો. મુખે સાધુર્યતા ધરનારા મનુષ્યો કપટમાં કૌશલ્ય ધરનારા હોય છે. એમ ધારીને ભુપસિંહે રાયસિંહને રણુમલને ત્યાં શાયંકાગે મોકલ્યો હતો.

રણુમલ આ ચંડાળ ચોકડીની પાછળ પાછળ આવતો હતો ત્યારબાદ વિજયસિંહને મળ્યો હતો ત્યારપછી તે પોતાને ઘેર પહોંચ્યો અને કપડા ઉતારી બેઠો. થોડીવાર પછી રાયસિંહના આવવાની તેને ખબર મળી. રાયસિંહ આવ્યો. નમસ્કાર કરી બેઠો.

રણુમલે પૂછ્યું " અહો ! રાયસિંહ આજે ક્યાંથી નવરા પડ્યા ? "

" આપની સેવામાંજ છું તો. આજ નવરો હતો ત્યારે આપની મુલાકાતે આવ્યો. "

" પરંતુ કાંઈ કામ હશે તોજ આવ્યા હશે. "

" જી ના. એમ હોય? અમસ્તોજ આવ્યો હતો. મહોટા પુરુષ ના દર્શન હર્લેભ હોય પરંતુ અમારે તો તેની આકાંક્ષા રાખવી જોઈએ. આપના શિવાય હાલ આ રાજ્યમાં અમને આશ્રય આપે એમ કોણ છે ? "

" એમ કેમ ? "

" હું આપને કહું છું કે મહોટાની જાયામાં રહીએ તો

આપણો ઉદ્ધાર છે. ”

“ ખરી વાત છે પરંતુ.....કાંઈ નહીં ” રણુમલ અટક્યો.

“ કેમ અટક્યા ? ”

“ કાંઈ નહીં-હું કહેતો હતો કે રાજ્યના બાબતો કાકાને બગેરે ક્યાં નથી કે તમારે બીજાનો આશ્રય લેવો પડે. ”

“ રાજ્ય બસંતદેવના રાજ્યમાં બધા શાનો હોય ? પરંતુ હું મહારાજનું શું થયું તે જણાયું ? ”

“ ના હજુ કાંઈ જણાયું નથી. રતિસુંદરીનો પત્તો નથી તેમ જ પોતાનો પણ પત્તો નથી. ”

“ એ રાજ્યનું દુર્ભાગ્યજ તો. ”

“ હારતો. તેમાં આપણે કેમ કરીએ. ધૃતરેષ્ઠા. ”

“ પરંતુ હું માસ થયા તોપણ પત્તો નથી એ શું. તપાસ તો કરવીજ જોઈએ. ”

“ એ ખરું છે પણ તપાસ ક્યાં કરવી. રાજ્યના દરેક માણસની દૂરજ છે કે તપાસ કરવી. ”

“ પરંતુ—” રામસિંહ અટકી શાંત રહ્યો.

“ શું ? ”

“ કાંઈ નહીં. ”

“ તોએ. ”

“ ત કહે નારાયણ ને જો કદી—”

“ શું ? ”

“ મહારી જીભ ચાલતી નથી ”

“ શું ! ના કરે નારાયણ ને રાણી ના જડે તો ? એમ પુછો છો ? ”

“ ના ના. હા એજ. તો શું ? ”

“ મહેને નફિ છે કે રાણી જડશે કારણ કે તપાસ બધી થાય છે. અમરગદથી હજુ જવાબ આવેલો નથી. ”

“ અને મહારાજ ના જડે તો ? ”

“ અને મહારાજ ના જડે તો ! એ પ્રશ્ન છે અને બહોળ વિચારવા જેવો છે. ના જડે તો ? ” રણુમલ વિચારમાં પડ્યો.

“ ગાદી તો ભુપસિંહને આપવી પડે ” રામસિંહ બોલ્યો.

“ હા-રાજ્યનો પાસેનો વારસ ભુપસિંહ છે. માટે તેનેજ

આપવી પડે. ”

“ તો ભુપસિંહને અભારથીજ સર્વ કામમાં જોળવેલો હોય તો ઠીક પડે. ખરેખરે ! ”

“ પરંતુ ભુપસિંહને ક્યાં કામ કરવાની ઈચ્છા છે. મદતનું આવું છે. ”

“ ના ભુપસિંહ એમ તો છેક ના હોય. ભુપસિંહ સાથે આપણે તો રહેજસાજ પિછાન. આપને અનુભવ વધારે. ”

“ હાં, એ હશે. પણ ભુપસિંહે અભાર સુધી કેઠલા કુકર્મો કર્યા કહેવાય છે. એવા કુકર્મો ગાદી મળ્યા પછી નહીં કરે એમ કેમ કહેવાય ? ”

“ પણ ગાદી આપ્યા વગર તો છુટકો નથી ને ? ”

ચિન્તાર કરી રણુમલે કહ્યું “ ના ! ગાદી તો આપવી પડે. મળ્યું દિલ્હીના બાદશાહ કબુલ રાખશે ? ”

“ કેમ નહીં રાખે ? ”

“ હાલ સમય તેવો છે તેથી. વસંતદેવ સમયને અનુકૂળ થઈ તાપે થયા તેથી રાજ્ય રહેવા દીધું, નહીં તો મુસલમાન લોકોએ ક્યારનુંએ પચાવી લીધું હોત. ”

“ ભુપસિંહ તેમ કરી શકશે નહીં ? ”

“ અરે, રામ રામ કરોને. આવડ ક્યાંથી લાવે આવડ ? ”

“ એ તો બધી આવે વખત વખતનું કામ કર્યા કરે. ”

“ પણ જેમાં કશી આવડ હોય નહીં તેમાં ક્યાંથી આવે ? ચરચરને ગમે તેટલો ધસો પણ હીરો થાય ? ”

“ ના, પણ લોહ બહુ ધસાય તો સોના કરતાં મ્હોટું થાય. ”

“ એ હોય. પણ આમાં તો કાંઈ રામ નથી. ”

“ એમ તો હોય ? ગમે તેમ પણ રાજપુત. તો કાંઈ પણ પરીઆની ખુદ્દિ તો હોયજને. તેના બાપ કેવા હતા ? તેના વડોઆ કેવા હતા ? બાપ તેવા બેટાને ”

“ પરંતુ તેના બાપે-આવા ધંધા કર્યા નહોતા. ”

“ શું ? કેવા ધંધા ? ”

“ રાજ્ય રહામે ખટપટ અને રાજનો પ્રાણ લેવાનો. ધરાલો કાંઈ દીવસ કર્યો નહોતો. ”

“ શું ભુપસિંહે એવું કામ કર્યું ? અરે એમ હોય ? ”

“ હા ! હા. એ બહુજ ખટપટી માણસ છે. ”

“ પણ રાજ્ય સ્હામું શું કર્યું બસા ! ”

“ ત્હમે જાણતા હશે. ત્યાં જતા હશેને. ”

“ ના ના. એમ ના ધારતા. હું તો એને ત્યાં કોક દસડો ભડિં છું. ”

“ તો ત્હમે જાણતા નથી ? ”

“ મ્હારે લેની શી પંચાત, આજ આ વાત નીકળી ત્યારે. નહીં તો આપણે શા માટે નકામું માથું પકવવું. ”

“ ખરી વાત છે, પણ સોક બધા જાણે છે ”

“ તે તો કોણ જાણે, પણ શી ખટપટ છે ? ”

રણુમલે બધી વાત કહી. કાએલ કારભારી કપડે લપટાયો. બિચારો જાણતો ન્હોતો કે સોભને વશ થયેસો રાયમલ જોડેસો રણુમલનો હતો તેથી વધારે ભુપસિંહનો હતો. રાયસિંહ બોલ્યો “જ્યારે આપને ફાડવાની તજવીજ આવે છે તો આપ લઈ લોને પૈસા. આપનું શું જવાબ છે ?”

“ રાયસિંહ શું કહે છે ? ” રણુમલે રાયસીંગ સ્હામું જોયું ”

હાજી હા ! ખરે કહું છું. ભુપસિંહ જોડે સરત કરો કે નો વૃક્ષંતદેવ નહીં જડે તો ગાદી આપવામાં મદદ આપીશ. ”

“ તે કોણ ના કહે છે પરંતુ આ તો હમણા જોઈએ છીએ. વૃક્ષંતદેવનું ખુન કરીને. ”

“ એ તો બોલું. પણ લાખ બે લાખ તનખા આપે તો. ”

“ તો શું ? ”

“ વળી વિચાર કરવો. ”

“ અરે કર્યો વિચાર-શૈલપુરનું આખું રાજ્ય આપે તોએ શું ? મ્હારે શા કામનું ? ”

“ પણ આવો વખત ફરીને નહીં આવે ? ”

“ મ્હારે દરકાર નથી ”

“ કોઈ આપની પાસે તે માટે હજી આવ્યું નથી ? ”

“ ના હજી તો આવ્યું નથી. ”

“ તો આવે તો ઠીક, ના હોય તો લઈ લેજો અને ગાદી આપજો ”

“ અરે એમ થાય ? હુણુ હરામી થવાય ? જોતું અન્ન ખાધું ”

છે તેનું હરામ થાય ? ”

“તો આપની મરજી, પણ જો મરજી હોય તો હું ગોઠવણ કરું.”

“છટ. એવી વાત મહને કરવી નહીં.”

“પણ આવો આપનાર નહીં મળે.”

“ના મળે તો મ્હારે ગરજ નથી. એવા આપનાર તો અનેક મળશે પણ મ્હારા જવો ના કહેનાર નહીં મળે.”

“પણ લક્ષ્મિ આંદોલો કરવા આવે સારે મ્હોં ઘોવા કેમ જવું ?”

“એતો લોભી આગળ ચાલે રણમલ આગળ નહીં.”

“એ તો જેવી મંચા. પણ આપની જગ્યાએ હું હોઉં તો તો તરતજ લઇ લઉં.”

“પણ રાયસિંહ રણમલ કેમ જાને ? સતોષી નર સદા સુખી રહે તે જાણે છેને ?”

“હા પણ દામ પાસ સૌ શુદ્ધામ થાય તે જાણેછોના ?

“પણ રણમલ પૈસાનો શુદ્ધામ નહીં થાય. પ્રાણ જશે પણ નહીં થાય.”

“જેવી મરજી, હ્યો બાપુ રાગરામ. માફ કરજો ભુલ થુક.”

“રામ રામ બાપુ પણ આવી વાત ફરીથી મહને ના કરતા અને બીજાને ના કરતા હો.”

“હા બાપુ. આતો અમસ્તીજ વાત હતી રખેને માફ સાવતા. રામ રામ.”

“રામ રામ.”

ઉપર પ્રમાણે થયેલી સઘળી વાત રાયસિંહે આવી સર્વ મંડળીને કહી સંભળાવી. સર્વ વિચારમાં પડ્યા.

ભુપસિંહ બોલ્યો “ભાઈઓ ! હવે શી આશા છે ! હવે બેઠ પણ કોની જોડે ?—હવે તો તેના લાગતાવળગતા સાથે બેઠ કરાવવો—નક્કિ—નક્કિ”

શેઠે કહ્યું “કેમ બાપુ હું કહેતો હતો ને કે કોઈથી કંઈ વળવાનું નથી.”

તમારા મ્હોમાં ફાયર—અરે ! ભુલ્યો. જો તમાર કહ્યું બોલ્યું પડે તો પછી જુઓ તમારી મજાહ

‘શું કરશો ?’

‘હાથી ઉપર બેસાડું સમજ્યા શેઠ ? અને ખર પડે તો પ્રજા-મતિને ઘોડે સમજ્યા ?’

‘હા’

‘સમજ્યા.’

‘જી હા’

‘શું સમજ્યા?’

‘આપે કહ્યું તે?’

‘શું કહ્યું?’

‘આપે કહ્યું તે’

‘ખરોખર?’

‘જી હા. ખરોખર’

‘ખરોખર?’ ભુપસિંહ હસીને બોલ્યો.

‘જી હા’

સર્વ મંડળ હસ્યું.

શેઠ:—‘રાત ઘણી ગઈ છે તો જલ્દીથી નક્કિ કરો તો ઠીક’

‘તો ઉંઘવું હોય તો ઉંઘો લોભ અને ઉંઘ બે સાથે રખાય નહી. સમજ્યા શેઠ. અરે કોણ છે, શેઠને પથારી પાથરી આપો.’

‘જી ના મહારે ઉંઘવું નથી. મહાર કહેવું એમ છે કે હવે ન થાય તે જલ્દીથી થાય તે સાર.’

‘અરે શેઠ? અહીં વાણીઆ વેડા ચાલે નહી. ‘ઉતાવળા સો ખાવરા, ધીરા સો ગભિર, જાણો છો ના? વળી ‘અગમચેતી વાણી-ઓ’ તે કેમ ભુલો છો?’

‘મહે આપની સોજત કરી ત્યારથીજ આગમચેતી વાપરેલી છે’

‘ખરી વાત છે’

પ્રધાને પુછ્યું ‘ત્યારે હવે જલ્દી નીકાલ આણો તો ઠીક શું કરવું?’

‘હમે કહો’ ‘ભુપસિંહે કહ્યું’

‘આપ બોલો’

‘જી બોલો’ ભુપસિંહે નીચું માથું કરી, આંખ મડાવી, ટાળમાં કહ્યું.

“બધા હસ્યા.”

‘હસવાનો વખત છે? કામ કરો, પોતાની રીત ફેરવી ભુપસિંહે રોશમાં કહ્યું.

‘પણ શું કામ કરીએ આપ કહેાને, પ્રધાને કહ્યું.

‘શું કહું?’ ભુપસિંહે કહ્યું.

‘હવે કેમ કરવું.’

‘શાવું!’

- ' રણુમલનું '
 ' વિચાર કરશું. '
 ' ક્યારે ? '
 ' કાલે '
 ' આજ નહીં ? '
 ' ના. '
 ' કેમ ? '
 ' શુકન સારા નથી. '
 ' તો આપણે અત્યારે શું કામ કર્યું ? '
 ' અપોરે કર્યું હતું તે '
 ' શું ? '
 ' કાંઈ નહીં. '
 ' તે તો જણ્યું. તો અત્યારે કાંઈ કરવું છે કે નહીં ? '
 ' તે બધું રાયસિંહના આવ્યા પહેલાં કર્યું ને '
 ' તે તો થયું. પણ રણુમલનું શું ? '
 ' જોઈશું. ' આગળ ઉપર જોઈશું.
 ' ત્યારે તો બધા જઈએ. '
 ' હા, જેવી મરજી શરી મળીશું. '
 ' ક્યારે ? '
 ' આવતી કાલે. '
 ' કહ વખતે '
 ' આજની વખતે '
 ' ક્યાં ? '
 ' રોજની જગ્યાએ. '
 ' વાહ '
 ' રામ રામ. '
 ' રામ રામ '
 " શેઠ જોશીકૃષ્ણ " ભુપસિંહે રાત્રમાં કહ્યું.
 " જોશીકૃષ્ણ બાપુને ઘણી ખમા ! "
 બધા હસતા હસતા ગયા.
 આજની હાસ્યજનક સભા બરખાસ્ત થઈ.
 વાંચક ! જરા હસ—અને પછી આગળ આવ.

પ્રકરણ ૪.

—૦૦૦૦—

દંપતિ.

—

ભુપસિંહ આદિ સર્વે જે જે વાતો અને ખટપટો કરતા હતા તે દરેક જાણુ, ધણીજ તપાસ રાખી, કોઈ સાંભળે નહીં એમ રાખતા હતા. આજ દૈવેચ્છાથી ભુલી ગયા હશે, વા ગમે તેમ હશે, પણ ભુપસિંહના દકરામાં રાજાખાએ રાયસિંહના આવ્યા પહેલાં ચારે જણાએ વસંતદેવનું ખુન કરી રાજ્ય પચાવવાની તથા રતિસુંદરી મેળવવાની વગેરે બિન્ન બિન્ન સંતલસો કરેલી તે સઘળી સાંભળી હતી. સર્વ પ્રકરણ-રાજ્યખટપટનું આખું પ્રકરણ-આજની ભુલથી રાજાખાની જાણમાં અથથી પ્રતિપર્યંત પૂરું થઈ ગયું.

રાજાખા શુદ્ધ રજપુતાણી હતી. તેનામાં ક્ષત્રીત્વનું અભિમાન હતું. તેને સઘળી વાત સાંભળી કંટાળો ચડ્યો-કોઈ ઉપજ્યો. એક વખત આ સર્વ વાત રણમલને કહી દેવાનો, ખીજવાર સમશેર લઈ પ્રધાનાદિતું ખુન કરવાનો, ત્રીજવાર અન્ય પ્રકારના, એમ તેના મનમાં વિચાર આવવા લાગ્યા.

રાત્રિના વધારા સાથે તેનો ક્રોધ વૃદ્ધિને પામતો હતો. તેણે લોકો-કિત સાંભળી હતી; તેના અનુભોદનમાં આજે તેણે કાનો કાન સર્વ વાત જાતે સાંભળી હતી; તેથી લોકોકિત તરફ સંશય આણુવાતું તેને કાંઈ કારણ હતું નહીં. તેની છાતી ભરાઈ આવી. આંખોમાંથી અશ્રુ ગિંદુ ઝરવા લાગ્યાં.

પ્રધાનાદિ સર્વેના ગયા પછી બહારના ખંડમાં ભુપસિંહ પોતાની આશાઓ પરિપૂર્ણ કરવા વિચારગ્રસ્ત હતો. અંદર રાજાખા વિચારગ્રસ્ત હતી, તે મનમાં હવે વિચારવા લાગી:—

“લોક વાતો કરે છે તે ખરી છે. આમણે કુળનું નામ બોળવાની તૈયારી કરી છે. પ્રધાન વગેરે ખુશામતિઆ મળ્યા છે. સર્વે પોતાની વાતો અને હીલચાલ છુપી છે એમ ધારે છે: પરંતુ સઘળી વાતો લોકો જાણે છે. આમને રતિસુંદરી લાવવી છે. તેમને વિચારને લીધે ગાંડપણ આવવા લાગ્યું છે. ખટપટ વધી ગઈ છે. હવે કેમ થશે?” બાદ વસંતદેવનો વિચાર, રતિસુંદરીનો વિચાર, વગેરે વિચારો સાથે રતિસુંદરીના ખુનનો વિચાર-છેલ્લા વિચાર સાથે બંધકર લાગણીઓનો ઉદગમ-તે સાથે કુમુદાના શ્રમ-

થવાના વિચાર વિગેરે વિચારો એક પછી એક આવવા લાગ્યા: અને ભિન્ન ભિન્ન વિચાર તરંગમાં તે નિદ્રાવશ થઇ ગઇ.

આ બાળુ ભુપસિંહ પણ વિચારમાં ગરક થએલો હતો. તેને પણ રાજ્યના વિચાર, મ્હોટા થવાના વિચાર, રતિસુંદરીને લાવવાના વિચાર થવા કરતા હતા. રતિસુંદરીના ખુન વિશે તથા કુમુદાના ગુમ થવા વિશે અનેક પ્રશ્ન-શંકા-વિચાર થતા હતા. વિચારમાં ને વિચારમાં એકાદ ઘડી નીકળી ગઇ ત્યારબાદ ઉંઘ આવવાથી શયનગૃહમાં ગયો.

શયનગૃહમાં રાજાને નહીં જોવાથી તે બહાર નીકળ્યો અને મ્હોલમાં રાજાને શોધવા લાગ્યો. અંતે અટપટ કરેલા ખંડની જોડેના ખંડમાં તેણે તેને નિંદ્રાધિન થયેલી જોઇ. આ જોઈ તેણે બધી વાત સાંભળી હશે એમ શંકા થઇ-કોઇ ઉપજ્યો-રાજાને ઉઠાડી બધી વાત પુછવા વિચાર્યું. વળી અટક્યો. ફરી વિચાર કર્યો-અંતે રાજાને ઉઠાડીને પુછ્યું:—

“ ઠકરાણાં! અહીં કેમ સુતા છો ? ”

“ અમથીજ. ”

“ તોએ ? ”

“ ઉંઘ આવી ગઇ તેથી અહીં સુતી. ”

“ સુવાનો ઓરડો મુઠી અહીં સુવાનું કારણ ? ”

“ કારણ કંઈ નહી. ”

“ તો એ ?—હું કારણ સમજ્યો છું. ” ભુપસિંહ બોલ્યો “ તું અહીં આવીને સુતી તે કારણ હું સમજ્યો છું. રાજા ! મ્હેં અસારસુધી તેને આવી જાણી નહોતી. ”

“ ઠાકોર ! આપ શું કહો છો તે હું સમજતી નથી. ”

“ સમજતી નથી ? ન્હાના છોકરાને સમજાવતી હમશ ? જે માણસે અનેક માણસો જોયા છે, જેના હાથથી હજારો માણસો માર્યા ગયા છે, જેના હાથથી સેંકડો જાણી લક્ષ્મી લૂંટાઈ છે, તે શું ? ત્હારા આવા કહેવાથી સમજશે ? નહીજ. ”

“ પરંતુ—”

“ ચુપ રહે ! હું કાંઈ સાંભળવા માંગતો નથી. પણ તું અંદી કેમ આવી તે કહે ”

“ હું તે કહીશ-સાચે સાચુ કહીશ. પણ જરા થંડા પડો. સુવાના ઓરડામાં આસો. ”

“ હારો સુવાનો ઓરડો સજગાવી દે. બસ. મહેને કહે તું અહીં કેમ આવી ? ”

“ નહી. ચાલો સુવાના ઓરડામાં પછી કહીશ—નકકી કહીશ. હું આપને કાંઈ સારી વાત કહેવા આવી હતી—વધાઈ કહેવા આવી હતી. પણ પેલા બેઠા હતા એટલે હું અહીં બેઠા અને ઉંઘી ગઈ. ” રાજ્યા સમય વિચારી બોલી.

“ શું ? તો કહે તો બલા. ”

“ પણ સુવાના ખંડમાં ચાલો. ”

ભુપસિંહ ચાલ્યો. અને બંને જણ સુવાના ઓરડામાં ગયા.

ભુપસિંહે પુછ્યું “ બોલ હવે શી વધાઈ કહેવા આવી હતી ? ” તે બોલી “ વધાઈ તો એ કે મહેને સ્વપ્ન આબું કે—તહમે કાંઈ ઠેકાણે રાજ થયા અને રાજ્યગાદીએ બેઠા. ”

“ એમ ! એમ કે ! તો બધું કહેતો ! પુરેપુરું ” ભુપસિંહ ઠાળ-થી બોલ્યો.

“ આપ ગાદીએ બેઠા પછી લોકોએ માદી ઉપરથી ઉઠાડી મુક્યા. પણ લશ્કરથી તમોએ રાજ્ય પાછું લીધું. ”

“ ઠીક ! તો મહેને રાજ્ય મળે તો તું ખુશી ખરીને ? ”

“ હાજતો. હું ખુશી ના હઉં એમ હોય ? ”

“ તો આપણે શૈલપુરના રાજ રાણી થયા તો તું ખુશી ખરી ને ? ”

“ શું ! શૈલપુરના ? પણ તે બંનેજ કેમ ? ”

“ તું જાણીતી નથી ? અહાહાહા ” ભુપસિંહ હસ્યો અને બોલ્યો.

“ વસંતદેવ રતિસુંદરીની પાછળ શોધવા ગયો છે તે પાછો આવવાનો નથી અને આવશે તોએ તેને ગાદી મળવાની નથી. ”

“ કેમ ? ”

“ જ્યાં સુધી ભુપસિંહ જીવતો છે ત્યાંસુધી વસંતદેવ શૈલપુરની ગાદીએ બેસશે નહી. ”

“ પણ તે આવશે તો શું કરશો ? ”

“ શું કરશો ! તેના સરીરના કડકા કરીશ, કાપીશ અને મીઠું ભરીશ. સમજ. ”

“ ખુન ! ! ”

“ હાજતો. રતિસુંદરી જેવું. ”

“ રતિસુંદરી જેવું ! શું તેવું ખુન થયું છે ? તહમે તો ક્યું નથી ને ? ”

“હું કંઈ? ખુન! એમ કેમ બોલી હતું તો રતિસુંદરીને ત્હારી પાસે લાવવી છે”.

“આ શું બોલોછો? કંઈ શરમાઓ.

“શરમાય શું કામ? ત્હારા ઉપર શોકય લાવવી છે રતિસુંદરીને સમજી?” છુપસિંહ હસ્યો.

“તો ત્હમાર કાવતું હું સમજી. વસંતદેવને મારી, રતિસુંદરીને પકડી, તમારે ગાદી લઇ, રતિસુંદરી સાથે લગ્ન કરી કુળતું નામ બેળવું છે. રજપુતને એ જાણે?”

“મ્હોટી રજપુતની છોકરી ના જોઇ હોય તો? જે જે અમે રાજાઓ કરતાં હોઇશું તે તે જાણતુંજ કરતા હોઇશું. ગમે તેમ નહીં કરતા હઇએ.”

“કપાળ મ્હારું કરતા હશે. ગરીબને કનડવા, મોટાને મારવા, અધિકારને માટે અજ્ઞતાનો નાશ કરવો, માતા જેવી રાજ્ય માતા—રાણી—ત્હેની સાથે લગ્ન કરવાનો વિચાર—ફક્ત વિચાર કરવો તે શું રજપુતને જાણે? કનડવા કરતાં કોંડા કેમ કપાતા નથી? મારવા કરતા મૃત્યુ કેમ આવતું નથી? અજ્ઞતાનો નાશ કરવા કરતાં પોતાનો નાશ કેમ થતો નથી? માતા જેવી રાણીના લગ્નનો વિચાર કરવા કરતાં હૃદય કેમ બંધ થતું નથી?—મૃત્યુ કેમ થતું નથી? તેમજ રજપુતના મનમાં હર હમેશ થવું જોઇએ. દુષ્ટ” કૃત્તન, લુચ્ચા માણસોના આવી જાતના ફૂલ કરે છે. સારા માણસ આવું કોઇ દીવસ કરતા નથી. અરે! કરતા નથી તો શું? પણ વિચારતાએ નથી. આવા કર્મ કરનાર અધમ, પાપી, ચંડાળ હોય છે. વિકાર છે તેવાને”

“ત્હારું બાપણ પુરૂ થયું કે નહીં?”

“શું પુરૂ થાય? કપાળ? કહેવાતું તો ઘણું છે. હું જાણું છું—તમારી બધી વાત જાણું છું. આજસુધી લોકો કહેતા હતા તે જોઈ હશે એમ ધારતી હતી—બધી ખટપટ તમારી નહીં હશે એમ ધારતી હતી. પણ આજ મને પુરાવો મળ્યો છે—મને ખાત્રી થઇ છે કે તમે મુંઝેગાર છો. હું તમને કહી શકું નહીં પરંતુ રજપુતાણીથી રહેવાતું નથી. તેથીજ આ કહું છું કે:—“પરસ્ત્રીને માત સમાન નહીં ગણનાર, પરધનને પશ્ચર સમાન નહીં ગણનાર, મનુષ્યો આંધળા છે—છતી આંખે આંધળા છે, આંધળાથી જુંડા છે, દુષ્ટ છે.” શું કહું?—પરંતુ આવા કામ કરતા પહેલા વિચારજો. આપણને શું નથી? ધન છે, જોઇએ તેટલા વાહન છે, જોઇએ

તેટલા દાસ દાસીઓ છે. તો શું નથી ? સંતોષે સૌ સુખ છે. કોઈને મોટા મહેલ તો આપણને નહાના છે. કોઈની પાસે બહુ પૈસો તો આપણી પાસે આપણે જોઈએ તેટલો પૈસો છે. આપણે આપણા રાજગૃહીએ આપણા હક કોણ લેનાર છે ? આપણને—”

ભુપસિંહ અત્યારસુધી ચુપ હતો તે જોડ્યો—“ હવે બસ કર. કુમુદાએ ત્હને બહુ શીખવાડ્યું છે. ત્હેનું જોલેલું તું જોલ જોલ કરે છે તે હું જાણું છું. જેવા કુમુદાના હાલ તેવાજ ત્હારા થવા જોઈએ ”

“ કુમુદાનું શું થયું તે હું જાણતી નથી. પણ કુમુદા જેવી સ્ત્રી મહેમાન્યે જોઈ છે. શું ત્હેના મ્હોડામાં શાસ્ત્ર ! તેવું શાસ્ત્ર ને શ્લોકો કોઈ સ્ત્રીને આવડેજ નહીં ! કેવા ત્હેના નીતિ વચનો ! કેવી મહાભારત તથા રામાયણની નીતિમય વાર્તાઓ ! કેવા રૂપીઓ, મુનીઓના જીવનની વાતો ! ત્હેના નીતિ વચનો તે તમને દરરોજ કહેતી ત્હેનું શું થયું ? પથ્થરપર પાણી ? ! “સંપ રાખો, સંતોષ રાખો, આનંદે ફરો.” વગેરે કેટલું બધું કહેતી હતી. ત્હેની જે વસ્તે તે વસ્તે મ્હારી થાય તો હરકત નથી. કારણ કે ત્હેના જેવી સાધુ સ્ત્રીની વસ્તે કોઈ દિવસ ખરાબ થાયજ નહીં જેવા કર્મ તેવા ફલ. એના કર્મનું ફળ એને મળેજ. જો હું કુમુદા પાસે હોઉં તો—તે મારા કરતાં નાની છે છતાં પણ તે મારી ગુરૂ અને હું વિદ્યાર્થી થઈ એટલું મને તેના માટે અભિમાન છે—”

“ તેમાંજ તો જો તે તારી શોક્ય થાત અને પછી તું આવું જોલત તો જુઓત. ”

“ ત્હમ્હારી બુદ્ધિજ બ્રહ્મ થયેલી છે. ખરેખર ! વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિજ છે ! નહીં તો દરેક સ્ત્રી માટે અભિલાષા મનમાં થાતજ નહીં. કુમુદા ઉપર દાનત બગડી, રતિસુંદરી ઉપર બગડી. પેલી બિચારી વિમલાની દુર્દશા કરી. કેટલીને ફસાવી ! અરેરે ! કેટલા પાપ કરશે ? બધા પાપમાંથી ક્યારે છુટશે ? હવે તો સુધરો. ઘડપણ આવવાનો વખત થયો. ”

“ સુધરીશું પેલે ભય ! ધરડી થઈ તું અને ત્હારી કુમુદા હજી તો અમે જીવાન છીએ. સમજ. ત્હારૂં શાસ્ત્ર પુર થયું કે નહીં. સાલી બેરાની જાત. ત્હેની બુદ્ધિ કેટલી ? પાનીએ સમજ. બેરાની બુદ્ધિ પાનીએ. ” ‘બુદ્ધિ’ ઉપર બાર દષ્ટિ જોડ્યો.

“ એતો કહેવાનું છે. કહેનાર કોણ ? પુરૂષને ? કહેવત સ્ત્રીએ જોડી હોતતો તે વળી પુરૂષની એવી ખરાબ કહેવત જોડવત કે પુરૂષો પોતાની જોડ બુદ્ધિ જાત. સ્ત્રીને પુરૂષમાં ફેર શો ? શું ત્હેનામાં પુરૂષના જેટલી બુદ્ધિ

ઓ નથી ? શું ત્હેને ખુદિ નથી ? શું ત્હેને મન નથી ? શું ત્હેને આત્મા નથી ? શું પુરૂષને ખાવાનું જોઈએ છે અને સ્ત્રીને નથી જોઈતું ? શું પુરૂષને સ્વાદ થાય છે અને સ્ત્રીને થતા નથી ? શું પુરૂષને સ્પર્શ થાય છે અને સ્ત્રીને થતા નથી ? શું પુરૂષને સુખ, દુઃખ, મોહ લાગે છે અને સ્ત્રીને લાગતા નથી ? શું પુરૂષ યોગવિદ્યાભ્યાસ કરી શકે છે અને સ્ત્રીઓ કરી શકતી નથી ? પરંતુ હાય ગુજરાત ! ત્હારી સ્ત્રીઓની હાલત કેવી આવશે તે કહેવાતી નથી. આ સુસલમાનો ચોતરફ આગ્યા છે. સ્ત્રીઓને ક્રોધવશી મળતી બાંધ થાય છે તો આગળ શી દશા થશે ? સ્ત્રીઓને પુરૂષ દોર જેવી ગણુશે ? ઠાકોર ! હવે બહુ થયું ! મ્હાર કાંઈ માનો ! રતિ-પુર પણ માનો. ”

“ ત્હાર શાસ્ત્ર કયારે પુરૂ થશે હેં ! ” ભુપસિંહે હુંકારો કર્યો.

“ શાસ્ત્ર શેતું ? હું તો સાધારણ વાત કહું છું. જેટલો પતિને પ્રિય ઉપર હક છે તેટલોજ પ્રિયને પતિ ઉપર હક છે. પ્રિય ખરાબ હોય તો વાંક પતિનો અને પતિ ખરાબ હોયતો વાંક પ્રિયનો કહેવાય. મ્હને કહેવાનો હક છે તેથીજ કહું છું. નહીં તો કહેતજ નહીં. આપને સુધારવા—કુમારેથી સુમારે આણુવા, તેજ મ્હારો ધર્મ સમજ્યું છું. કુમુદા અહીં આવી તે દીવસથી ત્હેની જોડેની વાતચીત ઉપરથી હું આપને ધણાજ સુધરેલા ગણુતી હતી પરંતુ—”

“ સાર, સાર, હમે બગડેલા તો છો રહ્યાં તું સુધરેલી રહે. નાં વસંતદેવ પાસે તે ત્હાર સાંભળશે. અત્યારેજ ત્હારો શિરચ્છેદ કરત, પણ સ્ત્રી જાણી દયા આવે છે. માટે સવારના પહોરમાં ત્હારે અમારા મહેલમાંથી ચાલ્યાં જવું. અહીંથી ત્હારી મરજીમાં આવે ત્યાં જવું. સવારે જો અમે ત્હેને અમારા મહેલમાં જોઈશું તો ત્હારે ત્હાર માથુ સલામત ધારવું નહીં.—અરે ! કોઈ છે કે ! ”

“ જી ” એક રજપુત હાજર થયો અને બોલ્યો.

“ સવારમાં બાઈને જ્યાં જવું હોય ત્યાં ગાડી જોડી મુકી આવો ”

“ જેવી ઈચ્છા ”—રજપુત ગયો

“ હવે ત્હારી મરજીમાં આવે ત્હેને શાસ્ત્ર શીખવાડજો. જા. ” ભુપસિંહ ગયો.

રાજાના સ્વભાવે શાંત હતી. પરંતુ રજપુતાણીથી સાંખી નહીં શકાતે ચાથીજ આજરોજ આટલું બોલી હતી. ભુપસિંહ ક્રેટલીવાર શાંત રહ્યો હતો. પરંતુ અંતે આવો હુકમ આપી ચાલ્યો ગયો જાણી દીલગીર થઈ,

તેને સ્વપ્નામાં પણ ભુપસિંહ આવી આજ્ઞા આપી મહેલમાંથી કઢાડી મુકશે તોવી જાણિ હતી નહી. “દૈવની ગતિની વિચિત્રતા”! આજ તેના મનમાં આવ્યું અને મનમાં બોલી. “હશે. જેવી તેમની ઇચ્છા. મહેલ મહારો ધર્મ બળબો છે. મહારે શા માટે પાપમાં શામેલ થવું? એ બાજુ ને એ મની વાત બાજુ. હું મહારે ચાલી જઈશ અને ઉત્પાતથી છુટીશ. તીર્થયાત્રા એ જઈ મહારા તથા તેમના પાપ ધોઈશ. તે મહેલ નહી મહાય તો બલે; પણ હું તો પ્રાણુ જતા સુધી તેમને મહાઇશ અને હથર તેમને સદૃષ્ટિ આપો એમ નિત્ય માગીશ ”

આમ બોલી તે હડી અને કપડા વગેરે તૈયાર કરવા લાગી.

પ્રકરણ પ.

રસ્તામાં.

આખી રાતનો ઉજાગરો કરી, સર્વ વસ્તુઓ ભેગી કરી, મુસાંફરીની તૈયારી કરવામાં રોકાયેલી રાજબાએ પ્રાતઃકાળમાં ભુપસિંહના મહાલયનો ત્યાગ કર્યો. ત્યાગ કરતાં પહેલાં તેને ભુપસિંહને મળવાની મરજી બતાવી પરંતુ ભુપસિંહને તેને જોવાની ઇચ્છા નહી હોવાથી એ આશાની-મહાલય છોડતાં છેલ્લી આશાની-નિરાશા થઈ. પરંતુ રહેજ પણ શોક બતાવ્યા વગર સ્વામિની આજ્ઞાને માથે ચઢાવનાર પતિવ્રતા રજપુતાણી મહાલયમાંથી બહાર નીકળી.

નિકળતાં હોના મનમાં વિચાર થવા લાગ્યા. “મહારી મારક કેટલી અનાય અબજાઓનો આ મહાલયમાં છેલ્લ થયો છે? કેટલી અબજાઓ પતંગની માફક ઠોકર જેવા દીવા ઉપર મોહલબ્ધ થઈ છે? કેટલીએ ઠોકરના મધુર, મીઠા મમતા બર્યા શબ્દથી મોહ પામી, પોતાની યુવાવસ્થાનો ક્ષય કર્યો છે? કેટલી અબજાઓને વગર ધાર્યે-મહારી માફકજ આ મહાલયનો તુરતાતુરત ત્યાગ કરવો પડ્યો છે અને પોતાનો નિર્વાહ કરવા ને સાંસા પડ્યા છે?”

“અમાન મનુષ્યો દુઃખમાં દુસાયા પછી છુટતાં કેવા તરફડીઆ મારે છે તે હું બાજુ. પરંતુ મહેલ તે કરતાં આવડતું નહોતું. મહેલ એક નિષ્ઠાથી-ખરા અંતઃકરણથી સ્વામિ બહિત કરી છે; મહારો ધર્મ બળબો

છે. પિતાએ હાકાર સાથે સંબંધ કર્યો ત્યારથી અત્યારસુધી હું તેમનેજ મહારા ઇશ્વર તરીકે ગણી રહી છું અને હવે રહીશજ. ઇશ્વરે આ મહાલ-યમાં રહેવાના દિવસો નિર્માણ કરેલા તેટલા દિવસ હું અહીં રહીશું. હવે પ્રારબ્ધ લખેલા અન્ય ઠેકાણે. પરભવે કરેલા કર્મોજ સર્વ વસ્તુ કરે છે તે કુમુદાનું કહેવું ખોટું નથી.

“કુમુદા ! કુમુદા ! !” ગાડીમાં બેસતા રાજબા બડબડી “તારા દરેક વચનો મહને યાદ આવે છે-દરેક વાક્ય મહારા મર્મસ્થાને ઝહે ટેલા વારંવાર આંખ આગળ ખડા થાય છે. ખરેખર ! પ્રિય સખી કુમુદા ! તું અજબજ મુર્તિધું-હતી. ત્હાર શું થયું તે મહને ખબર નથી. અરે ! બિચારી બોળી બાલા-! શી ખુબીથી વાત કરતી હતી ! અને ત્હારા શા-સ્ત્રના વચનો !—તે રસિક મધુર વચનો !—અને ત્હારી કહેવાની કારીગરી. ત્હારા વચનો સાંભળતાં સાંભળનાર છકજ થતું !

“વાહ ! વિધાતા ! ત્હારી પણ અજબજ કૃતિ છે. ત્હેં ત્હેને એકદમ શુભ કરી ! અશુચિંતી-એકદમ-ભયંકર-અંધારી રાત્રે ! તે ક્યાં ગઇ હશે ? કેમ ગઇ હશે ? ત્હેનો કાંઇ પત્તો નથી-માગ નથી. ત્હારી શોષ પણ કોણ કરે ? ત્હારી રાણી. રતિમુંદરી. પણ તે પણ ગઇ. અજબ જગજ ! વિચિત્રતાજ ! !

“કુમુદા ! હે કુમુદા ! ! તું છેલ્લી મળી-મળ્યા પછી તરતજ તે જ રાત્રે તું શુભ થઇ-તું છેલ્લી મળી તે વખતના વચનો મહને અત્યારે યાદ આવે છે. ત્હેં મહને કહેલું કે “બધ મ્હોટાઇ હમેશા રહેતી નથી. અભિમાન રાજ રાવણ સરખાનો-જેની આજ્ઞાઓ સર્વ દેવો, મહાપુરુષો બ્રહ્મર્ષિઓ, ઇપીઓ વગેરે માનતા, જેણે મૃત્યુને વશ કર્યું હતું; તેવા સરખાનો—પણ ગયો છે. મોટાઈ અસ્થિર છે. લાંબો વખત કાઇકની-અને સારી નિદ્રાથી રહેનારનીજ રહે છે. કાલની વાત આપણે જાણતા નથી. જ્ઞાનકીનાથ પણ જાણતા હતા નહી કે પ્રભાતે શું થવાનું છે. તે માટે મોટાઇમાં પણ સંતોષ રાખી, આવતી કાલે આપણી દશા ખરાબ થનાર છે એમ ધારીને સર્વદા રહેવું જોઇએ. ધન્ય કુમુદા ! ધન્ય છે ત્હેને ! ત્હાર કહેવું આજ ખરૂં બડયું. ગઇ કાલે હું નહોતી ધારતી કે ત્હારની આંખમાં હું શુન્દેગાર ઠરીશ અને આજ મ્હારે શૈલપુર છોડી ચાલવું પડશે-શૈલપુરને છેલ્લા પ્રણામ કરવા પડશે. જેવી હુરીની ઇચ્છા ?”

આ વિચાર ચાલતા હતા તે વખતે ગાડી પણ ચાલતી હતી. ખા-દરે નહેતી સોગાવતીને તીરે ગાડી આવી પહોંચી. સોગાવતીને જોઇ

તહેના વિચાર તરંગ અદલાયા.

“ ભોગાવતિ ! આટલા વર્ષથી પાસે રહેતો ભોગાવતી ! હવે તને હું છોડીશ ! ઠાકોરનો ગુસ્સો જોઈ તું શું આજ શાંત છે? તારો રોજનો ઘોંઘાટ ક્યાં ગયો ? આજ કેમ તું દીલગીર છે ?

“ ભોગાવતિ ! રાણકદેવીને રાખનારી ભોગાવતિ ત્હેં શું મ્હારી કુમુદાને રાખી છે. જો તેમ હોય તો મ્હને ખતાવ-મ્હારી કુમુદાને ખતાવ. શું એવી અદ્ભુત મૂર્તિની ત્હારે જરૂર અને અમારે નહીં ?

“ કુમુદા ! તું જ્યારે મળતી ત્યારે ઘણીવાર કહેતી હતી કે “ગંગા જેવી નદી ઉપર ધ્યાન ધરીને બેસીને ઈશ્વર પ્રાર્થના કરતી તે ઘણું જ રમ્ય લાગે છે-આનંદમય છે ” “ મ્હોટા પૈસાવાળા મનુષ્યોને સુખ વૈભવ માં નહાતા લાગતા દીવસો અને ગરીબડા માણસોને બીખ માગવાથી લાંબા લાગતા દીવસોનો વિચાર કરતા આનંદે બેસી જગતની મુર્ખાઈ ઉપર હસવાનો વખત ક્યારે મળશે ? ” તેમ પ્રશ્ન મુકતી હતી. ભો શું તું આ ભોગાવતિને કિનારે કોઈ શુદ્ધમાં બરાઈ નહીં હોય ?

“ કુમુદા ! ગાંડી કુમુદા ! ! પ્રિય કુમુદા ! ! ! તુ ત્હારા પોતાના વિચાર પ્રમાણે કરવાને તો નહીં મંઘ હોય ? તું કહેતી હતી કે “ જગત માં ઘણા સુખ છે પણ આત્માને જાણવો તેવું સુખ કશામાં નથી. ” એવી એવી ડાહી વાતો-મ્હોટા યોગી જેવી વાતો કરતી-તું યોગિની તો નહીં થઈ ગઈ હોય ? હશે. જેમ હશે તેમ પણ તું આજ મ્હને બહુ જ યાદ આવે છે. ત્હારે નામ સાંભરતાં છાતી બરાઈ આવે છે. પ્રિય કુમુદા ! ! ”

ધીમે ધીમે શૈલપુરના કોટના કાંગરા ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થવા લાગ્યા તે જોઈ વિચાર આવ્યો:

“ અરે શૈલપુર હવે હું પાછી ક્યારે આવીશ ? એકવાર-જો એકજવાર-ઠાકોર મ્હને મળ્યા હોત તો સર્વ શંકા હર કરત. તેમની માશી માગત-નમ્ર થઈ તેમની ક્ષમા માગત-અને તે આપ્યા વગર રહેતજ નહીં પણ હવે શું ? ”

રાજાની સામે તેની એક દારી બેઠેલી હતી તે અત્યાર સુધી રાજાની મુખાકૃતિ નિહાળ્યા કરતી હતી. મુખ ઉપરના આવેશ જોતી હતી. પરંતુ એક શબ્દ પણ બોલી નહોતી. તે બોલી “ બા. આજ કેમ કોઈ બોલતા નથી ? શા વિચારમાં છો ? ”

“ શું બોલું જ્ઞેના! બાનું નશીબજ દરીવજ્યું. આજ ફાટયું ત્યાં ક્યાં

સીવાય ?” રાજાએ ભુપસિંહના મહાલયમાંથી નીકળ્યા પછી પહેલું બહેલીન બોલી.

રાજાએ વાત ફેરવી ગાડીવાનને કહ્યું “ આપણે શૈલપુર મુક્યા પછી એકાદ ગાઉ આવ્યા હઈશું ?”

ગાડીવાને જવાબ દીધો “ હા બા. આપણે દહોડકે ગાઉ આવ્યા હઈશું. બાગદ સારા છે. ”

“ રાજાએ પુછ્યું “કુટલોક વખત થયો હશે ?”

“ જી ! દહોડ પહોર દહોડો ચહડ્યો હશે. ”

આ પછી સર્વ નિઃશબ્દ થઈ ચાલવા લાગ્યા.

રાજાએ ભુપસિંહના મહાલયનો ત્યાગ કર્યા બાદ તિર્યયાત્રા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તહેજે પહેલા ગીરનાર થઈ પ્રભાસપાટણ તરફ દારકા જવાનો વિચાર કર્યો હતો. સારખાદ અન્ય સ્થાનકે જવાનો ધરદો રાખેલો હતો. ભુપસિંહના માણસોને ભુપસિંહે રાજાને ગમે તે સ્થળે લઈ જવાની આજ્ઞા આપેલી હતી; આથી રાજાએ પ્રથમ તેમને લઈ પ્રભાસપાટણ જવાનો વિચાર રાખ્યો હતો અને સાર પછી તેમને રત્ન આપી પોતે કોઈ સંઘમાં ચાલી જવાનો ધરદો રાખેલો હતો.

પ્રભાસ જતાં પહેલાં તહેજે રાણપુર ગામે પહેલો મુકામ કરવાનો હતો. રાણપુરમાં થોડા દીવસ રહી પછી તે આગળ જનાર હતી.

શૈલપુરથી રાણપુર આશરે ત્રીશેક ગાઉ દૂર હતું. રસ્તો ખારવટીઆ, લુંટારા વગેરેને લીધે ભયાનક હતો. રાજા સાથે થોડા સ્વારો ભુપસિંહે મોકલેલા હતા તે અને તેની દાસીઓ મળી આશરે પચીશેક માણસ હતા.

રણપુતોના પડદાના રીવાજને લીધે રાજા અત્યારસુધી ગાડીનો પડદો ઉંચો કરી શકી હતી નહી. પરંતુ હવે શહેરથી દૂર આવ્યા હોવાને લીધે તહેજે ગાડીનો પડદો ઉંચો કર્યો અને આસપાસની લીલા અવલોકના લાગી.

આસપાસનો પ્રદેશ ક્ષુદ્ર પહાડી શકાય એમ હતો. વર્ષાઋતુનો સમય હતો. તેથી જમીન ઉપર લીલી ઘાસ ઉગેલી હતી. રસ્તાની બે બાજુએ કોઈ કોઈ સ્થળે પાણી ભરાયેલું હોવાથી ન્હાના તળાવો બનેલા હતા અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે વરસાદનું પાણી ન્હાના બહેજાની મશ્કરી કરતા હોય તેમ કરચલી રૂપી હાસ્ય કરતાં વહન કરતાં હતાં.

ધીમે ધીમે તાપ વધવા લાગ્યો. સૂર્યે પોતાનો અધિકાર ખુબ જોરથી અજમાવવા વિચાર કર્યો હોય તેમ લાગતું હતું પરંતુ આકાશગામી

વાદળાઓ તહેના તાપને દૂર રાખવા ચત્ન કરતાં હતાં.

આસપાસની લીલોતરી થોડીવારનીજ હતી. રાજ્યા વીજેરે થોડી વાર પછી આ ફળદ્રુપ પ્રદેશ મૂકી વેરાન મેદાનમાં જનાર હતા તે સવેને ખબર હતી. તેથી ગાડી થોડેક આલ્યા પછી તે ગાડી અટકાવવામાં આવી અને રસ્તામાં જોઇએ તેટલું પાણી પાસેના કુવામાંથી ભરી લીધું. અને પછી ગાડી આગળ ચાલી.

પ્રાતઃકાળનો સૂર્ય-ખાળસૂર્ય જે અત્યાર સુધી સવેને આનંદ આપતો હતો તે હવે બદલાયો છે. અપૂર્ણ પાત્રી પુરૂપ પોતાના અધિકારના પ્રતાપે અન્ય મનુષ્યોને—જે મનુષ્યોને તે પોતાનાથી હલકા ગણે છે તેમને—પોતાના તાપે સંતાપે છે તે આજેહુખ દર્શાવવાને સૂર્ય પોતાના નિત્ય નાટકનો બીજો અંક ખોલ્યો. સૂર્ય પોતાનો પૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત કરી સકળ ગગન મંડળમાં-ઉંચામાં ઉંચે સ્થાને જઈ સ્તબ્ધ થયો.

અધિકારે મસ્ત થએલા પુરૂપના નોકરો પોતાની મરજી પ્રમાણે પોતાના શેઠની આજ્ઞાનુસાર કિંવા તે સીચાય-પોતાની મરજી પ્રમાણે-ગમે તેમ જુદમ કરી શકે છે તે પ્રમાણે આ ગગન મંડળનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરનાર-અધિકારમસ્ત બાનુના કિરણોએ સકળ સ્થળે ઉંચે વા નિચે-પોતાનું ગમન કર્યું; અને દરેક પશુ, પક્ષી અને પ્રાણીને સતાવવા લાગ્યાછે. અલારે તેમની સત્તાની પ્રબળતાને લીધે વનરાજોએ પણ પોતાના સ્થાનકો છોડી જેમ બને તેમ તે ઉચ્ચ રક્ષિતઓથી દૂર જવા ચત્ન કરી છુપાઈ બેઠેલા છે તો ગરીબ પ્રાણીઓ પોતાનો આશ્રમ શોધે તહેમાં શી નવાઈ?

અધિકાર મસ્ત અશુભાચિન્તા તાપથી તપ્ત થતાં આપણા પાત્રોએ રસ્તા ઉપરના એક ગામડામાં મુકામ રાખ્યો.

સૂર્ય-પોતાના નિત્ય નાટકનો તૃતીય અંક આરંભ્યો. પોતાની મહત્ત્વશક્તિ-પોતાનું ઐશ્વર્ય-પોતાની પાસે કેટલા અદ્ભુત સમય સુધી રહે છે તે દર્શાવવાને તે પોતાના સ્થાનથી જ્રુષ્ટ થયો, અને ધીરે ધીરે પશ્ચિમ દિશા તરફ ગત શક્તિને સંભારી પશ્ચાતાપ કરતો હોય તે મુજબ ગમન કર્યું. અને ધીરે ધીરે પોતાનું મુખ—પોને, જેણે સ્વાધિકારે મત્ત થઈ આસપાસનો તથા અંતઃકળનો વિચાર કર્યા વગર ગમે તેમ વર્તન કર્યું તેણેજ આ સ્થિતિ ભોગવવા સમય આવ્યો એવું ધારી, વા જગતના લોકોને હવે શું મુખ બતાવવું એમ ધારી તહેણે તેનું મુખ—રાત્રીરૂપી જવનીકામાં સંતાડી પોતાનું નાટક સંપૂર્ણ કર્યું.

પરંતુ તે નાટક સંપૂર્ણ થયું તે પહેલા ધણીવાર ઉપર રાજ્યાએ

તે ગામ છોડ્યું હતું અને તેઓ રસ્તા ઉપર ઢયારનાએ ધીમે ધીમે પોતાની મુસાફરી લંબાવતા હતા.

સાંજના આશરે ચાર વાગતાના સુમારે રાજબા તથા તેની સાથેના મનુષ્યોએ મુસાફરી શરૂ કરી હતી અને રાતના આશરે પાંચ ગાઉ ઉપર આવેલા રતનીઆ ગામમાં રાતવાસો કરવાનો હતો.

શાયંકાળનો સમય થયો. પક્ષીઓનો કિલકિલાટ વધ્યો. રાજબાના મનમાં ભિન્ન ભિન્ન વિચાર તરંગો ઉઠતા હતા. ગઇ કાલની આ વખતની સ્થિતિને તે અત્યારની સ્થિતિ સાથે સરખાવતી હતી; અને પોતાને ઠપકો દેતી હતી. તેટલામાં તહેને કાને એક કંઈ જાણીતો સ્વર પડ્યો.

રાજબા દુઃખી હતી; તહેણે દુઃખનો સ્વર સાંભળ્યો. સમાન હાલતના મનુષ્યોનો એક એક ઉપર ભાવ થાય છે તે ભાવ—(તહેવું નામ શું?) તહેના હૃદયમાં વિકાસ પામ્યો. અને તહેણે સાથેના જસાણ નામના રજપુતને તે દુઃખી અવાજ કોનો અને ક્યાંથી આવે છે તે જાણવા મોકલ્યો.

થોડા સમયે જસાણ પાછો આવ્યો અને બોલ્યો “ બાઇશ્રી! એક ગાડીમાં એક ધવાયલો પુરુષ અને તેની સ્ત્રી બેઠેલા છે અને ગાડીવાન કાંઈ જતો રહેલો છે અને જંગલમાં અચ્ચારે તેમની બહાર કરનાર કોઈ નથી તેથી મદદ માંગે છે. ”

રાજબાએ કહ્યું “ જસાણ! તો તમો તેમને આપણી સાથે આવવા દો. દુઃખીને આપણે મદદ આપવી જ નેહએ. ”

“ નેવી ઇચ્છા ” કહી જસાણ ગયો અને થોડી વારે તે ગાડી લઇ આવ્યો.

આ ગાડીમાં આશરે પપ વર્ષનો એક મનુષ્ય સુતેલો હતો અને તેને કાંઈ ગંભીર ઇજા થયેલી હોય તેમ લાગતું હતું. તેની પાસે તહેની સ્ત્રી નિરાધાર હાલતમાં બેઠેલી હતી. તે જણે મુર્તિમત્ દુઃખ હોય તેમ બાસ થતો હતો. તેની અવસ્થા જોઈ રાજબાને દયા આવી અને તેનો વૃતાન્ત પૂછ્યો.

તે બાદ એ કહ્યું “ અમો દૈવકોપથી આવી અવસ્થાએ પહોંચેલા છીએ અને ગરીબ થયેલા છીએ. અમો પાટડીથી નીકળી પ્રભાસપાટણ જતા હતાં. આજ સવારે અમો આ પાસેના વાસણા ગામમાં રહેલા; ભાંધી ગાડી ભાડે કરીને નીકળ્યા હતા. ગામ બહાર નીકળ્યા પછી અમારા ગાડીવાલાને કોઈએ કહ્યું કે આગળ આંખાવાડીઆમાં છુંટારા છે તેથી તે ગાડવાળાએ

ઉતાવળથી આંખાવાડીઉં પસાર કરવાના ઈરાદાથી ગાડુ ઉતાવળે ચલાવ્યું. અને તેથી અમારા કમનસીબે ગાડાનું પૈડું નીકળી ગયું; અને ધરી ભાગી. જેમ તેમ કરતાં તે સમુ થયું અને ગાડુ ચાલવા લાગ્યું. ગાડાવાળો બહી-કને લીધે ઉતાવળ કરતો હતો. તેવામાં કોઈ રજપુત ઘોડા ઉપર બેસી આવ્યો. તેણે તે ગાડાવાળાને આંધ્યો અને પોતાની જોડે લઈ ગયો. અને ગાડુ તથા બાગડ એમને એમ રહેવા દીધા. અસારલગણ કોઈની મદદ મળી નહી. અસારે આપને શરણે આવ્યા છીએ. ”

રાજાએ કહ્યું “ આપણે આપણી વાતો મુકામ કર્યા પછી કરીશું. મારે પણ પ્રભાસપાટણ જવું છે તેથી આપણને સંઘાત થશે. હાલમાં સંઘાતકાળનો સમય છે અને હુંદારાનો બંધ છે. મારે જેમ જલદીથી જવાય તેમ સાર. ” આમ કહી ગાડી ચલાવવા આજ્ઞા મળી.

આજ્ઞા મળતાંજ સર્વ મંડળ ચાલ્યું. શાયંકામને લીધે સર્વ નિઃશબ્દ હતું અને આ વેરાન પ્રદેશ તો ઘણોજ શાન્ત હોય તે નિર્વિવાદ છે. આ સમય અને સ્થળ વિધાતાની કૃતિના અવલોકનારને ઘણોજ આનંદમય હતો. ઘોડે દૂર આંખાવાડીઉં આવતું હતું અને બીજા ચારે તરફ ઘણે દૂર સુધી દૃષ્ટિ પહોંચતી હતી. અને સઘળા આકાશે અસારે ભુરો રંગ લાગ કરી ઘોડો રંગ ધારણ કરેલો હતો તેથી તે વનની શોભા વધારે અદ્ભુત થયેલી હતી.

હવે ધીમે ધીમે સઘળા પૂર્ણ ઘટાદાર ઝાડો વચ્ચે આવ્યા. આગળ એક નદી હતી તે તેઓ ઉતર્યા કે તરતજ ચોતરફથી તેઓ એકદમ ઘેરાયા. જાદુગરના જાદુથી જાણે જમીનમાંથી માણસ નીકળ્યા હોય તેમ ચારે તરફ હથીઆરખંધ માણસો દેખાયા અને સ્વારીના માણસોને અટકાવ્યા. રજપુતો ગાંજ્યા જાય તેવા નહોતા. તેઓએ તરવારો ખેંચી. યુદ્ધ થવાની તૈયારી હતી પરંતુ હુંદારાનો સરદાર આગળ આવ્યો અને બોલ્યો ‘ભાઈઓ ! રજપુતો ! આપણે લડવાનું કારણ નથી. આ ગાડીમાં કોણ મુસાફર છે? તે કહો અને પછી જવા જેવું હોય તો ચાલ્યા જવાને અમે હરકત કરશું નહી. ”

સ્વારોનો ઉપરી બોલ્યો “ તમારા બોલવા ઉપરથી તમે રજપુત છો એમ લાગે છે તેથી અમે ખબર આપીએ છીએ કે અમે રાજા વસંત-દેવની રૈયત છીએ. ”

‘ એમ ! તો તમને આગળ જવા દેવામાં નહી આવે ? ’

‘ શા માટે ? ’

‘ રાજ્યના અમાલની આજ્ઞા; અને આગળ મુસલમાનોનો ભય છે.’

‘ પરંતુ અમો જવાના. ’

‘ ભાઈ હીમતસંગ અધીરો થા માં. અમારી જોડે ચાલ. ’ એક લુંટારો બોલ્યો.

હીમતસંગ આશ્ચર્ય પામ્યો અને બોલ્યો “ ત્હમે મને જાણખો છો? અને લુંટારો છો? ”

‘ હા અમે બે છીએ—ચાલો સીદ્દા અને છાનામાના. રજપુતનો વિશ્વાસ નથી? ગાડીમાં કોણુ છે? ’

‘ બાઈ છે. ’

‘ બાઈતું નામ? ’

‘ રાજ્યા ’ રથમાંથી ઉત્તર મળ્યો.

‘ ઠાકોર જીપસિંહના ઠકરાલાં ! ’ આશ્ચર્યથી લુંટારો બોલ્યો.

‘ હા. ’

‘ ઠીક, જીપસિંહના પત્નિ રાજ્યા. ! અને ગાડીમાંનો માંદો માણસ ! ! અને આ રજપુતો ! આ સઘળાને આપણા ઉતારે મોકલવા કેમ ખરને બાપુ? ’ લુંટારો પોતાના સરદાર બાણી જોઈ બોલ્યો.

‘ હા. વિરદેવ ! ખરી વાત છે, બાઈઓ બાઈને મુકામે લઈ જાઓ. અને આ બધાને જરોજર સોંપ કરી આપો. આ માંદા માણસને પણ લઈ જાઓ અને હું આતું લારે મારા આગળ હાજર કરજો શિવસંગ અને પુંજી મારી સાથે ચાલો. નાગજી આ બધાને તમે લઈ જાઓ. તેમને માટે તમે જોખમદાર છો. વિરભદ્ર ચાલો. ”

સરદાર વિરભદ્ર, શિવસંગ અને પુંજી ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૬.

લુંટારાની ગુફા.

સરદારના ગયા પછી નાગજીએ પોતાના માણસો સહિત તે સ્વામીને જોડી અને સઘળા ચાલ્યા.

થોડે દૂર ગયા પછી નાગજી રથની પાસે આવ્યો અને રથને અટકાવ્યો. અને રાજ્યાને કહ્યું રથને બહુ દૂરીને આવવું પડશે અને આ-

પણને આ પાસેના રસ્તે થઈ જવું સહેલું પડશે અને મહેં ડાળી મંગાવી છે તે આવે ત્યાં સુધી નીચે ઉતરો અને અહીં પથારી પાથરી બેસો તો હરકત છે? ડાળી આવશે એટલે આપણે જઈશું.’

રાજાએ કહ્યું “હું રજપુતાણી છું અને હું નીચે ઉતરું તો કુળને નીચું પાડવા જેવું છે. તમો રજપુત છો તેથી જાણતા હશે કે રજપુતાણી પડદા બહાર નીકળી શકતી નથી.”

નાગજી જો કે હુંટારો હતો—જો કે ધંધો હુંટારાનો હતો. પરંતુ જાતે રજપુત હોવાથી રજપુતના રીતરીવાજનો વાકેફગાર હતો. તેથી રાજાએ કહ્યું “રજપુતાણીને જો કે પડદે રહેવાનું છે. પરંતુ રજપુતની આગળ એમ હોય નહીં. ઠાકોર જીવસિંહને અમારે ભાણે છે અને અમો કોઈપણ બાધ ગણતા નથી. તેમજ હું તમારે બચ્ચું છું. વળી હમણા નહીં ઉતરો તો રથને ડાળી આવતા સુધી અટકાવવો પડશે અને તેની સાથે બધાને નકામા ખોટી થવું પડશે. તમારી સાથેના માણસોના ધોડાઓ થાકેલા હશે તેથી તેમને આરામની જરૂર છે. માટે ઉતરો તો ઠીક. નહીં તો જેની મરજી.”

“પરંતુ હું અજાણ્યા મુલાકામાં અને અજાણ્યા માણસમાં કેમ—”

‘અમો અજાણ્યા નથી જાણીતા છીએ, અને અમને મુકામે ગયા પછી ઝોળખશે. અમો વસંતદેવના હીતેચ્છુઓ છીએ, યવન લોકના કદા દુષ્મન છીએ, ગુજરાત માતાના અમો પરમપ્રિય સેવક છીએ, ગુર્જર-જુમીને સારૂ પ્રાણ સમર્પવા તૈયાર થયેલા રજપુતો છીએ; મહારાજાધિરાજ કરણસિંહના રાજ્ય જીતવાને માટે જાણીતો આપવા તૈયાર થયેલા રજપુતો છીએ. પછી વિશ્વાસ આવે તો ઠીક નહીં તો મથરેચ્છ.’

‘વિશ્વાસ ના હોય?’ એમ કહી રાજા નીચે ઉતરી.

રથની ગાદી બહાર કઢાડી ઝાડ તળે પાથરી અને તેના ઉપર રાજા બેસાડી તે જોડે તેની દાસીઓ બેસાડી. બાદ રાજાની જોડેના માણસોને બરોજર પહેરામાં રાખી નાગજીએ રવાને કર્યા. ફક્ત બે ત્રણ રજપુતોને રાજાની પાસે ગેલા દીધા હતા.

શાયંકાળનો સૂર્ય પશ્ચિમ દિશાએ ઢળવા લાગ્યો. પરંતુ આ નિસ્તર મરજીમાં શાયંકાળદર્શક પક્ષિઓનો કિલકિલાટ નથી. જે મૃદુતા—જે માધુર્ય આવી જગ્યાએ લાગે છે તેવું તરૂં ભૂમિમાં લાગતું નથી.

ચોતરફ નજર નાંખતા દૃષ્ટિ મર્યાદાતુલ્ય અછિન્ન ભાસે છે અને ચોતરફ—ઉત્તરમાં આંખવાડીઆનો અચુક ભાગ બાદ કરતા—એક સપાટ

મેદાન દેખાય છે. થોડે થોડે અંતરે ઉભા રહેલા ઝાડો નભમંડળને જાણે ટકાવી રાખતા હોય તેવી રીતે દેખાય છે. અધુરામાં પુરૂ એમાસુ હાંવાથી કોઇ કોઇ વખત વિદ્યુતના ચમકારા, વાદળના ગગડાટ વિગેરે ચિન્હો રમ્ય લાગતા હતા. આ નિર્જન વનમાં આ સુભૂમિકાતું દર્શન તે અન્ય સ્થળે અલભ્ય છે.

ધીરે ધીરે સૂર્ય અસ્ત પામ્યો. રાત્રિએ ધીરે ધીરે પોતાનો અંધપટ પ્રસરાવવા માંડ્યો. ગગન મંડળ આપારે તારામંડળથી શુશોભિત નથી. રાત્રિએ મનુષ્ય જાતી ઉપર અંધકારપટ પાથર્યો તેજ રીતે ધન મંડળે તારામંડળ ઉપર અંધકારપટ પાથર્યો હતો. કોઇ કોઇ ક્ષણે વાદળાઓ એકમેકથી દૂર જતા હતા. તે સમયે કોઇ તારા અહીં અને કોઇ તારા તહીં એમ દૂર દૂર દેખાતા હતા અને તે અદ્ય સમય દર્શન દઇ અદશ્ય થતાં હતાં.

આ પ્રમાણેની આ નિર્જનભૂમિવનસિલા નિહાળતી રાજ્યા એ-
હેલી હતી. અદ્ય સમય બાદ ડાળી આવી, રાજ્યા તથા દાસીઓ તેમાં એકી, અને સર્વ મંડળ ધીમે ધીમે ચાલ્યું. રાજ્યાની ડાળીની ચારે બાજુ-
એ હથીઆરખંધ સ્વાર હતા. કેટલાકના હાથમાં નગ્ન ગ્રમશીર હતી, અને કોઇના હાથમાં બાલા હતા. કદાવર શરીરના રજપુતો અને મધ્યે આ સું-
દરી જાણે મહાદેવી બયાનક અસુરનો વધ કરવા જતી હોય તેમ બાસ થતો હતો. એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર દરેકજણ સરદારની પાછળ જતું હતું. રાત્રિ અને તે સાથે વર્ષાની વાદળીઓના અંધકારનો છેદન કરવા સ્વારોની આસપાસ ઘોડી મસાલો હતી અને તે મસાલોના અજવાળે સર્વ કોઇ ચાલ્યા જતા હતા. ડાળી બે ઘોડાઓ ઉપર ગોઠવેલી હતી તેથી તેઓ ઝપાટાઅંધ પંથ કાપતા હતા. અને આ નિર્જન અરણ્ય મૂકી તેઓ ધીરે ધીરે એક વનસ્પતિવાળી ખીણમાં ઉતર્યા.

સર્વે સ્તબ્ધ હતું. મસાલના અજવાળા શિવાય સર્વત્ર અંધકાર હતો. રાજ્યાના મનમાં અંધકાર નહોતો તેની ડાળી આંખ ફરકતી હતી. તેને શુભ શુકન થતા હતા. આ શુકન શા સાફ થાય છે તે વિશે ભિન્ન ભિન્ન વિચાર આવતા હતા. વિચાર તરંગોથી કંટાળી તેણે ખંડાર જોયું.

આસપાસનો દેખાવ બયાનક હતો. દૂર વાઘની ગર્જના સંભળાતી હતી. જંગલી પ્રાણીના અવાજ કાને આવતા હતા. અને એકલા મનુષ્યનું હૃદય ફાટી જાય એવો વનના હાથીઓની ગર્જના થતી હતી. રાજ્યા કાંઈ શકેથી—કાંઈ નિષ્ક્રિયથી આ સર્વ જોતી હતી. ધડીકમાં તેની આસ-

પાસના મનુષ્યોને જોતી હતી. ઘડીકમાં સૃષ્ટિ સૌંદર્ય નિહાળતી હતી-ઘડીકમાં આમ અને ઘડીકમાં તેમ જોતી હતી. અંતે તહેજે નિશ્વાસ મૂક્યો અને બોલી:—

“અહાહા ! અત્યારે જો મ્હારી કુમુદા હોત-અત્યારે જો તે મ્હારી પાસે હોત તો આ દેખાવ કેવી સારી રીતે ચિત્રતા આ દેખાવ ઉપરથી મનુષ્ય જીવન વગેરેના કેવા દૃષ્ટાંતો આપતા! મ્હાન રૂપીઓ, મુનીઓ-કવિઓના શબ્દોથી કેવી સરસ રીતે-કેવું છટાદાર વર્ણન કરત? પરંતુ હવે ભાગ્ય હું કે તે રત્ન ગુમાવ્યું-હા તે મહેંજ ગુમાવ્યું-ખરેખર તેની દોષિત હુંજ છું. ઠાકોનો તહેના ઉપર આવ હતો. તે તેની જોડે કદાચ લગ્ન કરત તોએ શી હરકત હતી? પરંતુ ઠાકોર-હા ! ઠાકોરનું શું? ઠાકોરને રાજ્યનો લોભ લાગ્યો છે. રાજ્ય લોભનું અનર્થ સમજ્યા નથી. ખુસામતી-આઓ અહાવે છે. પોતે હવાઈ કિલ્લા બાંધે છે. ગુજરાતની તાજ બિનાથીજ શિખામણ લેતા નથી. તો પછી શું થશે? ઇશ્વરની ઇચ્છા. કુમુદા હોત તો વખતે તેમને રાજ્ય લોભ લાગત નહી. અથવા લાગત તોએ આમ ખત નહી. કુમુદા તે દિવસે પૃથુરાજની વાત કરતી હતી અને કહેતી હતી કે તે વખતે જો હિંદુ રાજાઓ સંપથી અને ઇર્ષ્યા અને લોભ વગર રહ્યા હોત તો અત્યારે તુરકકા અંહી પેદા હોત નહી-ગુજરાતની આવી દશા આવત નહી. ખરી વાત છે. એ સ્ત્રીના નેટલી પણ અમુક પણ તેમની કેમ નહી ચાલતી હોય? વિનાશ કાળે વિપરિત બુદ્ધિ. હરી હરી. પરંતુ રાજ્યલોભ લાગવાનું કારણ? રતિસુંદરી? હા એજ રતિસુંદરીના સૌંદર્યને નીરખી, મોહ પાસમાં પડી તેમણે પોતાની બુદ્ધિ ગુમાવા માંડી એ રતિસુંદરી જોડે સંસર્ગ કરાવનાર કોણ?” થોડીવાર વિચાર કરી બોલી “કુમુદા? હા કુમુદા પણ તેમાં તેનો સ્વાર્થ? હું ધાર છું કે કુમુદાને લગ્ન કરાવવામાં રાણી સ્વાયશ્રૂત થાય તો કુમુદાને કાંઈ લાભ ખરો? એ તો કોણ જાણે. એ બિચારી સંતોષી છે. રાણીનો ભાવ શો? એ પણ ઇશ્વર જાણે રણમલ કૃતમ છે. ધન્ય છે એવા રજપુતને—”

ડોળી અટકી. તહેના વિચાર અટક્યા. કોઈ માણસે ડોળી અટકાવી અને પુછ્યું “કોણ છે?”

“સરદાર શ્રીની આજ્ઞા.” જવાબ મળ્યો.

ડોળી ચાલી. અત્યારપર્યંત રહેલા અધકારમય જંગલમાં હવે દીપ પ્રકાશ જણાવા લાગ્યો. ઉપર ઉંચે એક ટેકરી લાગતી હતી તે ટેકરી ઉપર તાપથી સજાગવી ધણા જણ બેઠેલા હતા. ધીમે ધીમે સૌ જણ ટેકરી ઉપર

ઢેહડયાં અને ટોકાયાં અને તેજ નજાબથી આગળ વધ્યા.

વળી પાછા ટેકરી ઉતર્યા અને એક ખીણમાં આવ્યાં. આવી અંધ-કારમય રાત્રીના સમયે પણ આ ખીણ રમણીય લાગતી હતી. તે ખીણના અંત્ય ભાગ ઉપર લુંટારાની ગુફા-(?) કહો કે ગમે તે કહો તે-હતી.

દ્વાર આગળ ડોળી અટકી. અને રાજાખાને ઉતરવા કહેવામાં આવ્યું. રાજાખા ધીમે અને સવિનયે ઉતરી તેને ઉતરવામાં થોડી સ્ત્રીઓએ મદદ કરી. અને તેજ સ્ત્રીઓ રાજાખાને રસ્તા બતાવવા આગળ ચાલી. રાજાખા ત્રણ પગથીઆ ચડી એક બારણામાં પેહી. એ દ્વારની અંદર એક અતિ રમણીય ચોક હતો. આ ગુફા મોટા મહેલ જેવી લાગતી હતી. આ ચોકની ચારે બાજુએ છોથી છોયેલા-પથરાના-ઝોટલા હતા. મધ્યભાગે એક મોટો ઝોટલો હતો. આ ઉપરથી રાજાખાએ આ લુંટારાને મળવાની નગ્યા હશે એમ ધાર્યું. ચોકની પાછળ એક મોટી છાંડી હતી. અને તેની બન્ને બાજુ ઉપર ઝોટલા હતા અને તેના ઉપર ઝોરડીઓ હતી. આ વખતે રાત્રિ હોવાથી દરેક જણ પોતાની ઝોરડીમાં રસોઈ કરવાને ગુંથાયેલું હતું તેથી ઘણાએ રાજાખા તરફ લક્ષ આપ્યું નહીં પરંતુ રાજાખા દરેક તરફ લક્ષ આપતી હતી; અને ઝોટલી બધી સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને જોઈ તે આશ્ચર્ય પામતો હતો.

આ લુંટારાની ગુફા હતી કે નહોતું સરખું નગર હતું તેનોજ તેને સંશય થવા લાગ્યો. આ પછી ફરી પાછી તે જીભ બારણામાં પેહી. સાં આગળ એક મોટું મકાન દેખાયું. આ મકાન ઘણુંજ સારી રીતે સજ્જાગારી સુશોભીત બનાવવામાં આવ્યું હતું અને તેને રાજ્યમહેલની માફક બનાવવામાં આવેલું હતું. આ ઉપરથી તે મકાન લુંટારાઓના સરદારને રહેવાનું હશે એમ અનુમાન થતું હતું.

રાજાખા વગેરે સર્વ મંડળના આવવાના અવાજથી આ મહાસય-માંથી ઘણી સ્ત્રીઓ તથા નોકરો બહાર નીકળી આવ્યા અને નૂતન આગ-તુક મનુષ્યને જોવા ઉત્સુક થયા. રાજાખાએ પોતાનું મુખ ઢાંકેલું હતું તેથી કોઈ તેને ઓળખી શક્યું નહીં.

રાજાખાના આવ્યા અગાઉ જે વખતે ડોળી લેવા માણસ આવ્યું તે વખતે ખબર આવેલી હતી કે કોઈ ઉંચ ઘરની રજપુતાણીને રસ્તામાં અટકાવેલી હતી અને તે સાં આવવાની હતી તેથી તેને માટે એક ઝોરડો ખાસ તૈયાર કરી મૂકેલો હતો અને સર્વ કોઈ તે રજપુતાણી કોણ હતી તે જાણવા સાફ ધન્ટેજનર હતા.

આ ઇતેજરી પૂર્ણ કરવા સારજ આ સધળા માણસો બહાર આવી શક્યા હતા. તેમાંથી કોઈને રાજ્યા ઓળખી શકી નહી અને આ વસ્તિવાળો મહેલ તેને ક્ષમશાનસમ લાગવા માંડ્યો.

પરંતુ થોડીવારે સધળી ગરબડ-જેતું કારણ આટલા બધા માણસોની દોડ દોડી અને ઉત્સુકતા હતી તે-બધ થઇ. તેનું કારણ તરત જણાયું. કોઇ રજપુતાણી-જે દેખાવ અને ચાલ ઉપરથી આ મકાનની માલીક હોય એમ લાગતી હતી તે-અને બે સહચરીઓ તેની જોડે હતી-તે આત્યાં.

આ ત્રણમાંથી કોઇએ પણ રાજ્યાને ઓળખી નહોત; પણ રાજ્યા-એ હેમાંની એક જણને જોઇ-ઓળખી-તેનું હૃદય ભરાયું-દોડી-તેને ખાત્રી પડી અને બોલી. “ કુમુદા ! ! ”

તે કુમુદાજ હતી-રાજ્ય સહચરી કુમુદાજ હતી-જેને માટે ઘણી શોધ થતી હતી, જે મળવાથી ઘણો બમબેદ ખુલ્લો થનાર હતો-જેના જડવાથી કેટલા શંક્ય દૂર થનાર હતા તે કુમુદા અહીં ક્યાંથી ?

કુમુદાએ સ્વર ઓળખ્યો અને બોલી “ રાજ્યા ! હાં ક્યાંથી ? ”

રાજ્યાની છાતી ભરાયલી હતી. આંખમાંથી આંસુ-હર્ષના આંસુ બહેતાં હતાં-તે બોલી “ હું હમણા કહી શકીશ નહી. જરા બેસવા દે ”

“ હા ! કુમુદા . સહમા ખંડમાં બધી ગોઠવણ કરી છે ત્યાં બાધ-ને લઇજા અને સોઇ કરી આપ. ” એક સ્ત્રીએ કહ્યું.

“ લક્ષ્મીબા આ રાજ્યાને ઓળખો છો ? ” કુમુદાએ કહ્યું.

“ ના. હું ક્યાંથી ઓળખું ? ”

“ તે મહારાજા ઘસંતદેવતા ઠાકોર ભુપસિંહની સ્ત્રી છે. રાજ્યા આપ લક્ષ્મીબાને ઓળખો છો.

“ ના. હું ઓળખી શકતી નથી. ”

“ બા. આ આ બહારવટીઆના સરદાર વિજયસિંહનાં પુત્ર છે. ” કુમુદા હસીને બોલી. લક્ષ્મી તરફ જોઇ તે બોલી “ હાસ્તો. રાણી તો પહેલા હતા. હાલતો બહારવટીઆણો ? ” હાથનો ટીકકો ખતલાવી કુમુદા હસી અને બોલી.

સર્વ હાસ્યે નિમગ્ન થયા.

કુમુદા હસતી હસતી રાજ્યાને લઇ ગઇ. સર્વ મંડળ વિખરાયું.

પ્રિય પાઠક ! હવે આપણે થોડો સમય પાછળ જઇ પહેલાની બિના જાણવી પડશે.

પ્રકરણ ૭.

—:૦:—

મધ્યરાત્રીના ભોગ.

શુકલપક્ષની પૂર્ણિમા-માસનો વચસો દિવસ-આખા મહિનામાં સુ-
શોભિત રાત્રિ-આ સર્વ આનંદોજ છે.

દિવસ અસ્ત થયો છે. રાત્રિએ પોતાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો છે. ગ-
ગનમાં ચંદ્રે પોતાનો પ્રકાશ પૂર્ણ કળાએ પ્રસરાવ્યો છે. આપણા પ્રકરણનું
સ્થાન-જીર્ણમંદિર-ચંડિકા દેવીનું મંદિર છે. જીર્ણમંદિરની બહારની બાજુએ
નીચેના શબ્દો મનમાં બોલતી એક મુર્તિ દશ્યમાન થાય છે.

“ જ્યાં સુધી કુમુદા મ્હારી પાસે છે-જ્યાં સુધી તે મ્હારી સહચરી
છે-અથવા જ્યાં સુધી તે હયાત છે ત્યાં સુધી હું નિર્ભય નથી. જે કૃત્યો
આ હસ્તે કરેલાં છે તેમાં આ એક અધુર છે. અને તે કૃત્ય કરવા હું
તૈયાર છું. કુમુદાના શુભ થવાથી હું શૈલપુરની પટરાણી જીંદગીપર્યંત
કાયમ રહીશ ? હા. કારણ ? તે હું સમજી શકતી નથી. મનુષ્યજાતિને
દુર્લભ એવા રાજ્ય વૈભવમાં તે દરરોજ વિદ્વંસ છે, પણ કુમુદા ?
ત્હારો ઘાટ હવે ઘડાઇ ચૂક્યો છે-ત્હારું આયુષ્ય હવે પૂર્ણ થાય છે.

“ કુમુદા ! કુમુદા ! ! બાળસ્નેહિણિ કુમુદા ! ! ! તું નિરપરાધી-
છું. તું નિરપરાધિછું ? જો તું નિરપરાધી, તો હું શું કામ ખુન કરવા
તપર થઈ છું ? ત્હાર ખુન ? અહાહા [તે વિચાર મ્હને કેવો ક'પાય-
માન કરે છે ? બહાલી કુમુદા ! ત્હાર ખુન ? તે શબ્દજ કેવા ભયાનક
ભાસે છે. કુમુદા ! ત્હાર ખુન ? અને તે વળી મ્હારે હાથેજ ! આશ્ચર્ય !

“ કુમુદા ! આપણો સ્નેહ ! કેટલા વર્ષનો ? જીવનનો ? હા ! તે
આજ વિપરિત થશે ? અશ્વસા ! હું ત્હાર ખુન કરી હત્યારી થઈશ ?
શામાટે ?

“ મ્હાર કામ કોઈ જાણશે નહી-હા કોઈ જાણશે નહી-નહીજ
જાણે ? કોઈ પણ ? ના. તે વાત આ ભવમાં તો છૂપીજ રહેશે. કોઈ
જાણશેજ નહી ! ભોગાવતિ નદી તેની લાસને રાખશે તો શૈલપુરમાં તેના
ખુનની શી ખબર પડશે ? ખબર નહીજ પડે. કોઈ નહીજ જાણે.

“ સર્વસાક્ષીભૂત પરમાત્મા ! તું જાણીશ ? હા-તું જાણીશ. પણ
શું કરે ? પરવશ હું-હું હા ! પરવશ બાલા-શું કરે ?

“ બીજા કોઈને શંકય ! કેમ થશે ? કદાચ કોઈ પુછશે-કોઈ રા-
જ્ય મહેલમાંથી પુછશે તો તેને મેં અમરગઢ મોકલી દીધી છે તે જવાબ
સાગા કોણ શંકા ધરશે ?

“ આવું હડહડતું જૂઠું બોલતા તારી હીમત ચાલશે ? હા. તો
પછી હૈયે પહીક ધરવાનું પ્રયોજન મિથ્યા છે. આ કૃત્યથી મળેલો મોટો
લાભ—જીંદગીપર્યંત અભયપદને પામ્યો-આહા ! ક્ષણભર સુખ-કુમદા
તારા વચન પ્રમાણે ક્ષણભર સુખને સાર મનુષ્ય કેટલા તરફડીયા મારે છે?
તે ખરૂં છે. બહાલી કુમદા ! હવે પછી તારા વચનો ક્યાં સાંભળીશ ?

કુમદા તાર ખુન ! તે થશેજ. અને તે છુપું રહેશે. પ્રપંચનો કાળો
પડદો તે ઉપર સદાને માટે ઢંકાયેલો રહેશે. ખચીત ! તું આજ રાત્રે
આ રળીઆમણી રાત્રે—તારો દેહ છોડીશ—તું આ દુનિઆમાં હતી ન
હતી થઈશ. મારો આ ભેદ હવે પછી સર્વદાને માટે છુપોજ રહેશે—
ગુપ્ત રહેશે.

‘ તારો ખુનથી—તારા નાશથી—તારા મૃત્યુથી મને મોટો લાભ
થશે. શો ? તે તો કોણ જાણે પણ લાભ તો થશેજ. પરંતુ—’ તે વિ-
ચારમાં લખ્ધ થઈ બોલી ‘ અખીલેશ્વર પરમાત્મા પાસે શો જવાબ
દઈશ ? મારે જવાબ આપવો પડશે ? શું ઈશ્વર છે ? જો હોય તો મને
આવી બુદ્ધિ કેમ થાય છે ?

‘ લાલચ અને લોભ તમે દુનીઆનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે. જેઓ
ત્હમને હમેશા ચ્હાય છે—ખરા મનથી તમારું પુનન કરે છે તેઓનેજ
ત્હમે ગરદન મરાવો છો. દુનીઆની ખડોળી સપાટી ઉપર તમોએ અ-
ઘાપિ પર્યંત કેવો કેવો કાળો કેર વર્તાવ્યો છે. હજુ પણ કેર ! કર્યા કરો છો.
તમારી મોરલીપર નૃત્ય કરનાર મનુષ્યોને અંતે કેવા ખનાવો છો તેને
ખ્યાલ આવતો નથી. તેનાં કેટલાં દૃષ્ટાંતો છે ? કેટલા દૃષ્ટાંતો મારી બહાલી
કુમદાએ સંભળાવ્યા છે તે છતાં કેટલાં મનુષ્યો તમારી મોહમળમાં સપ-
ડાય છે ? કયા પુત્ર, પિતા, સ્ત્રી, સ્વામી, મિત્ર, બન્ધુ, મગિની વગેરે તમારે
વશ થયા નથી ? !

‘ ખેર ! હવે લાંબો વિચાર કરવાનો નથી. જેમ અને તેમ જલ્દિ-
થી હાથમાં લીધેલું કામ પૂર્ણ કરવું જોઈએ. મુકામે જલ્દિથી પહોંચવું
જોઈએ.

‘ કુમદા! મારી બહાલી પ્રીતિપાત્ર કુમદા !! અમરગઢનો આપણો
વૃષ્ટાંત! હજુ મને સાંભરે છે. મન માનવું નથી. તે પાછી પાની કરે છે.

પણ લોભને વશ થયેલી આ શૈલપુરની પટરાણી એ યાદદાસ્ત ઉપર, આપણા રનેહ ઉપર અસારે શ્યામપટ ઝોઢાડી દે છે.

રમણિય અને કાચ સમાન શ્વેતજળમય સુંદર અને પવિત્ર ભોગાવતિ સરિતાને તીરે આવેલા શૈલપુરના પાદરે અડિકા દેવીના મંદિરમાં આવિસ વર્ષની વયની એક સ્ત્રીમુર્તિ સન્મુખ પડેલા પથ્થરપર બેસી ઉપલા શબ્દો મનમાં બોલતી હતી. રાત્રિ અડધી ગયેલી છે—મધ્યરાત્રિ થયેલી છે. થોડીવાર પછી વિસ વર્ષની એક સ્ત્રી મંદિરમાં દાખલ થઇ તહેને જોઇ લેણે કહ્યું.

‘કુમુદા, સર્વ સાહિત્ય આવી રહ્યા હોય તો કાર્ય શરૂ કરીએ. રાત્રિ થોડી છે અને આપણે મહેલે વહેલા પહોંચવું. જોઇએ આજ તું આ અડિકાની મૂર્તિ આપણુ સમક્ષ વાત કરતી બાળીશ, મારા પ્રયોગો કેવા તાંત્રિકાણીક છે તે તું જાણી આશ્ચર્ય પામીશ. તારી મનકામના પૂર્ણ થશે, અને તેથી કેવા લાભ મળનાર છે તે પણ તું જાણીશ. આપણો શક દૂર થશે અને આપણે નિર્ભય થઇશું.’

‘હાં પણ મારું ધારેલું ફલીલુત થશે કે ?’

‘હા. તે તું હમણાજ જોઇશ. મારે તૈયાર થા.’

‘પણ મહારાજનો ઝહેમ આ પ્રયોગથી જશે કે ?’

‘હા ! હા ! તે તું જાણીશ અને હું પણ જાણીશ. ચાલ ઉતાવળ કર.’

‘તો તે પણ પ્રયોગ આ સાથે કરશેને ?’

‘ના તે પછી થશે. હાલ હું તારી મનકામનાઓ પૂર્ણ કરવાનો પ્રયોગ કર છું.’

‘તો જેવી બાઈની ઇચ્છા પણ તે બાબત પણ વાર લગાડવા જેવું નથી કારણ કે બધી વાતની ખબર જો વસંતદેવ, મહારાજ ના-ગદેવને કહી દેશે તો પછી આપણી શી દશા ?’

‘અરે તે તો તેમનાથી કહી શકાશે નહીં ! મારા પ્રેમમાં સકચુર બનેલા તે તેવી વાત ઉપર જરાએ ધ્યાન આપશે નહીં.’

‘તો જેવી ઇચ્છા. તમારા કામમાં કાંઈ ક્યાશ હોય ?’

‘કાંઈ દહાડો પણ તું ધારી શકે છે ? હું કાચી હોઉં તો મહારાજને પુતલી માફક શી રીતે નચાવી શકું ? ચાલ જલ્દિ કર અને જાદુ-વિદ્યાનો અને તાંત્રવિદ્યાનો મારો અભ્યાસ બાળ.’

શૈલપુરની પટરાણીનું રૂપ હમણા અવનવું બાસતું હતું. તહેની ઉમર

આશરે ૨૨ વર્ષની હતી. તહેજે બદામી રંગનું લુગડુ અને શુભાખી ઓળી પહેરેલી હતી. અને લુગડા ઉપર કમરપટા કસકસાવી બાંધેલા હતા. લુગડાનો કાછોટો મારેલો હતો જેથી સાક્ષાત જગદંબા સ્વરૂપ તે દેખાતી હતી. કમરપટામાં હિરાજીત મુઠની એક કટાર ખોસેલી હતી અને કમરે સમશર લટકતી હતી. તે સ્ત્રી જાતી હતી અને આવા વસ્ત્રાભરણોથી આ મધ્યરાત્રે અને વળી આ એકાંત, જીર્ણ મંદિરમાં હતી તે વીરપુરુષને પણ પાણી બરાવે એમ દીસતી હતી. તેના નેત્રો રક્તવર્ણી થયેલા હતા અને આ મંદિરમાં જાણે વનરાજે પોતાની શુદ્ધ કરી આશ્રય લીધો હોય તેમ તે દેખાતી હતી. ત્રેના ભવ્ય કપાળ ઉપર ભભુત—તેના ગળા ઉપર ભભુત—કપાળપરનું ભયંકર તિલક—તે સર્વે મુર્તિમયી અંડિકા દેવીનીજ જીવતી આકૃતિનું આન કરાવતા હતા. તે બોલી:—

‘કુમુદા ! તો તું મ્હારી યાદી પ્રમાણે બધી ચીજો લાવી છે ને? કાંઈ રહી નથી ગયું? જોજો સરત ચુકથી કાંઈ રહી ગયું હોય; નહીં તો વખતે વિદન આવી પડે.’

“કાંઈ રહી જાય ? યાદી પ્રમાણે સર્વ સાહીત્ય લાવી છું. હું સુલી જાઉં એવી છું. ?”

“ના તું તેવી નથી”

“તેમ હોય તો શૈલપુરમાં એક ઘડી પણ રહેવું મારે પડે જ્ઞેન ! આજકાલ કરતાં અમરગદથી આવે પાંચ વર્ષ થયા !”

“કુમુદા, લે ચાલ. મેં તને અગાઉ સૂચના આપ્યા પ્રમાણે બધું ગોઠવ. યજ્ઞનીવેદી તો તું ગઈ તેટલીવારમાં મેં તૈયાર કરી છે. ચુનો છાંટીને પવિત્ર કરી છે. જે પ્રાણીનો ભોગ આપવો છે તે આપણી પાસે તૈયાર છે—અરે ! તે તું લાવી છે. તેના લોહીથી આ વેદ લીંપવાની છે. અને પછી પણ તે કામમાં આવશે. માટે તું લાવી છું તે પ્રાણી કાપ”

કુમુદાએ બકરો આણ્યો હતો તેને છરીથી ચીરવા માંડ્યો પટરાણી શૈલપુરની પટરાણી—આ સઘળું જોતી હતી. ગરીબ પ્રાણીની હત્યાથી તે પ્રાણી તરફડતું હતું તે જોઈ તેને દયા આવી અને કુમુદાને નહીં મારવા વિચાર કર્યો.

“ગરીબ કુમુદા ! તને મારવાથી મને શો ફાયદો” એમ તેને વિચાર આવ્યો. પરંતુ તરતજ તેણે તે વિચાર ફેરવ્યો અને કહ્યું “વેદી લીધી નાખ!” કુમુદાએ લોહીથી તે લીંપી અને રાણીએ બધી વિધી અચથી ધૃતિ પર્યંત કરી.

સધળી ક્રિયા પૂર્ણ થતાં રાણીએ કુમુદાને કહ્યું “ પ્રિય સખી ! હવે તું ઉઠ ! અને દેવીને પગે લાગ અને સર્વ પાપની ક્ષમા માગ ! તારી ઇચ્છિત મનકામના પૂર્ણ થશે અને દેવી આપણી જ્ઞેડે સાક્ષાત્ વાત કરશે.”

ભોળી બાપડી કુમુદા ! કપટી રાણીના વચનો સાંભળતાંજ જમીન ઉપર પડી અને દેવીને પ્રણામ કર્યા. ખીચારી ઉઠવા જતી હતી તે વખતે તરતજ પાછળથી દુષ્ટ બુદ્ધિ રાણીએ ગરદન ઉપર સમશેરનો ધા કર્યો.

ઇશ્વર કૃપાથી તે ધા પ્રાણુઘાતક હતો નહી. કુમુદા ઉઠી અને નાહી. રાણી તેની પાછળ ઉઘાડી તલવારે ધસી. જેથી કુમુદા “અરે કોઇ રાજ્ય મહેલની કુમુદાને બચાવો. બા સાહેબ મારો ભોગ આપે છે તેથી રક્ષણ કરો ! રક્ષણ કરો ! ” એમ બૂમો પાડતી નગર તરફ દોડી.

પ્રભાત થવાને થોડીવાર હતી. જેથી પહેરેગીરો ધણા ભગતા હતા. કુમુદાની બૂમો સાંભળી દરવાજાના પહેરેગીરો તેની મદદે દોડી આવ્યા કુમુદાને ધા વાગેલો હતો તેથી તે લોહીથી ખરડાએલી હતી. તેની પાછળ દોડતી રાણી—લાલ નેત્રોવાળી અને ઝગઝગતી તલવારવાળી રાણી—જેનો પોશાક ભયંકર હતો તેને તેમણે જ્ઞેષ અને તેઓ ભય પામ્યા. આખરે હિમતથી પાછળ પડેલી રાણીને કોઇ રાક્ષસી, જુત કે ચુડેલ ધારી સમશેરનો ધા કર્યો અને રાણી મરણુતોલ થઇ પડી.

પ્રભાતમાં આ ઠેકાણે રાણી ન્હોતી.

પ્રકરણ ૮.

વસંતદેવનો વિરહ.

કવિઓ, કથાકારો અને કાવ્યકારો પોતાની કૃતિમાં સ્ત્રીઓને અબજા ગણી બીરનું ઉપનામ-વિશેષણ આપી—તેને પરવશપણની સાબીતી આપે છે. પરંતુ જે મનુષ્યને સ્ત્રીજાતીનો પાકો અનુભવ છે તે તેમ કરતા ખંચાય છે. “ કદાચ તેઓના માનવા અને ધારવા પ્રમાણે કોઇક સ્ત્રી, સલ અને અચળ શિયળની ટેક પાળતી, પતિપ્રયાણ હોઇ આર્ય નીતિ રીતિને અનુસરતી પદ્ધતિની પૂજારી હોય તો તે વાત ન્યારી છે. પણ સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રીઓના મનનો પાર કવિઓ પણ પામી શક્યા નથી. ” સ્ત્રીચરિત્રોના હાનરો ઇનિહાસો, કથાઓ વગેરે, પુરાણો વિગેરેમાં ધણા છે

બને તે પૂર્ણ રીતે પુરાવો આપે છે કે સ્ત્રીમતિ એ કે અળખા કહેવાય છે પરંતુ મેઘ કોઈ સમયે તે પ્રગટા બને છે.

પુરૂષો લોભ, લાલચ, ક્રોધને વશ થઈ અગણીત ગુન્હાઓ કરે છે. અને તેથી તેમને કઠોર કહેવામાં આવે છે. અને સ્ત્રીમતિને કોઈ પણ ગુન્હો કરતાં દયા આવે છે એમ કહેવાય છે એ ગમે તેમ હોય પરંતુ શૈલપુરની પટરાણી કુમુદાનો વધ કરવા તત્પર થયેલી-અને તે ગુન્હો કરવામાં લોભ, લાલચ કે ક્રોધ થું હતો તે સમજાવ્યું પડતી નથી. બાલપણથી પોતાની જોડે ઉછરેલી, નાનપણમાં જોડે રમેલી, યોવને પણ સાથે ફરેલી, આખો દિવસ અને રાત્રિનો ધણો ભાગ સાથે રહેનારી સહચરિની વગર ખબર આપે તત્તવારનો ધા કરી પ્રાણનષ્ટ કરવા તત્પર થયેલી રાણી. કઠોર પુરૂષને ક્ષણવાર કેમ ના લુલાવે ?

કુમુદાની પાછળ દોડતી રાણી પહેરેગીરોના ધાથી ધવાઈ, મૃત્યુ પુલ્ક અવસ્થામાં પડી, પણ તે સ્થળથી પણ અદૃશ્ય થઈ એ આશ્ચર્ય જેવું-પ્રભાતમાં જ્યારે પહેરેગીરોએ તપાસ કરી ત્યારે તેમને તે આશ્ચર્ય જેવું-ભાગ્યું. તેથી વધારે આશ્ચર્યની વાત એ બની કે કુમુદા પણ તેજ રાત્રે શુભ થઈ. આ વિષય ઉપર કોઈપણ મનુષ્યને ખબર મળતી તો એજ કે “રાત્રે રાજ્યસહચરિ કુમુદાનું કોઈ બાઈ ખુન કરતી હતી તેને રાજ્યના અનુચરોએ બચાવી હતી અને ખુન કરનારીને યોગ ધા કરેલા હતા.” આ શીવાય કોઈ પણ વધુ પતો મળતો હતો નહીં.

પહેરેગીરોએ રાણીને ધાયલ કરી અને તે સોડો પાછા ગયા તે વખતે સર્વ પાપ પ્રગટ થવાની બહીકે જીવના જોખમે રાણી રક્તધારા, જે તત્તવારના ધાના લીધેથી બહેતી હતી, તેની-દરકાર રાખ્યા વગર ત્યાંથી નાઠી. કુમુદા પણ ગભરાટમાંને ગભરાટમાં કોઈ દૂર જતી રહી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કુમુદાનો વધ કરવામાં પટરાણીને ગમે તે લાભ હોય અથવા સ્વાર્થ હોય, અથવા ગમે તેમ હોય પરંતુ તેનું ખરું કારણ તથા અડિકા દેવીના મંદિરના ભોગ વિશેની હકીકત હાલ તો અખાસમાંજ રહી હતી.

જે રાત્રે શૈલપુરની રાણીએ પોતાની સહચરિ કુમુદાનું ખલિદાન આપવા તૈયારી કરી હતી અને તેના હાથમાંથી કુમુદા છટકી મઘ હતી-જે રાત્રે રાણી અને કુમુદા બન્ને શુભ થયા હતા તે રાત્રે આશરે પ્રભાત પહેલાં એ એક ઘડી પહેલાં શૈલપુરના મહારાજ વસંતદેવ, જે પોતે આરામથી નિદ્રામવનમાં પોહેલા હતા તેઓ ઉઠ્યા અને પાસેના પલંગ પાસે

જ્યાં પટરાણી સુતી હતી ત્યાં દૃષ્ટિ નાખી તો ત્યાં રાણી નહોતી.

દેવિ વિનાનો નિસ્તેજ પલંગ જોતાં વિલાસી રાજાને પોતાનું દિવા-
નખાનું-મનુષ્યના દેહમાંથી આત્મા ગયા પછીના ખોલીઆ જેવું-નિસ્તેજ
ભાસવા લાગ્યું. દેવીના શુભ થયાથી પોતાનું ભવ્ય દિવાનખાનું સ્મશાનવત્
ભાસવા લાગ્યું. તે જાગ્યો-અને વિચારવા લાગ્યો “અહા ! આ શું ! મહને
સ્વપ્નમાં ભાસ થયો કે મહારી પરમ પ્રિય મૂર્તિને લુંટારા-બદમાસો પકડી
લાઇ જાય છે અને દેવીના મંદિરે ગરીબ બાળાનો વધ કરે છે અને વધ
કરતાં તેમને અટકાવનાર કોઇ નથી. આ જોઇ હું અટકાવવા જાઉં છું એ-
ટલામાં મહારી આંખ ઉઘડી. તો શું તે સ્વપ્ન નહીં અને ખરી વાત છે?
શું મહારી મનોરમાને લુંટારા ઉપાડી ગયા હશે? કુમુદા ! એ કુમુદા !” એ
પ્રમાણે બોલતો તે જરખામાં-જ્યાં કુમુદા સુતી હતી ત્યાં-ગયો કુમુદા
નહીં જોયાથી તે અધિક આશ્ચર્ય પામ્યો અને બડબડવા માંડ્યું. “આ
શું આશ્ચર્ય ! બન્નેમાંથી કોઈ નથી. રાણીએ ગઇ અને તેની સહચરી
પણ ગઇ. અહા ! અહા ! આ શું ! રાત્રે મહે જરાપણુ ધારું નહોતું કે
મહારી પ્રિય સુંદરી-રૂતિસુંદરી-મહારો ત્યાગ કરી જશે. અફસોસ ! આ
શું ! કુમુદા ક્યાં ? ”

પોતે પાછા ફર્યા અને પાછા પલંગ ઉપર જોઈ અત્યારે મહેલના મ-
નુષ્યોને જગાડવા કે કેમ તેના તેને વિચાર થવા લાગ્યા. અંતે મહેલના
દાસ દાસીઓને તેમણે ખુમો પાડવા માંડી.

મહારાજાની ખુમો સાંભળી કીડીઓનું દર ઉભરાય તેમ દિવાનખાનાના
બારણા ફડોફડ ઉઘાડી દાસ દાસીઓ અંદર આવ્યા. તેઓમાંથી કોઇપણ
રાણી અથવા કુમુદા વિષેની બાતમી આપી શક્યા નહીં. પ્રભાત થતાં
રાજ્ય મહેલમાં અને આખા નગરમાં વાત પ્રસરી ગઇ કે રાજ્ય મહેલમાંથી
દેવી અને તેની સહચરી કુમુદાનું કોઇ હરામખોરો હરણુ કરી ગયા છે.

ખબાર થયું—મહારાજાની તબીયત અત્યારે સારી નથી. પાંચ વર્ષથી
જોતો સહવાસ નિરંતર હતો તેની તેમની પ્રિયતા આજ શુભ થયાથી-
પાછલા આનંદમય દિવસો-જે સંસર્ગમાં પસાર થતા હતા તે સંભારતા
તેમનું મન ઉઢેગ પામતું હતું. રાજ્યનું સંઘળું કામકાજ આજ ધણુંજ
કંટાળા ભરેલું લાગતું હતું. આખા રાજ્ય દરબારમાં-બહારે આખા નગરમાં
આજ શોક પ્રસરી રહ્યો હતો-સર્વ ઉદાસી દેખાતા હતા.

દિવસ જોમ તેમ વિતિ ગયો. સાયંકાળ-મહારાજાની મનઃશક્તિમાં
મોટો ફેરફાર છે—તે ગભરાયા કરે છે, ચારે તરફ તપાસ કરવા ગયેલા

મનુષ્યોમાંથી કોઈ પાછું આવ્યું નથી. થોડીવારે થોડા પહેરેગીરો આવ્યા અને તેમને દેતીનો ભાગ્યો તુટ્યો હેવાલ નિવેદન કર્યો. મહારાજ રોષમાં બોલી ઉઠ્યા “ હવે દેવી મળશે નહીં ! ”

પહેરેગીરો નિરાશ વદને પાછા ફર્યા. મહારાજએ પોતાના સચિવ -અમાત્ય રણુમલને બોલાવ્યો.

રણુમલ આવ્યો અને પ્રણામ કરી ઉભો.

વસંતદેવ મહારાજએ ત્હેની તરફ જોયું-પુનઃ નિયું જોયું-પુનઃ રણુમલના મુખ તરફ જોયું અને કહ્યું. “ રણુમલ ! આવ્યો ? ”

“ જી હા. ”

“ નીચે બેસ. ”

રણુમલ બેઠો. મહારાજની આંખમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં.

રણુમલ બોલ્યો “ બાપુ ! આમ કેમ ફર્યો છો ? શાંત થાઓ ! આપને રક્ત કરતાં જોઈ મહાર હૃદય ભરાઈ જાય છે. ”

“ મ.છ રણુમલ ”-વસંતદેવ આમળ બોલી શક્યા નહીં.

“ મહારાજ ! બાપુ ! આપને શું કહેવું છે ? આપે-” રણુમલથી વધુ બોલાયું નહીં. આંખમાંથી આંસુ નીકળ્યા.

“ રણુમલ ! ”

“ જી. ”

“ રણુમલ ! ” વસંતદેવ આંસુ રોકી બોલ્યા.

“ જી. આપની આગ્રા ? ”

“ તું મહેને બેટ ! એકવાર બેટ ! છેલ્લીવાર પછુ ? ”

“ બાપુ ! છેલ્લીવાર કેમ ? લો હું બેટું છું. ”

રણુમલ અને રાજા અરસપરસ બેટયા અને બન્ને જણ થોડા સમય સુધી એજ રીતે રહ્યા. બન્નેના ચક્ષુઓ તેમના મનની લાગણીનો ઉદ્ભવ બતાવતીજ હતી.

થોડીવારે મહારાજ બોલ્યા “ રણુમલ ! તું જાણે છે કે ! મહે ત્હને અત્યાર સુધી મહારા ન્હાના ભાઈ જવો ગણ્યો છે ”

“ બાપુ ! તે કેમ વિસર ? ”

“ ત્હને મહારા વિશે કંઈ લાગણી છે ”

“ કેમ બાપુ ! એમ પુછો છો ? ” રણુમલ રોષ પડ્યો.

“ ત્હે આજની બધી વાત જાણી ? ”

“ જી હા ”

“ રાણી ક્યાં ગઇ ? ”

“ બાપુ તપાસ કરશું ”

“ પણ ક્યાં કરશું ! આ શું થયું ? ” રાજા રોયો.

“ હા બાપુ ! અચાનક આમ કાઠજો ધાર્યું નહોતું. ”

“ ધાર્યું નહોતું પણ થયું કેમ ? મહારી રતી ક્યાં ? ”

“ બાપુ હિમ્મત ધરો. આપ જમી લીઓ. સવારનું આપે બોજન

કરેહું નથી ”

“ જમશુંજ તો પણ શું ખાઉં ? ”

“ બાપુને ભાવે તે. થતાતુ થયું તેમાં આપણો શો ઉપામ ? ”

રાજાએ રણમલ સહાસુ તાકીને જોયું અને બોલ્યા. “ રણમલ ! ”

‘ જી. ’

‘ તું બાનમાં છે ? ’

‘ કેમ ? ’

‘ તું શું બોલે છે તે જણે છે ? ’

‘ જી. ’

‘ શું ત્યારે હવે તપાસ કરવી નથી ? ’

‘ કેમ બાપુ તપાસ કરશુંજ. પ્રાણુ જતાં સુધી કરીશ. ’

‘ રણમલ ? ’

‘ જી. ’

‘ તું મહારો ભાયાત છે અને મહાર આમ ખાધું છે ? ’

‘ જી હા. ’

‘ તું નિમકહલાલ છે. ’

રણમલ બોલ્યો નહી.

‘ બોલ ! કેમ ચુપ રહે છે ? શું ત્યારે પેલા ભામટાએ ચડાવ્યો છે ?

‘ કાણે ! બાપુ ! ’

રાજાએ શકથી સહાસુ જોયું.

‘ બાપુ ! શક ના લાવો ! હું આપનો બાલક છું અને ક્યા ભામ-

ટાએ મને ચડાવ્યો છે ? ’

‘ ભુપસિંહે. ’

‘ જી ના ! મહારે ત્યારે સંસર્ગજ નથી. ’

‘ ખરું કહે છે ? ’

‘ બાપુના પગના સમ ! હવે ખાત્રી !

‘ તો જોજો મહારા વિશ્વાસનો ધાત કરતો ના. ’

‘ રજપુત પોતાનો શસ્ત્ર પાળશેજ. ’

‘ તું રજપુત છે ? ’

‘ હૈમાં શક શો ? ’

‘ ધન્ય છે. રણુમલ ! ’

‘ જી ’

‘ આજ મહારા મનની સ્થિતિ કેવી લાગે છે ? ’

‘ આપુએ કંકાશીજી. આ ના ગુમ થવાથી મન મુઝાય તે સ્વાને
આવિક છે ’

‘ રણુમલ ? ’

‘ જી ’

‘ મહારો જીવ ગમરાય છે મહને હવે જીવવાની આશા નથી ’

‘ આપુ શાંત થાઓ અધીરા થાઓમા. આ મળશેજ ’

‘ હેં ! શું કહે છે ’ રાજા ઉમો થયો.

‘ આને હું હમણાંજ સોધી લાવીશ આપતુ કામ કહો ’

‘ ક્યાંથી લાવીશ? હેં! રતિસુંદરી ! ’ રાજાએ મ્હોટી જામ પાડી

અને આસપાસ ફરવા માંડ્યું.

‘ આપુ ! ’ રણુમલ ઉમો થયો અને રાજા પાસ જમને બોલ્યો.

‘ શું કહે છે? ’

‘ આપે મહને શું કામ બોલાવ્યો. ’

‘ શું કામ ! તું જુએ છે ને રાણી ગમ, કુમુદા ગમ. હેતું શું થયું તે પત્તો નથી. તું રાજ્ય સંભાળ હું સેવવા જઈશ. રાણીને શોધીશ. ’

‘ આપુ ! મહને આજ્ઞા આપો હું જાઉં. ’

‘ ના ના ! મહાર મન ઠેકાણે નથી. મહને જવા દે. તું રાજ્ય અને લાવ અને પેલા મામટાથી ચેતતો રહેજે. જીવસિંહથી. સમજ્યો ? ’

‘ જી હા ’

‘ તો આજ હું તને સધળું સોંપુ. રાજ્યના જવા ઠાકોરો ભાયાતોને બોલાવ. ’

‘ જી આજ્ઞા ’

રણુમલ ગયો.

સાચકાળે સર્વ દરબારી મંડળ વેરામ ગયું હતું. તેમને સમજાતો પાછા બોલાવી મહારાજાએ પોતાના રાજ્યનો સ્વતંત્ર હારમાર રણુમલને સોંપ્યો.

મહારાજએ આજ કાંઈ ખાધું નથી. હું ખ તો લાગેજ. સાંજરે ખાધું ના ખાધું ક્યું અને પોતાના દિવાનખાનામાં ગયા ત્યાં પોતાની મેળે બહુ બહુ માંડ્યું.

“રતિ ! રતિ ! ! બહાલી રતિ ! ! ! તું ગઈ ગઈ. વિધાતા ! તારી અજબ કૃતિ ! ગઈ હાય મહારી રતિ !” વળી બોલ્યો:—

‘હે પ્રભુ તારામાં જરા પણ દયા નથી? મહારી બહાલી સુંદરીને તહે ક્યાં મોકલી? ’

વળી તરંગ ચાલ્યા “અફસોસ ! મહારી પ્રાણાધીક રતિસુંદરી ! તારા વિયોગે હું કયમ ટકીશાં મહારી જીવનહાર ! તારા શીવાય આ શૈલપુરમાં કેમ કરી એકલો રહી શકીશ ? બહાલી તારા પ્રેમ ખાતર આ રાજ્ય મહેલ તજીશ ! જરૂર હું તજીશ. પ્રથ્વી આખી ફરીશ અને તારો પત્તા મેળવીશ. બહાલી, તારાથી વિરકત થઈ રાજ્ય વૈભવના દેખાતાં સુખો ભોગવવા તે કરતાં ધગધગતી અગ્નિ જવાળામાં પડી પ્રાણ અર્પણ કરવાને હું શ્રેષ્ઠ સમજું છું. તારા વિના મહારે આ રાજ્યમહેલ, રાજ્ય વૈભવ, ખાતનું, પહેરવાનું, ફરવાનું, મહારે શા કામનું? તારા અમરગદથી આવ્યા પછી આ આખી સુષ્ટીમાં શ્રેષ્ઠ તમનેજ ધારતો હતો, આખી સુષ્ટીસૌંદર્યનું અવલોકન તારાજ ચક્ષુથી કરતો હતો; હું રસોધરો—મિષ્ટ રસોધરો તારાજ હરતે જમતો હતો. તારાજ કહેું કરી હું સાંભળતો હતો, તારાજ મનની શક્તિએ હું અદલ ન્યાય આપતો હતો. તું તેજ હું હતું. હા રતિ ! તું ગઈ ! મહારી સર્વે ઇન્દ્રિયો તારા વગર નકામી થઈ ગઈ છે. તે પોતાનું તિલ્ય કર્મ કરતી નથી તેમાં મહારો શો દોષ ?

“બહાલી ! હું છતી ચક્ષુએ તારા વગર ભાળતો નથી, છતાં કાને તારા વગર સાંભળતો નથી, છતી નાસિકાએ તારા વગર ગંધ ગ્રહતો નથી, છતી ત્વચાએ સ્પર્શ કરી શકતો નથી. મહાર શરીર બહાર મારી ગયું છે. તો હે સુંદરી ! હવે તું આવ ! મહેને ના સતાવ !

“પણ તું ક્યાં છે ! તારા વિના આ વસંતદેવ પ્રાણ શી રીતે ઝડાવી શકે ? મહારા ઉપર જરા પણ દયા ના આવી ? પ્રેમમંધથી બાંધાએલા આ બેહાલ વસંતને છોડી હો મહારી રતિ તું ક્યાં જતી રહી !

“રતિ ! રતિ ! મહારા પ્રેમની મુર્તિ ! રાજ્યની કીર્તિ ! તું કેમ જતી રહી ? તું તથા તારી સહચરી બન્ને ક્યાં જતાં રહ્યાં ! !

“કુમુદા ! તું એકલી હોત તો એ મહેને શાન્ત પાડત પણ તું ક્યાં ! અરે રે ! !” વગેરે વિચારમાં મહારાજ નિર્વાવણ થયા.

બીજો દિવસ—આજ પણ એજ અવસ્થા. બપોરે રણુમલને બોલાવ્યો અને કહ્યું:—

“ બાપ રણુમલ ! મહારી મનશકિત મહારા હાથમાં નથી. રાણીના જવાથી મહને તરેહ તરેહના વિચાર આવ્યા કરે છે. અને રાણીનો પતો નથી. તેથી હું તેને સોંપવા જવાનો ઈરાદો રાખું છું.”

“ તહને મહેં ગઘ કાલે રાજ્ય સોંપ્યું છે. તેનો વહિવટ બરાબર કરજો ! રાજ્યની રૈયતને કર જેમ ઓછા આપવા પડે, રૈયત જેમ સુખી રહે તેમ આચરજો.

“ લોકના સુખે આપણે સુખી, તેમનું હિત તેજ આપણું હિત અને તેમનો સંતોષ તેમાંજ આપણો અન્યુદય છે. માટે, તું સારી રીતે રાજ્યકારભાર કરજો.

“ ભુપસિંહ બોલ્યો અને ચઢાઉ હોવાથી ખટપટીઓ છે. તે હું જાણું છું. પ્રધાન લુચ્ચો છે. માટે તે બેમથી એકેનો વિશ્વાસ રાખીશ મા. રાજ્યકોશમાં જોઈએ તેટલું ધન છે માટે વધારેનો લોભ કરીશ મા.

“ આસપાસ પરદેશી લોકો તીડની માફક પડેલા છે. તેઓ રાજ્ય હોબાયાં કરવા તકનીક રહેલ છે માટે તેમનો કોઈ પણ બાબતમાં વચ્ચે પડવા દેતો નહીં.”

“ આટલું બરાબર સમજજો. જા.”

રણુમલ એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર નમન કરીને ચાલ્યો ગયો.

મહારાજાએ આખો દિવસ દુઃખમાં કહાડ્યો. આખો દિવસ વીતી ગયો અને શૈલપુરના મહારાજા વસંતદેવનો દુઃખનો ચિત્તાર નજરે નહીં દેખી શકાયાથી સૂર્યદેવે પોતાનું આસન છોડી દીધું અને તે પર ચંદ્રને અભિષેક કર્યો અને પોતે દક્ષિમર્યાદામાંથી દૂર ગયો. ત્યારે એક અનુચર મહેલમાં મહારાજા પાસે આવ્યો અને નમન કરી બોલ્યો “મહારાજા આખો દિવસ ખોળ કરી થાકી ગયા પછી થાક ખાવાને મિષે હું સહેર બાહાર આવેલા જીરુ, ચંડિકાના મંદિરમાં ગયો તો ત્યાંથી મહને આ દેવીના પગનો કચડો મળ્યો. અને ત્યાં આગળ કોઇનું કમકમાટ રીતે ખુન કરવા માં આવ્યું હોય એવો દેખાવ બાળ્યો. જે દેખાવ મહેં બાળ્યો તેનું વર્ણન હું કરી શકું એમ નથી માટે આપ તે રચજે પધારી તપાસ કરો તો દેવીના ગુપ્ત થયાનો કાંઈ વર્તાત આપ મેળવી શકો ! !”

મહારાજા પ્રતિ ઉત્તર આપે તે પહેલા દીવાનખાનામાં બીજા પહેરે ખીસે આવ્યા અને નમન કરી કહેવા લાગ્યા. “શૈલપુરના દક્ષિણ દરવાજાની

થોડી કરતાં અમો રાજ્યના નિમકહલાલ પહેરેગીરો જણાવીએ છીએ કે ગાંધ પરમ દીવસે રાતના કોઇ રાજ્યમહેલની કુમુદા નામની દાસી મદદ માગતી દરવાજા તરફ દોડી આવતી હતી. તેને જોઇ અમો તેને મદદ કરવા ગયા. ત્હેની પાછળ એક ઉઘાડી શમશેરે રક્તથી ખરડાગ્રાસા વસ્ત્ર-વાળી, લાલચોળ નેત્ર અને લાંબા, છુટા ચોટલાવાળી એક ભયંકર મૂર્તિ દોડતી હતી. આ રાક્ષસીને જાણી અમો તેની તરફ ધસ્યા અને તેને ધાક્યા અને તે શહેરમાં ના આવે માટે બંદોબસ્ત રાખ્યો. સવારમાં તે સ્થળે તપાસ કરતાં કોઇ પણ નહોતું.”

નવા પહેરેગીરોનું વૃત્તાંત સાંભળી પહેલો આવેલો પહેરેગીર કહેવા લાગ્યો “મહારાજ જે દક્ષિણ દરવાજાનો હેવાલ આપે સાંભળ્યો તે દરવાજાથી થોડે દૂર તે જીર્ણ મંદિર ભોગાવતીને કાઠે આવેલું છે.”

આટલું કહી પહેરેગીરો ગયા.

મહારાજ વિચારવા લાગ્યા “અરે ! આ પહેરેગીરોના વૃત્તાંત ઉપરથી મહારે શા નિર્ણય ઉપર આવવું ? આશા કે નિરાશા ? રાણી જીવતી કે મરેલી હશે ? આશા અમર છે. નિરાશા ! તું હતાશિલ્લી છે. બહારવટીઆજ ચંડિકા દેવીને ભોગ આપવાના હેતુથી પદ્મિમણિને ઉપાડી ગયા હોય તે સંભવિત છે. ત્હેનો જે ભોગ અપાયો હોય—ત્હેનું જે ખુન થયું હોય—તો હવે નિરાશાજ ! ગરીબ રાણીએ મરતા મારેલા તરફડીઆમાં પગના જોરથી નીકળી પડેલો ક્યડો તેજ તેની સાચીતી. તો કુમુદાનું શું ? તેની પાછળ દોડતી રાક્ષસી કાણ ? તે રતિસુંદરી તો ના હોય ? પણ તે હોયજ કેમ ? પોતાના પ્રાણથી વધારે બહાલી સખીનો ધાત કરવા રાણી ધારે તે તદ્દન અશંભવિત ! અને તેમ કર્યાનું કોઇપણ કારણ હોય નહી. કદાચ એમ હોય કે હિમતવાન કુમુદા રાણીને છોડાવવા ગાંધ હોય અને તેને છોડવી જન્ને જણ પાછા શહેર તરફ આવતા હોય અને પહેરેગીરોએ ભુલથી રાણીને ધા માર્યા હોય અને તે મૃત્યુ તોલ અવસ્થામાં પડી હોય તેમને પાછા બહારવટીઆ લઇ ગયા હોય એ સંભવિત નથી ? નહિ—નહિ તેમ થયેલું. જો દુષ્ટ વિધાતા ! ત્હેં આ શું કર્યું ! બહાલી રતિસુંદરી ખુતીઓનો ભોગ ? દેવી ચંડિકાનો ભોગ ? ! અફસોસ ! જો દુષ્ટ દૈવડા ! ત્હેં વસંત દેવનું સત્યાનાશ વાળ્યું. તો તું હવે મ્હને શું કામ જીવવા દેશે ? અગર જો કરપિણ ખુતીઓ હવે મહારા ઉપર કૃપા કરી જે શમસેરથી મારી પ્રિયાનો પ્રાણ લીધો છે તેજ શમસેરથી મહારા ધડથી માથુ જુદું પાડો. મને આ અપાર દુઃખ સાગરમાંથી મુક્ત કરો. મહારે

આ અસાર સસારનું હવે શું કામ છે ? હવે મ્હારે આ રાજ્ય વૈભવનું શું કામ છે ? આ ખુનીઓ ! દયા લાવી મ્હને તે દેવી ચંડિકાનો ભોગ આપો. તમે દયાહિણ હોતો તો જરૂર મ્હને છોડવશે અને દયા હોય તો મ્હારે ખાતર—આ શૈલપુરને ખાતર—આખા ગુજરાતને ખાતર—દયા લાવી મ્હને આ સંકટ મુક્ત કરો. મ્હારો પ્રાણ દો.

“ બહાલી મનોરમા ! રતિમુંદરી ! મ્હારી પ્રેમમૂર્તિ ! મ્હારા હૈયાની હાર ! તું નિર્ભય રહેજે ! આ વસંત મહેલ ત્હારા પ્રેમ ખાતર હું તજીશ. આજેજ તજીશ. હમણાંજ તું જ્યાં હઈશ ત્યાં આવીશ. મને ત્હારા ખુનીઓ મ્હારો પ્રાણ નહીં લે તો હું જાતેજ દેવી ચંડિકાને મ્હારો પ્રાણ સમર્પીશ અને ત્હને—જ્યાં તું હઈશ ત્યાં મળીશ. કુમુદા પણ ત્હારી સાથે હશે. કુમુદા ત્હારા શબ્દો યાદ આવે છે. ત્હેં શું કહ્યું હતું ? ” અતિશય પ્રેમ સારો નથી. તે ફક્ત જ્યાં સુધી વિયોગ ના યામ ત્યાં સુધીજ સારો છે. ” તે વાત ખરી છે. આ પ્રેમને ખાતર હું અત્યારે તે જીર્ણ મંદિર—ચંડિકાના મંદિરે જઈ આ દેહમાંથી પ્રાણને છુટો કરી ત્હમને બન્નેને મળીશ.

“ રાણી ! ત્હારે સાર શૈલપુરનો પણ આજ ત્યાગ કરે છું. અને શૈલપુર સાથે આખા જગતનો પણ ત્યાગ કરે છું. અને ત્હારા પ્રેમખાતર મ્હારા પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ. ”

પ્રકરણ ૯.

—:૦:—

આ શું ? પત્ર.

વિયોગીઓનો સૂર્ય, શૃંગારનો પોશાક, તારારૂપી મોતીઓનો હાર, મહાદેવના માથાનું ભુષણ, પ્રાદ કામદેવ રૂપી સર્પના માથાનો મણી, કામદેવના મસ્તકનો સેંથો, સ્ત્રીઓની કટીમેખલાનું મધ્ય મણી, ચક્રોર પક્ષીઓના સમુદાયનો ચિન્તામણિ, લક્ષ્મીનું કિંકા સરોવર, રતીનું રમણસ્થાન, દિશારૂપી સ્ત્રીઓનું દર્પણ, બળીના રોપાનું પુષ્પ, ત્રીલુવનને જીતનાર કામદેવનું જત્ર, તારારૂપી ગૌમાં વિહાર કરનાર બળિબદ્ર, બરફ જેવા દેખાતા ચંદ્રદેવે પોતાનું આગમન સુચવવા પોતાના શાંતિકર કિરણો પ્રસરાવ્યા—

ચંદ્રકિરણો આનંદમય હોય છે. સંયોગીનેજ. વસંતદેવ સંયોગી નહોતો, વિયોગી હતો. તેનો આખો દિવસ દુઃખમાંજ પસાર થયો હતો. સૂર્ય

જેમ તેને દુઃખમય લાગતો હતો તેમ ચંદ્ર પણ શિતરશ્મિને બદલે ઉજ્જ્વલરશ્મિ સમ તેને ભારતો હતો.

આજરોજ કૃષ્ણપક્ષની ત્રિતિયા છે. આસપાસ સૌ શાંત છે. વસંત રૂતુ છે. તે આનંદદાતા છે. વસંત રૂતુની આનંદમય ચંદ્રરશ્મિ નેત્રાને આનંદ આપનાર બને છે. ઇન્દુના કિરણો પૃથ્વીપર પડી આખા શરીરને આહવાદક બનાવે છે. આ ઋતુમાં પક્ષી, પશુઓ તથા મનુષ્યોને સર્વને આ રાત્રિ ધણીજ આનંદમય ભાસે છે. પરંતુ આ સમયે એક કશ્ચમય સ્વર શૈલપુરની દક્ષિણે ભોગાવતિ નદી ઉપરની ઝડીમાંથી નીકળી આસપાસ ની શુદ્ધઓમાં પ્રતિધ્વાષ કરે છે.

તે બોલનારના શબ્દો ધણાજ ભાગ્યા તુટ્યા સંભળતા હતા અને તે બોલનાર કયે સ્થળે છે તે બણ્ણવું ધણુંજ કઠણ હતું. પરંતુ બ્યારે બ્યારે તેના વાક્યો લાંબા હતા ત્યારે ત્યારે તે મનુષ્ય ચંડિકા દેવીના રસ્તા ઉપર હોય એમ લાગતું હતું.

તેના ઉદ્દગારોમાં મુખ્ય ઉદ્દગારો “ હે દૈવ ” “ વિધાતા ” “ જોવી ત્હારી ઇચ્છા ” “ હવે કેમ જીવાશે. ” “ હે મહારા સર્વસ્વ ” આટલાજ ચંડિકાદેવીના જીર્ણ મંદિર આગળ ઉભેલાથી સંભળાતા હતા. ખીજા બધા તે ધણાજ ધીમે બોલતો હતો.

તે મનુષ્ય દેવિના મંદિર અને શૈલપુરના દરવાજાની મધ્ય ભાગે હતો. પાસે જતાં તે પ્રદષ્પ અન્ય કોઈ નહીં પણ શૈલપુરના મહારાજ વસંતદેવ—પોતાની રાણી—રતિસુંદરીના વિરહે પિડાતા, શોકાગ્નિથી દગ્ધ થતા, નિશ્વાસ નાંખતા જતા જણાતા હતા.

“ આ વખતે તેમના ઉદ્દગાર નીચે પ્રમાણે ચાલતા હતા. ”

“ આહા ! હે દૈવ ! હવે આશા નથી—મળવાની આશા હવે તદ્દન ફાકટજ છે. વસંત ! હે વસંત ! આ વસંત રૂતુમાં તહે ત્હારી રતિ શુભાવી તો ત્હારી કીંમત રતિ જોવી નહીં ? ! વિધાતા ! જોવી ત્હારી ઇચ્છા ! છુંદારાને હાથે ફસાયલી નાળુકકેલિ ! નાળુક કલપલતા ! ! તું હવે ક્યારે મળીશ ? અરે તું શી રીતે મળીશ ? ત્હારા વગર હવે કેમ જીવાશે ? ત્હારી આશા તે નિરાશાજ છે. આ વસંતરૂતુ આવી—આ રૂતુમાં પ્રાણી માત્રને વિયોગ લાગે છે તો મહને કેમ નહીં લાગતો હોય ? તેતો તહે કેમ વિચાર નહીં કર્યો ? હે મહારા સર્વસ્વ ! હવે કેમ જીવાશે ?

“ મુખેને હાથે અમૃત પુષ્પ આવ્યા પછી તે પુષ્પને બચવાની

શી આશા ? કસામના હાથમાં ફસાયલું બાપડું ગરીબ પ્રાણી જીવન મુ-
કત થયા વગર શી રીતે બચે ? ના. ના. નહીજ બચે ! હે દૈવ ! તું
અભાગીજ છે. મહારી રતિને તહેજ દુષ્ટ લુંટારાના હાથમાં ફસાવી. હવે
કેમ જીવાશે ? હવે દુષ્ટ દયાહીન લુંટારાના પંજમાં ફસાયલી ગરીબડી
ગાય જેવી મહારી રતિ શી રીતે બચશે ? તે મહને શી રીતે પાછી મ-
ળશે ? ક્યારે પાછી મળશે ? સ્વપ્નાંતરે પણ નહીં તો હે હતભાગી વસં-
ત હવે કેમ જીવાશે ? હે વિધાતા ! તું કરે તે ખરું. હે રતિ ! હે મહારા
સર્વસ્વ !! હે મહારી પ્રાણાધિક રતિ !!! સારે આ બવમાં તારો ભેટો ફ-
રીથી નહીજ થશે? તારું હૃદય કેવું કઠણ? શું મહારા આવા રહનથી તારું
વજ્ર જેવું હૃદય નહી પીંગળે ! ના ના તું મહારી વહાલી ! હે મહારા
સર્વસ્વ ! તું એવી નિષ્કુર હૃદયની નથી. તું દયા કરીશજ અને મહને
મળીશ. હો દૈવ ! હે વિધાતા ! તારી કૃતિ અજબજ છે.

‘ હે રતિ ! હે મહારા સર્વસ્વ ! ! જેવી તારી ઇચ્છા, પણ તું એક-
વાર આ વિરહી વસંત ઉપર દયા કર અને મહારા નેત્રોમાંથી નીકળતાં
અશ્રુબિંદુઓને તું હોઠ નાંખ. હે રતિ ! મહને ધીરજ આપ. તારા
વગર આ સંસારમાં મહને ધીરજ આપનાર કોણ છે ?

‘ અરે તે સુખી દીવસો ! જ્યારે મહારી વહાલી રતિ મહારે ગળે
બાજી પોતાના કોમળ હાથ મારી ડોકપર નાખી, આ હીણભાગીની ગર-
દન ઉપર પોતાનું માથું ટેકવી, પોતાની બધી વાત વહાલમાં સમજાવતી
તે દીવસો ક્યારે પાછા મળશે ?

‘ હા દૈવ ! અફસોસ ! વિપત્તિમાં પ્રિય પણ અપ્રિય થઈ પડે છે.
મહારા કાન પણ મુંઝાય છે. તેઓ મહારી પ્રિય કોમળલતા રતિસુંદરીના
મુખકુસુમમાંથી નીકળતા શુન્દર સાંભળવા ઉત્સુક થઈ રહ્યા છે. નેત્રો
પણ મહારી વહાલી રતિસુંદરીને અસંખ્ય સમય જોઈ તે છતાં પુનઃ દર્શન
કરવા આકાંક્ષા રાખે છે. મહારા જીવન પર્યંતના મિત્રો પણ આજ આપત્તિ
કાળમાં દુઃખ દે છે. અશ્રુઓને ના કલાં છતાં, તેઓ ધીરજ ધર્યા વગર અ-
શ્રુપાત કરે છે. જે વાત મહારાથી બની શકતી નથી અને પરના ઉપર
આધાર રાખે છે તે હું શી રીતે કરી શકું ? હું મહારા આંખ, નાક,
સર્વેને શી રીતે આનંદ આપી શકું ? હે રતિ ! તું આ મહારા નિરા-
દિનના મિત્રોને આનંદ આપવા આવ.

“ બહે મિત્રો પણ શત્રુ થાઓ ! દુઃખમાં બધાએ દૂર થશેજ.
દુઃખમાં સાથે રહેનાર મનુષ્યો વિરલાજ છે. જ્યારે મહારા બાલ સ્નેહિઓજ

દુઃખ દેવા તત્પર થયા તો વસંત ત્હારા જોવો દુઃખી કોણ ? વસંત ! વસંત ! રતિ જતાં તું પ્રાણુ વગર જીવે છે. રતિ જતાં ત્હારું સર્વસ્વ ગયું છે. આટલા મોટા શુન્નરાત દેશમાં કિંવા આખા જગતમાં અત્યારે ત્હારો સંગી કોઈ નથી. અરે તું કેવો ભાગ્યહીન !

“ હે વસંત ! જ્યારે ત્હારી જીવનદેરી ત્હને સુકીને જતી રહી તો તું શા માટે ફોકટ ફાંફા મારે છે! ત્હારો આસાદીપી કોટ તુટ્યો છે. હવે તે સંધાવાનો નથી.

‘ આત્મઘાત !-હા ! તેજ આત્મઘાત-શીવાય ખીજો એકે માર્ગ મ્હારે સાર ઉઘાડો નથી. તો હે વસંત ! કર આત્મઘાત ! સમુર. એવો દિવ્યકારો માર્ગ વિચાર મા. એ દિવ્યકારો માર્ગ વસંતદેવ લેશે નહી. આવા દુઃખથી ડરી જઈ કાયર અને ભીરુ લાંચન કદી કાળે વસંતદેવને માર્યે મ્હોંટશે નહી. કુમુદા ત્હાર કહેવું—આત્મઘાતી મહાપાપી તેજ ત્હાર કહેણુ—મ્હને અત્યારે પાપમાંથી બચાવે છે તો હે કુમુદા ! તું મ્હને આ શોકમાંથી બચાવ.

‘ જગન્નિયંતા પ્રભુની આસા શીવાય હું એવું દુષ્ટ કર્મ નહી કરું. ‘ કર્મ ક્ષય વગર સુકિત નથી ’ તો કર્મનો ક્ષય થવોજ જોઈએ. બ્રહ્મમાં પ્રિયા વિયોગ લખેલો તે થયા વગર કેમ રહે? મહાત્મા રામચંદ્રજીએ પોતાના વિપત્તિ કાળે જો ધૈર્ય ત્યાગ કર્યો હોત તો તેમને સીતાજીનાં ફરી સમાગમનું સુખ ક્યાંથી મળત ? આપત્તિ કાળે ધૈર્ય એજ સત્પુરુષોની કસોટી છે. વખત વખતને બૂલાવે છે. પ્રયાસ કરવાથી ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. ગમે તેવું અસહ્ય કાર્ય પણ ખંતથી પૂર્ણ થાય છે, મનુષ્ય પોતાને હરતે શું પૂર્ણ નથી કરી શકતા ? મનુષ્ય જો ધારે તો સમુદ્રવેગને પણ રોકી શકે છે. ગંબીર ગિરીરાજને પણ ખસેડી શકે છે. કાતે ન સાંભળેલી અને નજરે ન દીઠેલી એવી ગમે તેવી અટપટી ખાખતને પણ મનુષ્ય તર્ક શક્તિથી ઉઠેલી શકે છે. આ કુમુદાનું કહેવું હતું. તે સત્ય હશેજ. તો જો છપ્પી નિરંતર મ્હારા હૃદયમાં કોતરાઈ ગયેલી છે એવી મ્હારી રતીને શું હું નહી શોધી શકું? ગીરી શુક્રાઓ તપાસીશ, નદી-નાળા સોધીશ, ગીચ ઝાડીઓમાં ભટકીશ; પાતાળે પેસવાનો યત્ન કરીશ, આકાશે ઉડવા યત્ન કરીશ, પરંતુ મ્હારો પ્રીય પરમ પ્રેમમૂર્તિને હું મેળવીશજ-મ્હારો આત્મા કહે છે મેળવીશ. કુમુદા કહેતી હતી કે, જો મનુષ્ય આત્મા કહે છે તે ખરૂં અને સત્યજ હોય છે’ તો આજે મ્હારો આત્મા કહે છે તે ખરૂં હોવાનું જોઈએ.’

‘મહેને હજુ પણ રાણીની આશા છે.’ આ વાક્યને ઘણીવાર બોલ્યા અને હર્ષ પામ્યા.

અંડિકાનું દેહેરૂ દેખાયું. તે જોઇ તે બોલ્યા. અહા હા! આ મહારા બાગ્યોદયની દોરીને તોડનાર દેવીનું જીર્ણ અને બયાનકસ્થાન દૃષ્ટિ આગળ આવ્યું. જો પહેરેગીરના કહેવા પ્રમાણે રતિસુંદરીનું ખુન જો અહીં થયું હશે તો તપાસ કરવાથી માલુમ પડશે.

‘અત્યાર સુધી ગુનાખ જેવા સુચાસિત પુંખને પગ તળે મસળી નાખનાર મુર્ખને મહેં જોયો નથી. તો મહારી મધુરીનું લાવણમય મુખ બાળી બહારવટીઓ-ગમે તેવો દુષ્ટ દયાહીન હોય તોપણ-ખુન કરે નહીંજ. ખચિત મહારી પ્રેમપુર્ણને તે દુષ્ટા કોઇ ગુપ્ત સ્થળે લઇ ગયા હશે. અરે વિધાતા!! અરે દૈવ!! શૈલપુરના પ્રતાપિ મહારાણા વસંતદેવની પ્રમાત્મા પટરાણી અને અમરઅઢના નાગદેવની તનુજા ખુનીના કબજામાં કેદ!! આશ્ચર્ય!! આશ્ચર્ય!!!

જીર્ણ મંદિરના પડી બાગેલા પગથીયાં હવે આવી લાગ્યાં. અરે! છેક નજીક આવ્યા છતાં કેમ મહારા પગ ઉપડતા નથી? શું તે ખુનીઓએ આ દેવિના મંદિરની ચોતરફ જાદુઇ શક્તિ પાથરી છે? કે શું મહારી પ્રેમમૂર્તિનો આત્મા મહેને ના પાડે છે કે ‘હું નાથ! હવે બહુ થયું. મહારો તમારો સંબંધ હતો તેટલો થઇ રહ્યો. માટે હવે ત્યાંથીજ પાછા ફરો. અહીં અંદર જશો તો મનને ખેદ થશે. હું મરણને શરણ થઈ છું. તમારી ગોદમાં સુતેલી હતી ત્યાંથી ઉઠાવી બહારવટીઓઓએ આ મંદિરમાં જેના પગથીયા ઉપર ત્હમે પગ મુકી ઉભા છો તે મંદિરમાં—મહારૂ ખૂન કર્યું છે. આપના પવિત્ર પ્રેમનું સ્મરણ કરતી હું આ સુવર્ણમય સ્વર્ગમાં વસી છું. મહારાથી હવે પછા અચાય એમ નથી. અને હું હવે લોભ, લાલચ, મોહ વગેરેથી સપડાયલા ભવસાગરમાં પાછી આવવા માંગતી નથી.’

‘અરે! આ મંદિરના દ્વાર પણ બંધ છે. શું અંદર દેવિ અંડિકાને શરમ આવતી હશે કે જેના રાજ્યમાં હું આટલો વખત રહી, જેના આશ્રયમાં મહેં આટલો કાળ ગાળ્યો. તેજ રાજ્યની રાણીનું મહેં ખુન કરાવ્યું. હુંટારા પોતાનું પાપ કર્મ કરીને ચાલ્યા ગયા અને તેના આરોપ મહારા ઉપર આવશે? આ ખારણા આગળ ઉભેલા રાજા વસંતદેવને હું શો જવાબ આપીશ? અરે હું મહારૂ આ મુખ શી રીતે બતાવીશ? એમ શું દેવી શોક કરતાં હશે?

‘એ તેમ હોય પણ હું મહારા બાહુબળથી દ્વાર ઉઘાડીશ.’

વસંતદેવે આરણ્ય ધ્રુવેશ્યું અને તે ઉદ્ધડ્યું.

મંદિરમાં દાખલ થતાંજ તેમની દ્રષ્ટિ અગ્નિકુંડ ઉપર અને જે સ્થળ ઉપર કુમુદાને પ્રણામ કરતાં રતિસુંદરીની શમશરથી ઘા પડ્યો હતો તે સ્થળ ઉપર પડી. અગ્નિકુંડ અને આસપાસના રેલા જોઈ તેઓ મુર્છા પામતા ધરણી ઉપર ઢળતા બોલ્યા. ‘હવે—તેને—મળવાની—આશા—નિરાશા!’

મૂર્છિત થયેલા વસંતદેવને અત્યારે શીતળ જળ દેનાર કોઈ નહોતું—તેને આશ્વાસન દેનાર કોઈ નહોતું. મધ્યરાત્રી—કુમુદાના ભોગ પછીની ત્રીજી મધ્યરાત્રી થઈ હતી. મંદીરની આસપાસ વનચરો ભયાનકશબ્દે ગર્જના કરતા હતા. ભાગાવતિનો પ્રવાહ અત્યારે પુરવેગમાં વહેતાં મોટા ધુધવાટો થઈ રહ્યો હતો. તેના પડઘા પાસેના પર્વતોમાં સંભળાતા હતા. વનચરોના ખરાડાંથી અને નદીના ધોંધાટે વસંતદેવમાં ચેતન આવ્યું. ઠંડા પવનને લીધે ત્હેતું મગજ શાન્ત થયું.—તેઓ જે ભુમી ઉપર પડ્યા હતા ત્યાંથી ઉઠી બેઠા થતા બોલ્યા—‘આજ—આજ અગ્નિકુંડમાં મહારી પ્રેમાત્મા પ્રેમદાના અંગો બળી ભસ્મિભુત થયેલા છે. અરે આજ અગ્નિકુંડે મહારી રાજ્ય રિક્તિનો નાશ કર્યો. હે! ગોઝારા! દુષ્ટ! અગ્નિકુંડાં તું શું હરખાય છે? ઓ નક્કટ! નિર્લેજ !! હું ત્હને જરૂર શિક્ષા કરીશ. સખત હૃદયના અગ્નિકુંડાં! તે પાપીઓ કઠણ હૃદયના હતા તો તું કેમ કઠણ હૃદયનો થયો? તેઓ અપવિત્ર હતા તોપણ ત્હેં શા માટે ત્હારી પવિત્રતાનો ત્યાગ કર્યો? દયા કયમ છોડી? અહસોસ! ખરેખર કુંડાં ત્હારો વાંક નથી. તું એકલો અને પાપીઓ ઘણા તો તું મુજે મ્હોંએ શરણ થાય ત્હેમાં શું આશ્ચર્ય? અગ્નિકુંડે તો કાંઈ ન કર્યું! પણ આ દેવિ અંડિકાએ પણ મહારી રતિ સાથે કાંઈ ન કર્યું? અરે ઓ પવિત્ર દેવી! ત્હારાપર અપાર મમતા રાખી પૂજન કરી ત્હને સંતુષ્ટ કરનાર એવી મહારી પ્રિયાનાજ પ્રાણ ત્હેં ઉપર રહી લેવડાવ્યા? અરે! જેના રાજ્યમાં વસી ત્હમે લાંબો કાળ વ્યતિત કર્યો તેનાજ મૂળ કહાડ્યા ?!

“અંડિકા! ત્હમે કલંકિત છો—અથવા ત્હમે આજ કલંકિત થયા. શૈલપુરની પ્રજા હવે ત્હમને શા માટે માન આપે? પરંતુ—જો તે દુષ્ટ ખુનીઓએ રતિસુંદરીનો ભોગ આપેલો હોય, તો ત્હેના શરીરની રાખોડી તથા હાડકા આમાં હોવા જોઈએ. પણ તે નથી. અગ્નિકુંડ તપાસતાં પણ કાંઈ માલુમ પડતું નથી. તેથી નક્કિ—નક્કિ—મહારી પ્રિયાનો ભોગ

અપાયા પહેલું તહેલું રક્ષણ થયેલું હોવું જોઈએ.

‘હવે નક્કિ, બધો વૃત્તાંત મળ્યો. લુંટારાના હાથથી કુમુદાએ રાણીને છોડાવી. અને બન્ને જણ શહેર તરફ નાઠા. અને તેમની પછાડી ખુનીઓ દોડ્યા હશે, તેથી કુમુદાએ ‘રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો’, એમ ખુમો પાડી હશે. પણ પહેરેગીરાએ ભુલથી રાણીને રાક્ષસી ધારી, કુમુદાને શહેરમાં લઈ દ્વાર બંધ કર્યા હશે. રાણી પાછી સપડાશે ધારી કુમુદા પાછી બહાર નીકળી હશે. અને લુંટારાના હાથમાં ફરીથી બન્નેજણ પડ્યા હશે. અને લુંટારાએ શહેરમાં આ બાબતની બધી ખબર પડવાના શકે બીજે સ્થળે લઈ ગયા હશે. અને અંડિકાદેવીનાં સ્થાનકે કરેલો અગ્નિકુંડ ઉપયોગમાં લેવાયો નહી હોય. કારણ પુનઃના સાહિત્યો તત્ત, જવ વીગરે હજુ વપરાયા વગર પડી રહેલા છે. જે લોહી કુંડની આસપાસ છે તે રાણીનું નહી પણ કોઈ પશુનું હોવું જોઈએ. તેથી હું ધારું છું કે મ્હારી રતી જીવતી છે અને લુંટારાના હાથમાં છે અને તે જરૂર મ્હને મળશે-જરૂર મળશે. પણ આ શું? પત્ર.’

આખા દિવસના પરિશ્રમે વસંતદેવને થાક લાગેલો હતો તેથી તેઓ મંદિરની એક બાજુએ બેઠા. મધ્યરાત્રી વીતી જવા આવી હતી, અને પાછલી રાતની મંદ મંદ પવનની લહરીઓ આવતી હતી. તથા આખી રાતનો ઉજ્જગરો હતો તેથી ઉપલા વિચારનો ઘણો ભાગ વસંતદેવના મનમાં આડા સુતા સુતા આવતો હતો. છેલ્લા વિચાર સાથે એક પવનની જોશબેર લહરી આવી અને તેની સાથે એકદમ એક પત્ર ઉડતો આવી વસંતદેવની પાસે પડ્યો. તે પત્ર હાથમાં લઈ બોલ્યા “હે પત્ર! આ અધારી રાત્રે તું શું મ્હને જોળતો જોળતો આવ્યો છે? શું તું મ્હારી પ્રાણેશ્વરીના સમાચાર લાવ્યો છે? શું ત્હને મ્હારી પ્રિયાએ મોકલ્યો છે? નહી તો તું છેક મ્હારી પાસે આવીને બેસત નહી. ત્હને હાથમાં લેતાં મ્હને આનંદ કેમ થાય છે? મ્હારું મુખ ત્હને ચુંબન કરવા કેમ તલસી રહ્યું છે? અને મ્હને ત્હારા ઉપર બહાલ શું કામ આવે છે? ત્હને જોઈ મ્હારી બહાલીના ઉપર જોટલો બહાલ આવે છે તેટલો બહાલ કેમ મ્હારા હૃદયમાં ઉદ્ભવે છે? અરે! તું કેમ બોલતો નથી. બોલ. બોલ. બહાલા પત્ર! તું બોલ. તું કેમ બોલતો નથી! શું બહાલી રતિસુંદરીએ ત્હને બોલવાની ના પાડી છે? કે શું તું મ્હારી મશ્કરી કરવા આવ્યો છે? પણ હું સધળું જાણી ગયો. તું ત્હેના હાથમાંથીજ આવેલો છું. કારણ કે

પ્રિયાના હસ્તના પ્રસ્વેદની સૌગંધથી તું અલંકૃત થયેલ છે. હું એ પ્રસ્વેદનો પાકો અનુભવી છું અને તે સુગંધી મહને ત્હને હાથમાં લેતાંજ પ્રસરી રહે છે.

“ પણ તું કેમ બોલતો નથી ? હં હવે હું સમજ્યો. તું ત્હેની પાસેથી વગર રત્નએ નાઠેલો છે અને તેથી તે માટે પશ્ચાતાપ કરે છે. પણ જા તહારી લુલ્લ અને ગુન્હો હું માર કરું છું. અહાહા ! હજી તું નહી બોલે !

“ આ શું ! હું કોની સાથે વાત કરું છું. ખરે ! મ્હાર મનજ બ્રમિત થયું છે. આ પત્ર અલારે રાત્રીને લીધે વાંચી શકીશ નહી માટે પ્રભાત સુધી ધૈર્ય ધરીશ-ગમે તેમ કરી ધૈર્ય ધરીશ. અને પ્રભાતે પ્રિયાના હસ્તાક્ષર નયને નિહાળીશ અને આનંદ પામીશ ”

આખા દીવસના થાકને લીધે મહારાજ તુરંતજ નિદ્રાધિન થયા.

અંતે પ્રભાત થયું. રાત્રિના થાકથી થાકેલો અંદ્ર પાંદુરંગી બની અસ્ત થયો. સૂર્યે પોતાનો નિત્ય નાટક બજવવાની તૈયારી કરવા માંડી. અને પોતાના નાટ્યપ્રયોગ પુર્વે સૂત્રધાર-અરણ્યને જગત રંગભૂમિ પર સાવધાન કરવા મોકલ્યો.

આ સમયે મહારાજ વસંતદેવે નિદ્રાનો ત્યાગ કર્યો. ક્ષણભય લાગેલી રાત્રિનો વિચાર કરી મહારાજ બોલી ઉઠ્યા “ હે ! મૃત્યુભગિની નિદ્રા ! તહારી શક્તિ અગાર છે. ગમે તેવું અસહ્ય કષ્ટ-ગમે તેવું દારણ્ય દુઃખ પણ તું વિસરાવી દે છે. રાજા અને રંક, વિદ્વાન અને મૂર્ખ, જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની, રાગી તેમજ વિરાગી સઘળાને તું તહારા પટમાં ગુન્નતાન બનાવી સર્વને સરખા બનાવે છે. સર્વ સુખ દુઃખ, મેહ મમતા સઘળાને તું વિસરાવે છે. ધન્ય છે ત્હને !

“ અહાહા ! સૂર્ય ઉગ્યો. આ જીર્ણ મંદિરમાં પણ ત્હેણે પોતાનું તેજ પ્રસરાવ્યું. તો ચાલ હવે મહારી મધુરીના હસ્તાક્ષરથી લિખિત પત્ર હું વાંચીશ અને આનંદ પામીશ. પણ આ શું ?—” પત્ર બોલતાં મહારાજ આશ્ચર્યવત્ બન્યા અને બોલ્યા “ આ શું ? આ તો ફાટેલો પત્ર છે. અડધોજ લખેલો છે. અરે આ અક્ષરો પણ મહારી પ્રેમમુગ્ધાના નથી. હું ઠગાયો-ફસાયો-હવે કેમ કરું ? ” તોએ થોડીવાર વિચાર કરી તે બોલ્યા “ હું તે પત્ર વાંચીશ ગમે તેનો હશે તોએ તે વાંચીશ અને શું લખેલું છે તે હું જાણીશ. ” ત્હેમણે પત્ર હાથમાં લીધો અને વાંચ્યો.

પત્ર નિચે પ્રમાણેનો હતો:—

કોઈ દીવસ આ
વે આ પત્ર, અને
લખાયલો જોઈ
પત્રે અપરિચિત નથી
આવે ખખર પડશે
નથી અત્યાર સુધી
રા જીગરથી સેવા કરી
બદલો મળશે એવી
લી નહોતી. શૈલપુરની
નહોતી અને જો મહે
હું કદી પણ કરત નહી.
મૃત્યુ મુખથી બચી છું
કળ્યા પછી શું થશે ?
રાત્રે ચંડીકાનો ભોગ
મહેને આણી હતી.
મદદ મળવાથી છુટી
યા છે અને તેઓ ક્યાં છે
ખખર નથી. તેમના જીવનો
અને મહારે ખાતર તેમનો

પ્રાણ બચ તો આપ શું કહેત ? તેથીજ હું અત્યારે શૈલપુર ત્યાગ કરીને
જાઉં છું. આપે એક વખત કહ્યું હતું કે શીકારેથી પાછા ફરતાં અહીં
મુકામ કરો છો તેથીજ આ પત્ર મહેં મોકલ્યો છે. તરતી માફ કરશો.

લી. એક

પરિચિત પણ અપરિચિત

ભેદ ભરેલી ખાળા.

પત્ર વાંચ્યો અને તેઓ વિચારમાં પડ્યા “પરિચિત પણ અપરિચિત અને
ભેદ ભરેલી ખાળા ! એ કોણ ? મારી રતિ તો નહી હોય ? ‘ મૃત્યુ
મુખથી બચી છું ’ ‘ રાત્રે ચંડીકાનો ભોગ ’ મને આણી હતી ‘ ‘ મદદ
મળવાથી છુટી ’ ‘ જીગરથી સેવા કરી ’ આ બધું કોણ લખે ? મારી
રતિજોજ લખ્યું છે. ખરેખર મારો બહેન ખરો પડ્યો છે હું ટારાઓએ
મારી મનોરમાને ચંડીકાનો ભોગ આપવા આણેલી હતી. પણ મદદ મળ

બાપી તે બચી છે. મૃત્યુ મુખમાંથી બચી પણ ક્યાં ગઈ ? શૈલપુરનો ત્યાગ કરી હું જાઉં છું' શા માટે ? અને મારે ખાતર હૈમનો પ્રાણ જાય તો આપ શું કહેતો ? આ શું ? તેને ખાતર કોનો પ્રાણ જનાર હતો ?

“ તો આ પત્ર શું મહારી પ્રાણેશ્વરીનો નહીં ? એમ કેમ બને ! હૈની સાખીતી ? હૈના હસ્તાક્ષર ન હોય. જો હૈના હસ્તાક્ષર નહીં તો કોના ? મહારાથી ઓળખાતા નથી. ગભરાટમાં લખેલો આ પત્ર કોણે લખ્યો તે ધારણા કરવી અશક્ય. ખીજી કાંઈ સાખિતિ. ફરી પત્ર જોતાં આ છેલું લખેલું જ સાખિત કરે છે કે તે પત્ર મહારી રતિએ લખેલો છે. હુંજ, હુંજ, હૈને કહેતો હતો કે હું શિકારેથી પાછા ફરતાં આ જગ્યાએ વિશ્રામ લઉં છું. તે વાત તે જાણતી હતી. તેથી આ પત્રની લખનાર તેજ. પણ આ વાક્યનો અર્થ શા ? ” વસંતદેવે ફરી વાક્ય વાંચ્યું “ અને મહારે ખાતર હૈમનો પ્રાણ જાય તો આપ શું કહેતો ? તેથીજ હું અત્યારે શૈલપુર ત્યાગ કરીને જાઉં છું પણ હૈમનો પ્રાણ ! કોનો પ્રાણ ! આ શબ્દની ખરોખર સમજણ પડતી નથી. આ ઉપરથીજ તે તે પત્રની લખનાર નથી એમ લાગે છે. “પને અપરિચિત નથી. ” ‘ આપને અપરિચિત નથી ’ એ વાત ખરી. ‘ મૃત્યુ મુખમાંથી બચી, એ વાત ખરી. ‘ જીવરથી શેવા કરી ’ એ વાત ખરી, પણ આ શું ? કોનો પ્રાણ જાત ! આજ ભેદ ! ક્યાંથી ખુલે ? છેલ્લું પરિચિત ; પણ અપરિચિત ભેદ ભરેલી બાળા ” ।

“ ભેદ ભરેલી બાળા ! કોણ ? પરિચિત વળી અપરિચિત ; અને પાછી ભેદ ભરેલી એ કોણ ? કાંઈ સમજણ પડતી નથી.

“ હવે શું કરવું ? રતિસુંદરીની તપાસ કરવી. હા ! તે કરવીજ. પણ આ પત્રનું શું ? આ પત્ર કોનો ? આટલુંજ હું પારખતો નથી તો હું રાજ્ય ચલાવવા તદ્દન ના લાયક નથી ? ખીજું અડધીકે જડે તો ખંધુ સમજાય ? હા.

“ પણ ખીજા ભાગનું કામ શું ? આટલાથીજ ચોખ્ખું નથી ? પોતે બધી પોતાની વિતેલી વાત લખી છે. છેવટે ગભરાટમાંજ છેલ્લા શબ્દો લખેલા હોવા જોઈએ અને તેણે શૈલપુરનો ત્યાગ કર્યો હોવો જોઈએ.

“ પણ ત્યાગ કરવાનું કારણ ? શું આ બે દીવસમાં તે મહારા મહેલે આવી શકત નહીં ? શું તે ગુન્હેગાર હતી. હૈને શા ગુન્હો કર્યો હતો કે તે અત્યાર સુધી છુપાઈ રહે ?

‘ અને તમે ક્યાં છે. ’ તેઓ કોણ ? હુંટારા ? હા તેજ. હુંટારા ક્યાં છે હૈની હૈને ખબર નથી. હા ખબર શેની હોય ? ખીચારી ગરીબ

ગાવડી જેવી બાળા કસાઈના ફંદામાં ફસાઈ, છુટી પણ તેઓ ક્યાં છે
તેની ત્હેને શી ખબર !

ખરેખર ! ત્હેને કુમુદાએજ ખચાવી. ત્હેને મદદ આપી અને બન્ને
જણુ પાછા પકડાયા. એજ ! એજ ! હવે પતો મળ્યો. આ પત્ર રાણીએ
કહ્યાથી કુમુદાએ લખ્યો. પણ કુમુદાને પોતાનું નામ છુપુ રાખવાનું પ્રયોજન ?

‘ હવે શું કરવું ? વિચાર ? વિચારથી શું વળશે ? હવે તો પ્રારબ્ધ.
પ્રારબ્ધ સામે પુરુષાર્થની જરૂર છે એમ કુમુદા કહેતી હતી તો ચાલો
કરીએ પુરુષાર્થ પણ તેથી શું વળશે ? હા વળશે. મ્હારી જમણી આંખ
ફરકે છે અને શુભ શુકન થાય છે તો નક્કિ મ્હારી પ્રિયતમા મળશે.
નક્કિ મળશે.

“ કુમુદાની બાળ મળે તો ? તો તો બધી વાત જણાય. હુંટારા—
તે દુષ્ટ હત્યારા—ક્યાં છે તે જણાય તો તેમને શાસન અપાય પણ તે
દુર્લભજ.

‘ ચાલ જીવ. રાજ્યની ચિંતા રાજ્ય સાથે રાખ. ચાલ પ્રિય રતિને
શોધવા.

‘ શું રતિ જડશે ? હા જડશેજ મનમાં સંશય કેમ થાય છે ? કેમ
નહી જડે ? ક્યાં શોધીશ ! વન વન રખડીશ, ઝાડીઓ ઢુંઢીશ, તળાવો
જોઈશ, ગુફાઓ જોઈશ અને શોધીશ.

‘ પણ નહી જડે તો ? તો તો લાચાર. પ્રાણત્યાગ કરીશ. મ્હારી
પ્રિયતમા સાર આખર સુધી રવડીશ અને ત્હેનો પતો મેળવીશ. પછી ના
જડે તો મ્હારે હત્ત બાગ્ય. પણ જડશેજ. મ્હારી મનોરમા જડશેજ.

અંતે નહી જડે તો મ્હારે જીવવું શા કામનું છે. રજપુતો બીજી
વખત લગ્ન કરે છે. પણ હું તે કરી શકીશ નહી. કુમુદાની શિખામણ હું
અંત લગી વિસરીશ નહી. અને મ્હારા પવિત્ર પ્રેમને આંખ લાગવા દબ્બશ
નહી. જેને મ્હેં મ્હારી કહી, જેને સાર મ્હેં આ જીવન ધર્યું. તો ત્હેના
નાશ હું કેમ જીવન ધારીશ ? મ્હારે મ્હારી રતી તેજ સર્વસ્વ. રાજ્યને
શું કરું ? બધી મોજ મળાહને શું કરું ? મ્હોટા મ્હેલો, શયનઘરોને
શું કરું ? દાસ દાસીઓને શું કરું ? અરે હું મ્હારા આ દેહને શું કરું ?
પ્રિયા વિરોગે હું બધાનો ત્યાગ કરીશ અને મ્હારા પ્રાણનો પણ અંતે
ત્યાગ કરીશ.

“ ચાલ વસંત ! શૈલપુર ત્યજ અને છેલ્લા દર્શન કર ! ”

વસંતદેવનું હૃદય ભરાયું. શૈલપુર તરફ દ્રષ્ટિપાત કરી ભોગાવતિ

તરફ જોઈ, હોયે આકાશમાં સૂર્યને નીરખી અશ્રુથી ભરેલા નયનો સહિત,
નિરાશામય આશાએ ; મ્હાનવદને, શૈલપુરનો, પોતાની પવિત્ર હૃદયમયી
પ્રેમમૂર્તિને માટે, ત્યાગ કર્યો. પવિત્ર પ્રેમની પરિસિમાયા।

પ્રકરણ ૧૦

ભિન્ન ભિન્ન વિચારોજ !

જે દિવસે વસંતદેવે શૈલપુરનો ત્યાગ કર્યો તે દિવસે બપોરે ભુપ-
સિંહ ઠાકોર—(વાંચક હવે તો ત્હને જાણ્યો છે) પોતાના દિવાનખાનામાં
નિરાંતથી બેઠો ન્હોતો. ત્હના મનમાં આ સઘળા ભેદ સાર અનેક વિચારો
આવતા હતા.

“ શૈલપુરની રાણી, રતિશુંદરી ? હા એજ રતિ કેવું માધુર્ય અને
આનંદ દેનાર નામ ? રતિ, રતિ, મ્હને અતિ આનંદમય રતિ ! ત્હારું
નામ જપતાં મ્હારી જીભ કંટાળનારીજ નથી. લક્ષ જપ કરું તો પણ
મનને તૃપ્તિ થનાર નથી. રતિ ! જ્હાલી રતિ ! તું જે મ્હારી હોત તોજ
તું આ ભુપસિંહ કેવો છે તે જાણત ! વસંતદેવે રાજ્યપાટનો ત્યાગ કર્યો,
અરણ્યે રખડવા ધાયો તે કરતાં પણ આ ભુપસિંહ જરૂર વધારે કરત.
તે પ્રેમ ખાતર, ત્હારા પવિત્ર પ્રેમ ખાતર આ પ્રાણુ જાત; ભુપસિંહ આ
જગતની સપાટી ઉપર હતો નહતો થાત-તો પણ તે સઘળું હું અસ્પર્શ
જાણત. વસંતદેવ હજી પ્રેમ શું તે જાણતો નથી. પવિત્ર પ્રેમ શેમાં રહેલો
છે તે જાણતો નથી. ક્યાંથી જાણે ?

“કુમુદા ! અરે કુમુદા ! ! સસ શિયળ અને પવિત્રતાની શંકો રાખ
નારી કુમુદા ! ! ! ત્હારે લીધેજ હું રતીનો સહચારી થયો-થાત. કુમુદા !
મ્હે ત્હને પહેલ જોઈલી જોઈ તેજ વખત તું મ્હને અજાણ મૂર્તિ ભારી !
ત્હાર વર્ણન ભારતીદેવી સહસ્ત્ર જીભથી કરવાને અશક્ત ! એમ ધાર્યું.
ત્હારી વાતચીત ઉપરથીજ ત્હારે માટે મ્હે તાક્ષણે સારો વિચાર બાંધ્યો.

“ મ્હારા જેવા ડહાપણના ભંડારને જ્યારે ત્હે ત્હારા નેત્ર કટા-
ક્ષોથી ચીરી નાંખ્યું અને મ્હારા હૃદયના મર્મ ભાગતું છેદન કર્યું ત્યારે હું
મૃત્યુ લોકમાં છું કે સ્વર્ગમાં છું તેનોજ મ્હને પ્રશ્ન થતો.

લાવણ્યમયી કુમુદાના પ્રથમ દર્શને હું મોહલખ્ખ થયો પણ એક

વિચાર-અરે મહારા મંદ મનનો એક તરંગ-જે મહને તે વખતે આવેતો
અને જે મહને સ્વર્ગમાંથી નર્કમાં નાંખવા જોર કરતો હોય તેવા તે વખત
આવેલો-અહા હા ! તે વિચાર હું મહારા જન્માન્તરમાં પણ લુલી શકીશ
નહી. પરંતુ જ્યારે મહેં તે મૃગનયતિ મધુરાના હોઠપર મલિના દાંતની
નિસાની જોઈતહી-ખરે ખરે ! મહારા સુભાગ્યેજ મહેં જોઈ
નહી. ત્યારે હું પરમાંદે ક્ષિત્ર થયો. મહારા ભગ્ન મનને મહે
તરતજ ઉત્તેજીત કીધું, અહા હા ! તે સમય હું કદાપિ વિસરનાર નથીજ.

“ કુમુદા ! મહેં તહને જોઈ ત્યારે મહેં મનમાં નફ્રિ ધાર્યું હતું કે
મહારી બાજી સદ્ગુણ થશે. હું ત્યારી જોડે પ્રેમથી બંધાઈશ-મહને ત્યારો પ્રેમ
સંપાદન થશે એમ પુરું ખાત્રી થઈ અને મહેં ધૈર્ય ધર્યું હું ત્યારી પ્રીતિરૂપ
રંગે રંગાયો. પણ તહેં ત્યારો પાર ના પાગવા દીધો.

“ કુમુદા ! ત્યારા સદ્ગુણોને ઇર્ષ્યાને લીધે દુપણ દેવું એ ધણુંજ
ખરાબ છે તે મહારે કપ્પલ કરવું જોઈએ.

“ કુમુદા ! ત્યારી નીતિ રીતિ પવિત્ર હતી તે બાળતમાં જરા પણ
શંકા નથી. પ્રાચિત રૂપીઓ, મુનીઓ અને કવિઓએ જે શીયળ, પ્રેમ,
ભક્તિ, વૈરાગ્ય વગેરેના ગુણાનુવાદ ગાયેલા તેના શ્લોકો તહેની જીભાએ
હતા. ત્યારા અને મહારા વચ્ચે એક પણ મુદ્દાકાત એવી ગઈ નહોતી કે
જેમાં એકાદ બે પણ શ્લોક ત્યારા મુખમાંથી નિસર્યા ન હોય, અને તહેના
અર્થ પણ કરાયા ન હોય.

“ મહને શ્કત તેજ કંટાળો હતો. છે. ત્યારા શ્લોકો સાંભળ્યાથી મહારા
કાન કંટાળી ગયેલા છે, અને મહાર મન ત્યારા દરરોજના શ્લોક રૂપી
ટાપલાથી જડવત થઈ ગયેલું છે.

“ કુમુદા ! ત્યારી તર્ક તથા વિવાદશક્તિ પણ અગાધ હતી. કોઈના
ગમે તેટલા વાંધા, ગમે તેવા વાંધા ત્યારા સ્હામા આવતા તે સઘળા ત્યારા
એકજ ઉત્તર-શ્લોક-રૂપી શસ્ત્રથી સઘળા બિલ્લ બિલ્લ થઈ જતા !

કુમુદા ! મહેં જ્યારે ત્યારી સાથે લગ્ન કરવાની માંગણી કરી, ત્યારનો
ત્યારો જવાબ!-તે એકજ જવાબ!-મહને નિરંતર પીડા કરતો હતો, અને
તહે વારંવાર ખુશ રાખવા હું ઉપાય આદરતો હતો તે સઘળા પ્રતાપ
ત્યારી ક્રાંતિનાજ.

“ ત્યારો જવાબ-તહમાર મન તથા અંતઃકરણ સ્વચ્છ છે? અને
મહને તહમારી સાથે લગ્ન કરવાથી પાછળ પસ્તાવું નહી પડે, એવો વિ-
શ્વાસ રહે એવી ખાત્રી થશે પછીજ હું લગ્ન સાર હા પાડીશ. અહા હા !

શો ત્હારો જવાબ-ખરેખર તે ત્હારો જવાબ ત્હારા જેવી સ્ત્રીને શોભે તેવોજ હતો.

‘કુમુદા ! ત્હારા શિયળની પવિત્ર ભડ ભડ બળતી દિવ્ય જ્યોતિની જવાબ ત્હારી કાન્તિ ઉપર પ્રકાશ પાડતી હતી તેજ જવાબ અત્યાર સુધીના મ્હારા કુતર્કો અને બિન્ન બિન્ન વિચારોને બિન્ન બિન્ન માર્ગે જતાં બિન્ન બિન્ન રીતે અટકાવતી હતી. ત્હારા પવિત્ર મનની મ્હારા વિશે ખાત્રી થાય અને તું ખુશીથી મ્હારી સાથે લગ્ન કરવા હા પાડે તેની હું નિરંતર વાટ જોયા કરતો હતો. ત્હારો તથા મ્હારો સંબંધ-લગ્ન નહીં થવાની-ફક્ત થોડી મુલાકાતો કરવાનો અને ત્હારી મધુરી વાણી સાંભળવાનોજ હતો. જ્યારે હું આપણા લગ્ન સાર અતિ આતુર થયો, ત્યારે પણ ત્હેં ના પાડી અને હજી પણ મ્હારી પરીક્ષા લેવી બાકી છે એમ કહ્યું. અહા હા ! તે શબ્દો ત્હારા સુકોમળ કંઠમાંથી કેવી રીતે ઓપીને નીકળેલા તે બેહદજ છે.

‘કુમુદા ! ત્હારી વાતચીત ઉપરથી હું પાર પામી ગયેલ કે તું ત્હારી બાળ સહચરી રતિ સુંદરીની કબુલાત વગર તું લગ્નની પવિત્ર ગાંઠે બંધાઈ શકે નહીં કુમુદા ! હું ત્હારાજ લીધે તે શૈલપુરની પટરાણીનું સુખ જોવાને હું ભાગ્યશાળી નીવડયો.

“અહા હા ! મેં કેવા સુસંજોગો વચ્ચે તે સુંદરીને મેં ભાળી. મારા મનના સઘળા મનોવિકારો બદલાયા-જ્યોતિષ એકો બદલાયા. કુમુદાની કાન્તિ જે મને અપ્રતિમ લાગતી હતો તે મને રતિ સુંદરીના રૂપ આગળ તુચ્છ ભાસવા લાગી. કુમુદાની કાન્તિમાં અખયજ જેવું કાંઈજ નહોતું રતિનું રૂપ ! કુમુદા જેવી કરોડ કાન્તિને ભેગી કરીએ તોપણ ત્હેની સાથે તુલના કરી શકેજ નહીં. હું હવે પસ્તાયો. કુમુદા સાથે મેં તાર પછી અને અઘાપિ પર્યંત લગ્ન સંબંધી મેં વાત કહાડી નહીજ. કોઈ કોઈ સમયે રાણીની મુલાકાત અને રાજ્ય કુટુંબમાં પગ પેસારો રાખવા સાફજ મારે સહેજ અણસારો કરવો પડતો. પણ તે ઉપલક્ષિજ. બોળા મનની કુમુદા નહિ મારા કપટ ચરિત્રે લપટાઈ અને ત્હેજો મારો તથા રાણીનો સંબંધ ઘણોજ વધારી આપ્યો. અને અત્રે અમો એકાંતમાં શેત્રંજ રમતા તે પણ વખત કોને લીધે ? કુમુદાનેજ !

“રતિસુંદરીપર જ્યારે મ્હારી છત થતી ત્યારે કુમુદા આનંદમાં આવતી અને મર્મ વાક્યો કહેતી અને તેના પ્રતિ ઉત્તરમાં એક વખત રતિ-સુંદરીએ આપેલો જવાબ હજી સુધી મ્હારા અંતરમાં કોતરાયેલો છે. “આ-

ખર તે પુરુષ અને આપણે અબળા તેથી પુરુષ અબળા ઉપર જીત મેળવે તેમાં શી નવાઈ ? પણ જ્યારે અમારે હાથે માહત થાય ત્યારેજ તેમનો અભિમાન ઉતરે. સ્ત્રીઓ કાંઈ આજકાલની જીતાયેલી નથી પણ તેમને હાથે પુરુષો જીતાય ત્યારેજ ખરી વાત છે”—આવા મધુ બિન્દુઓ રતિના મુખમાંથી કેટલીવાર સ્રવતા ?

“હું તે વાક્યનો મર્મ સમજ્યો. વિચારી કુમુદા કાંઈ સમજતી હોય તેમ લાગતું નહીં. તે આપડી તેના શ્લોકથી મ્હારો બચાવ કરતી. અને મ્હને જીતાડવા અનેક દાવપેચ બતાવતી; અને મ્હારી ભુલ સુધારતી. અને કોઈ કોઈ વખત જ્યારે રતિસુંદરી ચીડતી ત્યારે મ્હને કે ‘બહેન ! હજી તો પાસેરામાં મ્હેલી પુણી છે. લગ્ન થશે ત્યારે થશે પણ અત્યારથી પ્રિયની સોડમાં કેમ પેસે છે ? અત્યારથીજ તેમનો પક્ષ લેછે તો લગ્ન પડી તો કોણ જાણે તું કેમે કરીશ ?’ આથી કુમુદા શાંત પડતી અને હું વિચારમાં પડતો તેથી મ્હારો બાજી તરતજ બગડતી.

“કુમુદા હમેશાં રાણીની પાસેજ રહેતી. આ મ્હારા તથા રાણીના પ્રેમમાં મ્હોટી અડચણ હતી. મ્હને કુમુદાનો ભય હતો—અને હોવોજ જોઈએ. જો કુમુદા અમારી પાસે ના હોત તો રતિસુંદરી મ્હારી સાથે ડ્યારનીએ પ્રેમપાસમાં પડી હોત અને આ ભુસિંહ રાજ્યનો માલિક પણ બન્યો હોત.

“રતિસુંદરી ! જો કુમુદા ત્હારી પાસ ના હોત તો હું મ્હને ધણો જ બાગ્યશાળી સમજત—ત્હારા તે દીવસના બોલો—‘ઠાકોર તમેને શિકારનો બહુ શોખ છે અને મ્હારી ઇચ્છા એકવાર શિકાર જોવાની છે પણ કુમુદા મ્હારા કામમાં વચ્ચે પડી નીતિશાસ્ત્રથી મ્હારો વિચાર ફળીજૂત થવા દેતી નથી—તે બોલો હજી મને યાદ છે. ત્હારા એ સુવર્ણમય શબ્દો ! મ્હારા વિચારને કેટલા બળતા આવે છે તે જોઈ હું તેજ દીવસે અત્યંત મગ્ન થયો હતો. ખચિત ત્હારા મનમાં મ્હારે માટે અવર્ણનીય પ્રેમ હતો. અને આથીજ તું કુમુદાને મ્હારી સાથે લગ્ન કરવા બાબત હરકત નાંખતી હતી.

“હું કુમુદાના બોળપણથી બહીતો હતો. રખેને તે મ્હારા પાપી વિચારો—પાપી શા માટે ?—મ્હારા વિચારો જાણે અને તે પ્રગટ કરી દે તેથી મ્હારે શૈલપુર છોડવું પડે ! અને રાજ્યપાટની સઘળી આશાની નિરાશા થાય. તે મ્હારા મનમાં મોટી શીકર હતી. અને રાણીને પણ કુમુદા અમારા પ્રેમમાં કાંટારૂપ—અભેદ કાંટારૂપ—કુમુદા લાગતી હોવીજ જોઈએ.

“ પણ શૈલપુરની પટરાણી કુમુદાનો બોલ શા માટે ઉઠાવી શકતી નથી ? તે વિચારવા જોવો પ્રશ્ન છે. મહારાથી તે સમજતો નથી. કુમુદા જેટલું પાણી પાપ છે તેટલું જ રાણી પીએ છે. કુમુદાની રાતે રાત અને દહાડે દહાડો રાણી કહે છે. કુમુદાની ઇચ્છા તેજ રાણીની ઇચ્છા. તહેવું ખાસ કારણ શું હોવું જોઈએ ? શું પટરાણી પરવશ હતે ? હા તેવું જ હશે. કુમુદા વારંવાર કહેતી કે રાણીની રમ્મ શીવાય તે પરણી શકે નહીં તો પછી રતિ કુમુદાને વશ કેમ ? કુમુદા અને રતિચુંદરીનો સંબંધ તો રાણી અને અનુચરીનો જ ને ? પણ કર્તવ્ય આશ્રય પમાડે તેવા છે. બંનેના સહવાસથી જે કાંઈ મેં જાણ્યું છે તેમાં જો હું ભુલતો ન હોઉં તો રતીના મનનો પાર જાણના તેજસ્વી તર્કશાસ્ત્રીને પણ ઘડીક ગાથાં ખાવાં પડે. તો કુમુદા ભોળા મનની તે તો નિર્વિવાદ-ચોક્કસ-શંકા રહિત નહીં તો તે રતિ તરફની મહારી વૃત્તિ સહજમાં સમજી શકત. પણ તે મને હું ખરા પ્યારથી તેને ઝહાઉં છું એમ ધારતી હતી-તેને પૂરું ખાતરી હતી. કુમુદા એક દિવસ શૈલપુરની પટરાણીનો કાંઈક ગુપ્ત ભેદ બોલવાની વાત મને કરતી હતી પણ તે માટે સમય હતો આવ્યો નથી એમ કહી તે વાયદો લંબાવતી હતી.

“ કુમુદા તું મને કહેતી હતી કે ‘ આપણા લગ્ન થયા પછી પટરાણીની એવી વાત કહીશ તેથી તમે આશ્રય પામશો. તું મારા મનને રીઝાવવા સાર છુપો ભેદ કહે તે કેવું નવાઈ જોવું ! એ તારો કેવો ભોળો સ્વભાવ ! પણ એ ગુપ્ત ભેદની કુંચી જે કુમુદા પોતાના હૃદયમાં રાખે છે તે કુંચી જે આ ભુપસિંહ પાસે આવે તો-રતિ ! રતિ !-અરે મન મોહન મોરલી રતીને મહાત્ કરી મહારા પગ પાસે પ્રણામ કરાવું. રતિને એક મર્કટ સમાન નચાવું. અરે ! રતિચુંદરીને તો શું પણ આખા રાજ્ય ચક્રને એ કુંચીથી ભ્રમણ કરાવું. કુમુદાને મેં પ્રપંચથી ભોળાવવા અનેક અખતરાં કર્યા પણ કદાચ તે ચેતી જાય અને મહારી મનભાવના જાણી જાય એ મને મોટી ખડીક હતી.

“ પણ હવે મહારે ડરવાનું નથી. કુમુદા જ્યારે પોતેજ કહે છે કે શૈલપુરની પટરાણીને મારી હથેલીમાં રમાડું છું. તો રતિચુંદરી કુમુદાને ખરા અંતઃકરણથી ધીકારતી હોવી જોઈએ. કુમુદાનું ખરાબ થાય તેમાંજ પોતાને લાભ છે એમ સમજતી હોવી જોઈએ. તો મહારે પણ તેમજ ઇચ્છવું જોઈએ.

‘રતિસુંદરી! તું ત્હારા પ્રેમમાં કુમુદને ખોલી રૂપ ગણતી હોવી જોઈએ, અને પોતાની વચમાં ત્રાહીતનો હાથ હોવાથી મહારી સાથે ગુપ્ત પ્રેમે જોડવાને ખમચાતી હોવી જોઈએ. તો હવે કુમુદને ગમે તેમ કરી દૂર કરવીજ જોઈએ.

‘રતિસુંદરી અને કુમુદ કાંઈ વિચિત્ર સંજોગો મધ્યે ગુપ્ત થયેલા છે. જે લોક ચર્ચા લોકમાં ચર્ચાય છે તહેમાંથી હું કાંઈ સાર કહાડી શકતો નથી.

‘વસંતદેવ પ્રિયાની શોધમાં રાજ્ય તજી ગયા છે તે વાત તો નક્કિજ છે. પણ રતિસુંદરીને રાજમહેલમાંથી ઉપાડી લઈ જઈ દેવી ચંડિકાના મંદિરમાં ભોગ આપવા લઈ ગયા. અને કુમુદ ત્હને છોડાવી લાવી, પણ દક્ષિણ દરવાજાના પહેરેગીરાની જુલે તેઓ પાછા સપડાઈ ગયા એ વાતમાં મહત્ત્વ સદેહ પડે છે.

‘વળી વાત ચર્ચાય છે કે કોઈ રાક્ષસી જેવી સ્ત્રી રાજ્ય અનુચરી કુમુદની પાછળ ઉઘાડી તલવારે ધસી આવતી હતી. તે મહારી કલ્પનામાં જરા બંધ બેસતી લાગે છે. એ ધસી આવતી સ્ત્રી ખીજી કોઈ નહી પણ રતિસુંદરીજ હોવી જોઈએ. કુમુદને પોતાના કાર્યમાંથી વેગળા કરવા તેનેજ કોઈ બાજી ચોળેલી હોવી જોઈએ.

‘કુમુદ અને રતિસુંદરી શૈલપુર તજી ગયા તે નક્કિ. પછી તેમનું શું થયું તે ખબર પડતી નથી. છુંટારાઓની વાત ખરી કે રતિસુંદરી રાક્ષસી ધરાઈ તે વાત ખરી, કે કુમુદએ રતિસુંદરીનો પ્રાણ બચાવ્યો તે વાત ખરી? તે કાંઈ ખબર પડતીજ નથી.’

‘વસંતદેવે રાજ્યકારભાર રણુમલને સોંપ્યો. તો સઘળા બેદનો ખમ શોધવાનો ત્હેણે, વસંતદેવ ક્યાં રખડે છે તે જાણવાનું પણ ત્હેણેજ. કુમુદની શોધ કરનાર કોણ? કોઈ નહી. ખઢારવટીઆની શોધ કરવાની? તો કરે કોણ? શોધ જેને કરવી હોય તે કરે મહારે તો કરવાના ફક્ત બિન્ન બિન્ન વિચારજ.

પ્રકરણ. ૧૧.

હિતશિક્ષા.

બહાલીના વિયોગે પિડિત વિરહી વસંતદેવે શૈલપુર ત્યજ્યું--
શૈલપુરની સાથે-પોતાની પવિત્ર પ્રેમમૂર્તિ ખાતર, શૈલપુરના રાજ્ય મહેલનો
ત્યાગ કર્યો-શૈલપુરના રાજા તરીકેના સર્વ સુખનો ત્યાગ કર્યો.

બળરમાંથી કોઈપણ ચીજ-નિર્જીવ ચીજ-જે ચીજ એ ચાર માસ
ચાલી-અથવા અમુક વર્ષો ચાલી-ધસાઇ ફાટી તુટી અને નાશ પામનારી
છે; તેવી ચીજને સાફ ધણીજ સાવચેતી વાપરી, ધણી વિચાર કરીને,
તે ચીજ ખરીદાય છે. તે ચીજ જે પ્રસન્ન પડે તોજ ખરીદાય છે. તે
પવિત્ર પ્રેમે-જે ચીજ-અત્યુપયોગી ચીજ-જે ક્ષણભંગુર નથી, જે
ચીજ આપણી આખી જીંદગીપર્યંત ટકી રહેનાર છે; અને જે ચીજ
આપણને અપ્રિય લાગતા ત્યાગી શકાય એવી નથી, તે ચીજને સાફ કેટલાક
મનુષ્યો બેદરકાર રહે છે. તહેનો વિચાર કરતાં, મનુષ્યને તેવા મનુષ્યો-જે
મનુષ્યો પવિત્ર પ્રેમ શું છે? તે શી અને કેવી ચીજ છે? તે નહીં જાણતા
મનુષ્યો-કેવળ પાપાણુથી પણ ભુંડા અને નીચ પ્રાણી બાસે છે. જે પોતાના
બાળકને માટે આખા જીવનપર્યંતનો સોખતી શોધતા, જેકે જરા વિચાર તો
કરતાજ હશે-તે બાળકને યોગ્ય ઉમરે નહીં આવવા દેતાં પહેલાં, તે
ખિચારા બાળકને-જેને પ્રેમ શું છે તે ખબર નથી-જેને સંસાર શું છે તે
ખબર નથી-જેને પોતાના જીવનપર્યંતના સોખતીની રીતભાત, ગુણ, સ્વભા-
વ વગેરેની પરીક્ષા કરવાની-અરે! સમજવાનીજ શક્તિ નથી તેવા બાળકને
લગનની પવિત્ર ગાંઠે-ન છુટે એવી ગાંઠે તેના બીજા સંગી સાથે જોડી આ
લોક તથા પરલોકના સર્વ સુખને નષ્ટ કરનાર માતૃપિતાને વસંતદેવનો
વિરહ હાસ્યજનક લાગશે.

પ્રેમ અલૌકિક છે. આ વિશ્વના પ્રારંભથીજ રાત્રિ અને દિવસ, સુખ
અને દુઃખ, આનંદ અને શોક, પુરૂષ અને સ્ત્રી વગેરે યુગ્મો ઉત્પન્ન
થયેલ છે. જે તે યુગ્મની ઉત્પત્તિજ ન હોત-સંભવનાજ ન હોત તો આ
જગત ચક્રનું ભ્રમણ ક્યારે અંધ થયું હોત તે કહેવું અશક્ય થઈ પડે.
બહાના-અદ્વૈત પ્રાણીથી માંડીને સર્પ પદાર્થો જેતાં દરેકમાં યુગ્મ છે: એમ

માણુમ પડશેજ. દરેક પ્રાણીમાં હેત થોડા અથવા વધુ અંશમાં રહેલું છે. અને તે હેત વૃદ્ધિ પામતા શુદ્ધ પ્રેમનું રૂપ લે છે. જ્યારે મનુષ્ય આલ્યા-વસ્થા તથા યુવાવસ્થાની મર્યાદા લીટી ઉપર આવી પહોંચે છે, સારે તેના તન તથા મનના સ્વભાવમાં અગત્યના ફેરફાર થાયછે. આ લીટી ઉપર ઉભો રહીને જ્યારે તે મનુષ્ય પાછળ ભૂતકાળ તરફ નજર કરેછે, સારે ત્હેને ભિન્ન ભિન્ન વિચાર કરવાના કારણ મળે છે. પ્રથમ તો ત્હેને દીલગીર થવાનું તેજ કારણ મળે છે કે આલ્યકાળ પાણીના રેલાની માફક આલ્યો ગયો-અને મૃત્યુની સન્મુખ જવાને જે નિર્માણ થયેલો સમય હતો તેમાંથી તે-ટલાં વર્ષે ગયાં. માતા ત્હેના આલકને મ્હોટો થતો જોઈ જે આનંદ માનતી તે આનંદ આજ શોકમય લાગે છે; કારણ કે પાણીના પરપોટા જેવા આ દેહે આલ્યકાળમાં આટલો સમય ગુમાવ્યો છે. આલ્યકાળ પાછો આવવાનો નથી-આલ્યકાળની નિર્દોષ રમતો-આલ્યકાળનું શુદ્ધ મન, આનંદી સ્વભાવ તથા ચિંતારહીત મનોવિકારો ! સર્વે ગયા. તે પાછા આવવાના નથી. જે રમતો આલ્યકાળમાં કરેલી, તે રમતો હવે રમાવાની નથી; જે શુદ્ધ મનથી આલ્યકાળમાં વીચાર કરેલા અને હવાઈ કિલ્લા બાંધેલા તે સમય પુનઃ આવવાનો નથી. જે આનંદી સ્વભાવથી માતપીતા તથા સં-બંધીઓને આનંદ આપ્યો; તે સમય પાછો આવશે નહીં; અને ચિંતા રહીત મનોવિકારો ચિંતા રહીત રહેશે કે કેમ ત્હેનો શક થાય છે. આત્મા, યુદ્ધિ અને મન સર્વ પોત પોતાનું કાર્ય નિર્દોષતાથી કરતા હતા તેજ આ-ત્મા, યુદ્ધિ અને મન તેવા શુદ્ધ રહી પોતાનું કાર્ય કર્યા કરશે કે કેમ તે તે પણ એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન બને છે. પાપ રહિત આત્મા હોવાથી દુષ્ટ કાર્યની પ્રેરણા થતી નહીં. પાપ રહિત યુદ્ધિ હોવાથી ક્રોધનું ખરાબ કરવામાં તર્ક દોડતો નહીં તેમજ વિશ્વમાં સંતોષ થતો નહીં; પાપ રહિત શુદ્ધ મન હોવાથી બીજાના કાવા દાવાની સમજણ પડતી નહીં, બીજાના કપટ કૌશલ્યની ખબર પડતી નહીં, અને વેરની લાગણીનો ઉદ્ભવ થતો નહીં. તે બધું શું હવે થશે ? આ ભૂતકાળનું દર્શન કરી વર્તમાન રિચતિનું અવલોકન કરતાં તરતજ તે સુખ તથા શાન્તિ ગમી અને તે પુનઃ આવશે કે કેમ તેનો પ્રશ્ન થતા મ્હોટી હાથ મારવાનું કારણ મળે છે.

હવે જો તે પોતાની નજર ફેરવી પોતાના પ્રયાણ કરવાના રસ્તા તરફ-ભવિષ્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરે છે તો તે તરફની આશાઓ ધણીજ સારી લાગે છે. અત્યાર લગણું સંસાર શું છે તેજણુવા જરાપણુ તસ્દી લેવી પડી હતી નહીં, તે લેવી પડશે એજ વિચાર દુઃખરૂપ છે. નહિતર

અનેક સુખો મ્હારે માટે છે એમ કલ્પનાશક્તિ દોડે છે. પરંતુ જ્યારે તેની માફક તેજ લીટી ઉપર ઉભા રહી આગળ ચાલ્યા ગયેલા મુસાફરોની સ્થિતિ તે જુએ છે, ત્યારે તે પોતાની કલ્પના એ કલ્પેલા સુખો શાન્તિકર ચંદ્રના પ્રકાશને નાશ કરનાર અંધકાર જેવા ભાસે છે. અને તેજ ક્ષણે જે જૂતકાળ ગયો તેજ સારો ગયો છે, અને ભવિષ્ય ઘણો ખુરો આવશે એમ મનમાં થાય છે. અને ભવિષ્ય કાળનો વિચાર આવતાજ હૃદયમાં કમ-કમાટી થાય છે અને મૃત્યુ સન્મુખ જવાનો વિચાર આવતા મન ત્રાસે છે. અને ભવિષ્ય ! તે સુખમય કે દુઃખમય તેજ વિચારમાં તે આંદોલન કરે છે. અને તેના વિચારનો અંત શો તે ખબર પડતી મુશ્કેલ છે. આ ચિંતાઓનો નાશ કરનાર મિત્ર આ ક્ષણેજ તેની પાસે આવી સાંત્વન આપે છે; અને તે શાન્ત કરનાર અન્ય કોઈ નહીં પણ પ્રેમની લાગણી-શુદ્ધ પ્રેમ છે-જ્યારે પ્રેમનો ઉદ્ભવ થાય છે ત્યારે મનુષ્યના ભવિષ્યના ભયાનક વિચારો શાન્ત પામે છે: અને તે મિત્રને આનંદમય માની, તેની સાથે ગાઢ મિત્રતા બાંધવા તત્પર થાય છે. જ્યારે પ્રેમની મૈત્રી થાય છે ત્યારે અંતઃકરણમાં પ્રીતિનો અખુટ ઝરો વહેવા માંડે છે; અને તેમ થતાં પ્રીતિનાં ઝરાને વહન થવાને જગ્યા તે જોઈએજ. તે જગ્યા ક્યાં ? તે શોધવાને તે મનુષ્ય ઉત્સુક બને છે, અને તે વિચારમાં હૃદય-શુન્ય બની સંસાર અસાર ભાસતા સ્મશાનવત્ નીરખે છે. આસપાસ નજર નાંખતા અનેક તરેહના તરૂઓને નીરખે છે. અને તે તરૂઓમાંથી કોના આશ્રયે જઈ પોતાના પ્રેમઝરાને વહેવડાવવો ? તે વિચાર સ્ફુરવા માંડે છે. અંતે પોતાના ઝરાને વહેવડાવવાને તેજ તરૂની છાયાએ જાય છે કે જ્યાં તરૂ સારી રીતે વહેવડાવનારને આનંદ આપી, તે ઝરાને પોતાના મૂળમાં લઈ, બંનેના જીવને આનંદ આપે. તરૂં પી પોતાના જીવન પર્યંતના અંગ સાથે સખંધ જોડાતાં તે મનુષ્ય અલંત આનંદિત થાય છે અને ભવિષ્ય વિષેના ભયંકર વિચારો શાંત થઈ આત્મા, ખુદ્દિ અને મન એ ત્રણેને એકમય બનાવી, એક એકના હૃદયમાં એક એક વાસ કરી, તે પ્રેમને અતિ પુલંદ દરજ્જે વહેડાવે છે અને અંતે આત્મામાં આત્માનો લય કરી પરમાત્મા સંગે લય કરવાને આ પ્રેમજ સાધનજૂત બને છે.

આવા અલૌકિક પ્રેમને મુર્ખ જનોજ હાસ્ય ગણે છે. આવો અલૌકિક પ્રેમ દરેક પ્રાણીમાં હોવો અશક્ય છે. પરંતુ થોડે અથવા ઘણા અંશે હોય છેજ તેની વૃદ્ધિ કરવી તે દરેક મનુષ્યની ફરજ છે. અને તેની વૃદ્ધિ કરવાથીજ દરેક મનુષ્ય આત્માનું શ્રેય: છે.

આ અપૂર્વ પ્રેમના પ્રભાવથીજ વસંતદેવ રતિસુંદરીના પ્રેમમાં મુગ્ધ બનેલો હતો અને એનાજ પ્રભાવે શૈલપુરના સુખને રમશાનવત્ બનાવ્યું હતું.

દેવીના મંદીરમાંથી નીકળતા તે ભોગાવતીને કિનારે પહોંચ્યાં અને નદી ઉતરતાં પહેલાં તહેણે આસપાસ જોયું અને ઉદ્દગાર કર્યા. “હે ! ભોગાવતિ ! ત્હમને જોઈ મ્હને જુદા જુદા વિચાર આવે છે મ્હેં ત્હમને અસંખ્યવાર જોયેલાં અને આજ જોઉં છું. ત્હેમાં ઓછો ફેર લાગતો નથી. જ્યારે જ્યારે ત્હમારા બહેતા જળનો કિલકિલાટ મ્હારા શ્રવણે પડતો ત્યારે ત્યારે તે મ્હને ઘણોજ આનંદમય લાગતો. પરંતુ આજ તેથી જુદોજ અસર થાય છે. આજ તે કડોર લાગે છે. “ત્હમારા દર્શન ! જે આ મ્હારા નેત્રાને આનંદ દેતા ! તે આજ ત્હેને દુઃખ દઈ ત્હેમાંથી અશ્રુઓ બહેવડાવે છે. નેત્રા ત્હમને દેખી અતિ દુઃખી થાય છે. હે ! ભોગાવતિ ! મ્હારા મનને થાય છે કે ત્હમારા જેવી સુસરિતાને કિનારે સુંદર મંદિરમાં તે હુંટારાઓએ હિમતથી મ્હારી પ્રેમાંગનાતું ખુન કરવા ધાર્યું ત્હેની ત્હમે અખર કેમ ના લાગ્યા ? મ્હારા વસંતમ્હેલની બાજુએથી વહન કરતો તમોએ જો ધાર્યું હત ! તો મ્હારી પ્રાણુવલ્લભાની અખર ત્હમે રહેજોમાં આપી શકત. જો તે વખત-હા તે વખત-તેજ વખત મ્હારી નાશ પામતી પ્રેમમૂર્તિનો સંદેશો લાગ્યા હોતા તો હું તમારો ઉપકાર-અથાગ ઉપકાર-જરૂર કદી ભુલત નહી-પ્રાણુ-ને પણ ભુલત નહી. અરે ! ભુલતો શું ! પણ ત્હમને હું ઘણાજ શુશેખિત બનાવત. પરંતુ ત્હમને તે નહી સુઝ્યું. નહીતર તમે તેમ કરવાને કદીપણ વિસરત નહીજ, એમ મ્હને ખાત્રી છે. ત્હમને શું એમતો નહીજ થયું હોય કે મ્હારાજને નિદ્રામાંથી નહી જગાડવા ? ખરેખર ! એમજ થયેલું; નહી તો ત્હમે કેમ ભુલત ? પરંતુ જો ત્હમે તે રાત્રે મ્હને ઉંઘમાંથી-મ્હારી ગાઢ નિદ્રામાંથી-ઉડાડ્યો હોત; તો હું કોષ કરત નહી. હું ત્હમારા તે અવિનય માટે જરૂર ક્ષમા આપત. પરંતુ ભાવિતે બનેજ; એ કુમુદાતું કહેવું ખોટું નથી.

“હે ભોગાવતિ ! હું—આ રાત્ર વસંતદેવ—જે તમારા તટ ઉપર પ્રિયા સંગે બેસી આનંદ કલ્પોલ કરતો, ત્યારે મ્હને-વસંત-દેવને પ્રેમાલી પ્રિયમૂર્તિ સંગે બેસતાં આનંદના આંસુ આવતાં તે હું આજ અહીં અશ્રુઓ ઢાળું છું. પરંતુ આજ આ આનંદના આંસુ નથી; પરંતુ શોકના આંસુ છે. સુખના શિતળ આંસુઓ અને આ વિરહના અગ્નિરૂપ આંસુઓમાં કેટલો બધો ફેર છે, તે હું આજે સમજ્યો, વિરહિતેજ વિરહની

ખખર પડે છે તે વાત ખરી છે. હું ધારતો નહોતો—અરે મહારા સ્વપ્નમાં પણ નહતું કે મહારે અસારે, તે પ્રેમમૂર્તિના વિયોગે, દુઃખથી આ દશાને આધિન થઈ, શૈલપુરની ભોગાવતિ નદીના તટે ઉભા રહી, શોકવાળા હૃદયે, મ્હાન મુખે, પ્રિયા વિયોગે, આંસુ ઢાળવાં પડશે. મહેં ધાર્યું નહોતું કે વસંતદેવ, વખતની વિપરીતતાને લીધે, બહાલીના વિયોગે, વન વન ભ્રમશે.

‘પરંતુ થવાનું થયું. હવે કેમ કરવું? પ્રેમ—તે સ્વર્ગ સુખનો સ્વાદ કરાવનાર પ્રેમ—આજ દુઃખનું કારણ થઈ પડ્યો છે. મ્હને આનંદ હતો, ઉમંગ હતો, સુખ હતું. આજ શોક છે, સ્થિરતા છે, દુઃખ છે. કરું શું? મહારો ઇલાજ નથી. ચાલ પાપી ખોળીઆ ! તું ચાલ ! અને નદી ઉતર.’

આટલું બોલી, લાંબો નિઃશ્વાસ મુકી, અડખડીઆ ખાતાં, વસંતદેવે નદી ઓળંગી.

‘હવે નદી ઉતર્યો તો ખરો. પણ જવું કેમ? ઉત્તરમાં, દક્ષિણમાં, પૂર્વમાં, પશ્ચિમમાં, નૈઋત્યમાં, ઈશાનમાં, વાઙ્મયમાં, કે અગ્નિમાં? ખરેખર ! છેલ્લામાં જ. વાવમાં પડ કે અગ્નિમાં પડ, વાવમાં પડી આ દાહાગ્નિને જ્ઞાન્ત કર. અગ્નિમાં ભસ્મિભૂત બની પ્રિયે પાસે જ.—અરે દિશાઓ ! ત્હમે પણ મહારા મનને ચલાવમાન કરો છો. તો મ્હને—અરે આ પાપ પૂર્ણ વસંતના પાપી ખોળીઆને કેમ ચલાવતા નથી? શું હું એવો પાપી છું! અધમછું ! કે તમને પણ દયા આવતી નથી. હવે જવું કેમ? તે વિચાર, મનસ્વિરીતે જવામાં લાભ શો? પ્રિયા ક્યાં ગઈ હશે? તેનો ઉત્તર ધણો ગડન છે. જો હુંટારા લઈ ગયા હશે તો તે ત્હમની પાસેજ હશે માટે તે હુંટારાની શોધમાં જવું સારું છે.

ભોગાવતિની દક્ષિણ બાજુએ વસંતદેવ નદીને કિનારે કિનારે આ-હ્યો. ખાડાઓ ઉતરતાં અને ટેકરા ચઢતાં તેમના પગો ગમન કરતા હતા તે વખતે તેમનું મન ધણીજ ઝપાટદાર ગતિથી આખા વિશ્વમાં ફરતું હતું. વિચારને લીધે તેમનું મન ધડીકમાં રતિસુંદરીને શોધવા યત્ન કરતું ધડીકમાં તેમની ‘પ્રેમમૂર્તિ’ હેમના નયન સમક્ષ ઉભુ કરતું. ધડીકમાં તેમની નજરસમક્ષ વસંતમહેલનું દીવાનખાતું આવતું. અને તેમાં રતિસુંદરીના દર્શન થતાં ધડીકમાં હુંટારાઓ દેખાતાં. હુંટારાને ઉચકી જતા જોયા. રતિસુંદરીના તરફડીઆ તેના નેત્ર સમક્ષ ખડાં થવા લાગ્યાં. અને પોતાનું પરાક્રમ પણ આંખ આગળ ખડુ થવા માંડ્યું. સમયે સમયે

તહેના ચક્ષુ સમિપ પોતાની પ્રેમાંગનાના પ્રેમ વચનો—મૃદુ, મધુર વાક્યો—
કહેતા, દીસવા લાગ્યા. તહેના કાનો કોમળના સુસ્વર જેવા
રતિસુંદરીના સ્વરો સાંભળવા લાગ્યા, તહેની ત્વચાને રતિસુંદરીના સ્પર્શનો
અનુભવ લાગવા માંડ્યો. તહેના નાકે સુંદરીના મધુર ‘મુખકમળ’માંના
સુગંધીદાર પાનાની સુગ્રાસિક ગંધ સુંઘવા માંડી. આ રીતે વસંતદેવને
ભિન્ન ભિન્ન, બિન અનુભવેલા, અનુભવ થવા માંડ્યા.

થોડીવારે ચંદ્રે પોતાનું મ્હોં છુપાવ્યું. વસંતદેવે તે તરફ જોયું
અને નિઃશ્વાસ મુકી કહ્યું ‘હે ચંદ્રદેવ ! ત્હમે કેમ નાશી ગયા ? આપ-
ણે આટલા દીવસનો સંબંધ શું ત્હમે વિસરી ગયા ? હશે !
ત્હમે પણ સંસાર વાસનામાં લુપ્ત, તેથી પડતાની વાત ત્હમને કેમજ ગમે—
! જ્યારે વસંતદેવ સુખમાં હતો, ત્યારે ત્હમે બધા મ્હને આનંદ આપતાં
અને મ્હારી ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તતા, પણ આજ જ્યારે આ દુર્ભાગી વસં-
તનું દૈવે વિપરીત થયું છે ત્યારે ત્હમે વિપરીત થાઓ તેમાં શી નવાઈ !
ત્હમે ગયા ! અને અહીં મુક્યો ધોર અંધકાર. હવે મ્હને કેમ કરીને
સુઝ પડશે. દીક્ષાઓ કેમ જડશે ?

આ પ્રમાણે વિચાર કરી વસંતદેવ ભોગાવતી નદી પાસે ગયા અને
ત્યાં બેસી વિચાર લેવા ધરાદો કરી બેઠા.

ધીરે ધીરે પ્રભાત થવાનો સમય થવા લાગ્યો. આકાશના તારા એક
પછી એક અસ્ત થવા લાગ્યા. સૂર્યના સારથી અશ્ણે પોતાના સ્વામિનું
આગમન સૂચવવા પૂર્વ દીશામાં શુભાલ નાંખી, તેને લાલચોળ બનાવી દીધી.
તારાઓમાં શુક તથા બુધનો તારો, જે જરા હિમતથી થોડીવાર ઉભા રહ્યા
હતા તે પણ અંતે અદૃશ્ય થયા. આ સમયે રાજ વસંતદેવે પોતાનું સ્થા-
ન છોડ્યું અને પોતાની મુસાફરી લાંબાવી.

પગલે પગલે દુઃખી હૃદયથી, મ્હાન મુખે, રાજ વસંતદેવ દક્ષીણ દી-
શા તરફ ચાલ્યો. મનમાં હજી પણ તેમના વિચાર તરંગો ચાલ્યા કરતા
હતા. થોડીવારે તેમના કાને એક મધુર ગીત સાંભળવામાં આવ્યું. ગીત
નીચે પ્રમાણે સંભલાતું હતું.

(પદ.)

જગત જનની, ધરત ધરણી, પ્રબલ મનની, પ્રેમાલી હે !

સકળ સુખની, અચળ ભરણી, અમર તનની, આનંદી હે !

ધવલ પટને, સુરસરસદે; હૃદય સુખહે દેજે સાચું.

વદન શુભતે ! હૃદય શુધને અબલરૂપને પ્રેમે રાચું—જગત—

વસંતદેવ કાન દધ ઉભો રહ્યો પુનઃસ્વર થયો.

પ્રે...મા...લી—હે સકળ સુખની

આ...નં...દી...હે જગત જનની

વં...દન...વંદ...ન... ..

સ્વર શાંત થયો. સ્વરની દીક્ષા તરફ વસંતદેવે પોતાની ગતી ફેરવી. સ્વર આવતો હતો તે ટેકરી ઉપર તે ચઢ્યો.

ટેકરી ઉપર ચઢતાં, એક દેવાલયનું શીખર તેના જોવામાં આવ્યું. હજી ઉપર જતાં તહેજે એક ભીંત જોઈ. અને તે ભીંતને જોઈ ચાલતાં એક નાનું ખારણું તેના દીક્ષમાં આવ્યું. આ દ્વારમાં પેસતા સ્થાને એક જોડો હતો અને તહેના હાથે હાથે એક દહેરું હતું. દહેરામાં પેસતાંજ વસંતદેવે એક ગંભિરાકૃતિવાળા યોગીરાજને જોયા. યોગીરાજ અસારે ભક્તિરસમાં લિન થઈ જઈ, આનંદમય સ્વપ્નમાં પડેલા હોય તેમ દેખાતા હતા. અને તેમની છેદલી સ્તુતીના શબ્દોની અસરથી પોતે એક ધ્યાનથી યોગારૂઢ થયેલા લાગ્યા. વસંતદેવે આ મૂર્તિ જોઈ તેથી તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું. આશરે એકાદ ઘડી યોગીરાજ સ્થામી તેણે દૃષ્ટી રાખી પરંતુ તે ધ્યાન ભસ્ત હોવાથી તેમની નજર વસંતદેવ તરફ જરા પણ આવી નહી.

યોગીરાજની દિવ્ય મૂર્તિ આ પ્રભાતને સમયે ધણીજ રમ્ય લાગતી હતી. તેમનું લંબગોળ મુખ, અને તેના ઉપર યોગનિષ્ઠતાના શુભ ચિન્હો, જોનારને ઘડી એક અન્યથા પમાડે તેવાં હતાં. તેમના હાથ અત્યારે ભિન્ન સ્થિતિમાં હતા. ડાબા હાથમાં યોગીરાજ સતાર ઝાલેલો હતો અને જમણા હાથની આંગળીઓ સતારનાં તારની ઉપર ગોઠવેલી હતી. તેમનું ડોકું જમણી તરફ ઢળેલું હતું. આવી મૂર્તિને જોતાં વિસ્મયિત વસંતદેવને નિદ્રા આવી ગઈ.

આખી રાતના ઉજ્જગરાને લીધે વસંતદેવને નિદ્રા આવતાં વાર લાગી નહી. આશરે ત્રણેક ઘડી નિદ્રા લીધા પછી તહેજે આંખ ઉઘાડી, આસપાસ જોયું તો તે જે જગ્યાએ સુતા હતા તે જગ્યા નહોતી. પરંતુ આ એક નૂતન જ સ્થાન છે. તહેને આથી કૌતુક લાગ્યું અને વિસ્મય થઈ વિચાર કરવા લાગ્યો. થોડીવારે તે હતો તે ખંડમાં યોગીરાજે પ્રવેશ કર્યો અને પુછ્યું “ભાઈ ! રજપુત ! તમે કોણ છો ?”

નમસ્કાર કરી વસંતદેવ બોલ્યો “મહારાજ આપનો સેવક અને દુઃખથી પિડિત થાકેલો રજપુત મુસાફર છું.”

“નામ ?”

“ વસંતદેવ. ”

“ રહેવાશી ? ”

“ શૈલપુર. ”

“ શૈલપુરના રાજા વસંતદેવ ! ? ”

“ હા. ”

“ ત્હમે શા દુઃખથી પિડિત છો તે જણાવજે. ? ”

વસંતદેવે સઘળી હકીકત યથાસ્થિત કહી.

સઘળી હકીકત જણ્યા પછી યોગીરાજે કહ્યું “ રાજા વસંતદેવ ! ત્હમને ખબર નથી કે આસપાસ મુસલમાનો બમ્યા કરે છે ! અને રાજ્યો પચાવવાને ઉત્સુક રહેલા છે. ”

“ હું જાણું છું. ”

“ તે છતાં ત્હમે ત્હમાઈ નામ કેમ જાલદીથી આપી દોછો ? ત્હમારે ત્હમે કોણ છો અને ક્યાંથી આવેલા છો તે સઘળું છુપાવવું જ નોંધ્યો. નહીં તો રાજાખટપટી મુસલમાનો ત્હમારા રાજ્યને તથા ત્હમને પોતાને નુકશાન કર્યા વગર રહેશે નહીં તે ત્હમારે જાણવું નોંધ્યો. ”

“ જી તે ઉપર આપ શું કહેવા માંગો છો ? ”

“ એકતો એ કે ત્હમે કોણ છો તે ત્હમો જ્યાં સુધી ત્હમારી રાણીની શોધમાં ફરવા ધરાદો રાખો અને જ્યાં સુધી શૈલપુર પાછા જાઓ નહીં ત્યાં સુધી કોઇને જાણવા દેવું નહીં. અને છુપા રહેવા માટે બને તેટલી ગોઠવણ કરવી એ મ્હારે ત્હમને કહેવાનું છે. ”

“ તો મહારાજ આ દુઃખી વસંતદેવ આપની આજ્ઞાનુસાર વર્તશે. ”

“ બાધ વસંતદેવ ! તું ત્હને દુઃખી ગણે છે અને એવાં બિજાં વિશેષણો ત્હારી જાતને માટે લગાડે છે. તેથી હું ત્હમને જે થોડી શિક્ષા આપવા ધારું છું તે સાંભળો. આજે ત્હમે મ્હને જુઓ છો તે હું એક વખત ધણેજ સમર્થ નર હતો મ્હારે સર્વ પ્રકારનું સંસારમાં કહેવાતું સુખ હતું. મ્હારા હાથ નીચે હજારો નોકરો હતા. અને તે સમય એવો હતો કે મ્હારો એક શબ્દ પણ કોઇ ઉઠાપી શકવાને હિમ્મત ધરતો નહીં. હું કોણ છું તે વખત આવે કહીશ. જ્યાં સુધી મ્હારે ઉઘાડપાડવાની મરજી નથી ત્યાં સુધી કોઇએ મ્હારી વાત જણાવવાનો આગ્રહ કરવો તે પણ ગેરવ્યાજબી છે. મ્હારે, જેને કવીજન ‘રંભા’ જેવી સુંદર સ્ત્રી કહે છે તેવી, સ્ત્રી હતી. હું મ્હને તે સ્ત્રી બાળત ધણેજ સુખી માનતો હતો અને જગતમાં મ્હારા જેવું નસીબદાર કોઈ નહીંજ હશે એમ ધારતો હતો.

જ્યારે હું તે પ્રેમાંગના સહીત રંગભોગ કરતો તે વખતનું સુખ મહેને અનુપમ અને સ્વર્ગીય લાગતું અને તે સુખ-તે અદ્વયસુખ-ચીરસ્થાયી રહેશે એમ મનમાં થતું હતું. મહેને તે સ્ત્રીથી બે પુત્રીઓ થઈ. પરંતુ દેવયોગે જ્યારે મહારા સધળા સુખવૈભવનો નાશ થયો-સંસારી સુખ ગયું, ત્યારે તે સ્ત્રીએ “મહારો”-તહેને હજારો વાર બદલે લાખવાર પોતાનો ગણતી હતી, તેમ કહેતી હતી, તહેજી મહારો-ત્યાગ કર્યો અને તેની સાથે પોતાનો દેશ, ધર્મ અને નીતિ તે સધળાનો ત્યાગ કરી, અદ્વય સુખનો પુનઃ આશ્રય શોધ્યો. એક પુત્રી સમય આવે મૃત્યુને આશ્રિત થઈ; અને બીજી જ્યારે તહેનો સમય આવ્યો ત્યારે આ દુઃખી પિતાના—હું દુઃખી કહું છું કારણ કે મહેને તે વખતે ઘણુંજ દુઃખ લાગ્યું. હાથથી ગઈ અને પોતાની માનો સંગ કર્યો. આ સધળું જ્યારે થયું ત્યારે મહેને પણ હમારી મ.૨૬ દુઃખ લાગ્યું.

“વસંતદેવ ! સંસારમાં દુઃખ શું છે તે હું ધારતોજ નહતો; અને તે ધારવું મહાર તે સમયે ખોટું પડ્યું. આ અટપટા ભવસાગરમાં સુખ તો છેજ નહીં. જેને આપણે સુખ માનીએ છીએ તહેનેજ ખીજ દુઃખ માને છે. ભાવાર્થ એજ કે જેને આપણે સુખ માનીએ છીએ તે મનથીજ માનીએ છીએ. ખરી રીતે સુખ તો છેજ નહીં. જ્યાં જ્યાં દુઃખ નથી ત્યાં ત્યાંજ સુખ છે એટલે દુઃખનો અભાવ તેજ સુખ. દાખલા તરીકે આપણે ભુખથી પીડાઈએ છીએ તો તે વખતે આપણને ઘણુંજ દુઃખ લાગે છે, અને તે વખતે ઘણાજ આકુળ વ્યાકુળ થઈ જઈએ છીએ. પરંતુ એ વખતે ખાવાનું મળે છે અને તેથી ભુખની તૃપ્તિ થાય છે ત્યારે આપણને સુખ લાગે છે. આ સુખ લાગવાનું કારણ શું ? ક્ષુધાનો નાશ. એટલે ક્ષુધારૂપી દુઃખ દૂર થવાથી રહેમીઅત મળતાં, સુખ લાગે છે તેજ રીતે આ સંસારમાં દુઃખ તો હર હમેશ છેજ અને તેની શાંતિ થાય છે સારે મનુષ્યને સુખ લાગે છે જેમ ખોરાક પેટમાં પચી ગયા પછી ભુખ પાછી લાગે છે તેમજ સુખ વિસારે પડ્યા પછી દુઃખ લાગે છે. ઘણીવાર આપણે અતિશય ખાઈએ છીએ તો અજીર્ણ થતાં, પેટમાં દુખવા આવતાં, ભુખ મટવાનું સુખ વિસરાઈ જાય છે. તેમ અનહદ સુખ પણ કાઈ વેલા દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે, દરેક ચીજમાં અતિશય વર્તવું એમ શાસ્ત્રાજ્ઞા છે. અતિશય સુખ પણ તજવુંજ કારણ સુખ છેજ નહીં. અને જે છે નહીં જે મિથ્યા છે તેની પુઠે મંડ્યા રહેવું તેથી દુઃખનો ઘટાડો થવાને બદલે વધે છે. સુખ છેજ નહીં એમ હું કહેતો નથી. સુખ કાઈ ઠેકાણે

તો હશેજ પરંતુ તે દુઃખના પ્રમાણમાં એટલું જુજ છે કે તે ગણી શકાયજ નહીં. મહારા આટલા અનુભવમાં મહેં શોધી કહાડ્યું છે કે સુખ સંતોષમાં અને સંસાર વાસનાથી દૂર રહેવામાં છે. જ્યાં સુધી સંતોષ છે. જ્યાં સુધી હું અપૂર્ણ નથી એમ મનમાં છે. ત્યાં સુધી મનુષ્ય લોભ, લાલચ અને મોહે ફસાતો નથી; અને તેમ થતાં તે દુઃખ પ્રાપ્ત કરતો નથી. સંસારવાસના પણ દુઃખદળ છે. જ્યાં વાસના લાગી કે તહેની તૃપ્તિ કરવા તરફ મન દોડે છે, અને તે તૃપ્તિ ન થતાં દુઃખ લાગે છે. આથી સંસાર વાસનાથી દૂર થવામાં સુખ છે એમ હું માનું છું.

“આ સંસારમાં દુઃખ છે તે બધાને માલુમ પડતું નથીજ. પરંતુ તે દુઃખ, અલ્પ સમયના સુખોનો અસુક કારણોને લીધેનાજ થતાં, જણાઇ આવે છે. જ્યારે આપણને આપણી સ્થિતિનું બાન આવે છે, અને આપણને લાગે છે કે આપણે દુઃખી છીએ, સારેજ આપણને દુઃખ છે તે કરતાં પણ વધારે લાગે છે કોઇ એક પરદેશી રાજ્ય બોમ્બે રાજ્ય ઉપર વિજય મેળવી રાજ્ય કારબાર કરે, તો તે રાજ્ય ચલાવવાનું અરેખરું મુખ્ય સાધન એજ છે કે પ્રજાને અજ્ઞાન રાખવી. જો પ્રજા અજ્ઞાન હશે તોજ તે રાજ્યની સલામતી છે. જ્યાં સુધી પ્રજામાં વિદ્યા અને જ્ઞાન વધ્યા નથી ત્યાં સુધી પ્રજા—પરતંત્ર પ્રજા—સંતોષથી ઉપરી રાજ્ય—વિજયી રાજ્ય તરફ, જ્યાં સુધી તે રાજ્ય ઉપર ઉપરથી લોકને સારી રીતે રાજી રાખે, ત્યાં સુધી—સંતોષની નજરથી જુએ છે; પરંતુ જ્યારે વિદ્યાની વૃદ્ધિથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતા પોતાની સ્થિતિનું બાન જ્યારે જીતાયલી પ્રજા ને થાય છે સારેજ તેમને દુઃખ લાગે છે અને મનમાં વિચાર કરે છે કે ‘અરેરે! શું આપણો દેશ એટલો બધો હિંજડા જેવો થઇ ગયો છે ? કે શું આપણે આપણો રાજ્ય કારબાર કરવાને અસમર્થ છીએ ? કે શું આપણામાં કોઇ રાજા થવાને લાયક નથી કે જેથી આપણે પરદેશી લોકોના જુદમી રાજ્યના જુસરા તળે બાર ભરવાના બલદીઆની માફક મુંગે મહોએ જેવા કરીએ ?’ આ પ્રમાણેના વિચારનો ઉદ્ભવ જ્યારે જીતાયલી પ્રજાના પ્રત્યેક મનુષ્યને થાય તોજ તે દેશનો ઉદય છે અને તે દેશ ? શ્રેય છે.

આ ઉપરથી મહારા કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાની સ્થિતિ જાણતો નથી, ત્યાં સુધી પોતે સુખીજ છે, એમ ધારે છે. જો પરાધિન પ્રજાના દરેક જણને પોતાની સ્થિતિની ખબર ન હોય, તો ધૈર્ય, ખંત અને સ્વદેશ હિતની લાગણી તહેનામાં કેમ કરીને આવે ! અને પરદર્મી રાજ્ય તરફ તિરસ્કાર વૃત્તિથી શાથી જુએ ? આ પ્રમાણે

જ્યાં સુધી આપણને દુઃખનો ભાસ થતો નથી, જ્યાં સુધી આપણને દુઃખ નથી એમ માનીએ છીએ અને દુઃખ પણ સુખજ લાગે છે. અને ભાન થતા જે દુઃખને સુખ માનીએ છીએ તે સુખને દુઃખ માન્યુ હોત ત્હેના કરતાં પણ વધારે દુઃખ આપણને લાગે છે, કારણ કે પહેલેથીજ દુઃખ માન્યુ હોત તો ત્હેમાં સંતોષ આવતા વધારે દુઃખ લાગતજ નહી. દુઃખ દેખાતા મન ચિંતા કરે છે, અને ચિંતામાં વિચાર કરતાં આપણો સમય ઘણો નકામો જાય છે.

‘ વખત નદીના જળની માફક વ્હી જાય છે. તે કોઈ પણ મનુષ્ય સાર વાટ જોતો નથી. ત્હેની આંખમાં રાજા તેમજ રંક, ગરીબ તેમજ શ્રીમંત, વિદ્વાન તેમજ મુર્ખ સર્વે સરખાજ છે. સમય જો કે તેનો ઉપયોગ સારો કરે તો ઘણોજ છે, પણ પ્રત્યેક પળનો સુમાર્ગે ઉપયોગ કરનાર મનુષ્યો ભાગ્યેજ મળે છે. અને જ્યાં સુધી પ્રત્યેક પળનો સુમાર્ગે ઉપયોગ આપણે કરતા નથી, ત્યાં સુધી આપણા આત્માનું કોઈ દીવસ સાર થતું નથી. આપણને આ સંસારમાં જન્મી એટલા બધા કામ કરવાના છે કે તે પૂર્ણ કરવા અવકાશ મળતો નથી અને તે અપૂર્ણ રહેવાથી આપણી વાસના રહી જાય છે અને તે વાસનાને લીધે આ અતિ દુઃખમય ભવ સાગરમાં ફરીથી જન્મ લેવો પડે છે.

“ માટે મનને ચિંતા કરવા દેવી નહી જોઈએ. માટે સૌથી સરસ ઉપાય એ છે કે આપ્ના જગતમાં સુખ નથી; અને આપુ જગતજ ન્યારે દુઃખમય છે ત્યારે આપણને સુખ ક્યાંથી હોય એમ ધારવું. એમ ધારવાથી સંતોષ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેમ થવાથી આનંદ થાય છે. અને તેમ થવાથી સંસારની ભિન્ન ભિન્ન જાળો દૂર થાય છે. અને તે દૂર થતાં, આપણે નિઃસ્પૃહિ બનીએ છીએ. અને તેમ થતાં આપુ જગત બ્રહ્મમય લાગે અને હું બ્રહ્મ છું એમ ભાસે છે. અને તેમ ભાસતાં તેજોમય પરબ્રહ્મ સહિત આપણો તેજોમય આત્મા એક થાય છે અને એક થતા આપણો નિર્વાણ થાય છે.

“ આ જગતમાં સ્ત્રી કોઈની થઈ નથી; અને થવાની પણ નથી. મહાત્મા રામચંદ્રની સ્ત્રી સીતા પણ રામચંદ્રની થઈ નથી. જે જન્મ્યુ છે તે જવાનું છે, જેનો ઉદય છે તેનો અસ્ત છે, જે ચ્હડે તે પડે, તેથી સંયોગ સાથે વિયોગ તો લખેલોજ છે. એટલે વિયોગે દુઃખ પામવું તે તદ્દન અણુવટું છે. રામચંદ્ર પણ ‘ હે સિતા ! હે સિતા ’ કરીને વન વગડે રાયા, તેના જેવા પરમાત્માવાળા પુરૂષ ન્યારે રૂદ્ધ કરે તો આપણે

કોણ માત્ર ? તે સત્ય છે. પણ જેવી રીતે દર્પણમાં મુખ દેખાય છે તેવી રીતે સ્ત્રીનું હૃદય અગ્રાહ્ય છે. તેના હૃદયમાં શું છે તે જાણી શકાય તેનું નથી હોતું. સ્ત્રીના કપટ ચરિત્ર આગળ હજારો મહા પુરુષોએ માથા નમાવ્યા છે. અને હજારોએ સ્ત્રી જાતી આગળ માન મુકેલાં છે. પર્વતની અંદરના કીણામાંનો કીણો અટપટો માર્ગ શોધતા જેટલી માથાકુટ પડે છે તેટલી માથાકુટ સ્ત્રીનો ભાવ—ઝહાલ—પ્યાર જાણવામાં પડે છે. હેનું ચિત્ત કમળ પત્રચરના જળ ખિંદુના જેવું અસ્થિર છે. હેનું ચિત્ત દ્રઢ નહીં હોવાથીજ વિદ્વાન લોકો તે તરફ ધિક્કારમય દૃષ્ટિથી જુએ છે. તે કહેવાતી અખળા કોઈ વખત પ્રખળા બને તો તેનું પ્રાબલ્ય એવું બતાવે કે દુનીઆ છક થઈ જાય. સ્ત્રી જાતમાં આરંભથીજ દુર્ગુણો ભરેલા છે. કવિઓ ભણેને હેના વિધ વિધ ભાગોને વખાણે. માંસના લોચા રૂપી રતનોને ભણે તેઓ કનકના કળસની ઉપમા આપે; પણ તે અતે શું છે? અતે તે ગંદા દુર્ગંધી પદાર્થનો બનેલો કળસ છે મુખમાં ફેટલી પ્રકારના મેલ ભરેલા છે તે છતાં તે લોકો ચંદ્રને સરખાવે છે, તેમાં સ્ત્રીના મુખને ચંદ્રની ઉપમા આપતાં ચંદ્રને લખવવા જેવું છે. આ રીતે પ્રત્યેક અંગને તે લોકો ભિન્ન ભિન્ન ઉપમાઓ આપે છે. આવા કવિજનોને પણ ઘણી વખતે સ્ત્રી જાતી ઉપર ધિક્કાર ઉત્પન્ન થયેલો છે; તો આપણે કાણુ? તેથી સ્ત્રીની જાતિનો વિશ્વાસ કરવો અને તેનાં મોહપાસમાં લુપ્ત થવું તે મુરખ માણસના લક્ષણ છે; તે આપણા જેવા પુરુષોના નથી. માટે તમે હવે તમારી રાજધાનીમાં જાઓ અને રાજ્ય સંભાળો, આસપાસ મુસલમાન લોકોનો ભય છે તે વિસરી જઈ, સ્ત્રીને સાર રાજ્યપાટ ખોઈ બેસસો અને દેશને પરતંત્રતાની બેડી પહેરાવશો. ”

વસંતદેવે કહ્યું ‘મહારાજ આપ કહો છો તે યથાર્થિત હશે. હું આખી રાતનો થાકેલો છું તેથી આજ હું અહીં રહીશ. આપ જો મહેને રહેવા દેશો તો હું અહીંજ રહીશ અને આપનો ઉપદેશ સાંભળી મહારાજ આત્માને પાવન કરીશ.’

‘તમારે અહીં રહેવું હશે તેની હરકત નથી પણ મહેને જે ચિંતા છે તે તમારા રાજ્યની છે માટે તમારી જે ઇચ્છા હોય તેમ કરો.’

‘નહી મહારાજ. હવે મહેને સંસારની ખટપટમાં પડવું નથી. હવે હું રાજ્ય નગરમાં શું મુખ લઇને જાઉં? માટે હું તો આપની પાસે રહીશ અને છુપો રહી બધી જાતની કહાડીશ, અને આપની પાસે યોગનો અભ્યાસ કરીશ.’

‘હીક. તો જેવી ઇચ્છા. સહામેની ઝોરડીમાં જઈ કરન લઈ આવો અને સન્યાસીનું રૂપ લેવા તૈયાર રહો. હમણાં લુંટારાના સરદારને આવવાનો સમય થયો છે માટે તમે જેમ અને તેમ તાકીદે વેશ બદલી લો.’

વસંતદેવે વેશ બદલ્યો. અને શૈલપુરનો રાજા રાજ્ય મુકી સન્યાસી થવા તૈયાર થયો. જહાંગીરી મુકી ફકીરી લીધી.

યોગીરાજે પોતાની શિક્ષા શરૂ કરી ‘ભાઈ ! આ જગતમાં જ્યારથી જન્મ થયો ત્યારથી મૃત્યુ થશે તેની ખાત્રીજ છે. પરંતુ ક્યારે અને કયે ઠેકાણે થશે તે જાણ જાણી શકતું નથી. બવિખ્યને પરમાત્માએ જાણુવા સરખું નહીજ હોય. કદાપિ કોઈ જાણી શકે તો તે અટકાવી શકે એમ નથીજ. જે થનાર છે તે થશે. એ ઐષધ લેવાથી ચિંતા રૂપી ઝેર દૂર થાય છે અને આત્મા શાંત થાય છે. મહેં ઘણા પુરૂષો જોયા છે કે જેઓ પોતાના સંસારી કામથી પરવારતા નથી. સૂર્યોદયથી રાત્રી સુધી જેઓ નિરંતર પોતાવા કામમાંજ રોકાયલા હોય છે. તે લોકોને બીજી કાંઈ મુઝ પડતી નથી. તે લોકોને અંતકાળે પોતે કીધેલી બુલ સાંભરે છે અને તેમને પશ્ચાતાપ થાય છે. આ જગતમાં જન્મ ધરવાનું પ્રયોજન શું ? આત્માને જાણુવો અને મનુષ્ય માત્રનું શ્રેય શેમાં છે તે જાણવું. તે જાણવું તે કાંઈ સહેલું નથી. યત્ન કરવો તે મનુષ્યનું આવશ્યક કર્મ છે. હૈમાંજ આનંદ છે; હૈમાંજ જ્ઞાન છે:—

ખારણું ખખડ્યું અને યોગીરાજની શિક્ષા બંધ રહી. યોગીરાજે યુમ પાડી પુછ્યું “કોણ ?”

“ભાણસ ” જવાબ મળ્યો.

“તે જાણ્યું પાગુ કોણ છે?”

“હું.”

“હું કોણ?”

“આત્મા.”

“કોનો?”

“જેનો છે તેનો.”

“તો એ?”

“વિજય સિંહનો.”

“સખુર ! ખારણા ઉઘડે છે.”

ખારણા ઉઘડ્યા અને વિજયસિંહ દાખલ થયો.

યોગીરાજે પુછ્યું “કયમ વિજયસિંહ ! કયાંથી આવ્યા ?

“જવાબ પછી મળશે પણ આ બીજા મહારાજ કયાંથી આવ્યા તે કહો.”

“ એ મહારાજ પણ પરદેશથી આવેલા છે અને અહીં થોડા દીવસ રહેનાર છે. ”

“ છોટા મહારાજને પણ પ્રણામ કરવા જોઈએ. ”

“ અલબત્ત ”

પ્રણામ કરીને વિજયસિંહ બેઠો અને તહેને પોતાનો વૃતાન્ત સાર કર્યો “ મહારાજ આપણે ગુજરાતની ખબર કહાડવા મોકલેલા જસુસોથી ખબર આવી તે એ છે કે અલ્લખાંએ ખંખાત લુંટયું, ત્યાંથી ઘણી દોલત ભેગી કરી અને એક ખુબ સુરત ગુલામ વેચાતો લીધો. તહેને દીલ્લી મોકલ્યો તહેનું નામ બાદશાહે નાયબ મલેક કાઢી રાખેલું છે. તે હાલ દીલ્લીમાં કરતો કારવનો થઈ પડ્યો છે. બાદશાહ તહેના ઉપર ખુબ વિશ્વાસ રાખે છે. તહેણે અલ્લખાં ઉપર તોહમત મુક્યું છે તેથી અલ્લખાં પોતાને નિર્દોષ ઠરાવવા પુરાવો ભેગો કરે છે. બીજી ખબર મળી છે કે ગુજરાતના નાયબ પ્રધાન માધવને નોકરી ઉપરથી દૂર કર્યો છે ”—

“ શું ! ”

“ હા મહારાજ ! નવા મુખાએ માધવને નોકરી ઉપરથી દૂર કર્યો અને તહેના ઘરખાર લુંટી લઈ તહેને કેદમાં નાંખ્યો છે. દેશદ્રોહીને ધુશ્વરે ઠીક બદલો આપ્યો. આટલી ખબર પાટણથી આવેલી છે. ”

“ ખરેખર ! વિજયસિંહ ધુશ્વરને ઘેર ન્યાય છેજ. મહેં તમને પહેલેથી નહોતું કહ્યું કે નિમક હરામીના કેવા ખોટા હાલ થશે. તેના જે હાલ થનાર હતા તે દરેકજણુ ધારતા હતા અને હું પણ ધારતો હતો બીજી કંઈ ખબર ? ”

“ હા મહારાજ ! શૈલપુરના રાજ્યમાં હમણા ખટપટ ઉભી થયેલી છે એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે ખરી ખાત્રી સાર ત્યાં જસુસ મોકલ્યા છે. ”

“ ઠીક ”

“ જાઉં છું. ”

“ કેમ આજ એટલામાં ? ”

“ કામ છે. ”

“ ઠીક. ”

વિજયસિંહ ગયો.

રાત્રિ થઈ. વસંતદેવ તથા યોગીરાજ વન રજનો આહાર કર્યો અને ઉંઘ્યા.

રહવારમાં વસંતદેવ અહીં નથી !

આ પ્રકરણની થોડી બીના જાણવા સાર આપણે જરા પાછું જવું પડશે.

પ્રકરણ ૧૨.

ગુજરાતનું રાજ્યતંત્ર.

આપણી કથા ઇસ્વી સનના ૧૩ મા સૈકાના છેલ્લા વર્ષો તથા ૧૪ મા સૈકાના શરૂઆતની છે. આપણી વાર્તાના સમય પહેલાં આપણી ભુમી-(ગુજરાત)-ઉપર અનેક રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું હતું અને અનેક રાજાઓએ સાર્વભૌમ પદ ધારણ કર્યું હતું.

પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ હિંદુ લોકો પાસે રાજ્યની રીદ્ધિસિદ્ધિ સમૃદ્ધિદર્શક, મહાન પુરોનાના જીવનદર્શક અને અખુટ આનંદરૂપ ઇતિહાસ નથી એમ માને છે. અને તે સત્ય છે. હિંદુ લોકોમાં અસલથીજ ઇતિહાસ લખવાનો ચાલ નહીં હોવાથી કોઇએ લખેલો નથી. ઘણાજ જુનો ઇતિહાસ પુરાણો વગેરેમાં અતિશયોકિત તથા કલ્પિત વાર્તાઓના મિશ્રણમાંથી જડે છે. ઇતિહાસના શોધકે જે કાંઈ શોધ કરવાની હોય તે દંતકથાઓ, ભાટ ચારણના ગીતો અને એવી બીજી તરેહના મૂળથીજ સઘળી શોધ કરવી પડે છે.

મુસલમાની રાજ્યમાં તવારીખ લખવાનો રીવાજ હતો. તે લોકો તવારીખ ઘણીજ અસલ રીતે લખતા હતા.

ઈ. સ. ૧૭૬૧ અથવા તે અરસામાં બાદશાહી દીવાન અલી મહમદખાને મિરાને અહેમદી નામની કીતાબ લખી છે તેમાં તેણે ગુજરાતનો ઇતિહાસ દર્શાવેલો છે. તેમાં તે ગ્રંથકાર જણાવે છે કે ગુજરાત દેશ પહેલાં અસલ રજપુતો તથા કોળીની રાજ્યસત્તા હેઠળ હતો; અને કોનોજનો હિંદુ રાજા ચક્રવર્તિ ગણાતો હતો, અને ગુજરાત તરફથી તેને ખંડણી આપવી પડતી હતી. અલી મહમદખાનને વનરાજ પહેલાના ઇતિહાસની જરા પણ ખબર નહોતી એમ માલુમ પડે છે. તે વનરાજ આવડાની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

તે લખે છે કે— “ કોનોજના રાજાને ત્યાં સામંતસિંહ નામનો એક શુદામ નોકર હતો. તેને રાજાએ કોઇ ગુન્હા જલ્લ દેહાંત દંડ કર્યો અને તેણે તેનું ઘર છુટી લીધું. આથી તેની સ્ત્રી ગુજરાત તરફ નાહી અને ત્યાં તેણે પુત્રને જન્મ આપ્યો અને આ બાલક તેજ ગુજરાતના અણહિલપુર પાટણનો વસાવનાર હતો. ”

પરંતુ પાછળના સંશોધનો—મી. કીન્લોક દ્વારા સની રાસમાળાએ અને કર્નલ જેમ્સ ટોડના સંશોધનોએ ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર થોડો ઘણો પ્રકાશ પાડેલો છે. તે બતાવે છે કે આવજ વંશ પહેલા ઘણા વરસોથી ગુજરાતનું રાજ્ય હતું. અને વનરાજ નેકે નીચ બતીનો લાગતો હતો પરંતુ તે રાજ્યકુળનો તો હતોજ.

ગુજરાતના પ્રથમ રાજ્યવીરોની હકીકત મહાભારતમાં મળે છે. જ્યાં ભગવદ્ગીતા ગણાતા શ્રીકૃષ્ણને વિષે મથુરાથી દ્વારકા આવ્યાની વાત વર્ણવેલી છે—અને તેનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦-૧૪૦૦ મુકતા હતા, પરંતુ તે વખતના કેટલાક જ્યોતિષ ચક્રો તથા હાલના ઘણા સંશોધનથી મહાભારતના પાત્રો ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ૫૦૦૦ વર્ષ ઉપર હતા એમ સાબીત થાય છે અને તેથી શ્રીકૃષ્ણ આપણી કથાની શરૂઆત પહેલાં આશરે ૬૩૦૦ વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાં રાજ્ય કરતા હતા. શ્રીકૃષ્ણને દ્વારકામાં આર્ય વસ્તીને વસાવતાં ઘણીજ માથાકુટ પડી હતી. તેણે વાઘેર લોકો સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું અને અંતે વિજય મેળવી દ્વારકાનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું. મહાભારત ઉપરથી વળી માલુમ પડે છે કે પાંડવો જંગલે વનવાસ ગયા તે વખતે વૈરાટ નગરમાં ગયા હતા. ત્યાં રાણી સદ્રિધ્યા રાજ કરતી હતી. અને હેનો ભાઈ ક્રિયક કરીને હતો તે હેના સેનાપતિનું કામ કરતો હતો. ક્રિયક ઘણોજ વિષયી હતો તેથી હેણે દ્રૌપદીના ઉપર દાનત બગાડી અને તેથી હોમે હેને મારી નાંખ્યો. હાલનું ધોલકા તે પાંડવ વખતનું વૈરાટનગર, એમ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ કેટલાક લોકોનો મત તેથી જુદોજ છે. પરંતુ ગમે તેમ હોય તોપણ વૈરાટ નગર ગુજરાતમાંજ હતું તે આસપાસની ખીનાઓથી માલુમ પડે છે.

આ પછીથી મગધપતિ રાજ અશોકના સમય સુધી ગુજરાતના ઇતિહાસની કાંઈપણ ખીના ખજર પડતી નથી. અશોકના મહારાજ્યમાં ગુજરાતનો સમાવેશ થયેલો હતો તે ગીરનાર ઉપરના આજ્ઞાપત્રો (Aśoka's) ઉપરથી સાબીત થાય છે.

આ ઉપરથી સૌરાષ્ટ્ર કે હેનો થોડો ભાગ તે રાજના તાબામાં હતો એમ ભાસે છે. સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યકારભાર સાર જુનાગઢમાં તેમનો સરદાર રાખવામાં આવતો હતો. (ઇ. સ. પૂ. ૨૬૩-૨૨૨)

આ પછી ઈસ્વીસનના પ્રથમ સૈકામાં કામ્બુજ તથા ચારખંડ અને આગ્રા સુધીના રાજ કનિક્ષકે ગુજરાત જીત્યું હતું. આ કનિક્ષકને કર્નલ ટોડ શ્રીમદ્ રાજા રામના કુલનો વર્ણવે છે અને હેનું નામ કનકસેન

કહી રામની સાથેનો સંબંધ બતાવે છે, અને બતાવે છે કે તેણે પરમાર વંશના એક રાજા પાસેથી કેટલોક ભાગ ઝુંટવી લીધો હતો અને ઇ. સ. ૧૪૪ માં તેણે વડનગર સ્થાપ્યું હતું. કનિક્ષકની જીત પછી ક્ષાત્રપ નામના રાજાઓએ ગુજરાતમાં કનિક્ષકના ખંડીઆ તરીકે રાજ્ય કર્યું અને તે ગાદીએ ૨૭ રાજાઓ થયા. પરંતુ આગળ જતાં તેમાંના કેટલાક કનિક્ષકના મરણ પછી તેના વંશજોના સમયમાં સ્વતંત્ર થયા એમ તર્ક જાય છે. ક્ષાત્રપ રાજાઓ બહુ જોરાવર હતા. અને તે લોકોએ આખું કચ્છ જીતેલું હતું. તેઓ સુર્ય અને અગ્નિ એ બન્નેને દેવ માનતા હતા. તેણે મના સિક્કા ઉપર મેસીડોનીઆના રાજાનું ટોપ તથા પાછળ સુર્ય, ચંદ્ર તથા અગ્નિની આકૃતિ પાડતા હતા. આ પછી દક્ષીણના અધારવંશી ગૌતમ પુત્રે આ દેશ જીત્યો એમ માલુમ પડે છે અને તેના વંશ જોનો અમલ ઇ. સ. ૩૩૦ થી આશરે ૧૦૦ વર્ષ સુધી રહ્યો. ત્યારપછી કનોજના ગુપ્ત લોકના રાજા ચંદ્રગુપ્તે તેના પુત્ર કુમાર પાળ સાથે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર સૈન્ય મોકલ્યું અને તેમાં તેની જીત થઈ અને વામનસ્થલી (હાલનું વાંધલી) ઉપર રાજ્યકારભારી તરીકે ચંદ્રપાલ નામના સરદારને મુક્યો. ગુપ્ત રાજાઓમાં છેલ્લો રાજા સ્કંધગુપ્ત નામે હતો. તેના વખતમાં ઘેલોટ વંશના ભટ્ટાર્ક નામના સેનાપતિએ એક મોટા સૈન્ય સહીત સૌરાષ્ટ્રનો કબજો મેલ્યો અને રાજ્ય અમલ સંજોડ સ્થાપ્યો. સ્કંધગુપ્તના મરણ પછી (ઇ. સ. ૪૬૮ અથવા તે અરસામાં) અને હુન લોકોના હલાઓથી નરમ પડેલા ગુપ્ત રાજાના વખતનો લાભ લઈ ભટ્ટાર્ક સૌરાષ્ટ્રનો રાજા બન્યો અને ઇ. સ. ૪૭૯ ના અરસામાં વલ્લભિપુરની સ્થાપના કરી.

વલ્લભિપુરની જાહોજલાલીના વખતમાં તે નગર ઘણું જ ધનાઢ્ય હતું. તે નગરમાં ૧૦૦ ઉપર બુદ્ધ લોકોના મઠ હતા એમ ચીનાઈ મુસાફર હુએનસેંગનું લખવું છે. અને તે નગરમાં ૧૦૦ ઉપર કુટુંબ એવાં હતાં કે તેઓની દોઝત કરોડે ગણાતી. હુએનસેંગ આવ્યો તે વખતે વલ્લભિપુરની ગાદીએ કનોજના રાજાનો જમાઈ ધીરો ભટ્ટ રાજા હતો.

વલ્લભિપુરના રાજાઓ બહુ પરાક્રમી ન હતા એમ લાગે છે. તેઓએ સંપાદન કરેલું રાજ્ય સારી રીતે ચલાવતા હતા અને તેમના વંશના ૧૯ રાજાઓ વલ્લભિપુરની ગાદીએ બીરાજ્યા.

વલ્લભિપુરના નાશ વીશે વાત ચાલે છે કે ‘ વલ્લભિની પડોસમાં અમારડી પાસે ઈસાવલ. હુંગરની તહેદીમાં એક ધુમલી મલ્લ નામે

જોગી પોતાના ચેલા સાર્થે આવી રહ્યા હતા. ત્હેનો ચેલો આખા ગામમાં ભટક્યો પણ એક કુંભારણુ વિના કોઈએ ભિક્ષા આપી નહીં તેથી તેને કોઈ ચહડ્યો. આ વખત તેણે પેલી કુંભારણુને રહેરમાંથી બાહર નીકળી જવાનું કહી પાછળથી આપ દીધો કે “પટ્ટણુ સો દટ્ટણુ ઓર માયાસે મિટ્ટિ હોજી” આ આપથી લાગણુંજ વલ્લભિનગર દટાઈ ગયું. ’ આ વાત માં કાંઈ સલ હોય એમ માસ થતો નથી કારણ કે હિંદુઓના દરેક જીના દટાઈ ગયેલા રહેર માટે આવા પ્રકારના અનેક ગપાટા ચાલે છે.

ગમે તેમ હોય પણ વળા (પ્રથમનું વલ્લભિપુર)ની આસપાસનો મુલક જોતા અને ચમ્પારડી સુધી દરીઆનું પાણી જતું હતું તે સાંભળતાં ધણાને તર્ક ઉપજે છે કે દરીઆના કોઈ તોશનથી વલ્લભિપુરનો નાશ થયો હોય.

મી. ફાર્બસની રાસમાળાના વાંચનારને નીચેની દંત કથા માલુમ હશેજ. તેજ તેના નાશનું કારણ હોય એમ કહી શકાતું નથી. તેમજ એમ બનવું અશક્ય પણ નથી એમ લાગે છે.

દંત કથા છે કે:—“એક કાકુ નામે મારવાડી બેપારીએ આ શહેરમાં આવી મહોટી દોલત મેલવી હતી. ત્હેની દીકરી પાસે એક રત્ન જડીત કાંસકી હતી તે તેણીની પાસેથી રાજની દીકરીએ માંગી; પણ તે શાહુકારની દીકરીએ આપી નહીં, તેથી રાજએ તેની પાસેથી જોર જીલમથી છીનવી લીધી. આ કામથી કાકુને અતી ક્રોધ ચડ્યો એ ક્રોધમાં પરદેશ જઈ ધણોડ પૈસો આપવો કરી વલભીનગરનો નાશ કરવા સાફ તે મ્હેંચ લોકની ફાજ લાવ્યો. મ્હેંચ લોકોએ આવી પવિત્ર સૂર્ય કુંડમાં ગાયનું લોહી નાંખી અભડાવ્યો; અને વલ્લભિના રાજને મારી નગર ઉજડ કર્યું. ”

ઓતરેખલ મી. માઉન્ટસ્લુઅર્ટ એક્સીન્સટન એમ ધારે છે કે તે પરદેશી રાજ નશરવાન—ધ—જસ્ટ હતો. પરંતુ તે વાત જરા શંકા પડતી છે. ચમ્પારણ લોકોએ હુમકો કર્યો હશે એમ લાગે છે. અને નગરનો નાશ થતાં વલ્લભિનગરના લોકો બાલી, સુંદરી નાંદોડ અને પંચાશર તરફ જતા રહ્યા, પંચાશર ગુજરાતની રાજ્યધાની બન્યું અને ત્યાં આવડા લોક રાજ્ય કરતા હતા. આ આવડા લોકોને શિવાદિત્ય સાથે સંબંધ હતો કે કેમ તે શક ભરેલું છે આશરે ૬૯૬ માં જયશિખર નામનો રાજ પંચાસરમાં રાજ્ય કરતો હતો, ત્હેના વખતમાં દક્ષિણના કલ્યાણનગરમાં ચાલુક્ય વંશનો જીવડ નામે રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તે પણ ધણો શુરો હતો. એ રાજ પાસે સૌલ સુખટ હતા. તે ધણા લાયક

અને રાજ્યના ખરેખરા હિતેચ્છુ હતા. તેઓએ લગાઈમાં કોઈ દીવસ પાછું પગલું બંધું નહીં હતું. એ સુમટોમાં મીર સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો હતો. તે સર્વ કાળ રાજાની પાસેજ રહેતો હતો. જ્યારે જરૂર પડતી ત્યારે બીજા સુમટોને સૈન્ય લઈ બાહરના દેશો જતા રાજા તરફથી હુકમ થતો પણ મીરને કોઈ દીવસ થયો નહોતો.

“ એ ભુવડ રાજાએ પોતાના રાજ્યની આજુબાજુના સંધના દેશો જતા હતા. પણ જુજરાત તેના તાબામાં આવ્યું ન હતું. જુજરાતનો રાજા જયશેખર બળવાન, શૌર્યવાન, તેજસ્વિ અને હાલો હતો. તેની પાસે સંપત્તિ ઘણી હતી, અને સૈન્ય પણ અગણીત હતું. આ રાજા જતાયો નથી એ વાત હતી સુધી ભુવડ રાજાના જાણ્યામાંજ નહિ હતી. તેણે એમજ સમજતો હતો કે જુજરાત સમૈત સર્વ દેશ મહારે તાબે થયા છે.

“ ભુવડ રાજાએ ઘણા દેશો લુટી દ્રવ્ય, હાથી, ઘોડા, રથ, ઉંઠ આદી ઘણી સમૃદ્ધિ મેળવી હતી. તેને વિદ્યા હુન્નર ઉપર ઘણી પ્રીતિ હતી, તેથી દેશ દેશના વિદ્વાન અને કારીગરો કલ્યાણીમાં આવી વસ્યા હતા. ભુવડના દરબારમાં કામરાજ કવિ સર્વ કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો હતો. તેને રાજા પોતાના મિત્ર સમાન ગણતો હતો.

“ એક વખત ભુવડ રાજા પોતાનો પાટવી કુંવર કરેણ, મીર, વગેરે સુમટો, અને કામરાજ આદી કવિશ્વરોની સમા ભરી ખેઠો હતો; તેવામાં જુજરાતનો કવિ શંકર રાજાની કીર્તિ સાંભળી ફરતો ફરતો આવી પહોંચ્યો, અને એક પોતાની રચેલી કવિતા કહી સંભળાવી, રાજા તેની કાવ્ય ચાતુરીથી ઘણો પ્રસન્ન થયો અને પોતાના કવી કામરાજને તેણે ઉત્તર આપવા આજ્ઞા કરી. પણ તેનાથી ઉત્તર અપાયો નહીં તે જ્ઞેષ્ઠ રાજાને ઘણો ખેદ થયો. રાજાએ શંકરને પુછ્યું તમે ક્યાંના રહીશ છો; ને એટલા દીવસ સુધી અપ્રસિદ્ધ કેમ રહ્યા? કવિએ કહ્યું કે હું જુજરાતમાં જયશેખર રાજાના રાજ્યમાં રહું છું. એમ કહી તેણે જયશેખરની બહાદુરીનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં તે સાંભળી રાજા ભુવડ ઘણો ખિન્ન થઈ પોતાના મહેલમાં ગયો, અને સુમટોને તેડાવી કહ્યું કે તમે તો કહેતા હતા કે જુજરાત જતાયું છે, પણ શંકર કવિના કહેવાથી તો તેમ થયું જણાતું નથી, માટે ખરું હોય તે કહો, ત્યારે ચંદ સુમટો કહ્યું કે આજુ-ગિરીથી આવતા રસ્તે જયશેખરના સાળા મુરપાળની ફોજ અમને બેઠમ બેઠ થઈ હતી, પણ તેને જીતવા વિષમ જાણી તે રસ્તો છોડી અમે બીજા રસ્તે થઈ સોરઠમાં ગયા.

“ તે સાંભળી રાજ્યે લશ્કર તૈયાર કરવા આજ્ઞા આપી ”
(ભ. સં.)

ભુવડનું સૈન્ય ગુજરાત ઉપર આગ્યું અને લડાઇ થતાં જયશિખરે જીત મેળવી. મીર નાસીપાસ થઇ પાછો વળ્યો અને રસ્તામાં લેને ભુવડ મળ્યો. લેને ભુવડે હીમત આપી અને પોતે સૈન્યમાં સામેલ થઇ ચાલ્યો. પંચાસરને ઘેરો રાખ્યો. બાવનમે દીવસે પંચાસર પડ્યું અને જયશેખર મરાયો. આ પ્રમાણે નાદાન દોસ્તે દુસ્મનની ગરજ સારી ગુજરાત પરદેશીના હાથમાં અપાવ્યું.

પરંતુ તેમ થવાને સંજીત ન હતું. જ્યારે જયશેખર ઘેરાયતો હતો ત્યારે લેણે પોતાના સાળા મુરખાળને બોલાવી લેતી સાથે ગર્ભવતી રાણી રૂપસુંદરીને જંગલમાં મોકલાવી દીધી ત્યાં આગળ રાણીએ એક પુત્ર-રત્નનો જન્મ આપ્યો, જેનો વનમાં જન્મ થવાથી તેનું નામ વન-રાજ રાખ્યું.

મિરાતે અહમદી આ સ્થળથી શરૂ થાય છે.

વનરાજે સ્વપરાક્રમ અને બાહુબળથી પોતાના પિતાનું રાજ્ય સંપાદન કર્યું. અને લેના વંશજોએ તે રાજ્ય ઘણુંજ વધાર્યું તે વંશનો છેલ્લો રાજા સાંભતસિંહ દારૂડીઓ હતો. લેણે તેના ઘેનમાં પોતાના બાણેજ મુળરાજને ગાદીએ બેસાડ્યો. બાન આવ્યા પછી લેણે ગાદી પાછી માગી. મુળરાજે મામાનું ખુન કર્યું અને આસપાસના માતુલ પક્ષના સગાઓનો નાશ કર્યો.

મુળરાજ સોલંકી વંશનો પહેલો રાજા હતો. આ વંશે ગુજરાતમાં ૧૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને તે વંશમાં ઘણા રાજાઓ પરાક્રમી અને મહાન નીવડ્યા. સોલંકીઓના સમયમાં ગુજરાત હિંદુસ્તાનમાં એક મહારાજ્ય ગણાવા લાગ્યું. આ વંશના લિમદેવના વખતમાં ગીજનીના મહમદે ગુજરાત ઉપર સ્વારી કરી, સોમનાથનું દહેરું તોડ્યું. મુળરાજ પછી આ વંશનો પ્રખ્યાત પુરૂષ સિદ્ધરાજ જયસિંહ થયો. આ રાજાના વખતમાં મુસલમાન લોકોએ ખંભાતમાં વાસો કર્યો હતો. રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ વિદ્વાન, ન્યાયી, સહયુક્તી, વિવેકી અને પરાપકારી હતો. આ રાજાના મરણ પછી સોલંકી વંશની પડતી આવી. છેલ્લા રાજા લીમદેવે સાહાયુદ્ધન ઘેરી સાથે ટક્કર લીધી. ત્યારબાદ તે વંશના રાજાઓની કમ-તાકાતને લીધે હાથ નીચેના સરદારો સ્વતંત્ર થયા. અંતે વાઘેલ વંશના રાજાઓ પોતાની સત્તાને પ્રજાળ બનાવી. વાઘેલ વંશના વખતમાં

ગુજરાતનું રાજ્ય પાછું પ્રખળ થવા લાગ્યું અને છેલ્લા રાજ કરણ વખતે ગુજરાત પ્રખળતર ગયું હતું.

આપણી કથાની શરૂઆત વખતે રાજ કરણ વાઘેલાનું રાજ્ય તુટેલું હતું અને મુસલમાનોએ ગુજરાતનો કબજો લીધેલો હતો.

રાજ કરણ ગુજરાતનો છેલ્લો રજપુત રાજ હતો. તેણે પોતાના બાહુબળથી તથા માનસીક સત્તાથી ગુજરાતની રાજ્ય વ્યવસ્થા સુધારી હતી. તે રાજ વિવેકી, નમ્ર અને બુદ્ધિશાળી હતો; રાજ્ય કારભારે કુશળ હતો. યોગ વિઘ્ન્યાભ્યાસ તથા વેદ વેદાંતનો તેણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. આટલા સદ્ગુણો સાથે તેનામાં હઠ અને તુરંગી સ્વભાવ તે બેજ મ્હોટામાં મ્હોટી ખામી હતી અને તેથીજ તેણે રાજ્ય ખોડું હતું.

આ સમયે દિલ્હીમાં ખિલજી વંશનો અલ્લાઉદ્દીન રાજ પોતાના શાક જલાલુદ્દીનને કપટથી મારી ગાદીએ બેઠેલો હતો તેની રાજ્ય લાલસા ગુજરાતની પડતીનું મુખ્ય કારણ હોતું બેઠ્યો એવું કેટલાક ઇતિહાસકારોનું માનવું છે, પરંતુ કેટલાક જુના કવિઓ તથા તવારીખ લખનારાઓ તેની પડતીનું કારણ જુદું જ બનાવે છે કરણરાજને માધવ નામે પ્રધાન હતો. તેની સ્ત્રી બહુ ખુબસુરત હતી. રાજને તેણીને મેળવવા ઉત્કંઠા થઈ અને જ્ઞાનું કહાડી તે સુંદરીનું તેણે હરણ કર્યું. આથી માધવે દીલ્હીના બાદશાહ પાસે જઈ સૈન્યની માગણી કરી ગુજરાત ઉપર સૈન્ય લાગ્યો અને પાટણ આગળ લડાઈમાં રાજ કરણની હાર થતાં, સમય ગુજરાતમાં મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપન થયું.

પ્રકરણ ૧૩.

મતિમંદ માધવ.

ગુજરાતને પડતી દશામાં લાવનાર માધવનું ચરિત્ર આ સ્થળે આપવું યોગ્ય લાગે છે.

આ કથાના લેખકનો સ્તેહિ 'શિવાનુંજ' 'હત્તમાગ્ય માધવ' નામના લેખમાં લખે છે:—

* સુચ વાંચકોને દૃષ્ટિ નાંખતાજ વિના વિલંબે જણાશે કે એ પ્રસિદ્ધ નર કોણુ હતો. એ એક વડનગરા નાગર જાતીના ગરીબ ગૃહસ્થને

ત્યાં જન્મેલો હતો. પુખ્ત ઉમરે પહોંચતાં હેલે ધીરે ધીરે ગુજ્જર ભુપતિ-
ના રાજ્યમાં હલકી નોકરી મેળવી. પોતાની અક્લ હુંસીઆરીથી આસ્તે
આસ્તે લોકને પ્રિય થઇ, સરકારી નોકરોના માનીતા થઇ, યુક્તિ પ્રયુક્તિ
વાપરી અને છેવટે સારંગદેવ રાજાના મરણ પછી કરણ રાજાને ગાદીએ
બેસાડવામાં અગ્રણી થઇ એની મહેરબાની મેળવી. એવી હલકી નોકરી-
માંથી પ્રધાનપદની માનવંતી પદી મેળવી હતી. પ્રધાનપદ પર આવ્યા પછી
કેટલાક લોકોપયોગી કામો કરી ખેડુત વર્ગને, તેમજ વણીક વર્ગને, તેમજ
લઝાયક વર્ગને તેમજ બ્રાહ્મણ વર્ગને ખુશ કર્યા હતા. પણ એ સઘળું
શાને વાસ્તે ? આપણી પવિત્ર ગુજરાતને વેરાન કરવા ? વહાલી ગુજ્જર-
રાને પરતંત્ર કરવા ? અને આપણા સ્વદેશી બંધુઓને—ગુજ્જર માતાના
બહાલા પુત્રોને—શું ધુળ ચાટતા કરવાને માટે ?

વાચક વૃંદ આ સઘળું વાંચી થોડોક સમય આશ્ચર્ય સાગરમાં ત-
ણાયા કરે એ સંભવીત છે; કારણ કે આવો અક્લ હુંસીઆરી અને બુ-
દ્ધિ ચાતુર્યવાળો માણસ કે જોણે થોડા ઘણા સર્વોપયોગી કામો પણ કરેલાં
છે, તેણે દેશનું અકલ્યાણ કેવી રીતે કર્યું હશે ? પણ એના અવિચાર અને
દુષ્ટકૃત્યથી તો ગુજરાતનું નશીબ ઉંધું વળી ગયું. જે દિવસથી એના
નિંધ કામનો અમલ શરૂ થયો તેજ દીવસથી આપણી બહાલી ગુજ્જર મા-
તાની સ્વતંત્રતાનો સુર્યાસ્ત થઈ ગયો ને તે એવો ને એટલો સુધી થયો
કે સેંકડો વર્ષો સુધી આપણો ઉદય થાયજ નહીં. ધિક્કાર છે એવા સ્વાર્થ
સુખ તાકનાર દેશદ્રોહીને ! હાય ! હાય !! બહાલી ગુજરાત ! હાય !! બહાલા
ગુજ્જર બંધુઓ !! એ પ્રસંગ એટલો બધો શોકજનક છે કે એ વાત
વર્ણવતાં અંતઃકરણ શોકાંગારથી સળગી ઉઠે છે.

આસો સુદાં દશમીની રાત્રીએ કરણરાજા નગરચર્યા જોવા નીકળ્યો
ને એએક વાગતામાં તો રાજ્યમહેલ તરફ પાછો ફર્યો એ દીવસે રાજાને
જો દૈવી પ્રેરણાથી નગરચર્યા જોવાનું મન ન થયું હોત તો એ વાત પણ
ઘણું અંશે સંભવીત છે કે અઘાપિ પર્યંત પણ ગુજ્જરરા સ્વતંત્રતાના
મીઠાં ફળ ચાખતી હોત. પણ એમ થવા દેવાની સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વરની
મુશ્કા નહિ હોય.

પાછા ફરતી વખતે વિષયી રાજાએ એક અનોપમ દેવાંગના સરખી
રૂપવંતી મનોહર સ્ત્રી જોઇ કામવશ થયો ને ગમે તે પ્રકારે એ સ્ત્રીને
પકડી મંગાવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

એ સ્ત્રી આ વાર્તાના યનાયકની પત્ની રૂપસુંદરી હતી. માધવને બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે રાજના કામ સાથે તાબડોતોબ બીજે ગામ જવાનો હુકમ થયો, ને તે પ્રમાણે ગયા પછી કામાંધ રાજની આગ્રાથી માધવની સ્ત્રી રૂપસુંદરીને રાજ્યદૂતો જોર જીલમથી હરી ગયા. એ ઝપાઝપીમાં માધવનો નાનો ભાઈ કેશવ માર્યો ગયો. એની પાછળ એની સાધ્વી સ્ત્રી ગુણસુંદરી સતી થઈ.

બીજે દિવસે માધવ ગામથી આંબો ને તેને સર્વ વાતની માહિતી મળી જે ઉપરથી તે ઘણો શોકાતુર થયો. થોડાદિવસ અગાઉ પોતે કેવી સ્થિતિમાં હતો ને હાલ કેવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો એ વીષેનો વીચાર કરવા લાગ્યો ને એવી સ્થિતિમાં વૈરદેવીના ભયંકર પંજમાં સપડાયો. વેર લેવાની અનેક કલ્પનાઓ કર્યા પછી શું કરવું એ ન સુઝવાથી એજ વીચાર ઉપર મનન કરતો કરતો તે અર્ધ નિંદ્રાવશ થયો. તે વખતે ત્હેના જોવામાં એક અતીશય ખુબસુરત સ્ત્રી સન્મુખ ઉભેલી જણાઈ જોના આભાસથી તે પાછો જાગૃત થયો ને વૈરદેવી ધારી કરણ રાજ ઉપર વેર લેવાની યુક્તિ બતાવવાની વીનંતી કરી. જવાબ મળ્યો કે ‘આરાસુર આવજો એટલે હું તને ઉપાય બતાવીશ.’ આરાસુર જઈ માતાજીના દર્શન કરતી વખતે તેને એવું લાગ્યું કે માતાજી શ્વેત્ત વેશમાં હતાં ને તેમના એક હસ્તમાં ખડગ હતું ને બીજા વડે એક પુરૂષને ચોટલીથી પકડેલો હતો પણ ચોટલી છુટી જવાથી માણસ મુક્ત થઈ નાશી જાય છે. આ ઉપરથી માધવે અનુમાન કર્યું કે દિલ્હિના શ્વેત્ત પાદશાહ અલ્લા-ઉદ્દિન પાસે કરણ ઉપર વેર લેવા ચઢાઈ કરાવવી જોઈએ. એવા ઇરાદાથી એ દેશદ્રોહિ માણસે દિલ્હીનો રસ્તો લીધો.

કેટલાક સમયે ત્યાં પહોંચ્યા પછી ખીલજ પાદશાહના પાટવી શાહજાદા ખીજરખાંની જીંદગી પોતાની જીંદગીને જોખમમાં નાખી એકાએક બચાવ્યાથી ખુદ પાદશાહ સયે વાતચીત કરવાની તક મેળવીને કરણ રાજપર વેર લેવાના શુભ ઇરાદાથી ગુર્જરનાની દોલત તથા જાહોજલાલીથી વાકેફ કરી, આવો ફળદ્રુપ પ્રાંત મેળવવાની તક ન ચુકવી જોઈએ એવું દિલ્હિના અધિપતીના મનમાં બરોબર ઠસાવ્યું. એ મેળાપનું પરિણામ એ આવ્યું કે લડાઈના શોખીન એ તુર્ક પાદશાહે ગુર્જરનાપર વીના કારણે મોટું લશ્કર મોકલવાનું તે એ નીચ પુરૂષના કહેવાથી ગુર્જર ભુમીન ઉજડ આવવાનું વચન આપ્યું.

દ્વિલિપ્તિના હુકમથી વજીર નુસરતખાં તથા રાજના બાઇ અલ્લ-
ખાંની સરદારી નીચે માધવ સાથે એક મોટું બળવાન સૈન્ય મોકલવામાં
આવ્યું. થોડી મુદતમાં ગુજરાતની સરહદ પર આવી પહોંચ્યું કે તરત નીચ
જુદિના માધવે કેટલાક સરદારોને પોતાના જવા દેશદ્રોહિ અને નિમકહરામી
બનાવવા પ્રયત્નો કર્યો. ધન્ય છે તહેમને કે તેઓ જરા પણ ડગ્યા નહોતા ને દેશ
દાઝતી ખાતર સ્વાત્માર્પણ કરવામાં લેશમાત્ર પણ આચકો ખાય એવા નહોતા.
એ સમયના રાજપુત્રો સત્યવાદી, શુરવીરોના આળેહુજ નમુના હતા. રા-
જ્યમાં પેસતા પહેલાં માધવ પ્રધાનને મસલત કરવાની ખાતર રાત્રીના નવ
વાગે અલ્લખાં તથા નુસરતખાંએ બોલાવ્યો. કેવી રીતનો હુમલો કરવો
ને કયે કયે રસ્તેથી કરવો એ સમજો નીચય કર્યા પછી માધવ મોડી
રાત્રે પોતાના તંજુએ ગયો, ને નીદ્રા દેવીને પ્રસન્ન કરવાને ઘણા ફાંફા મા-
યાં પણ ફાવ્યો નહિ ને કરેલી મસલત પર વીચાર કરતાં પોતાની આખી
જીંદગીનો ચીતાર કલ્પના શક્તિમાં ખડો થયો. બધા બનાવો જોતાં લેને
લાગ્યું કે 'મારા અવિચારથી મારી બહાલી ગુજરાત પર અસંખ્ય આફ-
તોનું વાદળું ચઢી આવ્યું છે! ને અરુપ સમયમાં આફતોનો વરસાદ વરસ-
શે એવી એને ખાત્રી થઇ. દેશભિમાનને ધર્માભિમાનની વૃત્તિઓ, જે
આ સમય સુધી વૈરતા પ્રભાવ આગળ નિસ્તેજ થઇ ગઇ હતી તે સતે-
જ થઇ. મનુષ્ય પ્રાણીને અધોર કાર્યો કર્યાં ને અનહદ પશ્ચાતાપ થાય
છે. તેવા દુર્ઘટ પશ્ચાતાપથી બાનમાં આવેલા માધવનું અંતઃકરણ બળવા
લાગ્યું, શોકસાગરમાં તે ડુબકાં ખાવા લાગ્યો, ને દેશની આફતના કારણરૂપ
થવું એ વાતથી લેતું અંતઃકરણ ચીરાવવા લાગ્યું. એક પ્રહર આવી સ્થિ-
તિમાં ગાળ્યા પછી તે દુઃખી પ્રાણી નિંદ્રાવશ થયો અને સવાર થતાં લ-
ઢાઇના કામમાં સામેલ થયો. લઢાઇમાં કરણ તથા લેના શુરા રાજપુતો
બાહાદુરીથી લઢ્યા પણ અંતે હાર થઇ ને ચારે દીશાએ વેરાઇ ગયા.
ગુજરાતનું રાજ્ય એકે સપાટે કળજે થયું, ને માધવને સરત પ્રમાણે કા-
રબાર મળ્યો. એની સ્ત્રી રૂપસુંદરી કે જે રાજ્ય મહેલમાં હરણ થઇ
ત્યારની સડયા કરતી હતી, લેને યોગ્ય ક્રિયા કર્યા પછી સ્વીકારવામાં આવી
પણ હવે માધવના દુઃખના દહાડા પાસે આવતા હતા. મુસલમાન સુખા-
ઓ બદલાતા ગયા તેમ તેમ માધવનું માન ઘટતું ગયું. ધીરે ધીરે કાર-
બાર લઇ લીધો અને કંઈક વાંક પડતાં તુરંગ વાસી થયો.

મહા મહેનતે રૂપસુંદરી દાગીના લઇ નાહી. સગ કરનાર સુખાના
બદલાયા પછી લાંચ આપી માધવ નાશી છુટ્યો. પોતાની સ્ત્રીને મળી,

કરેલાં દુષ્ટ કૃત્યોથી મુક્ત થવાને જાત્રા જવા નીકળ્યો, તે પાટડી ગામમાં આવી પહોંચ્યો. ગાંડ હાથીના જુલમથી ગાડું ભાંગી ગયું જેથી પતી પત્ની ચગદાયાં ને ધાયલ થયાં. પાટડીના ઠાકોર શુરવીર હરપાળને પોતાની સમક્ષ આવવાની વીનંતી કરીને પોતાનો બધો એહેવાલ કહ્યો. જ્યારે હરપાળને ખબર પડી કે એ પુરૂષ જીજ્ઞાસુને પાયમાલ કરનાર, લોકોને તુરકડાઓના તાબેદાર બનાવનાર તથા સર્વ પ્રજાના દુઃખ તથા ચીંતાનું મૂળ કારણ—માધવ છે ત્યારે દેશાભિમાનના આવેશમાં તેની તરફ ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો. માધવ આથી અતિશય પસ્તાવા લાગ્યો જેથી હરપાળને શાન્તિ થઈ. સાંજે થતાં સ્ત્રી સાથે વીશ્વેશ્વરના દર્શન કરી પાપ મુક્ત થવાની આશાએ કાશીનો રસ્તો લીધો ને એ પ્રમાણે જીજ્ઞાસુના શત્રુને હાથના કરેલાં હૈયે વાગ્યા. * આ ઉપરથી સુગ વાંચકોને ખબર પડશે કે દેશના સઘળા શુરવીરોમાં જો એક પણ અક્ષલિત માણસ દેશ દ્રોહિ, કુટુંબ દ્રોહી તેમજ નીમક હરામી નીકળે તો આખા દેશને ધુળધાણી કરે એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી.

જેવી રીતે પ્રતાપી સંગરાણના લશ્કરમાંથી હરામી તુચ્છના ધુટવાથી રાણાજીની જીતની બાજી છતાં હાર થઈ, ને તેથી મુગલ બાદશાહને હિંદમાંથી હાંકી કઢાયો નહીં, જેથી હિંદના નસીબમાંથી સ્વતંત્રતાના મુદ્દા ફળ આપવાનું સદાને વાસ્તે ગયું. તેવીજ રીતે આ નીચ વૃત્તિના વૈરતા આવેશમાં અધ થઈ ગયલા પાપીષ્ઠ માધવના અધમોદયમ કૃત્યથી જીજ્ઞાસુ સેંકડો વર્ષને માટે પરતંત્ર થઈને વીર પુરૂષના સંખ્યા બંધ મોતથી અને માધવ સરખા દેશદ્રોહિ મનુષ્યોના પેદા થવાથી વીર વાંઝણી થઈ.

શિખરિણી.

અરે રે પાપીષ્ઠ ! કુર પુરુષ તું તો કયમ થયો. ?

બધા તારી માના ગુણ, જરૂર તું તો ભુલ્યો ગયો. !

ફસાવી લેને તો તુરક મરદોના કર મહો.

લીધો લેં શો લ્હાવો અધમ મતિ આંવી ઉર લહિ. ?

x

x

x

x

માધવના કૃત્યથી વાધેલ વંશનો અંત આવ્યો અને તે સાથે જીજ્ઞાસુના રાજ્ય પડી બાગ્યું—રઘુપુત્ર રાજ્ય રંગદોળાયું. જીજ્ઞાસુના

* આ અરસામાંજ આપણી કથાની સ્થિતિ છે.

હિંદુ રાજ્ય અનેક સૈન્યો પર્યંત રહ્યું હતું. ગુજરાતના ધણા રાજ્યો જંગલના ઇતિહાસે પ્રખ્યાત થયેલા અનેક શુરવીર સેનાપતિઓ, રાજ્યો વગેરેની પંક્તિમાં મુકી શકાય એવા થયેલા છે. પરંતુ હત્તભાગ્ય ગુજરાત કે તેઓના નામજ રહેલાં છે. ગુજરાતમાં અવાપિ પર્યંત તે રાજ્યોના નામ અમર રાખી હેમની રીતી, કરણીતું જગતને બાન કરાવનાર, તથા હેમના શૌર્ય, વિનયઆદિ દર્શાવિ પાશ્ચાત્ય પ્રજાના મહાન પુરુષોથી તેઓ જરા પણ ઉતરતા નહતા તે દર્શાવનાર, ઇતિહાસકાર બન્યો નથી. ગુજરાતનો આખો ઇતિહાસ—જે કે તે બરોબર પુરેપુરો ખબર નથી તદ્દપિ જટલો છે તે વાંચતા ગુજરાતીઓની હાલની તથા તે વખતની સ્થિતિમાં કેટલો બધો ફેરફાર છે નો ચિતાર સ્વતઃ હેઆબેદુમ દૃષ્ટિ સન્મુખ ખડો થાય છે.

ગુજરાતના રાજ્યનો વાવટો ઉતરે આખુ પર્વતની પણ પેલી તરફ ઝાલોર સુધી ઉડતો હતો. કચ્છ અને દક્ષિણનો કેટલોક ભાગ ગુજરાતના તાબામાં હતો. અને એક વખત એવો પણ હતો કે માળવાનું રાજ્ય ગુજરાતના રાજ્યનું ખંડીક રાજ્ય ગણાતું હતું. સિંધ ઉપર જીત મેળવી હતી. રાજ્યો જે કે હર હમેશ યુદ્ધમાં સામેલ રહેતા હતા તે છતાં પ્રજાના સુખની વૃદ્ધિ કરવાની તેઓ કાળજી રાખતા હતા, અને તેમના સંતોષેજ પોતાનો અબ્યુદય છે એમ માનતા હતા.

જે સમયે વતરાજે રાજ્ય સ્થાપન કર્યું તે વખતે ગુજરાત દેશનો ધણો ભાગ ઉજ્જડ તથા વેરાન હતો. દેશમાં લક્ષ્મી હતી નહી. લોકો ખાવા પીવામાં હેરાન હતા. અને પરદેશી લોકોને લુંટીને જેમ તેમ કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા. પરંતુ જ્યારે ગુજરાતના રાજ્યનો અંત આવ્યો ત્યારે દેશમાં ઠેરઠેર લક્ષ્મી રેલછેલ કરતી હતી. લોકો ઠેરઠેર વસેલા હતા ચિત્રકળા, અને કૌશલ્યને રાજ્યો તરફથી આશ્રય હતો. આ વિશેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આખુ પર્વત ઉપરના દેવાલયો તથા એવા ખીખ અન્ય ઠેકાણે છે. પ્રજાને રાજ ઉપર પ્રિતિ હતી અને રાજાને પ્રજા ઉપર વિશ્વાસ હતો. લોકોને રાજના અધિકારીઓ તરફથી કદાપિ પણ અન્યાય થતો નહી તથા જુદમનું નામ જણાતું નહતું. લુંટફાટ અને ધાડ, ચોરી કવચીતજ સંભળાતાં વેપારની વૃદ્ધિ થતાં વસ્તિ આબાદ બની હતી.

ધરતીસતના સાતમા સૈકામાં ચીનાઇ મુસાફર હુએનસેંગ આવ્યો તે વખતે વલ્લભિપુરના લોકો વિદેશીય વેપાર ધણોજ કરતા હતા. સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં ધણોજ સારાં બંદરો હોવાથી તે દેશ પરદેશી વેપાર માટે ધ-

છોજ સુગમ હતો અને જળા માર્ગે વેપાર કરવાથી પરદેશનો ધણો પૈસો આવ્યો હતો. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે હીંદુ રાજ્યની પુણ્ય જાહોજલાળી તે સમયે પાટન નગરમાં એક કરોડની દોલત વાળા ૧૦૦ કુટુંબો હતા એમ અમે ઉપર કહેલું છે.

શુજરાતમાં મુખ્ય ધર્મો બૈાદ, બ્રાહ્મણ અને જૈન હતા. એ ધર્મો વાળાઓ અંદર અંદર કલહ કર્યા કરતા હતા, પરંતુ રાજ્ય તર્ફથી કોઈ પણ ધર્મ વાળાને દુઃખ થતું હતું નહીં. પ્રજાના દરેક જણને મરજીમાં આવે તે ધર્મ પાળવાની છુટ હતી, રાજાઓ એક ધર્મ પાળતા હતા નહી. જે રાજાને જે ધર્મ સારો લાગે તે ધર્મ તે પાળતો હતો. શુજરાતના સારા નસીબે કોઈ પણ હીંદુ રાજા એવો નીકળ્યો નથી કે જેને એક ધર્મ સારા બીજા ધર્મ વાળાઓને દુઃખ દીધું હોય.

આ રીતે લોકો પૈસે, ટકે, રાજ્યે તથા ધર્મે એ સર્વ વાતે સુખી હતા અને દેશ પુણ્ય જાહોજલાળીમાં હતો અને તેથી આખા હીંદુસ્થાનમાં આ દેશની લક્ષ્મી સારા ધખ્યા થતી હતી.

પ્રકરણ ૧૪

મૃત્યુથી બીજી અવસ્થા.

સમય—બપોર થવા આવ્યો છે. સ્થલ—રામ ઘાટની તળેટી છે. આ સ્થળે કેટલાક ભૈયાજીઓ પથ્થરો એક ઉપર એક મુકી તહેના બનાવેલા ચુલા ઉપર ઘઉંની બાટીઓ શેકતા બેઠેલા છે. આસપાસ થોડે દૂર મુઘી લીલોત્રી ધણીજ આતંદમય લાગે છે. સૂર્ય ધીરે ધીરે માથા ઉપર આવવા ચત્ત કરે છે. તે જોઈ ભૈયાજીઓ બાટી સેકી જલ્દી તૈયાર કરવા મચી રહ્યા છે. નજીકના વડની ઝાડની ડાળીઓ સાથે તેઓએ પોતપોતાના ઘોડાઓ બાંધેલા છે. ઘોડાપર બેસવાની ગાદીઓ અચારે ઉતારી લઈ લીલી ઘાસવાળી ભુમી ઉપર મુકેલી છે અને ઘોડાઓની લગામો ઘોડાઓની ડોકમાં લટકે છે. ઘોડાઓ વડ તળે ઉગેડું લીધું ઘાસ મ્હોંમાં લઈ આવતા ઉભા છે.

મનુષ્યો અગોચાર છે. છ ભૈયાજી ચાર મેનાવાળા અને એક ધવાયલી સ્ત્રી, તે સ્ત્રીનું વર્ણન કરતા કવી તરતજ તહેને ‘અમરાવતિની

સુદરીઓને ઘડીક પાણી ભરાવે એવી અલૌકિક પ્રતિભા' રૂપે વર્ણવે. આ સ્ત્રીની ઉંમર આશરે ૨૨ વર્ષની હોય એમ લાગે છે. અત્યારે ત્હેનું મુખ જો કે શીકુ પડેલું હતું તરૂંપિ જ્યારે તે સ્ત્રી પોતાની પૂર્ણ તન્દુરસ્તી ભોગવતી હશે તે સમયે ત્હેનું મુખ ઘણું જ રમણીય લાગતું હશે. અત્યારે ત્હેના શરીરમાંથી રક્ત ધારા વહન કરતી અટકાવવાને કેટલેક ઠેકાણે પાટાઓ બાંધેલ છે. અને તેમ કરવા છતાં પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણેથી રક્ત ધારા વહન કરતી હતી. બૈયાજીઓ નીચે જમીન ઉપર બેઠા હતા. અને તે સ્ત્રી પાસે પડેલા સુદર મ્યાનામાં મસરતી તલાઈ ઉપર બેભાન અવસ્થામાં પડેલી હતી. ત્હેનું વદન બે બાકલુ લાગતું હતું. અને ત્હેને ત્હેના શરીરના ઉપરના વસ્ત્રનું જ્ઞાન જરા પણ હતું નહીં. હૃદયની અંદર અતિશય ભયમિત થયેલી હતી એમ ત્હેના હૃદયના ધબકારાથી ધરાતું હતું. મ્યાનો ઉચકનારા મ્યાનાની પાસે બેઠેલા હતા. તેઓ કામતો ચલમ પુકવાનું કરતા હતા તદ્દપિ તેમની દૃષ્ટિ બૈયાજીની બાટી ઉપરજ હતી. તેઓના નાકમાં તે શેકાતી બાટીઓનો પમરાટ ધુસી જવાથી તેઓનું મન સ્વર્ગમાંથી નર્કમાં અને નર્કમાંથી ભુમી તળમાં ભટક્યા કરતું હતું તેઓના ગાગર જેવા પેટમાં જાણે કુતરી વીઆમને નાના ભોટીલા મુકો બહાર નીકળી ગઈ હોય અને માતાના વિયોગે ભુખ્યા ભોટીલાઓ ધાવવાને માટે ગર્જના કરતા હોય તેવો અવાજ તેમના પેટમાં થઈ રહ્યો હતો. તેઓની આંખો બીજા દેખનારને તો ચલમ રહામી લાગતી હતી તથાપિ તેઓ બાડી આંખે બાટી તરફ જોઈ રહેલા હતા.

બૈયાજીની બાટી થોડો વારે શેકાઈ ગઈ અને તે શેકાયા પછી જોતજોતામાં ત્હેની વરાળ ક્યાં જતી રહી તે માટે પેલા બીચારા મ્યાનો ઉપાડનારા વિચાર કરે તે પહેલાં તો બૈયાજીઓ ઘોડાપર જીન નાંખી હતીચાર સજી ઘોડેસ્વાર થયા. ભુખથી જેઓના પેટ કાશી યાત્રા કરવા ગયલા એવા ચાર હમાલોએ મ્યાનો ઉચક્યો અને સઘળી ટોળી માર્ગે પડી.

દિવસ શિયાળાનો હતો. વસંતરતુ બેસી ગઈ હતી તેથી આ તડકા વખતે મુસાફરી કરવી કાંઈ દુઃખદ લાગતી હતી નહીં. સઘળી સ્વારી ધીમે ધીમે ચાલતાં આશરે બે એક કલાક ચાલ્યા પછી એક ગામડામાં બપોરનો ઠાલો કરવા મુકામ નાંખ્યો. મ્યાના ઉપાડનારાઓએ તે ગામડામાં જઈ જો કાંઈ મહે તે લઈને આવ્યું અને થોડીવારે તૈયાર થઈ પાછા આવી પહોંચ્યા. આશરે કલાકેક રોકાઈ સઘળાએ મજલ કાપવા માંડી.

જ સાતેક કલાક સુધી મુસાફરી કરી અને તે ટોળી પોતાનપુરત

પડી ભાગેલા દરવાજામાંથી પસાર થઈ રાજ્યમહેલ આગળ આવી પહોંચી. ઘોડેસ્વાર લેયાજીઓ ઘોડેથી ઉતરી પડ્યા અને મ્યાનામાં સુતેલી સ્ત્રીને આસ્તેથી ઉચકી મહેલમાં દાખલ કરી.

રાત્રિ થઈ ગઈ હતી. કૃષ્ણ પક્ષ હતી, તેથી પોતાનપુરમાં આ કોઠો આવ્યા ત્યાં સુધી ચંદ્રોદય થયેલો નહોતો. ધ્રાવણી સ્ત્રીને મહેલમાં દાખલ કરી ત્યાં સુધી ચંદ્રે પોતાનું મેહોં બતાવ્યું નહતું. હવે જ્યારે તે સ્ત્રી પોતાના કષ્ટથી કષ્ટાતી પલંગપર નાંખાઈ ત્યારે ચંદ્રે પોતાના આદહાદક કીરણો પ્રસરાવી સર્વત્ર અજવાળું કર્યું. ચંદ્રનું અજવાળું પોતાનપુરના રાજ્યમહેલ ઉપર પડતાંજ તે મહેલની સ્થિતિ કેવી હતી તે જણાઈ આવી.

પોતાનપુરનો રાજ્યમહેલ ઘણો પ્રાચીન હતો. ત્હેનો કેટલોક ભાગ કાળના સપાટાએ કરીને પડી ભાગેલો હતો. પરંતુ ત્હેને સમરાષ્ટ્રી લેવાને નાણાંની નેગવાઈ નહતી કે ત્હેના માલિકની આજસાઈ હતી તે ખબર પડવી મુશ્કેલ છે. ધ્રાવણ થયેલી સ્ત્રી સુતી હતી તે દીવાનખાનું નેતાં તે નિરંતર વપરાશમાં આવતું હોય તેમ જાસ થતો હતો.

દીવાનખાનું બંધ અને ઉંચું હતું. દીવાનખાનાને ચોતરફ ખારીઓ હતી. એક બાજુની ખારીઓ પોતાનપુરના ભાગેલા કોટ તરફ પડતી હતી, અને ત્હેની સામેની ખારીઓ પાસેના બાગમાં પડતી હતી ત્હેની જમણી તરફની ખારીઓ મહેલના વિશાળ ચોકમાં પડતી હતી અને ત્હેની સામેની ખારીઓ ન્હાના તલાવ ઉપર પડતી હતી. આથી કરીને ચારે બાજુઓ ખુલ્લી હતી. તેથી આ દીવાનખાનામાં પવન-મંદ મંદ અને શિતળ-આખો દીવસ આવ્યા કરતો હતો. હાલમાં વસંતરતુ હોવાથી સર્વ પક્ષીઓ આનંદમાં છે. ખારીઓ બહાર-દૃષ્ટિ ફેંકતાં દરેક પક્ષી પોતાની માદા સહીત નેત્રામાં આવે છે.

વસંતરતુ યુવાવસ્થાએ આવતારે વિરહી મનુષ્યને ઘણીજ દુઃખમય લાગે છે એમ કેટલાક કહે છે. જો તે સાચ હોય તો અત્યારે આ રહામા બેઠેલાં પક્ષીઓ જો સુખનો સ્વાદ અનુભવતાં હશે તે અલૌકિકજ્ઞ હશે ! અને તે સઘળા આનંદે આલ્હાદતાજ હશે !

મહેલ બહારનો દેખાવ આવો આનંદમય છે પણ મહેલની અંદરનો દેખાવ શોકમય છે. ધ્રાવણ થયેલી સ્ત્રી બેશુદ્ધ છે પાસે બે ચાર દાસીઓ આમ તેમ પવન નાંખે છે તથા ત્હેને નગ્ન કરવા યત્ન કરે છે. અને ત્હેના ઉપચારો કરતા પલંગ પાસે એક બાહોશ વૈદ્ય બેઠેલા છે.

મહેલની બહાર સૌ શાંત છે મહેલમાં સૌ શાંત છે. બહાર આનંદને

લોલે શાંતતા છે. અંદર શોકને લોલે શાંતતા છે. કોઈ કંઈ શબ્દ બોલતું નથી. વૈદ્યની દવા ઘસવાના ઓરસીઆનો અવાજ કોઈ કોઈ વખત શાંતતાનો ભંગ કરે છે.

સમય કપાટાખંધ પસાર થવા લાગ્યો. મધ્ય રાત્રીનો સમય થવા આવ્યો. હજુ પણ તે સ્ત્રીની તેજ અવસ્થા છે. ઘોડીવારે તે વૈદ્યના ઉપચારે હેનામાં બાન આવ્યું અને શુદ્ધિ આવી. શુદ્ધિ આવતાંજ તે આ અપરિચિત સ્થાનને જોવા લાગી. તહેજે જે સુખનો ભાગ કર્યા હતો તે સુખ હેને પ્રીતિ આવેલું લાગ્યું. જે જે ખિનાઓ ખની ગઈ તે તે બંધી સ્વપ્નમય ભાસવા લાગી. હેને વાગેલા ધા જુવનવંદ ગયા અને તે ક્યાં છે હેનાજ વિચાર હેને થવા લાગ્યા.

તહેજે દાસીઓને અનેક પ્રશ્ન કર્યા પરંતુ હેને કોઈએ જવાબ આપ્યો નહીં. વાચા વગરની હાલતી ચાલતી પુતળીઓની માફક મૌનવ્રત અંગીકાર કરેલી દાસીઓને જોઈ તે આશ્ચર્ય પામી. તે મનમાં ધારવા લાગી. ‘દેવ ! ત્હારી ગતી વીચીત્રજ છે. એક દુઃખમાંથી છોડાવી બીજામાં નાંખી. મૃત્યુ થયું હોત તો હીક પરંતુ હેં આ મૃત્યુથી ઉતરતી અવસ્થામાં કેમ નાખી ? શું હેને દયા નથી ? આ પાપીણીને તું ક્યાં સુધી જીવવા દેઈશ ?

એક દિવસ, બે દિવસ એમ અનુક્રમે ચાર દિવસ અંતે વીતી ગયા, ને પથારીમાંથી ઉઠી દીવાનખાનામાં ફરવા જેટલી હુંશીયારી આવતાં સારવારમાં રાખેલી સ્ત્રીઓ દીવાનખાનું છોડી ગઈ. દાસીઓની વિચિત્ર ઢંચપર અનેક વિચાર કરતી તે હિણભાગ્ય સ્ત્રી પોતાના મનમાં ઘણી મુંઝાવા લાગી. એક મ્હોટા સંજયમહેલમાં જાતે તથા પંડે એકલી પડયાથી હેના મનમાં તરંગો હેને ઝંખીને બેસવા દેતા નહીં. અનેક તર્ક ચિત્તકંની જામ જાળમાં ગુંથવાઈ જતી હેની મન શક્તિ મંદ થઈ જવાની અણી ઉપર આવી. વર્તમાન સ્થિતિ વિષે કયો માર્ગ અંગિકાર કરવો તે નક્કી કરતાં હેનું મન ગુંથાવવા લાગ્યું. નાશી જવાનો ભાગ સહેજ હતો. તે ઉપર હેનો ખ્યાલ દોડી શકતો હતો, પણ તેમ કરીને પણ ભવિષ્યની આપત્તિ સાથે ટક્કરતો ઝીલવવી કમં લખી હતી; તેમ હેનું મન શક્તિ પુરતું હોય તેવી વર્તણૂંક હતી. દીવાનખાનામાં કેટલાક આંટા ભારી તે હેનો દિવ્ય શણુગાર નીહાળવા લાગી. સુંદર રંગીન ભીંતો સાથે ટાંગેલાં ખુબ સુરતીના અનેક ચિત્રો તે બેઝાકળી થઈ તપાસવા લાગી. નકશી કામથી પુર એવી શુશોભિત દીવાનખાનાની છાજગમ ઘડી તે જોતી, તો ઘડીક

ઉંઘાડી બારી કને જઈ બહારનો દેખાવ જોતી. મહેલની બહાર થોડું છોટું શહેરનો પડી ભાગેલો કોટ હતો. કોટનું છોલાણું ઠેકઠેકાણે ઘસાઈ પીસાઈ ગયલું હતું. કેટલાક પથ્થરો રસ્તાપર પડી નાહક વટે માર્ગને હેરાનગતીમાં ઉતારી પોતાનું નીમકહરામપણું સાબીત કરી આપતા હતા. બહારના દેખાવમાં એ બીનસમાર કોંટ શિવાય નજર ખેંચે તેવું બીજું કંઈ નહતું. મનરંજન કરે એવો એક પણ દેખાવ એ ભવ્ય મહેલની બારી વાટે જોવા માટે તે આપડી ભાગ્યશાળી થાય તેમ નહતું.

દાસીઓને ગયાને એક કલાક વીતી ગયો તે દરમિયાન અને ક્યારે તે બારી કને ગઈ, પણ એક પુરૂષ કે સ્ત્રીને જાહેર રસ્તાપર થઈ જતાં જોઈ શકી નહીં. જોઈને જોઈ શકી તે માત્ર પડી ભાગેલા કોટના ગળારામાંથી થોડી થોડીવારે કુતરાઓ પસાર થઈ શહેરમાં આવતાં અથવા જતાં, કે કોઈ છુટું મુકેલું કે નંધણીઆતું ઢોર કોઠની ઠડે ઠડે ઉગેલું ઘાસ ચરતું હતું તે હતું.

સખત મજ્જુરી કરી, થાકી જઈ, કમરે હાથ મુકી મજ્જુરો સમી સાંજે ઘર ભણી વળતા હોય, તેમ આખા દિવસની નોકરીના થાકે મંદ-ગતિએ, તેજહીણ થઈ ગયેલો સૂર્ય પોતાનપુરના રાજ્ય મહેલની બારીવાટે દૂરના ભાગમાં જંગલના કિનારાના ભાલસમ દેખાતા મોટા વૃક્ષની પાછળ સંતાઈ ગયો ત્યારે તે આપડીના પેટમાં ફાળ પડે, નિરાશ થઈ તે પલંગ-પર ચત્તીપાટ પડી. તેના વિચાર તરંગ ચાલ્યા, ‘અરે! હવે આ અંધકારમાં હું અહીં એકલી! દાસીઓ પણ ચાલી ગઈ. હું ક્યાં આવી અને ક્યાં છું તે પણ મહેલને માલુમ નથી. મહેલને પાછી દૈવે એકાંતમાં મોકલી. આ પાપિણીને શું કામ મૃત્યુના મુખથી બચાવી? જો તેમ ના કર્યું હોત તો આ દેહનો પાપી પ્રાણ તારા સનમુખ ઉભો રહી ઇન્સાફ સાંભળી હે પ્રભુ! પોતાની શિક્ષા ભોગવતો હોત. હજુ પણ કમ્મેં કેટલા દુઃખ લખેલા છે તે માલુમ નથી. આ એકાંત સ્થળે મહેલને એકલીને આખી રાત—અંધારી રાતે કેમ ગમશે? હશે જેમ થનાર હોય તેમ થાય. કલંકિની ને વધારે શું જોઈએ?’ આટલું બડબડી, લાંબી હાય મારી, પલંગપર પડેલી યુવતિએ પોતાના ચક્ષુ ઉંચે આકાશ તરફ કરતી હોય તેમ કર્યા અને ગંભીર-રાકૃતિથી વિચારમાં પડી.

તેજ કણે દીવાનખાનાનું દાર ઉઘડ્યું. અને પુખ્ત ઉમરના એક વૃદ્ધ પુરૂષે અંદર પ્રવેશ કર્યો—પલંગકને આવી તે બોલ્યો.

“વિનયદુર્ગના વિનયસિંહ મહારાજે મને આજ્ઞા કરી છે કે

આપની પ્રકૃતિ હવે પુરતા આનંદને પામી હોય તો તેઓ ત્હમારી મુલાકાત લેવા આવુર છે. ”

“ વિનયદુર્ગના વિનય ? આશ્ચર્ય પામીને ઘાયલ થયેલી સ્ત્રી મનમાં બોલી ઉઠી અને કહ્યું. બલે આ કિંકરી, સંકટ સમયે રક્ષણ કરનારના દર્શન માટે અત્યંતાવુર છે. ”

વૃદ્ધ પુરૂષ ગયો અને તે સ્ત્રી વિચારમાં પડી. “ રાજ્ય આવે છે તે તો ખરૂં પરંતુ અત્યારે—આ સમયે—આવવાનું કારણ શું ? રાત્રિનો વખત છે તો મહેં બે ના પાડી હોત તો સારૂ થાત સ્થવારમાં મળત. પણ હવે વિનયી વિનયદુર્ગના વિનયી વિનયસિંહ સારૂ—તહેના આગમન અને વાતો સારૂ તૈયાર થા. ”

આ બોલી તે રાજની વાટ જોતી પલંગપર બેઠી થઈ. પરંતુ તેમ તેનાયી વધુ વાર ટકી રહેવાયું નહી. તહેણે ઘાથી ઘણું લોહી ખોયેલું હતું અને હજુ પણ તદ્દન આરામ થયેલો હતો નહી તેથી તે પાછી પલંગપર પડી. મનમાં તહેને પોતાની દુદર્શના વિચાર થવા લાગ્યા. પોતાના પાપ કર્મના વિચારો એક પછી એક ઉદભવા લાગ્યા. અને તે સાથે પશ્ચાતાપની લાગણી અને છેલ્લા તે લાગણી સાથે ખુન કરતાં નહી થયેલી ભયંકર કમકમાટી થવા લાગી અને પારકો પ્રાણ લેતી વેળા નહીં પીંગળેલું એવું સપ્ત હૃદય પીંગળયું અને કોમળ બન્યું.

પ્રકરણ ૧૫.

કલંકિની.

તે વૃદ્ધ પુરૂષ તે યૌવનાનો ઉતર લાઇને ગયો ત્યારબાદ થોડા સમયે રાજા વિનયસિંહ દાખલ થયા.

વિનયદુર્ગના વિનયસિંહ મહારાજની ઉમ્મર આશરે ૩૫ વર્ષની હશે. શરીરનો બાંધ મજબુત તથા કઠાવર હતો. મુખપ્રકૃતિ ભવ્ય હતી. નેત્રો શૌર્યનું તેજ દર્શાવતા હતા. ક્ષત્રીય રક્ત રંગે રંગ બહેતું હતું; મુખપ્રકૃતિ ઉપરથી મનુષ્યની પરીક્ષા કરનાર મનુષ્ય મહારાજનું મુખ જોઇ તરતજ કહી આપી શકે એમ હતું કે તહેનામાં સ્નેહ, વાતસલ્ય, એક નિષ્ઠા,

ધર્મિષ્ઠપણું, ઉદ્યોગ તથા ખંત હોવા જોઈએ.

પોતનપુર વિજયદુર્ગથી બહુ દૂર હતું નહીં પોતનપુર અને વિજયદુર્ગ વચ્ચે નિમેશ અને સ્વાદિષ્ટ જળવાળી હોળાવતિ સગિતા વહન કરતી હતી. હોળાવતી ઉપર રાજ્યને ખર્ચે એક સુંદર પુલ બાંધેલો હતો.

વિજયદુર્ગના રાજ્યનો વિસ્તાર મોટો હતો. એ રાજ્ય શૈલપુરના રાજ્ય કરતાં ઉત્તરે દરજ્જે હતું નહિ, આ રાજ્ય વિજયસિંહના વડો-વાઓએ રાજ્ય સેવા કરી શુન્નરાતના આગળના રાત્રીએ પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું. હેમના વંશજોએ અવારંખ જાતના કેટલાક લોકો ઉપર જીત મેળવી અથવા અનેક બીજા કારણોથી ધીમે ધીમે રાજ્ય વધાર્યું હતું.

એક દીવસે સાયંકાળનો સુરમણીય પવન મૃદુ મૃદુ વાતો હતો. સુર્યદેવતા અસ્ત થવાની તૈયારીમાં હતા, આ વખતે મહારાજા એક બારીએ ઉભા રહો સૃષ્ટિ સૌંદર્ય નિહાળતા હતા, તેમાં તેમને એક ભૈયાજીએ આવી એક યૌવના વિશે વાત કરી, અને તે સુંદરી નદીના કીનારે કેવી હાલતમાં મળી આવી હતી અને હેના મનની સ્થિતિ કેવી હતી તે બાબતનું યથાસ્થિત વર્ણન કર્યું આ સાંભળી હેમજી તે યૌવનાને પોતનપુરના રાજ્ય મહેલમાં ઉતારો આપવા હુકમ કર્યો હતો. ધવાયલી સ્ત્રીની દવા કરવા એક હુંશીઆર રાજ્ય વૈદ્યને રોકેલ હતો અને દરરોજ તે અપરિચિત યુવતિની ખબર કહાડતા માલુમ પડ્યું કે હેણી સારી સ્થિતિમાં છે તેથી હેની સેવામાંના દાસ દાસીઓને દુર કરી જોયતાજ માણસો રાખ્યા. અને તે યૌવના હરી ફરી શકે એવી હાલતમાં છે તેથી તે તે સ્ત્રીને મળવા પોતનપુર આવ્યા હતા.

વિજયસિંહ દાખલ થયા કે તરતજ તે વનિતા હેમના માનમાં ઉભી થઈ. વિજયસિંહ ‘આમ કરવાનું પ્રયોજન નથી’ કહી તે પાસેના પલંગ ઉપર બેઠા.

જો કે તે સુંદરી નીચે મુખે જોઈ રહી હતી, તેણે તે શરમ દૂર કરી બોલી, રાજ્ય વંશીઓને અમારે—સ્ત્રી જાતને શી રીતે માન આપવું જોઈએ તે બાબત અમે સ્ત્રીઓ અમણુ હોઈએ તો માફ કરશો પરંતુ જે જે રીવાજો હોય તે પ્રમાણે કરવું જ યોગ્ય છે.

“તે બાબત વિષે મહારે કશું કહેવાનું નથી. પરંતુ જ્યારે તહમો માંદો છો ત્યારે તહમારે આચાર વિચાર વિચારવાનું કામ નથી. તહમારી તબીયત કેમ છે? ઠીક છેના?”

“જી હા તબીયત તો હવે ઠીક છે.”

“ હું ફક્ત તેજ માટે આવ્યો હતો મારે બીજી પણ વિનંતી કરવાની છે ”

“ જેવી આપની ઇચ્છા. રક્ષકની આજ્ઞા માનવા કિંકરી તૈયાર છે. ”

“ આપ કોણ છો ત્હેની ઝોળખાણુ આપશો ? ”

“ આપની પાસે મારે કહેવાનો કશો પણ બાધ નથી પરંતુ મહાર્જી ઝોળખાણુ આપને થવાથી આપને કાંઈ લાભ થશે નહીં. ”

“ લાભ નહીં થાય તો હાની થવાનો તો સંભવ નથી ના ? ને એમ હોય તો મારે જાણવાની ઇચ્છા નથી. ”

“ હાની થવાની અશક્ય છે. પરંતુ મહારા જેવી દુર્ભાગિણી સ્ત્રીનું જીવન સાંભળવાથી આપના મનમાં વિચિત્ર અસર થશે. મહારા જેવી હત્ ભાગિણી સ્ત્રીનું જીવનજીવનમાં કાળુ-રુદામેના વાદળા જેવું સ્થામ છે. મહેં ઘણું દુઃખમોં કર્યો છે અને આંતે તેજ સર્વે પાપો નડ્યાં છે. ”

“ તદ્દપિ ને હું ત્હમારા દુઃખમાં ભાગ લઈ શકું એમ હોય તો કહેવાને હરકત નહીં હોય ? ”

તે સ્ત્રીએ પોતાનો બધો અહેવાલ કહ્યો.

વિજયસિંહ બોલ્યા. “ હીક તો તમે અમરગઢના નાગદેવની પુત્રી છો ? હમારે મહારાજ નાગદેવ સાથે ઘણો ગાઢો સંબંધ છે, તેથી ને ત્હમારી ઇચ્છા હોય તો ત્હમને ત્યાં મોકલું. ”

“ જી ના, મહેં હત્ભાગિણીએ ઘણું દુઃખ્યો કર્યો છે. આપની ને કૃપા હોય તો મ્હને શૈલપુર મોકલો. ”

“ શૈલપુર જઈ શું કરશો ? ”

“ મહાર્જી બાકીનું જીવન ત્યાંજ ગાળીશ. ”

“ અમરગઢ જવાને વાંધો છે ? ”

“ મહેં એકવાર પિતાનું ઘર છોડ્યું છે. હવે પાછી શું મહેં લઈને જઈ ? મહારી વાત ઉપર હવે શી રીતે ભરોસો આવશે ? મહારી ખરી ખીના પણ તે માનશે નહીં. મ્હને શૈલપુર જવા દો. ”

“ જેવી ત્હમારી ઇચ્છા. પરંતુ જ્યાં સુધી ત્હમારી તબીબત હીક થશે નહીં ત્યાં સુધી આપને અન્ય સ્થળે મોકલી શકીશ નહીં. ”

“ આપ મહારા રક્ષક છો. આપ સર્વ કરવાને સુખસાર છો માટે જેવી આપની ઇચ્છા. ”

“ મહારી ઇચ્છા પ્રમાણે ને ચાલવું હોય તો ફરી ત્હમો ત્હમારા

પિતાને ત્યાં જાઓ—શૈલપુર જવાને કાંઈ અગત્ય નથી. ”

“ હું કલંકિની છું. મહારા માથે કલંક છે. હું ત્યાં જઈ શું કરું? હું મરવા પડી હતી તો મહને અહીં શા માટે આણી? મહને મરવા દેવી હતી. અહીં આવ્યા પછી વિધ વિધ ઉપચારો શા માટે કર્યા? કલંકિની ને શા માટે જીવ આપ્યો? આપે આપનો ધર્મ બજાવ્યો છે, પણ કલંકિનીના મન કારી ધા લાગ્યો છે. હવે જીવવું નકામું છે એક વખત જગતમાં હાંસી થાય પછી માણસ શા માટે જીવે? ”

“ પરંતુ તહમને બીજી યુક્તિથી તહમારા પિતાને ત્યાં મોકલીએ તો હરકત છે? ”

“ મહેં મહારા પિતાનું ઘર છોડ્યું છે. મહેં દુષ્કર્મ કર્યું છે. અને મહેં હતભાગિણીએ ખુન કર્યું છે. મહારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ક્યારે મળશે! તે કહેવાતું નથી. પરંતુ હું પાપિષ્ઠ છું. મહને હું જ્યાં હતી ત્યાં મોકલો. તેજ સ્થળમાં હું મારૂં આયુષ્ય પૂર્ણ કરીશ. આપે મહારો પ્રાણ બચાવ્યો છે. આપે આપનો ધર્મ બજાવ્યો છે. પરંતુ હવે ફરીથી અમરગઢ કદાપી જઈશ નહીં. આપ મહારા રક્ષક છો, મહારે જ્યાં સુધી આપના તાત્કાલમાં રહેવાનું છે ત્યાં સુધી આપની આજ્ઞા વિના કાંઈ કામ કરવું જોઈએ નહીં. હું—કલંકિની મહને મટશે ત્યાં સુધી રહીશ, પછી આપની આજ્ઞા લઈ શૈલપુર જઈશ. અથવા મહારા અસલ સ્થળે જઈશ. ”

“ તહમે પિતાને ત્યાંથી આવ્યાં છો તો તહમારે પાછા સાંજ જવું જોઈએ નહીં તો તહમારા ગુન્હાનો હું ભાગીદાર ગણાઉં. ”

“ નહીંજી. આપને મહારી સાથે કોઈપણ ગુન્હામાં સામેલ કરી શકશે નહીં. ”

“ એ ખરૂં, પણ મહારે હાલ તો મહારો ધર્મ બજાવવો જોઈએ. તહમને મટે પછી હું તહમારી ઇચ્છાનુસાર વર્તિશ હાલ તહમારે મહારી ઇચ્છાનુસાર વર્તવાનું છે. ”

“ પરંતુ મહારે— ”

“ પરંતુ અરંતુની પછી વાત છે. હાલ તહમો દવા કરો. પછી બીજા વિચારો કરો. વૈદ્ય તથા હકીમ દરરોજ મહારી આગળ ફરીયાદ કરે છે કે તહમે બરોબર ઔષધ પીતાં નથી, અને માનસીક વિચારોથી મસ્તકની ખરાબી કરો છો. માટે હાલ તહમને અહીં રાખવાનું કાંઈ પ્રયોજન જોતો નથી— ”

“ મહને કાઢી મુકો. મહારે કોઈ ઠેકાણે રહેવાનો વિચાર નથી વળી ”—

તહમને સમજતાં નથી; હું એમ કહેવા માગું છું કે તહમોને વિજયદુર્ગમાં મહારી દેખરેખ નીચે રાખવા પડશે. મહારી ખાતર નહીં પરંતુ તહમારી ખાતર તહમારી તબીયતની ખાતર. ”

“ જેવી ઇચ્છા હું મહારા રક્ષકની આજ્ઞામાં છું ”

“ હીક ત્યારે બીજા વિચારો કરતાંમાં. રાત્રિ બહુ ગમ્મ છે, માટે હું જાઉં છું અને કાલ સવારે હું માણસ મોકલીશ જે તહમને વિજયદુર્ગમાં લઈ જશે. ”

“ જેવી ઇચ્છા. ”

વિજયસિંહ મહેલની બહાર નીકળ્યા અને છડીદારના પોકારથી લાગ્યું કે તહમણે પોતનપુર પણ છોડ્યું.

વિજયસિંહે પોતનપુર છોડ્યું કે તરતજ ઘડીઆળમાં દસનો અવાજ થયો.

અવાજ સાંભળી તે સુદરી બોલી ઉઠી “કલાકે કલાક મહારા ગુન્હા ગણાવે છે એક બે-ત્રણ ” “ હું પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા પાસે શો જવાબ દેશા” ખરે !! સર્વ મનુષ્ય જાણે છે કે ઇશ્વર પાસે જવાબ દેવો પડશે! પરંતુ પાપ કરતાં ટાળકતાં નથી. “હું પાપીષ્ઠા દુરાચરણી કુલ કલકે છું!” હું અહીંથી નાશી જાઉં ? અમરગઢ મનુષ્યને અમરશક્તિ આપતો નથી ?” “પાપી મનુષ્યને શું-તું-સંગ્રહે છે ?” વિગેરે બિન્ન બિન્ન વિચારો મનમાં ઉદ્ભવવા લાગ્યા આખા દીવસના શ્રમથી તે કુલકિની નીદ્રાવશ થઈ.

બીજો દીવસે પ્રભાતે તે સ્ત્રીને કુલકિની ને વિજયદુર્ગમાં લઈ જવામાં આવી.--

પ્રિય પાઠક કુલકિની કોણ.

પ્રકરણ ૧૬.

વિજયદુર્ગના નાશ.

કરણ રાજા ગુજરાતનું રાજ્ય મુકી નાસી ગયો છે. અથવા તેમ કરવાની મુસલમાન લોકોએ ફરજ પાડી છે. દિલ્હીના મુસલમાન પાદશાહની સત્તા હજી સુધી પુર્ણ રીતે સ્થપાઈ નથી. ગુજરાતમાં પાદશાહે

અલદ્રખાને પહેલો સુખો બનાવેલો છે.

અલદ્રખાએ પાટણ લીધું અને ત્યાં આગળ કારભાર કરવા માંડ્યો. તહેજે ગુજરાત સર કરતી વખતે એમ ધાર્યું હતું, કે હિંદુ લોકોમાં શૌર્ય નહીં હોવાથી એક વખત હાર્યા પછી પાછા રહ્યામાં ચનાર નથી. આ તહેની આશા ભંગ થઇ હતી. ગુજરાતમાં ઠેકઠેકાણે બંડ થવા લાગ્યાં અને મુસલમાનોને રૈયતે ઘણાજ પગવ્યા. જો કે મુસલમાન લોકો તે વખતે દરેક ઠેકાણે જય મેળવતા હતા પરંતુ લોકોની લાગણી રાજ્યની કટલી વિરુદ્ધ છે તે અલદ્રખાં જાણી શક્યો હતો. તહેનો વિચાર ગુજરાતને જે કાંઈ થોડા હક આપવાના હતા તે વિચાર આ તોફાનોથી બદલાયા હતા. અધુરામાં પુરું જ્યારે ખંભાત હાંટવા સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું હતું. ત્યારે રજપુતોની એક ટોળીએ તે લશ્કરને કનડવામાં બાકી રાખ્યું નહોતું. આ ડંશ તે કદી પણ ભુલ્યો નહીં.

રાજ કરણે નીરાશ થઈ ગુજરાતને ત્યાગ્યું, અને તહેના રજપુતો છુટા છવાયા પથરાઈ ગયા. પરંતુ તે થોડા દીવસ માટેજ. તે લોકોથી પરદેશી રાજ્ય અને તહેમનો ગુલમ સંખાયો નહીં, તેથી તેઓ ગમે તેવા અવિચારના હલ્લાઓમાં પણ ભાગ લઈ મુસલમાનોને કનડવા તેમાંજ શ્રેય માનતા હતા. તેઓના મનમાં ગુજરાતની દશા ફેરવવી અને હિંદુ રાજ્ય ફરીથી સ્થાપન કરવું તે મુખ્ય હતું. રાજ કરણના ઠાકોરામાં વિજય-દુર્ગનો વિજયસિંહ શૌર્યને સાર પ્રખ્યાત થયેલો હતો. તહેને અગ્રણી કરવા સાર તે લોકોએ નિશ્ચય કર્યો. દરેક વખત છુટા છુટા હલ્લા કરીને પગ-વવા તે કરતાં બધાએ એક સંપથી ફરીથી યત્ન કરવો એમ તહેમના મનમાં લાગવા માંડ્યું. આથી તેઓ વિજયસિંહ પાસે ગયા અને તહેને તહેમનો સરદાર બનવા વિનંતી કરી.

રજપુતો-તે વખતના રજપુતો-યશલોભી હતા. તહેમને મોટામાં મોટા લોભ નામ દિગન્ત વ્યાપી કરવાનો હતો. મૃત્યુને તેઓ ગણુકારતા નહતા. સલતને વળગી રહેનાર હતા અને સલતથીજ જય છે એમ સદાને સાર ધારતા હતા. વિજયસિંહમાં રજપુતોના આ લોભ હતા. તહેજે આ વિનંતી ઘણીજ ખુશીથી સ્વિકારી. અને તે રજપુતોને લઈ તેણે અલદ્રખાને પગ-વવા માંડ્યો.

ખંખાતના રસ્તાપર કનડનારી ટોળી તે વિજયસિંહની હતી, એમ અલદ્રખાને ખબર પડી, તેથી વિજયદુર્ગ ઉપર હલ્લો કરવા સાર સૈન્ય મોકલવા અલદ્રખાંએ આજ્ઞા કરી. આજ્ઞા મળતાંજ હુસેન નામના સરદાર

રને; જેને ખાદશાહ તરફથી ઘણું માન હતું ત્હેને, સરદારી મળી. અને ત્હેના હાથ તળે લશ્કર એકદમ વિજયદુર્ગ તરફ ચાલ્યું.

સુખાનુ લશ્કર આવે છે જાણી વિજયસિંહે પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કરવા ધમધોકારે તૈયારી કરવા માંડી. જે જે રજપુતો હજી સુધી વિજય-સિંહને મળ્યા નહતા તેમાંના ઘણાઓએ વિજયદુર્ગ તરફ જવા તૈયારી કરી, પરંતુ આ વખતે આસપાસના ઠાકોરો તરફથી મદદ જરા પણ આવી નહી. તે લોકોને અલકામાંએ ત્હેમની ગાદી ઉપર અભય બતાવ્યા હતા તેથી તેઓએ મહારાજ્ય સ્હામા થવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહી. એમ ઘણા રજપુતો તે વખતે કારણ બતાવતા હતા. પરંતુ વિજયસિંહ ત્હેનું કારણ જીદુજ ધારતો હતો કે રજપુતોનો અંતે વિજય થાય તે બહુ સંભવિત નથી તેથી જે આસપાસના ઠાકોરો રજપુતો ભેગા મળે અને કદાચ હાર થાયતો તેમને ખોવાનું ઘણું હતું. ત્હેમના રાજ્યોનો નાશ થતાં કાણુ પણ વાર લાગે નહી અને તેઓની અવસ્થા કુરણુ જેવી થાય. આ ત્હેનું ધારવું ખરું હતું ત્હેણે પણ કોઇ ઠાકોરોને કહાવ્યું નહીં.

*

*

*

*

આજ કલંકિતીને આવે બે વર્ષ થયાં છે. હજી સુધી તે વિજય-દુર્ગમાંજ છે.

આજ રજપુત લશ્કર તૈયાર થઇ મુસલમાનો સ્હામે યુદ્ધ કરવા જનાર છે, તેથી આખા વિજયદુર્ગમાં આનંદ ઓગળવ થઇ રહ્યો છે, લોકો સધળા આજ ઉલ્લાસમાં રે છે.

આજ મહારાજ વિજયસિંહે મહેલમાં સજ્જ થવા માંડ્યું છે. તેઓનાં મનની સ્થિતિ આજ ઠેકાણે નથી. કાણુ જાણે શાથી ત્હેને આવતા યુદ્ધનું પરિણામ ખરાબ લાગે છે.

મુસલમાન લોકો થોડા દીવસમાં રાજ્યની હદ પાસે આવી પહોંચશે એમ ત્હેને ખાતરી હતી તેથી ત્હેનો ઇરાદો રાજ્યની હદ આગળ યુદ્ધ કરવાનો હતો. તે વિચાર સ્હામા ઘણા રજપુતો પડ્યા હતા. પરંતુ ન્યારે ત્હેણે તે લોકોને યોગ્ય કારણો બતાવી સમજાવ્યા ત્યારે તેઓએ ત્હેના વિચારને અનુમોદન આપ્યું તેથી ત્હેને હર્ષ થવો જોઇએ તે છતાં હૃદયમાં શોક છે.

લશ્કર સધળું તૈયાર થયું છે; અને મહારાજની વાટ જીએ છે. મહારાજ તૈયાર થયા પછી કેટલીક વાર સુધી વિચારમાં બેસી રહ્યા. અને અંતે ગંભીરપણે ધારણુ કરી મહેલમાંથી બહાર નીકળવા તૈયાર થયા.

રસ્તામાં કલકિનીએ ઓવારણા લીધાં અને તે સાથે જ્યઘોષ થયો. મહારાજ સ્વારી સાથ જોડાયા અને જ્યઘોષ ફરીથી થયો અને લસ્કર ચાલવા લાગ્યું.

ઠેર ઠેર લોકોએ રાજા ઉપર પુષ્પ વૃષ્ટિ કરી અને કુમારિકાઓએ રાજાનો જય ઘચ્છ્યો. પ્રજા સઘળી આજ આનંદમાં છે,

મહારાજએ વિજયદુર્ગ છોડ્યું ત્યારપછી થોડી વારે નગરમાં ગડબડ માલુમ પડે છે. રાજાના પ્રધાન તરફથી સંવળા લોકોને વિજયદુર્ગ ખાલી કરવાનો હુકમ થયો છે. આ સાંભળી લોકોનો હર્ષ શોકમાં બદલાઈ ગયો છે.

મહારાજનું લસ્કર કુચ કરતું આંતે ભોગાવતિ નદીના કિનારે કિનારે થઈ ઉત્તરમાં જ્યાં લેખની હદ પુરી થતી હતી ત્યાં પહોંચ્યું અને એક નાળા આગળ મુકામ નાંખ્યો.

*

*

*

મુસલમાન લસ્કર ધીરે ધીરે પાસે આવવા લાગ્યું અને લેખને દુત મારફતે રજપુતો ભેગા થવાની ખબર મળી.

હુસેન બહુ સારો સરદાર હતો નહીં તે અલ્લખાં સારી રીતે જાણતો હતો. તે છતાં બાદશાહનો માનિતો હોવાથી લેખે સરદારી આપવી પડી હતી. લેખી સાથે અલ્લખાંએ માધવને મોકલ્યો હતો. માધવની બુદ્ધિ હુસેનખાંને ઘણીજ કામમાં આવતી હતી. જ્યારે હુસેને સાંભળ્યું કે રજપુતો ભેગા થયેલા છે અને જ્યારે લેખે ક્યાં ભેગા થયેલા છે તે જાણ્યું ત્યારે લેખા મનમાં કાંઈક રીકર પેડી તેથી લેખે માધવને બોલાવ્યો.

હુસેન:—સરદાર ! રજપુતો નદીના સ્થાને કિનારે પડેલા છે. તેથી લગાઈ આપવી શું સલાહ ભરેલું છે ? આપણે હવે બીજો રસ્તો લેવો બાજબી નથી ?

માધવ:—મલેકજી ! મ્હારો વિચાર અહીંજ લગાઈ આપવાનો છે આપને શું પરિણામ વિષે શંકા છે ?

હુસેન:—નહીં જરાએ નહીં પરંતુ આપણે નદી શી રીતે ઉતરીશું ? શું આપણને નદી ઉતરવી ભારે નહીં પડે ?

માધવ:—એ ખરું. પણ જો રજપુતો નદી ઉતરી આપાસે આવે તોજ વિજય મળવાની આપણને આશા છે. નહીંતો જરાપણ નહીં.

હુસેન:—પણ તે કેમ બને ? તે લોકો નદી ઉતરશે ?

માધવ:—તે બનવ અશક્ય નથી કાગળ કે કોષ અને વેરથી ગાંધ

થયેલા રજપુતો આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વગર નદી ઉતરશેજ.

હુસેન:—મહને લાગતું નથી.

માધવ:—પરંતુ મહનેતો તેમજ લાગે છે. મહને તે લોકોનો અતુલ્ય પાકો છે.

હુસેન:—તો ત્હમે શી સલાહ આપોછો ?

માધવ:—મહારી સલાહતો એજ છે કે આપણે અહીંજ મુકામ રાખી પડવું. જ્યાં સુધી રજપુતો આગળ આવે નહી ત્યાં સુધી આપણે લડાઈ આપવી નહી.

હુસેન:—પરંતુ જો તેઓ આગળ નહી આવે તો ?

માધવ:—તે આવશેજ. જો નહી આવે તો ત્રીજી યુક્તિ કરી ત્હમને નદી ઉતરવાને ફરજ પાડીશું.

હુસેન:—તો ઠરાવ નક્કી રાખો. પણ જોજો આની જોખમદારી ત્હમારે શીર છે.

માધવ:—હા. હીક.

મુસલમાન લશ્કરે નદીની સહામી બાબુએ મુકામ કર્યો.

+ × × ×

આણી તરફ વિજયસિંહે મુખ્ય રજપુતોની સભા બરી ત્હમની આગળ કહ્યું. “ ભાઈઓ ! હવે આપણે જે દીવસની વાટ ધણા દિવસથી જોતા હતા તે દીવસ આવી પહોંચ્યો છે. આવતી કાલે ધણું કરીને જરૂર આ સ્થળે તુમુલ્લ યુદ્ધ થશે. મુસલમાનોનું લશ્કર મહોટું છે એ વાત ખરી પરંતુ તે લોકો આપણા જેવા બદાદુર નથીજ. તેથી આપણે સૈન્યની સંખ્યાથી જીજી જવાનું નથી. મહને ખબર મળી છે તે પ્રમાણે તે લોકોનો સરદાર બહુ સારો નથી અને તે પૈલા નાગરા-જેતું નામ દઇ હું મહારી જીભ અપવિત્ર નહી કરું-તે દુષ્ટ નાગરાની સલાહ પ્રમાણે ચાલે છે. અને તે નાગરાનો હવે વિનાશકાળ પાસે આવ્યો છે તેથી ત્હેની ખુદ્દિ વિપરિતજ થયેલી તેથી તે જે સલાહ હુસેનને આપશે તે બધી ત્હેમના ગેરલાભનીજ થશે તે આપણે વાદ રાખવાનું છે વળી આપણી બાબુએ ધધર છેજ. એ અધર્મિ લોકોનો અહંકાર ઉતારવા સારજ ત્હેમને આપણને અહી કેમ નહી મોકલ્યા હોય ? આ બધા વિચાર કરતાં મહને આપણા વિજયની શંકા જરાપણ રહેતી નથી તેથી મહેં આજ રોજ આપને ભેગા કરેલા છે આવતી કાલ યુદ્ધ થવાનો સંભવ છે તેથી વાકેફ કરવા બોલાવ્યા છે.

“ હવે આપણા અને તુરકાઓની વચ્ચે ફક્ત એક નાણુંજ છે હવે

તે આપણે ઝોગંગીને જવું કે કેમ તહેનો પ્રશ્ન છે. આપણે જો નાળું ઝોગંગીને જમથું તો વખતે જો પાછા ફરવું પડ્યું તો નાળું આપણને નડશે અને આપણા સૈન્યને નુકશાન થશે. માટે મહારો વિચાર નાળું ઝોગંગવાનો નથી. મુસલમાન લોકો જો નાળું ઉતરશે તો આપણે લડશું. નહીં તો આપણે આ બાળુ મુકામ રાખી મડી રહેવું સલાહ બરેલું ધાર છું. ”

આ અભિપ્રાય ધણાને રમ્યો નહીં પરંતુ સરદારની આગ્રા માથે મહાવવી જોઈએ તેથી સૌ સૌના સ્થાનકે ગયા.

આ બાદ વિનયસિંહે મુસલમાની લશ્કર નદી ઉતરતું અટકાવવા માટે ઠેક ઠેકાણે નાળાની આ બાળુએ લશ્કરની ટુકડીઓ મુકી અને બીજા દીવસને સાર તૈયાર થયો.

બીજા દીવસ થયો. આજો દીવસ ગયો પણ મુસલમાન લશ્કરે કાંઈ હીલચાલ કરી નહી તેથી વિનયસિંહે તર્ક કર્યો કે મુસલમાન લોકો એ પણ પોતાના જોવા ધરિદો કર્યો હશે.

એક પછી એક દીવસ જવા લાગ્યા પણ બન્ને લશ્કરમાંથી એકે લશ્કર નદી ઉતર્યું નહી. હુસેને માધવની શીખવણીથી થોડી ટુકડીઓ ઘોડેસ્વારની તૈયાર કરી અને મુકામથી થોડે દૂર નાળા ઉપર રાખી અને તેમને રજપુતોને કનડવાતું કામ સોંપ્યું. રજપુતોની ટુકડી જો જો પાસે પડેલી હતી તહેમની સહામીજ પાસે મુસલમાનો પડેલા હતા. તે લોકો કાંઈ કાંઈવાર ભેગા થઈ જતા અને તેઓ લડતા. અને અંતે રજપુતોની ઘણે ભાગે હાર થતી. એમ દરરોજ બનતું નહીં. પરંતુ મુસલમાન લોકો લુચ્ચા-મથી કાંઈ કાંઈ વખત રજપુતોના મુકામે પહોંચતા અને ઘાસતી માફક કાપી નાંખતા. રજપુતો એવું શીખેલા ન હતા તેથી મુસલમાનો ધણીવાર ફાવી જતા.

એક મહીનો નીકળી ગયો પણ કાંઈ તરફની વધારે હીલચાલ જણાઈ નહી. આખરે રજપુત સૈન્યમાં અસંતોષ જણાવા લાગ્યો અને ધણા લોકો વિનયસિંહને ધિક્કારવા લાગ્યા. અને કટુ વચનો કહેવા લાગ્યા. વિનયસિંહને આ બાબતની ખબર મળી તેણે મુખ્ય રજપુતોને ભેગા કર્યા અને હવે શું કરવું તે બાબતનો અભિપ્રાય પૂછ્યો.

રજપુતોમાંના ધણાઓનો વિચાર લડાઈ આપવાનો હતો, તેઓ એ દર્શાવ્યું કે ‘ આપણે અહીં પડી રહીએ છીએ તો એ નિરંતર થોડા બાણસો ઘાસતી માફક કપાઈ જાય છે. જેટલા મરે છે તેટલા

માણસ આપણામાં વધતા નથી. મુસલમાન લોકોનું સૈન્ય નિરંતર વધતું જાય છે. માટે જેમ દહાડા જાય છે તેમ આપણને જેર લાગે છે અને પ્રમાણમાં મુસલમાનો વધતા જાય છે. જે આપણે એકદમ યુદ્ધ કરીશું તો તે લોકો ગભરાશે અને આપણે રહેલાછથી છૂત મેળવી શકીશું તે લોકો આપણાથી ડરે છે તેથી તેઓ સ્લામી બાજુએ હથુ પડી રહેલા છે, અને જ્યાં સુધી હેમનો ડર ઓછો થશે નહીં. એટલે જ્યાં સુધી હથુ પણ ઘણા માણસો હેમને મળશે નહીં-ત્યાં સુધી તે લોકો ત્યાં પડ્યાજ રહેશે, અને વિશ્વાસ ધાત કરશે, માટે આપણે લડવુંજ તે સારું છે, ”

વિજયસિંહે ઘણી રીતે રજપુતોને ખતાવ્યું કે મુસલમાનો બ્હીકને લીધે પડી રહ્યા નથી તે છતાં તેઓએ માન્યું નહીં. વિજયસિંહે હેમને ઘણાએ સમજાવ્યા પણ તેઓ એકના બે થયા નહીં, અંતે વિજયસિંહે યુદ્ધ કરવાની હા પાડી અને સાથે કહી ખતાવ્યું કે હેમાં સાર નીકળવાનો નથી.

રજપુતોએ વિજયસિંહે હા કહી તેથી ઘણો આનંદ ખતાવ્યો અને આખો દિવસ તૈયારી કરવામાં ગાળ્યો.

વિજયસિંહે ભિલ દુકડીને રાત્રે હુકમ આપ્યો કે તહેણે આશરે તોરેક ગાઉનો ચકાવો ખાઇ મુસલમાન લોકોની પાછળ આવવું. તે સાંભળી ભીલ લોકો એકત્ર થયા.

પ્રભાતની વાટ જોતા સુતેલ ઉત્સુક રજપુતો પ્રભાત થયા પહેલ કેટલીએ વાર પહેલા જંગેલા હતા; અને તૈયાર થઇ ગયેલા હતા. આજે આખી રાત વિજયસિંહને ઉંઘ આવી નહોતી. હેના મનમાં ભયંકર પરિણામજ રમણ કર્યા કરતું હતું. સવારમાં તે પોતાના તંત્રુ બહાર ઘણોજ મોડો નીકળ્યો હતો. હેનું મુખ જોતાં તરતજ કોઈ કહી શકે કે હેની ઇચ્છા આજ યુદ્ધ કરવાની નહતી. આમ છતાં લશ્કરમાંના કોઇએ તેના મુખ બાણી દૃષ્ટિ કરી નહીં. સર્વે આનંદમાં હતા તેથી હેમનો સરદાર પણ આનંદમાં હશે એમજ તેઓ ધારતા હતા. અંતે વિજયસિંહ લશ્કરમાં મધ્ય ભાગે ઉભી કરેલી ઉચી જગ્યાએ ગયો. લશ્કરે માનથી હેને વધાવી લીધો બાદ તહેણે પોતાનું કહેવાનું શરૂ કર્યું.

‘ ભાઇઓ ! શુરાઓ ! આજ સઘળાએ ઇચ્છેલો દિવસ આવ્યો છે. આજનો દિવસ અસ્ત થયા પહેલા આપણે નક્કિ કરવાનું છે કે ગુજરાતમાં હિંદુ રાજ્ય સ્થાપન થશે કે ગુજરાત પરધર્મીઓના તાબામાં હમેશ સડ્યા કરશે. આ સઘળાનો આધાર તમારા ઉપર છે. આટલુંજ કહેવું હું

બહુ ધાર છુ. ” વિનયસિંહ વધારે બોલી શક્યોજ નહી. પોતે પોતાની લાગણીઓ દબાવી સપાટાબંધ આગળ વધ્યો અને લશ્કર હરેના ઉદ્ગાર કરતું ચાલ્યું.

હિંદુ લોકોએ નાળુ ઉતરવા માંડ્યું તે વખતે મુસલમાની લશ્કર સજ્જ થયેલું નહતું. હુસેન અચાનક તંબુમાંથી બહાર નીકળ્યો અને જહામે જોવા લાગ્યો તો લશ્કર તૈયાર થઇ આવતું હોય એમ લાગ્યું તહેજે માધવને બોલાવ્યો. માધવની ચપળ આંખ તરતજ ચેતી ગઇ અને રણ-શીંગડુ ડુંગડ કે સઘળુ લશ્કર તૈયાર થયું.

માધવે સઘળુ લશ્કર સારી રીતે સીદ્ધી લીટીમાં ગોઠવ્યું અને તીર બગેરેનો મારો શરૂ કર્યો. રજપુતોએ નાળુ એળંગવા માંડ્યું. બંદુક અને તીરોની દરકાર કર્યા વગર રજપુતો આગળ વધ્યા. ઘણાના પ્રાણ નીકળી ગયા તે છતાં બીજાઓએ ધસ્યા કર્યું. અંતે લશ્કરનો ઘણોજ ભાગ કિનારાની પાસે આવ્યો. આ પરાક્રમ જોઈ હુસેન ગભરાયો. માધવને પણ આ કવાયતી લશ્કર જોઈ વિચાર થયો. તહેજે લશ્કરને પાછા હાંવાનો હુકમ કર્યો. હુસેને ઘણીએ ના પાડી છતાં માધવે હુકમ કર્યો. હુસેન જો કે લશ્કરનો સરદાર હતો અને માધવ તહેના હાથ નીચે હતો તે છતાં માધવના હુકમ સહમું હુસેન કશું બોલી શકતો નહી.

મુસલમાન લશ્કરને પાછું હાંવું જોઈ રજપુતોમાં નવું જોર આવ્યું તે લોકો જોરથી ધસ્યા. મુસલમાન લોકોએ પાછળ હાંવું જારી રાખ્યું.

આ પ્રમાણે જે એક કલાક સુધી પાછળ હાંવાનું ચાલ્યું હશે એટલામાં રાત્રે મોકલેલી બીલની ટુકડી પણ પાછળથી આવી પહોંચી. હુસેન જે અત્યાર સુધી ઘોડેસ્વારની ટુકડી પાસે હતો, તે માધવ પાસે દોડતો આવ્યો અને તહેજે જ્યારે ખબર આપી ત્યારે માધવ પણ વિચારમાં પડ્યો. માધવે હુસેનને ઘોડેસ્વારની ટુકડી લઈ નાસવાનું ખડાનું ફાડી નદી ઉતરી રજપુતોની પાછળ આવવા કહ્યું. હુસેનને આ શોખામણ સારી લાગવાથી તે બીલ લોકોની સહામે ધસ્યો. બીલ લોકો સાથે લડાઈ થતાં થોડા મુસલમાનો પડ્યા. બીલ લોકોને તુકશાન થોડું થયું. હુસેન તહેના સ્વારો સાથે નાઠો. આ જોઈ બીલ લોકો તહેની પાછળ થોડે સુધી ગયા પણ તેમના સરદારની આજ્ઞાથી પાછા આવી મુસલમાન લશ્કરની પાછળ હલ્યો કર્યો.

મુસલમાનો જે કે જે તરફથી સપડ્યા હતા તેપણ હિંમતથી લડ્યા. માધવે પોતાના લશ્કરને જે ભાગમાં જોઈથી દીધું અને દરેક

ભાગ બન્ને લશ્કરોના રહામો મોકલ્યો.

આશરે ત્રણેક કલાક સુધી મુસલમાનોની હારની યાજી લાગતી હતી. માધવે બંદુકો ફોડવાની હવે આજ્ઞા કરી. આજ્ઞા મળતાં જ ગોળીઓ ઉડી અને ઘણા રજપુતો પડ્યા. પરંતુ બંદુકવાળા કરતાં તીરવાળા બધા એવા નહતા. તેથી મુસલમાનોમાં પણ ભારે તુકશાન થયું. આ વખતે માધવની મોકલેલી મુસલમાનની ટોળી લઇને હુસેનખાં રજપુત લશ્કરની પછવાડે આવી પહોંચ્યો. આ લોકો એવા અત્યાનક આવ્યા કે રજપુતોમાં નાસ ભાગ થઇ રહી. આથી વિજયસિંહે ભીંત લોકોના સરદારને કહાવ્યું કે તહેણે એકદમ બેગા થવું. ભીંત લોકોએ રજપુતોના બેગા થવા ઘણી મહેનત કરી. અને મહા મુશ્કેલીએ તે લોકો બેગા થયા. પણ તે પહેલાં ઘણા રજપુતો ધાયલ થઇ જમીન ઉપર પડ્યા હતા અને ઘણાઓએ પોતાના પ્રાણ મુકી દીધા હતા. ‘અલ્હાહુ અકબર’ ની ખુમે ચોમેર ઘણા જોરથી સંભળાતી હતી. આથી વિજયસિંહે પોતાના લશ્કરને પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી.

સાયંકાળ થવા આવ્યો હતો. અને રજપુતોએ પાછા ફરવા માંડ્યું. માધવે તે જોયું. આ વખતે માધવના કઠોર હૃદય ઉપર દયાની લાગણી થઇ તેથી હુસેનના કહેવા છતાં, પોતાના લશ્કરને પાછળ પડતું અટકાવ્યું. રજપુતો સહીસલામત નદી ઉતરી ગયા અને વિજયદુર્ગ તરફ આધ્યા.

માધવ તથા હુસેનખાં પોતાના સૈન્ય સહીત વિજયદુર્ગ બણી વધ્યા. રસ્તે જતાં મુસલમાની લશ્કરના રીવાજ પ્રમાણે લોકોના ખેતરો તેઓએ હુંટ્યાં, બાળ્યાં અને ખેદાન ખેદાન કર્યાં. ગામડાઓની પણ તેઓએ તેજ અવસ્થા કરી અને બાળક કે વૃદ્ધ, પુરુષ કે સ્ત્રી સર્વેને વિજયદુર્ગ જવા આજ્ઞા કરી. અનાથ બનેલી સર્વે પ્રજા વિજયદુર્ગ તરફ ગઇ.

રજપુતો અને ભિલો સજ્જ થઇ વિજયદુર્ગના રક્ષણાર્થે તૈયારબની ઉભા હતા. તેઓએ મુસલમાનોની બે દીવસ વાટ જોઇ પણ તે લોકો પોતાના કામમાં રોકાયલા હોવાથી આવ્યા નહી. તેઓને તે લશ્કરની જે કાંઇ ખબર મળી તે નાશી આવતા લોકો કહેતા તેજ. વિજયદુર્ગ બહારના આદમીઓથી ભરાવવા માંડ્યું, વિજયસિંહે તે સવળા સારૂ બીજેજ ઠેકાણે જોડવણ કરી હતી તે પ્રમાણે લડાઈમાં કામ આવે એવા કેટલાક યુવાનોને વિજયસિંહે લશ્કરમાં રાખી લીધા અને બાકીનાને રાતો રાત મોકલાવી દીધા.

ત્રીજે દીવસે સાયંકાળે મુસલમાની લશ્કર નગર સમીપ આવી પહોં-

ચુ' અને પડાય નાખ્યો. આજની રાત્રી વિનયદુર્ગના કેટલાક લોકોને ઘણી-જ ચિંતાકર હતી. જોકે મહારાજનો હુકમ થયેલો હતો તદ્દપિ ઘણાઓ હજુ પણ વિનયની આશા રાખી વિનયદુર્ગમાં ભરાઇ બેઠેલા હતા.

મુસલમાન લશ્કરમાં આજ કુરાંતની કલમો પડાતી હતી તે જોટલા ધર્મિષ્ઠ મુસલમાનો હતા તે સાંભળતા હતા. માધવે જોકે મુસલમાન ધર્મ અહણુ ક્યો નહતો છતાં તે પોતાના ઉપરીને ખુશ રાખવા કુરાંત સાંભળ-તો હતો.

હિંદુ લશ્કરના દરેક માણસે આજની રાત મંગળધ્વની કીધી હતી અને હેમને જે જે આનંદ કરવો હતો તે તે આજ રાત્રે કરી લેતા હતા. એક તરફ સમાયણુ તથા મહાભારત તથા શૌર્યવર્ધક સંગીત ચાલતાં હતાં બીજી તરફ મીત્રો પોતાની છેલ્લી મુલાકાત લેતા હતા. આ રીતે આ-ખી રાત બંને લશ્કરમાં આનંદતા અવાજો નીસરતા હતા.

પ્રભાત થયું, સુર્યે પોતાનો પ્રકાશ જગત્ રંગભૂમીપર પાડ્યો તે વખતે મારવું કે મરવું એ નિશ્ચય કરી સજ્જ થયેલા દરેક હિંદુ લ-શ્કરના માણસો તથા પાકદીન ધર્મનો ફેલાવો કરવાને ઉત્સુક બનેલા મુસ-લમાનોને હેજે આનંદથી તૈયાર થતા જોયા. બંને લશ્કરમાં એક વિનય-સિંહ અને બીજો માધવ એ બેજ શોકગ્રસ્ત હતા. વિનયસિંહને હવે વિનયની આશા ઘણીજ થોડી હતી. માધવને આ શુરવીર રજપુતોની ટકર જોઇ ઘણુંજ લાગતું હતું. હેજે પોતે કરેલાં કાર્યોનો ચિતાર પોતાની સમક્ષ ઉભો થતો હતો. અને પાટણુ આગળના યુદ્ધનો સમય અને લશ્કરી તૈયારી તથા રજપુતોના સૈન્યની હાર તથા પાટણુનું હુંટાવું અંતે રાજના મહેલને અગ્નિથી લોગ અને તે સઘળાનું કારણ પોતેજ છે એમ ભાસ થતા તેના તેજ દેખાવ વિનયદુર્ગ જોશે અને જી-વન પર્યંત દરેક જાણુ હેને જાળદેશે એ વિચારે તે ઘણોજ શોકગ્રસ્ત લાગતો હતો.

‘ હર હર મહાદેવ ’ની ગર્જનાથી માધવ પોતાના વિચારથી જાગૃત થયો અને નિશ્વાસ મુકી ‘ અલ્લાહુ અકબર ’ની ગર્જના કરતા મુસલમાનો ને હિમત આપવા ગયો. મુસલમાનોએ માધવની ખેરીઅત ઇચ્છી લ-શ્કરી માન આપ્યું અને હેજે ઉત્તરમાં લલાઇ શરૂ કરવા આજ્ઞા કરી.

જે કે રાજ વિનયસિંહે ગામ લોકોને નગર છોડી જવા કહેલું હતું છતાં જે રહેલા હતાં તે સઘળા-પુરૂષ અને સ્ત્રી-આજનું પરિણામ જાણવા ઉત્સુક બની વિનયદુર્ગના કોટ ઉપર બેઠેલા હતા. સઘળાઓ

યુદ્ધ જોવાને ઉત્સુક હતા અને આજો કોટ પ્રેક્ષકોથી ચિંકાર બન્યો હતો હર કર મહાદેવની ગર્જના થતાંજ કિલ્લા ઉપરના લોકોએ પ્રતિધોષ કર્યો અને પ્રતિધોષ થતાં લશ્કર આગળ વધ્યું.

પુનઃ યુદ્ધનાદ થયા પછી બંને સૈન્યો એક બીજાઉપર તુટી પડ્યાં. મધ્યાન્હે મધ્યાન્હનો સમય છતાં વિજયદુર્ગની આસપાસ શાયંકાળનો સમય લાગતો હતો. રસ્તાની ધુળ લશ્કરના યુધ્ધને લીધે નીચેથી હાંચે ચઢી પાછી પડતી હતી. તેનાથી સકળ ગગન મંડળ છવાયલું લાગતું હતું બંને લશ્કર એવાં પાસે પાસે આવી ગયાં હતાં કે મિત્ર કે શત્રુ તે જાણવું અશક્ય થઇ પડ્યું હતું. રક્ત તહેમના હરહર મહાદેવ કે અલ્લાહ અકબરના સાદેજ હિંદુ કે મુસલમાન ઓળખાતા હતા. આસરે કલાકેક આ તુમુલ તોફાન ચાલ્યું અને અંતે ‘અલ્લાહુ અકબર’ ની બુમો ઘણી સંભળાવાવાથી લડાઇનો અંત શો આવ્યો તે કિલા ઉપરના લોકો રહેજે સમજી ગયા. અને મુસલમાન સૈન્યને અંદર આવવાની વાટ જોવા લાગ્યા.

મુસલમાન સૈન્યના ધસારાથી હિંદુ સૈન્ય નગરમાં હઠ્યું અને હિંદુ લોકોએ મહામુલીયતે નગરના દાર બંધ કર્યા આ ઉપરથી હુસેને માધવને લશ્કરને આરામ આપવા જણાવ્યું. માધવે હા પાડવાથી મુસલમાન લશ્કર આરામ લેવા ગયું.

સાંજરે વિજયસિંહે લશ્કરની હાજરી લઇ લશ્કર ગણી જોતાં તેના સૈન્યમાંથી પોણા ભાગ ઓછો થયેલો માલુમ પડ્યો આ સમાચાર ઉતરી ગયેલે મહોડે તેણે લશ્કરને જાહેર કર્યા. દરેક નિસ્તેજ વદન આ સાંભળી વધુ નિસ્તેજ બન્યું. વિજયસિંહે કહ્યું. ‘ભાઇઓ ! રજપુતો ! સરદારો ! અને મહારા દુઃખના ભાગીદારો ! આજે આપણે લડાઇનું પરિણામ જોયું. આપણે તુરકડાઓ સાથે ઘણીજ સારી રીતે ટક્કર લીધી તે બાબતનો શક નથી. પરંતુ યવનનોત્તી સંખ્યા વધારે તેથી આપણે ફાવી શક્યા નહીં. હવે કેસરીઆ કરી તુટી પડ્યું તે મહેને યોગ્ય લાગતું નથી. કારણ કે તેમ કર્યાથી પ્રાણ નાશ શીવાય બીજું કશું કરી શકવાના નથી.

“ મહાર બોલવું તે ઘણાને કાયરના જેવું લાગશે તે ખરું છે. પણ હું કાયરતાથી બોલતો નથી. હું મરવાથી ડરતો નથી. મરવું તો સરજેલું છેજ પણ ગમે ત્યાં અને મુખાંધથી મરવું તહેમા હું હાડાપણ ગણતો નથી. જો આપણે કાલે કેસરીઆ કરી લડ્યું તો જગત્તો પાછળ આપણને મરખજ કહેશે. જો આપણને બીજો ઉપાય ન હોય તો કેસરી-

આ કરી મરવાનો ઉપાય હું ધણેજ પ્રસન્ન કરું છું,

“ કેસરીઆં કરી મરવાથી એમ ના બળશો કે મુસલમાનોને તુક-
શાન છે. એથી ઉલટુ તેઓને ફાયદો છે. આપણી પાસે અનાજ છે, ધન
છે અને શસ્ત્રો છે. તે સઘળા જો આપણે મરશું તો તેઓના હાથમાં
જશે અને આપણાજ અનાજ, ધન અને શસ્ત્રોથી શુજરાતના બીજા
આપણા સ્વદેશી બંધુઓને સતાવશે. આપણે જો દુર્ગનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા
જઈએ, અને સાથે સઘળું લઈ જઈએ તો ભલેને તુરકજ નગરમાં પેસતાં.
તે જ્યાં જશે ત્યાં તહેમને પાશેર દાણો પણ મળશે નહીં. તેથી તેઓ નિ-
રાશ થઈ પાછા ચાલ્યા જશે. મહારે ખોવાતું ધણું છે. મહાર રાજ્ય હવે
તહેમના હાથમાં જશે પણ હું તહેમને તાગે થઈશ નહીં. હું રજપુતના
નામને એજ નહીં લગાડું. પરંતુ વેર તો લઈશજ અને તે લેવાનો ઉપાય
ફક્ત એજ છે કે વિજયદુર્ગનો ત્યાગ કરી અરણ્યમાં જ્યાં આપણે સ-
ઘળી વસ્તી મોકલી છે ત્યાં જવું અને ત્યાં જવું રાજ્ય સ્થાપી અથવા
ખારવટુ કરી મુસલમાનોને હાંટવા, ઝૂંટવા અને કનડવા; અને જેટલું
આપણી શક્તિમાં છે તેટલું કરવું. એમાંજ આપણું હિત છે. આપણા
દેશતું હિત છે અને આપણા ધર્મતું હિત છે. હું થોડીવાર અટકું છું
અને મહારા સહામા જોને ખોલવું હોય તહેને ખોલવા ખોલાવું છું. હવે
સર્વ કાંઈને પોતાનો મત દર્શાવવાની છુટ છે.” થોડીવાર અટકી બોલ્યા
મહારો મત સર્વને માન્ય છે એમ લાગે છે માટે હવે વખત ગુમાવવાતું
કાંઈ કામ નથી માટે પરમેશ્વરતું નામ દઈ સઘળી ધન, દોલત, માલ ખા-
નના લઈને રસ્તે પડો, અને મુસલમાન લોકોતું જેમ ખરાબ થાય તેમ
માંગો. હાલો મહારા ભૈયો. ”

સર્વે ઉઠ્યા. અને અડખડીઆં ખાતા સજ્જ થઈ જવા સારૂ તૈયાર
થઈ ઉભા.

વિજયસિંહ સર્વથી મોખરે ચાલ્યો અને નગરની ઉજ્જડ ભાગના
દરવાજે થઈ શહેર મુકી ચાલ્યા. મહાર નીકળી વિજયસિંહે દુર્ગ ભણી
જોયું અને નિશ્વાસ મુકી એકદમ ઘોડો દોડાવ્યો અને તે સાથે સઘળા
ઘોડેસ્વારો દોડ્યા. પાયદળ પાછળ ધીરે ધીરે ચાલ્યું ગયું.

પ્રભાત થતાં મુસલમાનોને લડાઈ કરવાની હતી તેથી સઘળા આનં-
દમાં હતા, આજતું પરિણામ તેઓને આનંદે ઉન્મત્ત બનાવતું હતું તેથી
રાત્રી આનંદમાં ગાળતા હતા. તહેમને હિંદુ લોકોતું લશ્કર ચાલી ગયું, તે
ખબર પડી નહીં.

પહો ફાટતાં મુસલમાન લશ્કર સજ્જ થઇ ચાલ્યું. અને કિલ્લાના દરવાજા ભાગવા ચલ કરવા લાગ્યું થોડી મહેનતે કિલ્લાનો દરવાજો ખાંચ્યો પણ તેઓએ હિંદુ લશ્કરને જોયું નહીં. સર્વે વિસ્મય પામ્યા. માધવ આશ્ચર્ય પામ્યો અને રખેને હિંદુ લોકો લુચ્ચાઈ રમતા હોય એમ હુસેનને લાગ્યું. સાવચેતીથી લશ્કર નગરમાં પેહુ અને ચોતરફ ફરી વળ્યું. અંતે ઉજ્જડ ભાગનો દરવાજો ઉઘાડો જોઇ તથા ખીજી નીસાનીઓ જોઈ દરેકની ખાત્રી થઇ કે એ દરવાજામાંથી હિંદુ લોકો નગર છોડી ગયા. આ સાંભળી માધવ દીંગમૂઠ જાન્યો તહેજે સ્વપ્ને પણ આમ ધાર્યું ન હતું. રજપુતો પાછી પાની કરી આમ છેતરપીંડી રમશે તેતહેના સ્વપ્નામાં પણ ન હતું. જે થયું તે થયું ધારી તે તથા હુસેન રાજ્ય મહેલમાં પેહા અને લશ્કરે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. ઠેરઠેર આગ લગાડી અને લુટલુટ કરવા માંડી પણ નગરમાં કાંઈ પણ નહીં હોવાથી નીરાશ થઇખધા મહેલમાં આવ્યા. મહેલમાં પણ તેજ અવસ્થા આ જોઇ હુસેન ઘણાજ મ્હીડાયો અને આખા દુર્ગનો નાશ કરવા હુકમ આપ્યો. માધવે ઘણાજ કાલાવાલા કર્યા તે નહીં માનતા સૈન્યને પોતાનો હુકમ અમલમાં લાવવા જણાવ્યું. સૈન્ય તૈયારજ હતું તેઓએ આગ અને ઝોખરોથી આખા નગરને જમીન દોસ્ત કરી નાંખ્યું અને ખીજે દીવસે પાટણ જવા નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૧૭

ચોગીરાજ.

વિજયસિંહે આ યુદ્ધ થવાના પહેલાં તહેનો અંત શો આવશે તે ધારી મુક્યો હતો. તહેના મનમાં ઘણું ભાગે આ અંત આવશે એમ ખાત્રી હતી. ‘મુસલમાન લોકોનો ફહાડો મ્હડતો હતો અને જ્યાં જ્યાં તેઓ યુદ્ધમાં ઝંપલાતા ત્યાં ત્યાં તેઓનોજ જય હતો. એ વાત ખરીજ હતી.’ તેથી જો તેઓ વિજયદુર્ગ ઉપર આવશે તો પણ તેમનોજ જય થનાર’ એમ તહેના મનમાં હતું. તહેના મનમાં ગમે તેમ હોય તોપણ આ વખતનું ગુર્જર-સૈન્ય ઘણીજ ખરાબ હાલતમાં હતું તે કહેવામાં કાંઈ અસત્ય કહેવાય નહીં. રાજ કરણ જોડેના યુદ્ધમાં પણ મુસલમાનોની યુદ્ધકળા

કૌશલ્યેજ ન્ય મેળવ્યો હતો અને ત્યાર પછીના દરેક બંડો પણ તેથીજ સમાયેલા હતા. ગુજર્જર રાજ્યોએ અને વાઘેલ વંશે પોતાની શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદન કરવા સાર યુધ્ધો કરેલાં જેથી ગુજરાતના શુરવીરોનો ઘણો ભાગ નાશ થયેલો હતો. જેઓ કેળવાયેલા અને કાબેજ હતા તેઓનો કાળ થયેલો હતો. વૃદ્ધ સૈનિકો કામના હતા નહીં.

ચોમેર સળગેલી મુસલમાન દાવાગિનથી તેઓ અણુઅણુ નહીં છતાં પોતાનો દેશ તે અગ્નિનો ભોગ બને તેવું સ્વપ્ને પણ ધારતા હતા નહીં. જે કે રાજ્ય કરણે ગાદીએ આવતાંજ આ સ્થિતિ દીઠી હતી અને મુસલમાનોને દેશમાં નહીં પેસવા દેવા સાર સાર કેળવાયલું લશ્કર તૈયાર કરેલું હતું. પરંતુ તે સઘળું ઘણાજ જુના રિવાજ પ્રમાણેનું હતું અને મુસલમાનોના લશ્કરની કેળવણી તાજી નવી રીતની અને શ્રેષ્ઠ હતી. હિંદુઓના શસ્ત્રોમાં તરવાર અને બાલો મુખ્ય હતા અને અસ્ત્રોમાં ફકત તીર હતા. તીરકામઠા તો મુખ્યત્વે બોલ લોકોજ વાપરતા હતા. મુસલમાન લોકોમાં મુખ્ય અસ્ત્ર બંદુક હતું. તે અગ્નિ અસ્ત્ર તેઓના પોતાના મૂળ મુલકમાંથી લાવેલા હતા. આ શસ્ત્ર પહેલા બધાને બહુજ અભયબ પમાડતું હતું અને હેના પ્રહારથી ઘણા સૈનિકો મૃત્યુને આધિન થતા. બંદુકો હાલની મુધરેલી બંદુકો જેવી નહીં હતી તેથી દરેક બંદુક ફાડતા વાર વધારે થતી હતી તેજ ફકત તીર મારનારાઓને શાયદાકારક હતું.

આ સઘળું જોતાં વિજયસિંહે આવો સમય આવશે એમ ધાર્યુંજ હતું. તેથી હેણે વિજય દુર્ગની બાજુના મહારણ્યમાં થોડે દૂર ઝાડીમાં પુરાતની કોઇ રહેરના ખંડીએમાં રહેવાનો ઇરાદો કરેલો હતો. તે પ્રમાણે ત્યાં રાજ્યમહેલની સઘળી ગોઠવણો કરી હતી અને જે રજપુતો તથા બીલો યુદ્ધમાં આવેલા હતા. તેમના સ્ત્રી છોકરાઓને ત્યાં પહેમેથી મોકલેલા હતા. હવે જ્યારે તેઓ લડાઈમાં હાર્યા ત્યારે તેઓ એ વિજય દુર્ગ છોડ્યું અને આ ખંડીએમાં રહેવા જવા નીકળ્યા.

રસ્તામાં ગામડાના જે લોકો રહેરમાં આવેલા હતા તે સઘળાને સહી સલામત ખીજ રાજ્યમાં વસાવવા માટે બદોબસ્ત કરવાતું કામ એક સરદારને સોંપી તે સઘળા ખંડીએ તરફ ચાલ્યા.

આ ખંડીએની શુદ્ધ આપણે જોઇ છે. અને વિજયસિંહને વિજયદુર્ગના રાજ વિજયસિંહને હુંટારાના સરદાર તરીકે આપણે જોએલો છે.

આ શુદ્ધમાં વિજયસિંહ તથા ખીજ હિંદુઓએ પોતાનો નિવાસ

કર્યો અને તેઓએ મુસલમાનોને કનડવાનો ધંધો આરંભ્યો. મુસલમાન લોકો પોતાનું રાજ્ય હવે ધીરે ધીરે વધારવા માંડતા હતા અને તે સારું લશ્કરની દુકડીઓ ઠામ ઠામ મોકલતા હતા. આ લોકો તે અસાવધ દુકડીઓ ઉપર તુડી પડતા. અને ઘણુંજ દુઃખ દેતા. મુસલમાન અમલદારો જતા તો તેઓને પણ લુંટતા અને મુસલમાની રાજ્યની રૈયતને હરેક પ્રકારે દુઃખ દેતા.

વિજયસિંહને આ ગુદામાં આવી રહ્યા પછી હૃદયમાં ગુજરાતની દશા સારૂ બહુજ લાગણી થતી હતી. તેના વિચાર આખો દિવસ તેનાજ થયા કરતા હતા. ગુદાના નિવાસ પછી આસરે ચાર માસ વીતી ગયા પછી એક દીવસે તે એકલો ફરતો હતો. તેના મનમાં વિચાર આવવા લાગ્યા:—

“ ખરેખર ! વિધાતા ત્હારી કૃતિ અજબજ છે. આજથી ચાર માસ ઉપર મ્હારા વિજયદુર્ગની સ્થિતિ—મ્હારી સ્થિતિ, મ્હારી સાથેના માણસોની સ્થિતિનો વિચાર કરું છું અને તે સાથે હાલની સ્થિતિને સરખાવું છું તો મ્હારું મન ત્હારી કૃતિથી મોહજ પામે છે. આજથી બે વર્ષ ઉપર—મ્હેં સ્વપ્નામાં ધાર્યું નહતું કે વિજયદુર્ગ—મ્હારા વિજયનો વિજયદુર્ગ—મુસલમાનોના હાથમાં જશે અને તેની સઘળી શોભા ગૌરવનો નાશ થશે. મ્હેં ધાર્યું નહોતું કે ગુજરાતના રાજ્યનો આવો અચાનક અંત આવશે, અને તે પણ દુષ્ટ નિમક હરામીના હાથેજ.

માધવ ! માધવ ! ! તું ખરેખર કૃતમ્મિ અને પાપી છે. ત્હારા પાપનો બદલો જરૂર ઈશ્વર ત્હને આપશેજ. જેણે બાળપણથી પાળ્યો, પોષ્યો અને મ્હોટો કર્યો—જેનું અન્ન ખાધું તેનો તું હરામ થયો. ધિક્કાર છે ત્હને ! મૂર્ખ ! ત્હારી આવડત ક્યાં ગઈ ? ત્હારા મુત્સદીપણા પર કેમ પાણી ફેરવ્યું ? માધવ ! આપણે છેલ્લા મળ્યા તે વખતની ત્હારી વાતમાં જણાતો રાજ્ય તરફનો—રાજ તરફનો—અને અંતે મ્હારી જન્મભૂમિ તરફનો ભકિતભાવ : તે શું ! ક્ષણભોજ નષ્ટ થયો ? શું ! સઘળા વિચાર એકદમજ ફેરવાયા. હું ત્હને મળ્યો ત્યારે મ્હારા મનમાં ત્હારા વિષેના સઘળા વિચાર કેવા હતા. હું જે ત્હને પુજ્ય માનતો, ત્હને ડાહ્યા, શુશીલ, કાર્યકુશળ અને મહાનુભવ માનતો તેજ હું આજ ત્હને ધિક્કારની દૃષ્ટિએ જોઉં છું. ત્હેં ત્હારા ડહાપણ, શુશીલતા, કાર્યકુશળ અને અનુભવ ઉપર છીણી મુડી છે. ત્હને આ કુબુદ્ધિ ક્યાંથી સુઝી ? વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ તે વાત ખરીજ છે અને ત્હને આ વિપરીત બુદ્ધિ સુઝી અને તું દિલ્લી ગયો.

“ત્યારે દિલ્હી જઈને શું કામ હતું ? જે રાજાને તહેજ રાજ્ય આપાવ્યું હતું તેને ગાદી ઉપરથી દૂર કરતા ત્હને કેટલી વાર લાગનાર હતી ? પણ ત્યારી બુદ્ધિજ ખરેખરી ગંધ અને ત્હને ખોટા સલાહકાર મળ્યા. તેથીજ-તેથીજ-ત્હને આહાવું સુઝ્યું.”

“ગુજરાતનું હિંદુ રાજ્ય નાશ પામશે એવું મહેં ધાર્યુંજ નહોતું. મુસલમાનોએ પાટણ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાં સુધી હું ધારતો નહતો. હું ધારતો હતો કે જે કદાચ રાજા કરણ હાર્યો તો બાદશાહ ખંડણી કરાવી રાજ્ય ત્હેનાજ કબજામાં રાખશે. હું કરણ રાજાને ઓળખતો નથી. અને નહોતોજ. પરંતુ ત્હેના શૌર્ય અને પરાક્રમની વાતો સાંભળી હતી. એ ખરું છે કે હું મહારા લશ્કર સહિત ગયો નહોતો તેનું કારણ અન્ય નહીં પણ શરીરના દુરસ્તને લીધેજ. નહીં તો જે હું એકવાર ફક્ત એકવાર ગયો હોત તો—તો શું ? તો હું તો પ્રાણાન્ત પર્યંત લડત, મહારી ભુમી સાથે પ્રાણ આપત—

“પરંતુ જ્યારે વિજયદુર્ગ ઉપર લશ્કર આવ્યું ત્યારે કેશરીયાં કરવાની વિરુદ્ધ કેમ ? હા ત્હેમાં હું વિરુદ્ધ હતોજ. હિંદુઓના ખરા હીરા પાટણ આગળ ખોવાયા. મુલ્યવાન-પાણીદાર-સરદાર પડ્યા. હવે રહ્યા તે માત્ર ખીન અનુભવી અને વગર કિમતના-વગર કિમતના કેમ ? પણ અનુભવ વગરના તો ખરાજ પછી કેશરીયાંથી શું ફળ ? જગકિર્તિ ! તે કિર્તિ ક્યાં સુધી રહેનારી ? એક, બે, ત્રણ પહેડી સુધી રહેનારી પછી ? વીસરાવાનીની ! તેથી આપણી ભુમિને શો લાભ ? આજ વિચાર મહારા મનમાં ઘેળાતો અને તેથીજ મહેં ના પાડી જીવતો નર ભદ્રા પામે એમ મહેં ધાર્યું. વળી આ રીતે અરણ્યવાસી થઈ મુસલમાનોને કનડવામાં ફાવીશું તો ઠીક છે; નહીં તો ખીજે ઉપાય યશઃ એમ મહારો ધરાદો ખરો. આ અરણ્યમાં હિંદુ સૈન્યનો જમાવ કરી અને મુસલમાન સામે ટક્કર લઈએ તો લઈ શકવાને કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો આવે એમ નથી. એ પણ એક વિચાર મહારા મનમાં હતો. પરંતુ આશું ? આ અવાજ ક્યાંથી આવે છે ?”

વિજયસિંહના મનમાં વિચાર તરંગો ચાલતા હતા તેમજ ત્હેનું શરીર પણ ચાલતુજ હતું તે પોતાની ગુશમાંથી ધણે દુર નીકળી આવ્યો હતો. રાત્રી ધણી વીતી ગઈ હતી. ત્હેણે અવાજ કાને આવ્યો તે તરફ ગયો અને જે ટેકરી ઉપર અને મંદિરમાં આપણે વસંતદેવને જોયો હતો. તે ટેકરી ઉપર તે આવી પહોંચ્યો તે ગાયન સાંભળવા અટક્યો.

અને તહેની સાથે ગાયન પણ અટક્યું. થોડીવારે તંબુરનો ઝીણો સ્વર પુનઃ સંભળાયો અને ગાયન ચાલ્યું.

(પદ.)

હહાડા મહારા વાંકાં...થયા...રે હવે હું તો ભક્તિ રસે રાચું,
છાડી ગયાં બહાલાં...રે ભક્તિથી ભિસ્ત્રુક થઇ યાચું—હહાડા;
હવે નહીં કોઇ મહાર...રે ત્યારે ચરણે...હું આવું,
ત્યારા ગુણને ગાઇ...ને...રે (મહારા) મનને હું રીઝાવું—હહાડા;
પ્રિયા પુત્રીને પ્રભાવ મહા...રો સર્વે થકી હું ત્યજ્યો,
વિપત્તિમાં નહીં...મિત્રો કો...ઇ સંપત્તે સા...થ ધાયો...રે—હહાડા;
શૃહણ વખતે તારકો હસે...છે બલે...ચાંદલો હુ...ખે,
જાણે નહીં કે કોઇ સમે...રે તેઓની એ...દશા છે—હહાડા;
કરણ ચાંદલો અસ્ત થયો...છે બલે અદેખા રા...ચેરે,
સ્થાયતું જરીએ મનમાં ન ધા...રે...ન જાણે ત્યારા પછી,
મહા...રો...રે...હહાડા;

દશા દેશની આવી થઇ...છે દેખીને...મન ત્રાસે,
માતૃભુમિના માટે...રે હહો અંતર કોનું નહીં દાઝે...રે—હહાડા;
મહારી ભક્તિનું ફલ સધ્યું...રે...મહારી ગુજરી...ને—મલજે,
સ્વતંત્રતા ફલ આપો...રે મહારા ઇશ્વર હું વિનવું—હહાડા;

છેલ્લું પદ ધણાજ લંબાણથી ગવાયું અને તંબુરો બંધ થયો. અને ગાનાર ગાનમાં લિન્ન થયું હોય એમ લાગ્યું. વિજયસિંહ દ્વાર આગળ ગયો તો દ્વાર બંધ દીકું. તેથી બારણું ઠોક્યું તહેને જવાબ મળ્યો “ કોણ છે. ”

“ કોઇ નહીં. મુસાફર. ”

“ અત્યારે ક્યાંથી ? ”

“ બારણું ઉઘાડો. ”

“ નહીં ઉઘડે. ”

“ કેમ ? ”

“ તહમે કોણ છો ? ”

“ મુસાફર. ”

“ ક્યાંથી આવ્યા. ”

“ ચાંદલો છું. ”

“ પણ ક્યાંથી આવે છે ? ”

“ ઘેરથી. ”

“ ઘેરથી આવે છે. કોના ? ”

“ મહારા ”

“ તો સીદ્ધા સીદ્ધા આદ્યા જાઓ દક્ષીણ બાજુએ. ત્યાં તમને સારા મિષ્ટાન્ન મળશે. અહીં ગરીબ મુમાદરને અત્યારે કશું મળવાનું નથી. ” અંદરથી બોલનારે હસીને કહ્યું.

“ શેના મિષ્ટાન્ન ? ”

“ દુધપાક પુરી ત્હમારા વાંસામાં. જાઓ ત્યાં તમારા કાકાઓ ખાસી મહેતી દક્ષણ લઇને ઉભા છે. ”

“ અરે હું રજપુત છું. સાંજ થઇ જવાથી થાકેલો છું માટે ઉધાડો તો ઠીક. ”

“ પણ— ”

“ પણ શું ? ”

“ જરા દૂર જાઓ. ”

“ હ્યો દુર ગયો ઉધાડો. ”

બારણું ઉઘડ્યું તો, અંદર આપણે જોયેલા યોગીરાજનાં દર્શન થયાં. યોગીને તરતજ વિજયસિંહે પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું “ મહારાજ આજની રાત અહીં સુવા દો તો ઠીક બહાર ટહાડ પડે છે અને હું થાકેલો છું. ”

“ પરંતુ ત્હમે ક્યાંથી આવ્યા તે કહો ત્હમે કાણ છો તે જાણ્યા વગર હું કેમ હા કહું, ”

“ ત્હમે હવે હા કે ના કહો તો પણ હું અંદર આવ્યા વગર રહેનાર નથી અને અહીંથી જનાર નથી. ”

“ કેમ ? ”

“ મરજી. ”

“ નહીં જાણ એમ ”

“ હા. ”

“ ત્હમે રજપુત છો ? ”

“ હા. ”

“ હું પણ રજપુત છું ” યોગીરાજે હસીને જવાબ દીધો.

“ ત્હમાં શું ? હું હવે જનાર નથી. ”

“ હું મારીને કહાડીશ. મહેતે નથી લાગતું કે ત્હમે રજપુત છો. ”

કોઈ મુસલમાન તો નથીને. જોજો અમલવતો. ”

“ મુસલમાન ક્યાંથી ! હું હું રજપુત છું. ”

“ રજપુત આવા અવિનીત હોતા નથી. ”

“ પરંતુ હું છું-હું નહોતો ને હવે છું. ”

“ એમ કેમ. ”

“ હવે હું હુટારો છું. ”

“ આ પાસેના જંગલનો કે ! વિજયસિંહના સાથનો હમ્મશ, ”

“ ના હું વિજયસિંહજ છું. ”

“ તો ત્હમે આવા કેમ ? ઠાકોર વિજયસિંહ આવા અવિનીત હોય એમ હું ધારતો નહોતો. ”

“ પરંતુ મહારાજ મ્હાર મન ઠેકણે નથી. મ્હને લુખ લાગી છે. માટે જરા ખાવા દો પછી વાત કરશું. ”

“ એમ ! તો શું ખાશો ? ”

“ અલારે ગમે તે હશે તે ચાલશે, લુખ ન જીએ ત્હાડો ભાત. ”

યોગીરાજે ત્હને અંદર લીધો અને જમણી તરફની એક અડાળીમાં લઇ ગયા અને ત્યાં બેસાડ્યો. યોગીરાજે સ્થામે પડેલો એક પટારો ઉઘાડ્યો અને અંદરથી થોડા વનફળ અને શેકેલા ચણા કાઢી વિજયસિંહને આપ્યા ઘણા આનંદથી વિજયસિંહે તે ખોરાક ખાધો અને પછી બહાર નીકળી પાસેના ઝરણુમાંથી તાજુ, નિર્મલ પાણી પીધું આ પ્રમાણે તૃપ્ત થયા પછી નિરાંતે બેઠો અને તે તે અડાલી નિહાલવા લાગ્યો.

તે અડાલી લંબચોરસ હતી. ત્હની ત્રણ તરફ ભીંતો હતી અને એક બાજુ, જે સ્થામેના મહાદેવ તરફ પડતી હતી તે ઉઘાડી હતી. આ બાજુએથી અંદર પેસતાં જમણા હાથે એક ન્હાની ઝોરડી હતી. તે ઝોરડીમાં કાંધ સરસામાન હોય એમ લાગતું હતું. તે ઝોરડીની સ્થામી બાજુએ એક મ્હોટો લાકડાનો પટારો પડેલો હતો. તે પટારાની પાસે જે ત્રણ કોઠીઓ પડેલી હતી. તે અડાલીની વચ્ચે થોડી કામલીઓ પાથરેલી હતી અને કામલીની પાસે થોડા જુદા જુદા પ્રકારના વાજાંત્રો પડેલાં હતાં.

આ વાજાંત્રો તરફ થોડીવાર જોઇ તે ઉભો થઇ તે વાજાંત્રો પાસે ગયો અને દરેક હાથમાં લઇ તપાસવા લાગ્યો. યોગીરાજે આ જોઇ કહ્યું વિજયસિંહ, એ વાજાંત્રોની ત્હમે તાલીમ તો લીધી હશે ? ”

“ હા. મહારાજ ”

“ તો કાંઈ ગાઓ તો ”

“ જીવી ઇચ્છા ”

વિનયસિંહે શરૂ કર્યું : —

પરદેશી પરધર્મિ રાજ્યે ગુંજરાતે વાસો કરિયો;
સ્વતંત્રતાનો નાશ થતાં, ઝટ રજપુતે મેલો હડીઓ;
રજપુતોનો નાશ કરીને મુસલમાન આવી પેઠા !
દેશ લક્ષ્મિનો નાશ થયો છે ! હાલ ગુર્જરી શા ત્હારા ? !
કુમારપાળની જ્યાં કિર્તિઓ એક અવાજે વખણાતી,
સિદ્ધરાજની કાર્ય ભૂમિની આ પાટણુ તે હતી નગરી;
મૂળરાજની મહાન મહત્તા, ભીમદેવની જે ખ્યાતિ;
જે નગરી વનરાજે સ્થાપિ તે પાટણુની થઈ પડતી.
જ્યાં જ્યાં મંદિરો હું જોતો ત્યાં મસ્જિદો થઈ આજે,
શંખનાદની થતી ગર્જના મુદલાં ત્યાં પોકારે છે !
સુખ રહેલમાં રહેતા લોકો પુત્ર અને પુત્રીઓ સાથ,
ગુલમ ગુજરે તેઓ ઉપર; રૈયતની લુટાયે લાજ !
અદલ ન્યાયનું રાજ્ય હતું જ્યાં આજે પક્ષાપક્ષી,
રાજની મરજી કાયદો વાત કહેવી ત્યાં શી બીજી ?
મરજી મુજબ ધર્મ પાળતા કોઈ નહીં આડે આવ્યું,
તે દિવસને બદલે આજે કુરાન સાટ છે તલવાર !
ખુન્નસ કાં શરીરે ના વ્યાપે નિરખી સઘળું આ, આંખે ?
સ્વતંત્રતા કારણ છે મ્હોડું ઉન્નત જીવન ને કાળે,
વિચાર અને વિવાદ મુકીને હિમ્મતથી લ્યો હતી આરો,
રણક્ષેત્રમાં ઝટ દોડીને “ જય ગુર્જરી ” પોકારો.

—:૦:—

આ પદ શરૂ થયું ત્યારથી અંત સુધી યોગીરાજ એક ટસે અને એક ચિત્તથી સાંભળતા હતા. પદનું દરેકે દરેક વાક્ય તહેમને અસર કરતું હતું એમ તહેમની મુખાકૃતિ કહી આપતી હતી. છેલ્લી કડી ગવાતાં ઝનુનમાં આવી તે ઉમા થયા અને હાથમાં શસ્ત્ર લઈ રણક્ષેત્રે ધાવાને તયાર થયા હોય એમ વર્તન કર્યું. વિનયસિંહ પણ પોતાના ગીતના અંતર્ભાવને અધિન થઈ સૌખ્યવેશમાં તણાણો અને છેલ્લી કડી ગવાઈ રહેતા હાથનું વાજીત્ર ધીરે લઈને સરકી પડ્યું. યોગીરાજની આંખ વિનયસિંહની

આંખ સાથે તારા મૈત્રક કરી સ્થાપ રહી હતી. આ ભાવ હૃદયનામાં થોડા સમય પ્રબલતાને પામ્યો અને મનુષ્યની બીજી ભાવનાઓ જે રીતે ઝનુની બની અસ્ત પામતા દીપની પેઠે શિથિલતા પકડે છે તે રીતે બન્ને આવેશ એકદમ સ્ફુર્ચા અને એકદમ શાંત પામ્યા. આવેશો શાંત પડતાં બન્નેના ચક્ષુઓએ ભાવનાની ટોચે પહોંચતાં જે અશ્રુ બિંદુઓ ઝરે છે તે ઝરાબ્યા અને તેમ થતાં તારા મૈત્રક બ્રષ્ટ થયું.

ચોગીરાજ એકદમ બેસી ગયા અને બોલ્યા ‘ ભાઈ વિનયસિંહ ! ગુર્જરી ભુમિની દશા મહેં પ્રત્યક્ષ નજરે બાળી છે અને તેવીજ દયા આજે ત્હમે આબેહુબ મજ આગળ કહી બતાવી તેથી મહારામાં ‘ માઈ કે મઈ ’ એવી રીતની લાગણી પ્રદીપ થઈ. પરંતુ આપણે હિનભાગ્ય ખરાજ કે આપણી પાસે નથી માણસો કે નથી હથીઆરો, છે તો ખરા પણ તે તદ્દન નકામા જેવાજ સુધરેલી દબના શસ્ત્રો અને અસ્ત્રો શીવાય આપણે શું કરી શકવાના ? ’

વિનયસિંહ ! એ ખરું છે ? પરંતુ તેવા શસ્ત્રો મેળવવા સાફ આપણે યત્ન કરવો જોઈએ જ ને ? ”

‘ હા. યત્નની જરૂર છે. પ્રયત્ન કરે પરમાત્માની પ્રેમ દૃષ્ટિ છે. યત્ન કર્યાથી સઘળું શ્વેતમંદ હિતરે છે. ભાઈ વિનયસિંહ ! શુરવીર રણધીર ! આ ભાવ, તે અત્યારે ત્હારા ગીતમાં સમાયેલો છે તે ભાવથી જો દરેક ગુર્જર પુત્ર પોતાની ભૂમિને સ્વતંત્રતા અપાવવાને ઇચ્છે તો જરૂર ગુર્જરી દેવી પરતંત્રતાથી મુક્ત થાયજ. ભાઈ વિનયસિંહ ! મ્હને પાછલા દિવસો અત્યારે સાંભરી આવે છે અને તે દીવસ સાથે ગુજરાતની આજની સ્થિતિ સરખાવતાં મહારા મનમાં જે ભાવ થાય છે તે હું કહી શકતો નથી. સ્વતંત્રતાને સાફ આપણા પૂર્વજોએ જે કર્યું છે તે જોતાં આપણે હૃદયના પ્રમાણમાં કાંઈ પણ કર્યું નથી એમ કહી શકીએ. ગુજરાતના રજપુત રાજ્યના નાશ વખતે રજપુતોએ તથા ગુર્જર પુત્રોએ બતાવેલી બહાદુરી બેશક વખાણવા જેવી હતી પરંતુ આપણે આપણીજ ભુલના ભોગ થઈ પડ્યા. અંદર અંદરના કલહને કુસંપેજ આપણી માતૃ ભૂમિનું સત્યા નાશ વાળ્યું—”

“ મહારાજ ! મહારા અનુભવ પ્રમાણે મ્હને તો એમજ લાગે છે કે સંસારમાં કંકાસ અને કજીઓ એ ચીજ દરેક સ્થલે હોય છે. અને હૈનું કારણ મનુષ્ય જાતની ઉત્પત્તિ સાથે ધર્મ્યાની ઉત્પત્તિ છે એમ હું માનું છું. ”

“ નહીજ. વિનયસિંહ ! નહીજ. આપણે જો નહાના બાળકના અં-
તઃકરણની પૂર્ણ પરીક્ષા કરીશું તો તરતજ માલુમ પડશે કે ત્હેનામાં વા-
ત્સલ્યતા અને બાલકીય શુદ્ધતા છે. તે વાત્સલ્યતા અને શુદ્ધતાનું છેદન
સમય જતાં કુસંગતિને લીધેજ થાય છે તે છેદન ના થાય તે સાર જો
યત્ન કરાય તો જગતના દરેક મનુષ્યમાં વાત્સલ્ય અને બાલકીય શુદ્ધતા
ઉચ્ચ પ્રકારે રહે અને તેમ રહેતા આખી અવનિમાં આનંદ આનંદ
વ્યાપિ રહે ”

“ મન્ય યોગીરાજ ! આપે ખરેખર ! ખુબ અનુભવ મેળવ્યો લાગે
છે. આપના શબ્દો અક્ષરશઃ ! સત્યજ છે. ”

“ ભાઈ ! મનુષ્ય પરીક્ષા કરવી તે દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે અને
તે પરીક્ષા કરવાથીજ સંસારનો અનુભવ મળે છે મનુષ્ય પરીક્ષા કરતાં
ઘણા વિદ્ન આવે છે અને તે વિદ્નો જો આપણે વટાવી શકતા નથી તો
નાસીપાસ થવું નહી જોઈએ મનુષ્ય પરીક્ષા કરતાં મ્હોટામ્હ નહાનામ્હનો
સંવાદ કોઈ દી વચ્ચે લાવવો જોઈએ નહી મ્હોટા સાથે મ્હોટા થવું અને
બાલક સાથે બાલક થવું આથીજ સર્વાંશે મનુષ્ય પરીક્ષા થઈ શકશે ”

“ વિનયસિંહે ફરીથી પોતાનું વાજીત્ર લીધું અને યોગીરાજને કહ્યું
મ્હારાજ આપ મનુષ્ય જીવનના અભ્યાસી છો તેથી કાંઈ તે વિશે અનુભવ
મળે એવી એકાદ ચીજ સંભળાવો. ”

“ જેવી ઇચ્છા ” યોગીરાજે સતારના સુરથી શરૂ કર્યું !

(પદ.)

જાણે ઘણા જનો...રે...આ જગતની માયા ખો...ટી

બ્રમણાથી જગત બધું સા...ચું

માનવ કયાં ભમે ભૂલમાં...રે...નથી કાંઈ ખો...ટું

એ બધું સાચું છે...સા...ચું

છે જીંદગી ઝરરે માનવીએ બધી ઉ...પાધી મને એ...

ઉપાધી મને એ ઉપાધી

અમૃતની કુખિ આ ભરે...લી મિષ્ટ સ્વાદિ...તને

મિષ્ટ સ્વાદ છે તે મ્હારો

જંગ છે જીવનરે પડ્યારિની સાથે લડવું લડ્યા પછી

હારીને પડવાનું

સઘલા પડરિ ત્હમારા...રે મનથી કલ્પિત ને મનના

બધા ભ્રમે

જાંદગી છે વૃધારે, કર્મના કેદી બધા લોકો નસીબમાં
 લખાયેલુંજ થાશે
 નકદિ ધારવું જીવન વૃથા પણ કર્મ તણી કસોટીજ મહોટી
 નસિબ જેવું કાંઈ નથી લાં...

વાવો તહેવું લણુશો...રે તહમારા કર્મો તણા ફલ મીઠાં:--

વિજયસિંહ બોલી ઉઠ્યો ' ધન્ય યોગીરાજ ! ધન્ય આપે ! મનુ-
 જ્યને વર્તન કરવા યોગ્ય શ્રેષ્ઠ માર્ગ-- ' તહમારું કર્મ કરો અને તહેના ફળ
 તહમને મલશે '---તે માર્ગ ઘણીજ સારી રીતે બતાવ્યો "

" બાધ વિજયસિંહ ! ' જગતમાં માયા છે-બ્રમણ છે ' ' જા-
 ંદગી ઝેર જેવી છે ' ' તે સઘલી મિથ્યા ઉપાધી છે ' ' વલી પડરીપુ
 સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે તહેમાં આપણે શાવવાના નથી, ' ' જાંદગી વૃથા
 છે, ' ' આપણે કર્મના કેદી છીએ, ' અહાલી રીતના વિચિત્ર વિચારો
 આપણામાં બાલપણના સમયે આસપાસના જનો ઠસાવે છે. આહાને લીધે
 આપણે તદ્દન નસીબ ઉપરજ સઘળું મુકીએ છીએ અને આ આતંદમંચ
 જગત્તે અસાર સંસાર સમજીએ છીએ. બાધ ! સંસારમાં સાર કેમ
 નથી ! સુખ ક્યાં નથી ! આ જીવન તે અમૃતની કુપ્પિ છે. ખરા હૃદયથી
 જીવન ગાલગાની ઇચ્છા હશે તો જાંદગી ખરેખરી સ્વાદિષ્ટ લાગશે. તત્ત્વવે-
 ત્તાઓ ' આપણે પડરિપુ સાથે લહડવાનું છે ' એમ કહે છે પરંતુ બાધી
 કામ, ક્રોધ, મોહ, મત્સર, લોભ, અહંકાર, એ સઘળું નવરા બેઠેલાં તત્ત્વ
 વેતાઓથી મનના ભાગ પડાયલા છે; અને તેજ ખરેખરા જામ છે એમ
 ધારવાથીજ આપણું શ્રેયઃ થવાનું. આપણે બધું કરી શકીએ છીએ: નસી-
 બ જેવી ચીજ છેજ નહી. આપણા કર્મની કસોટી અંહી થવાની છે
 તેથી આપણે કાંચનરૂપ જીવન ગાળવા યત્ન કરી, સંસારને આપણી કસો-
 ટી જેવાદેવી અને આપણે નિઃસ્પૃહિ બની, નવરા તત્ત્વવેતાઓના ભાગ
 વિભાગ તરફ દૃષ્ટિ નહી નાખી સંસાર સલ છે, સંસાર સાર છે, સંસાર
 તેજ સુખ છે, આતંદ છે એમ માની આપણું કર્તવ્ય કરી જગત્ જનોને
 શુદ્ધ જીવન દર્શાવવું તે આપણો ધર્મ છે "

" ધન્ય મહારાજ ' આપે આ શિક્ષા સરસ આપી આપના
 આ અનુભવ સિદ્ધાંતોથી આપના પૂર્વાશ્રમનો ઇતિહાસ જાણવા ઇચ્છા
 થાય છે. "

" વિજયસિંહ ! કૃપા કરી તે પુછશો મા ! સમય આવે આપણે
 સારો સંબંધ હશે તો બધી ખબર પડશે. જ્યાં સુધી હું પોતે કાણુ હતો,

કેવો હતો, અને હું કોણ છું તે કહેવાની મહારી ઇચ્છા નથી. સાં સુધી કોઈએ પણ મને પૂછવું નહીં એમ મહારી ઇચ્છા છે. ”

“ હશે. મહારાજ આપ બીજી કોઈ ચીજ સંભળાવો ”

“ જે આકાંક્ષા હોય તો સાંભળો હું જે ચીજ ગાઉં તે એક સમૃદ્ધિવાન જન જે અરણ્યવાસી થઈ વૈરાગ્યવસ્થા ભોગવવાં ત્યાગી અને-લો હતો તેના વિષે છે. ”

“ ઠીક મહારાજ સંભળાવો.

“તે મનુષ્ય પોતાની ગત મહત્તાને કહે છે:—

(પદ.)

ક્ષણ બંશુર છે તું મોટાઈ ન ગયું મહારં કંઈ ખોવાયો,
જંગલ મહારે શું ખોટું છે ? સરખા વનને મહેલ હુંથી—ટક.

વસતો પહેલા કૃત્રિમ મહેલે, કુદરતી મહેલે હાલ વસું.

કૃત્રિમ મહેલે હતી ઇર્ષ્યા બહુ સ્થાન હતું તે કળ્યાણું—ક્ષણ.

ખોલો ભપકો ત્યાં રે'તો બહુ, માન હતું સઘળું પોણું,

મોડે ખોલે સઘળા હાજી સત્તા જ્યારે મુજ સખલી—ક્ષણ.

ઇર્ષ્યા નહીં દેખુ હું અહીંયા, વાસ નહીં કળ્યાણો છે,

ચૈભવ કાંઈ દીસે નહીં જ્યાં તો પોણું શું જોવાનું છે ?—ક્ષણ.

હાજી બદલે કડવું, હિતકર કહેતા શું ડરવાનું છે ?

છત્ર ખરૂં મહારૂં આકાંક્ષે નિત્ય અને વળી વ્યાપ્તજ જે—ક્ષણ.

છત્ર હતું ત્યાં કપડનું જે ટુંક મુદતમાં ફાટી જતું.

કૃત્રિમ મહેલે હતું સુખ સઘળું બીજરૂપે અહીં દેખુ છું.—ક્ષણ.

કાયા ત્યજીને દેહે બીજી, આત્મ વસતો બીજી રૂપમાં,

તેવી રીતે મહારા સુખો રૂપો ધરતા તદ્દન તવા, ક્ષણ.

વિનયસિંહ:—“ તાહ ! યોગીરાજ અરણ્ય અને મહેલને આખેહુબ રીતે આપ સરખાવો છો.

યોગીરાજ:—ભાઈ ! સંતોષ હોય છે તો સર્વદા સઘળે ઠેકાણે સુખ જ હોય છે. દરેક સ્થાન એકજ સરખા આનંદમય ભાસે છે. કૃત્રિમ મહેલ કરતાં આ મહેલમાં આત્માનું શ્રેય ! કરવા સાર ધણી સગવડ મળી શકે એમ છે. આપણા આત્માને પરમાત્મા સંગે જોડવો તે આપણા આત્માની મહત્તા કાંક્ષા હોય છે. માટે સંસારમાં આત્માને આત્મા સંગે જોડતા શીખી પરમાત્મા સંગે સિન્ન થવા યત્ન કરવો જોઈએ.”

વિનયસિંહ:—મહારાજ ! આત્માને આત્મા સાથે જોડવાને સંસારમાં

રહીને શી રીતે બની શકે?

યોગીરાજ--ભાઈ મિત્રતા તે સર્વ જગતના મનુષ્યને આત્મા આત્મા સાથે કેમ જોડે તે સિખવાડે છે શુદ્ધ સુહૃદ્યતા તેજ ખરી મિત્રતા છે. સાંભળ:-

(પદ)

સંસારના ખોટા વિદ્યાસે મધુરતા તું શું જુએ ?
 ખુશીથી ચ્હાઈ વિષ ખ્યાલો અમૃતને તું ક્યાં ખુએ ?
 પકવાનના ફલ ભોગવે તું જ્યાં સુધી જીભપર રહે,
 ટકતું નથી તે સર્વદા પણ મિષ્ટ તું ત્હેને કહે !
 વિલાસને વૈભવ બધા દોષ દિન જ્યારે લાગશે
 ચ્હાએલ જે પહેલા હતા ત્હેને પછી ધીક્કારશે;
 ક્ષણ ભંગુર જે સધલુ દીસે તો દુનીઆમાં શું નથી
 વસતિજ એહેવી ચીજ કાંઈ જે રહે સ્થાય થઈ ?
 ના ! ના ! નહિ એહેવું કશું સ્થાયિજ ચિજ છે મિત્રતા
 જેથી જગતમાં સમપણું ને દૂર થાતિ બિન્નતા.
 મિત્રાઈમાં વાસો કરે ઉન્નત હૃદયના વાસિનો
 આનંદનો કલ્પોલને સુહૃદય કેરી ઉચ્ચતા;
 ભંડાર ત્હેનો ટુંક છે તેથીજ ત્હેની શ્રેષ્ઠતા
 ગણવી નહી પણ ભાગ્યહિન છે જન ઘણા
 જેનેજ તે ચ્હાતિ નથી અધિકાર ત્હેનો નહિ ગણી.
 મુશ્કેલી ત્હેની પ્રાપ્તિમાં તેથીજ ત્હેની શ્રેષ્ઠતા,
 સૃષ્ટિમાં છે અચલતા મિત્રાઈ કેરા પાઠમાં;
 તે પાઠના સંગાથથી માનવ તણી છે ઐક્યતા;
 ઐક્યની વૃદ્ધિ થતા આત્મા બધા જોડાય છે,
 આત્મા તણુ મેલન થતાં પરમાત્મને પહોંચાય છે.
 નિર્વાણની પ્રાપ્તિજ મ્હોટી જન જીવની વાંછના,
 તે વાંછનાની પૂર્ણતાતું મૂળ છે આ મિત્રતા;—સંસાર.

વિજયસિંહે આ પદ પુર થતાં યોગીરાજને અભિનંદન આપતાં જ-
 ણાવ્યું કે યોગીરાજે ઘણોજ સારો અભ્યાસ—મનુષ્ય જીવન તથા માનવ
 પરીક્ષાનો કરેલો છે. ત્હેના જવાબમાં યોગીરાજે કહ્યું:—“ તે અભ્યાસ
 મ્હું મહારાથી બનતો કર્યો છે અને તે અભ્યાસ મહારા પછીના
 મનુષ્યો કરે એવી મહારી ઈચ્છા છે. વિજયસિંહ હવે રાત્રિ ઘણી ગઈ

છે માટે આરામ લેવાનો વિચાર થાય તો આરામ લો. :

વિનયસિંહને જો કે હજી પણ વધારે સાંભળવાની ઇચ્છા હતી પરંતુ યોગીરાજનીજ ઇચ્છા આરામ લેવાની દેખી તે બાબત હા પાડી, બન્ને જણ કામલીઓ ઉપર પોઢયા અને ઘસઘસાટ ઉઠ્યા.

પ્રભાતમાં વિનયસિંહ જાગ્યો તે વખતે યોગીરાજ જાગેલા હતા અને પોતાના નિત્ય કર્મ કરતા હતા. આ કર્મોની પૂર્ણતા થયા બાદ વિનયસિંહે યોગીરાજ પાસેથી રજા લીધી અને પોતાના આશ્રમે ગયો.

આ દીવસ પછી બન્નેના વચ્ચેનો પરિચય વધ્યો અને અંતે તે એટલે સુધી વધ્યો કે વિનયસિંહ યોગીરાજના મંદિરેજ પોતાનો ઘણો વખત ગાળતો.

પ્રકરણ ૧૮.

અલકામાં.

વિયોગીને વિપરીત વસંત રતુના દીવસનું બહાણું વાયું છે ગંબીર ભોગાવતી નદીએ અત્યારે ખરેખરી ગંબીરાર્ધ પકડી છે. મંદમંદ વાયુની શીતળ લહરીઓ સરીતાને કિનારે રહેતા અથવા કિનારા ઉપરના લોકોને આનંદ આપે છે. સૂર્યોદય થતાં-આ ભુમીમાં અંધકારનો નાશ થતાં સ્થળ રમણીય લાગે છે, સ્થામે પર્વતની હારો મેઘમાલાની માફક કિંવા વનના હાથીઓના યુથની માફક શ્યામ રંગી બની જાય તે સુલકને શ્યામ સાડી ઓગાડતો હોય તેમ ભાસે છે.

સૂર્યોદય થતાં આપણા પ્રકરણને સ્થળે પક્ષીઓનો કિલકિલાટ બહુ નથી. નદીના કિનારે ઝાડો નહીં હોવાથી--જો કે ભોગાવતી નદી ઘણા બાગે ફલદ્રુપ પ્રદેશમાં વહે છે પરંતુ આ સ્થળે વૃક્ષ ઘટાઓ નથી એમજ નહીં કિંતુ કિંચિત કિંચિત તરૂઓનો પણ અભાવ છે.

અત્યારે આ સ્થળે એક મનુષ્ય ઉભેલો છે. ત્હેની મુખાકૃતી જોતાં ત્હેની ઉંમર આશરે ૫૫ વર્ષની લાગે છે. ત્હેનો ચહેરો ગંબીર છે અને વિચાર ગ્રસ્ત હોય તેમ લાગે છે. થોડીવાર સુધી તે ઉભો રહ્યો. થોડીવાર સુધી ત્હેણે આમથી તેમ ફેરા માર્યાં. અને અંતે થાકીને આસપાસ જોઈને, એક શીલા ઉપર પોતાનું આસન લીધું અને બેસ્યો !—

“ યા અલ્લાહ ! પરવરદીગાર ! મહારી ક્યાં ભુલ થઇ કે મહેં એ કાફરને વેચાતો લઇ બાદશાહની હજુરમાં મોકલ્યો. કમબખ્ત ! ખોળે ! જેનું કામ શું ? જનનાની ત્હેનાતા તે જનનાની ત્હેનાત કરતાં જેનો હુયો નીકળતો હતો. જેને નફ્ટ હુંડીઓની ખુશામત કરવી પડતી હતી જેને અડધા દીવસ ભુખ્યા રહેવું પડતું હતું, તે આજ મહારાજનો કરતો કારવતો થઇ પડ્યો. એ પણ આશ્ચર્યજન ! જે નફ્ટ હુંડાને ખંખાત હુંડતી વખતે રોકડા એક હજાર દીનાર આપીને ખરીદ કરેલો તે હજાર દીનારી આજ હિંદુસ્તાનના શાહને હથેલીમાં નયવે છે તે ઓછી હીકમત !

“ કુદરત ! કુદરત ! ! તું કરે તે કોઇ નહીં કરી શકે ! યા તો કિસમત ! ત્હારીજ ખુશી ઓર છે ! તું રાજનો રંક અને રંકનો રાય એક ક્ષણમાં બનાવે છે. ત્હેનો દાખલો આજ મોજુદ થયો. અલદખ્ખાં ! તારીજ ભુલ ત્હેને નડે છે. હરામખદો નફ્ટ ! હજાર દીનારી ! પોતાની ખુશસુરતીથી પાદશાનો માનીતો બન્યો. જમણો હાથ અને મુઠનો વાળ બન્યો. અને અલદખ્ખાં, જેણે હજારો ઉપર હુકમ કર્યા, લાખોનું લશ્કર દોર્યું, કરોડોનાં કામ કર્યા તે અલદખ્ખાં, આજે નિર્ધન અવસ્થામાં-અથવા કંગાલ અવસ્થામાં પોતાના દેહની સલામતીનો શક ધરી, આખર બચાવવા અમીરી મુકી ફકીરી હાલમાં બચ્ચા કરે છે ! બ્યારથી તે હુંડો બાદશાહની ખીજમતમાં રહી દેવગઢ મ્હડાઇ કરવાની અનુમતી લઇ ગયો અને 'રાજ કરણની બેઠીને લાવી બાદશાહ પાસે રજુ કરી ખીજરખાં સાથે નિકાહ પઢાવ્યા ત્યારથી ત્હેના માન વધ્યા, બેગમ સાહેબનો માનીતો થયો અને બાદશાહનો જીગર બન્યો, અને શાહખદાનો તથા ખુશામતીયાઓનો ચરમેનૂર થઇ પડ્યો. શાહખદો તેના ઉપર આફરીન થઇ ગયો.

“ ખીજરખાં ! શાહખદા ! ! તું છેતરાયો. અલદખ્ખાંની માફક તું પણ તે કુતરાના કપડે ઝપટાયો. તું મળ્યો હતો કે તે ત્હારો દીલોગ્ગન દોસ્ત છે. પરંતુ કાફર કાફુર-જેને શાહે નાયબ મલેકકાફુર નામ આપી મલેકોને લજવ્યા તે કપટ કુશળ, નીમક હરામી, કાફર કાફુર તેવો કેમ બને ? તેજ ભુલુ હરામી, નાપક ચડાળ આજ ત્હેને નશીયત કરાવવા તૈયાર થયો. શાહખદા ! ત્હેને તો વાંકમાં લીધો ત્હેમાં વખતે ત્હેનું કાંઇ વળશે નહીં પરંતુ આ ગરીબ અલદખ્ખાંને, ઘરડી ઉમરે ફસાવનાર નાપાક દોઝખમાં જરૂર જશે. અરે ! ત્હેનું જે થવાનું હોય તે થાય પરંતુ ત્હેમાં અલદખ્ખાંનો શો વાંક ! કે ત્હેને આવું અણુપટતું સહન કરવું પડે ? શું

અલદખાં એ બાદશાહને ગુજરાતનું રાજ્ય આપ્યું તેથી તહેનો ગુન્હો કર્યો, શું જહેણે નાયબ મલેક કાપુરને વેચાતો લીધો તહેમાં વાંક ગણાયો ? શું કરણની ગાદી અપાવી તહેમાં કસુર કરી ? શું પેલી હુરમ, તે લુણ્હરામી છુટી—કરણની રાણી—ને મોકલી તહેમાં મહારી મૂર્ખાઈ ગણાઈ ? કે શું ? તહેનો કશો ખુલાસો થતો નથી. જો ગુજરાતનું સાર કરવાની ઇચ્છા, ગુજરાતીઓને હક આપવાની ઇચ્છા, અને હિંદુ મુસલમાન ને એક ન્યાયથી જોવા તહેમાં કાંઈ ગુન્હો હોય તો તહેનો હું ગુન્હેગાર ખરોજ. જો દ્રઢ મનથી અને એક નિષ્ઠાથી કરેલી રાજ્ય શેવામાં રાજ્ય દ્રોહ હોય, તો હું રાજ્ય દ્રોહી ખરોજ, જો ગુજરાતનું રાજ્ય આબાદ બનાવવાનો યત્ન તહેમાં શહેનશાહતની પાયમાલી હોય તો તે પાયમાલી કરનાર હું ખરો !

“અલદખાનો વાંક શો ? અલદખાનો ભોગ આપવાનું કારણ ? તે તો તહેમનો નાયબ મલેક કાપુર જણે. પણ તોહમત શાં ? એક—શાહની જીંદગી લેવાનો ઇરાદો. અગર તહેની કોશીશમાં ભાગ લીધો. બીજુ ગુજરાતમાંથી દોલત છુટી ગજવાં તર કરવાનું ત્રીજુ ગુજરાતના સુલતાન થવાનો ઇરાદો કરવાનું ચોથું કશું નહીં.

“ તોહમત પહેલું કેવું નજીવું છે ? શાહની જીંદગી લેવાનું પ્રયોજન શું ? અગર તહેની જીંદગી જાય તહેમાં મહને લાભ શો ? હું નીમકહરામી બની બીજાઓને મદદ આપી શાહનો જીવ લેવડાવું તો મહને કાંઈ નફો છે. ? શાહે આટલો મહડાવી ગુજરાતના સુખાની માનવંત યદી આપી તે હિપકાર શું અલદખાં વીસરી જશે ? શાહની મમતા માયા શું મુદ્દય વગરતી થઈ પડશે ? અને શું આટલા ઘડપણમાં ખુદાનું નામ લેવું મુકી અલદખાં થોડા દીવસ સાર—થોડા સંતોષ સાર—શાહનું કાંટલું કહાડવા કપટ કરે તે સંભવિત છે. ?

“ ગુજરાતમાં પૈસો છે તે વાત બીન તકરારી છે. અને જુદમથી અને અન્યાયથી જોટલી દોલત છુટવી હોય તેટલી છુટી શકવામાં કાંઈ વાર થાય એમ નથી. પરંતુ અલદખાં કોઈ પણ દીવસ પોતાના નિશ્ચયથી ડો એ અસંભવીત છે. હું પહેલેથીજ જાણુતો હતો કે શાહ વહેમી છે. તહેણે કરેલાં કુકર્મો મહને યાદ છે અને તેવાજ કુકર્મો બીજા કરશે એમ તહેના મનમાં કેમ ના હોય ? ગુજરાતના દોઢ કામેલ અને કાયદો જાણનાર છે, તર્ક દોડાવવામાં કુશળ છે; તેથી તેઓને ઘણુંજ કામ પડે તોજ નજરાણું આપે છે. નહીં તો કશું નહીં ? આવકાર દેનારા આબાદ છે પરંતુ જ્યારે દમડી ખરચવાની વાત આવે ત્યાં તેઓ અચકાય છે. આ વા-

તે શાહને ખબર ક્યાંથી ? તે લોક વાયકા બંધે કે ગુજરાતમાં કાચું સો-
નું પાકે છે, અને દોલત ઘેર ઘેર છત્રકાય છે. પરંતુ જ્યાં ન્યાયથી
પૈસો રાખ્યને લેવો હોય છે, ત્યાં દોલત ભેગી થતી નથી એ શાહ બંધુત
હોય એમ લાગતું નથી. આથીજ શહ અલદખાને ગુલમી અને દોલતમંદ
ધારતા હશે કે અલદખાં ભભકાખંધ રહેનાર અને આનંદમાં દીવસ ગુજ
રનાર ગુલમી હોય તો તહેમનો નાયબ મલેક કાફુર અનહદ ગુલમી હોવો
જોઈએ. પરંતુ કાફુર તો ચક્ષુનેતર તેથી શું કહી શકાય ?

“ ગુજરાતનું સ્વતંત્ર રાજ્ય કરવાથી અલદખાંને શો ફાયદો કે
સુલતાન બની તહેને શું વધારે મળવાનું ? અલદખાં સ્વતંત્ર નથી ? ના !
શી બાબત ? કારણ કે તહેનો ઉપરી શાહ છે, અને તહેનો કારભારીઓ
પણ ઉપરીપણ જતાવવા દાવો રાખે છે આટલીજ પરતંત્રતા. નહીતો કે
સ્વતંત્રજ છે. આ અલદખાં શા માટે વીસરી નહ, લુલુકરામી થઈ,
લોકની દૃષ્ટીમાં અને ભવિષ્યના તવારીખ લખનારાઓની નજરમાં હમેશ
માટે શા સાફ ગુન્હેગાર બને ? ગુજરાતમાં ગમે તેટલી દોલત હોય, રાજ્ય
સ્થાપવાથી ગમે તેટલી સત્તા આવતી હોય તોપણ તે કેટલા દીવસ
સાફ ? અલદખાંને ક્યાં વધુ જીવતું છે કે તહેને પંચાતી હોય અગર જો
તહેને વધારે જીવવાની આશા હોય-અને તે આશા દરેક જણને હોય છેજ
તોપણ શું દોલત, સત્તા અને વૈભવ કબરમાં સાથે આવશે ? નહીજ !
કદી નહીં.

“ અલદખાં ઉપર તોહમત મુકાયાં ! અને શાહનો હુકમ નીકળ્યો
કે અલદખાંએ ખીજરખાંને જીવ લેવાને ઉશ્કેર્યો અગર પોતે જાતે કો-
શેશ કરી, ગુજરાતના દોલતવાળા મનુષ્યોના ઉપર ગુલમ કરી, દોલત લુંટી
લીધી અને ગુજરાતમાં શાહના રક્ષામાં ખેદીલી ફેલાવી પોતે સુલતાન થવા
ધરાદો રાખ્યો એ બાબત તહેને ખોટી છે એમ સાબીત કરી આપવું !
આ સઘળું સી રીતે સાબીત થાય. સાબીત કરવાનું કોણે ? જે ફરીઆદ
કરે તહેણે સાબીત કરી આપવું જોઈએ કે અલદખાંએ ગુન્હો કરેલો છે
અને પછી જો અલદખાં ગુન્હેગાર માલુમ પડેતો બચાવનો પુરાવો
લેતો જોઈએ પરંતુ આતો ફરીઆદી કહે છેકે અલદખાં ગુન્હેગાર-કાજીજી
કહે છે ‘ હા ગુન્હેગાર ’ બાદશાહ કહે ‘ કાજીજી બરોબર કહે છે ’ ના-
યબ મલેક કાફુર કહે ‘ જીહનુર અલદખાં ગુન્હેગાર ’ બસ આ પુરાવો
અને સાબીતી ગુન્હો કરનારને કહેવું કે તું ગુન્હેગાર છું એટલે તે ગુન્હેગાર
છે ! આ ન્યાય ક્યાંનો ? હિંદુસ્તાનનો !

“ અરેઅર ! અદ્વૈત ઇન્સાફનો નમુનો જોવો હોય તો હમારા શાહનો અને ત્હેના સલાહકાર કાફરનો જુઓ. કાફરની કાફર બુદ્ધિજ્ઞ આ સધળા ઉત્પાતનુ કારણ છે કાફરના ઉપર દરેક અમીર ઉમરાવ નારાજ છે અને ત્હેના તરફ ધીક્કારથી જુએ છે તે કાફર કાફર સારી પેઠે જાણે છે. અને કાફરનો ઇરાદો જો કે તે તદ્દન છુપો છે—જો કે કાફર જાણે છે કે કોઈ જાણતા નથી પરંતુ તે સધળા જાણે છે ત્હેનો ઇરાદો શાહની પછી અગર શાહને ઠાર કરી તખ્ત નશીન થવાનો છે.

“ જો કોઈ કાફર રહામે આરોપ મુકે તો રહામાવાળાએ સાબીત કરી આપવું પડે કે કાફર ગુન્હેગાર છે અને કદી ગુન્હો સાબીત કરી આપી શકે નહીં તો ત્હેને શીક્ષા થાય. કદી કાફર કોઈના ઉપર તોહમત મુકે તો તોહમતદારે સાબીત કરી આપવું કે તે ગુન્હેગાર નથી. આ પ્રમાણેનો ન્યાય ખુદ બાદશાહ કરે છે તો પછી અદ્વૈતોમાં એવા ન્યાય કેમ નહીં થતા હોય ! અને આ અલફખાંને અંતે ગુન્હેગાર ઠરવું પડશે.

“ અંધેર ! સધળે અંધેર છે એમેરના અંધેરમાં કોઈ દેખતું નથી આ અંધેરનો અંત શો ? અંત એજ આવશે કે કાફર બાદશાહને ગમે તેમ ઉધું ચતુ સમજાવી, પાસેના ગાદી વારસોનાં ખુન કરાવી, પોતે નિશ્ચિંત બેસી, લાગ હોયતો શાહનું પણ ખુન કરી તખ્ત ઉપર બેસશે. આજ ત્હેનો મુખ્ય મુદ્દો છે એમ મહાર ધારવું છે.

“ જ્યાં જ્યાં રાજ્યોમાં લોભને લીધે ખટપટો ઉભી થાય છે ત્યાં ત્યાં તે રાજ્યોની પાયમાલી અવશ્ય છેજ. સત્તાજ સર્વ અનર્થનું મૂળ છે. આકસ્મિક સત્તાને સાફ ધણા એક રાજ્ય યુત્રોએ પિતૃ હલા કરી છે. અનેક રાજ્ય કુટુંબો સત્તાને સાફ આ જગતમાંથી હતા નહતા થઇ ગયા છે તે દરેકની પડતીનું મુખ્ય કારણ રાજ્ય લાલસાજ છે.

ખીજરખાં ઉપરનું તહોમત ખોટું નહીજ હોય એમ મહાર માનવું છે. બાપ તેવા બેટા અને તુખમે તાસીર તેજ હશે ? અલ્લાહીને ક્યાં સારી દાનતથી રાજ્ય મેળવ્યું છે. દક્ષીણ દેશ લુંટી, ઉજ્જડ કરી, પૈસો ભેગો કરી લશ્કરને પોતાના પક્ષમાં લઇ નિર્દોષ કાકાનું તે ચંડાલે કેનું કમકમાટી ભરેલું ખુન કર્યું ! તે વાત સંભારતાજ મહારા રોમે રોમ ઉભા થાય છે અને અતઃકરણ ત્રાસે છે.

“ અલ્લાહીને જલ્લાલુદ્દીન ફીરોઝને માર્યો—દગાથી માર્યો. તે વાત બાબુ પર મુકીએ તો તે શીવાય પણ કેટલાં કુકર્મો ત્હેણે કર્યા છે. મહને સાંભરે છે કે જલ્લાલુદ્દીન કેવા નરમ સ્વભાવનો, ક્યાણું અને શાંત જુ-

જુનો હતો. તેના વખતનું પ્રજનું સુખ અને તેનો ઇન્સાર તે હજુ પણ મહારી સ્મરણ શક્તિમાં રમી રહેલો છે. તે સર્વ ધર્મને સરખા ગણતો હતો. આ વાત સૌ મનુષ્યો જાણે છે. અને તેના નામેજ સર્વ ધર્મના લોકો માનની લાગણીથી જુએ છે. અદ્વાઈતીન લગાઈતો શોખી, ફર, દગાખાન, હઠીલો વ્યસની અને ધર્મજનુની છે તે વાત પણ સઘળા જાણે છે. મહને હજુ પણ અદ્વાઈતીનના ખુતની હકીકત સાંભરે છે અને તે સંભારતાં કમકમાડી ઉપજે છે. તે અશક્ત ડોસાની વિશ્વાસ ભરી મુલાકાત, અદ્વાઈતીનનો ઢાંગ અને બાદશાહનાં લાડ. તે સાથે અદ્વાઈતીનના કપડી બોલ અને નમ્રતા, અને તેજ વખત પાછળથી બાદશાહના ઉપર ઘા અને શાહનું બચવું, અને બચતાં તેનો પ્રાણાન્ત- આ સઘળું હજી સુધી મહને વીસરતું નથી. બાદશાહને મારી અદ્વાઈતીને શાહજાદાની કેવી ખુરી હાલત કરી ? મુલતાનના ઘેરા વખતે હું હાજર હતો ત્યાં આગળની લોકોની અરજ અને શાહજાદાને બચાવવાનું અદ્વાઈતીનનું વચન હજુ પણ મને યાદ છે. તેણે તે વખતે લીધેલી કસમોં અચારે હું સાંભળતો હોઉં એમ લાગે છે.

“ આ પછી શાહજાદાઓ અરકલીખાં અને કંદરખાં અને બેગમ સાહેબ એ ત્રણેને કેવી રીતે દુઃખી કર્યા ! શાહજાદાઓની આંખો ફેડાવી અને થોડો સમય તેમને તેજ અવસ્થામાં રીખાવી અને તેમને દાર માર્યા તે બનાવ હજુ પણ મહને યથરાવે છે. બેગમ સાહેબની એકાંત કેદ અને લોકોનાં મહેણાં તે પણ હજુ હું વિસરતો નથી.

“ આ સઘળા પાપોનો બદલો શાહને કેમ મળતો નહીં હોય ? અને આથીજ તેની જુદી બ્રહ્મ થતાં કાકુરની સલાહ કેમ તે નહીં માનતો હોય ?

‘ખિજરખાં હવે બચવો મુશ્કેલ છે. તે બીયારો એવો પુરાવો શી રીતે આપી શકે કે તેણે બાદશાહને મારવાનો ઇરાદો કદી પણ કર્યો નહોતો. અરો સારી આલમમાં એવું એક પણ માણસ નહીં હોય કે તે એની જાતનો પુરાવો આપી શકે, આ સઘળાનો અંત એજ આવશે કે તે દુષ્ટ કાકુર કાકુર શાહજાદાને ફસાવશે અને વખતે જો તેનાથી બની શકશે તો તેના જાનને પણ જોખમમાં નાંખી ગાદી ઉપર આવવાનો પોતાનો માર્ગ મોકળો કરવાને તે પાછી પાની કરશે નહીં.

અલક્ષખાં ! જો ખિજરખાંના ઉપર શુન્દો સાબીત થશે તો ત્હારા બાર વાગ્યા સમજજો, ત્હારે બાણું સંભાળવાનું છે. વખતે ખિજરખાં બાજ

તોંપણ તંહારો જન જોખમમાં છે એ બાબત કાંઈપણ શંકા ધરવાનું કારણ નથી.

“બાદશાહે મલેક હુસેનની થોડા વખત સાર અલદખાંની જગ્યાએ નીમણાક કરેલી છે એટલે તેનો અર્થ એજ સમજવાનો કે તેને નોકરીમાંથી દૂર કર્યો છે; અલદખાં ! ત્હને બાદશાહ શો હુકમ આપે છે. મારે ત્હમારી જગેનો કુત્ર મુખત્યાર નાખ્ય મલેક હુસેનને સોંપી દેવો. અને ત્હમારે ત્હમારો કુત્ર પુરાવો લઈ દિલ્હી આવવું અગર કમાલુદ્દીન આવે ત્હને રૂબરૂમાં પુરાવો આપવો. પંતે તરફથી ભોગ છે. જો દીલ્હી જશે તો ત્યાં શો અંત આવનાર છે તે જાણેવો છે અને કમાલુદ્દીનને પણ ખરાબર સમજાવી મોકલેવો હોવો જોઈએ જેથી તેની તરફથી પણ ખરાબ ન્યાય મેળવવાની આશા ફાકટજ રાખવી.

“ તો હવે કરવું શું ? શું રાજ્ય છોડી ચાલ્યા જવું ? તેવો હીચકારો માર્ગ અલદખાં કદી પણ પકડશે નહીં. અલદખાં—આ હતભાગ્ય અલદખાં પોતાનો ખતો યત્ન કરશે અને રાજ્યના ન્યાયાધીશથી ગુન્હેગાર ઠરશે તો પોતાની શીક્ષા જરૂર ભોગવશે. આ અલદખાં જેના હુકારે હજારો મનુષ્ય થર થર ધ્રુજતા, જેના અવાજે લાખો નોકરો સ્હામા આવી ઉભા રહેતા તેની આ શી દશા ? જે ગુજરાતનો સુખો અનેક જાતની પ્રેમ ઉપર સર્વે જાતના હક ભોગવતો હતો તે સુખો આજ પુરાવો શોધતો બુખ્યો અને તરસ્યો ઠામ ઠામ રખડે એ શું બોધું દયાનનક છે. ખુદા ! ખુદા ! તું કરે તે ખરૂં !

“ હશે જે થવાનું—પણ આ ધબાકો શાનો થયો ? ”

આટલું બોલી તે મનુષ્ય તે અવાજ આગ્યો તે બાબુમાંપુર વેગથી દોડી ગયો.

તે મનુષ્યના ગયા પછી આપણું સ્થળ પુનઃ નિર્જન અને બચકર લાગે છે. તે વનનો દેખાવ આખી વાંચકના હૃદયને કંપાવવાને લેખક યોગ્ય જોતો નથી પરંતુ વાંચક પોતાની મેજેજ આસપાસની બચકર ચીજો નિહાળી શકશે.

પ્રકરણ. ૧૯

પ્રાણાન્ત.

“ નસીબ, નસીબ ત્હારી કૃતી અજબજ છે. ખરેખર ! આપણા મનમાં કાંઈ જુદુંજ હોય છે અને શ્રીહરીના મનમાં કાંઈ જુદુંજ હોય છે મન ! ત્હારો તોર તદ્દન નકામેજ છે. તુ ગમે તેટલા યત્નો કરે ! ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરે ! પરંતુ ત્હારું ધાર્યું નિષ્ફળ જતાર છે વિધાતા ! વિધાતા ! ! ત્હેં આજ મ્હારી કુમુદાના શબ્દો ખરા ઠરાવ્યા ! તે કહેતી હતી કે ‘ જોને રામ રામે તેને કોણુ આખનાર છે ગમે તે થાય પણ થનારજ થયા કરે છે વિધાતાના લેખ ટાળ્યા ટળતા નથી, તેમ બુસાયે બુસાતા નથી, ભવિષ્ય મનુષ્ય જાણી શકતુંજ નથી ! ! ખરેખર ! જોને રામ રામે ત્હેને આખનાર કોઈજ નથી. લખ્યા લેખ નથીજ ટળતા. ”

“ મનુષ્ય અંહકારે ખેંચાઇ એમ ધારે છે કે હું સધળું કરી શકું એમ છું. તે ધારે છે કે હું મ્હોટો છું, હું ડાહ્યા છું, હું બીજા મનુષ્યો કરતાં શ્રેષ્ઠ છું પણ એમ નથીજ. આ હમણાંનીજ બીનાએ તે સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ બતાવી આપ્યું છે. ”

“ મ્હેં શું ધાર્યું ! કેમ ધાર્યું ? અને શું થયું ? મ્હેં સ્વપ્નામાં પણ આમ બનશે એમ ધાર્યું ન્હોતું મ્હેં જોતો નાશ કરવા વિચાર કર્યો હતો તે બચતાં મ્હારો જ પ્રાણાન્ત સમય ! આશ્ચર્ય ! ! ”

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતી એક સ્ત્રી પ્રભાતના પહોરમાં ભોગાવતિ નદીના તટ ઉપર બેઠેલી હતી ત્હેના વસ્ત્રો લોહીથી ખરડાયેલા હતા આંખમાંથી અશ્રુધારા અને શરીરમાંથી રક્ત ધારા વહ્યા કરતી હતી. આ સ્થાન-નિર્જન સ્થાન-ધણુજ ભયાનક હતું અને ત્હેમાં બેઠેલી આ સ્ત્રી ભયંકર અને વિકાળ લાગતી હતી ત્હેનું મુખ—જો કે સૂર્ય કિરણોથી અન્ય ચીજો એકદમ ઓલખાઈ શકાતી હતી તેવી રીતે—જલદી ઓળખાઇ શકે એમ ન્હોતું ધણુંજ ધારીને જોતાં આ સુંદરી શૈલપુરની રાણી રતિ-સુંદરી ઓળખાઇ આવતી હતી.

કુમુદાના ભોગ આપતી વખત ગઇ રાત્રે ધારણુ કરેલો પોશાકજ અસારે રાણીના શરીર ઉપર હતો. ફેર માત્ર એટલોજ હતો કે તે ચીરાયેલો અને લોહીથી ખરડાયેલો હતો. વસ્ત્રો અમુક ભાગ જે ધણો ચીરાયેલો

હતો અને જેમાંથી શરીરનો ભાગ દેખાતો હતો તે નિહાળતાં તહેજે ઠેક ઠેકાણે પાટા મારેલા લાગતા હતા તહેજે આંધેલી વનસ્પતિએ તહેના ધા ઉપર ઘણીજ અસર કરી હતી પરંતુ કોઇ કોઇ સ્થળેથી લોહી નીકળ્યાજ કરતું હતું.

રતિસુંદરી જેવી કપટે કૌશલ્ય ધરાવનારી હતી તેવીજ ઘણી આ ખતોમાં કૌશલ્ય ધરાવનારી હતી. તહેજે આળપણમાં ઘણી આખતોનો અ-
ન્યાસ કર્યો હતો અને ઘણી આખતનું થોડુ થોડુ પણ અપખેશ સંપુર્ણ માન ધરાવતી હતી.

કુમુદાની પાછળ પડેલી રાણી પહેરેગીરોના હાથથી ધવાઇ ને ભુમી ઉપર પડી ત્યાં તે જોયુદ્ધ રહી. સારા નસીમે તહેને પડેલા ધા પ્રાણધાતક નહોતા નહીતો શૈલપુરની રાણી-કુમુદાની ‘ આળસ્નેહિની ’ (!) કુમુ-
દાનો પ્રાણ લેવા તત્પર થયેલી રાણી કુમુદાને બદલે પોતેજ પોતાના કર્મનો ભોગ થઇ પડત. અને આ દોરંગી દુનીઆમાં હતી નહતી થાત પરંતુ વિધાતાની કૃતિ ન્યારી છે. કર્માનુસારે ગતિમાં કદી પણ ફેરફાર થનાર નથી. રાણીને વાગવા છતાં શુરી રજપુતાણીને બાન આવ્યું કે તરતજ તે બાગી. તહેના મનની દહેસત ખસી નહી. અંતે તે દોડતી દોડતી, જેરના અભાવે, ભોગાવતીના તીરે નીરજન ભુમીમાં દોડી અને પડી.

આ સ્થળે તે અચેતન અવસ્થામાં થોડીવાર પડી રહી ચેતના આવતાં તે આસપાસ જેવા લાગી. ચંદ્રમાના અજવાળે તહેની નજર કોઇ વનસ્પતિપર પડી અને તે તે લેવા તરતજ ઉઠી અને તે લાવી પોતાના શરીરના પ્રથક પ્રથક ધા ઉપર ચ્યોટાડી કે ધીમે ધીમે ધાને રૂઝ વળવા લાગી. દવા ચોપડવાથી શરીરને જરા આરામ મળવાથી આખી રાતના ઉઝગરાથી થાકેલી રાણી નિંદ્રા વશ થઇ. પરંતુ તે નિંદ્રા વધારે ટકી નહીં. તહેના તનની સ્થિતિ જેવી રીતે ઉત્પાદક ગણી હતી તેવીજ તહેના મનની સ્થિતિ હતી. મનમાં બિન્ન બિન્ન વિચાર તરંગો ચાલ્યા કરતા હતા તેથી તહેની નિંદ્રામાં ખલેલ આવતા તે જાગી ઉઠી.

પ્રભાત થયું. આ નિર્જન સ્થળમાં આ શૈલપુરની રાણી, શીવાય અન્ય કોઇ પણ નથી, તહેવો પોતાના મનમાં વિચાર તરંગ ચાલવા લાગ્યો:-

“ કુમુદા ! મહારી આળ સ્નેહિની ! અંગત સ્નેહિની ! કુમુદા ! ત્હારું ખુન કરવાનું--અરે તહેનો વિચાર પણ કરવાનું મહારે શું પ્રયોજન હતું ? ત્હેં મહારે શું બગાડેલું હતું ? ત્હારા મરણથી મહને શા ગામ

ગીરાસ મળવાના હતા ? ત્હારો વાંક શો ? ખરેખર ! ત્હેં મહાર્ કશું બંગાડેલું ન હતું મ્હને ગામ ગીરાસ મળનાર ન્હોતા અને ત્હારો વાંક બિલકુલ ન હોતો પરંતુ ! હું ત્હને મારવા કેમ તત્પર થયું !—તે વિચાર-જ મ્હને કેમ આવ્યો તે આશ્ચર્યજ !

“ આ રતિસુંદરી-ત્હારી બાળપણની બહેનપણી—જેને તું સગી બહેન ગણતી હતી-અરે ! તે કરતા પણ વધારે ગણતી હતી-જેનામાં તું જગતમાં સૌથી બહાલાના કરતાં પણ વધારે વિશ્વાસ મુકતી હતી તેજ રતિ-સુંદરી આજ વિપરીત થઈ.

“ ત્હેનું કારણ ? હું જાણતી નથી, તું જાણીશ નહી, કોઈ જાણશે નહી.

“ આ અરણ્યમાં હું એકલી તિરાધાર પડેલી હું મ્હને કોઈ બચાવનાર નથી, શાંતિ કરનાર નથી, ખાલો પાણી પાનાર નથી-આ રક્ત ધારા બંધ કરનાર નથી.

“ આ સઘળાનું કારણ કોણ ? હુંજ હા ! હુંજ હતભાગિણી સઘળા દુઃખનું કારણ છું. કુમુદા ! જે અપશુકનીયાત વખતે ત્હને મારવાનો મ્હેં વિચાર ન કર્યો હોત તો મહાર્ ધારયું થાત. ફળીજીત થાત-સઘળું અને પુરેપુરું, અને તું આ જગતમાં હતી ન હતી થાત મહારા કંટક રૂપ કુમુદા ! ત્હારો કુચો થાત. પરંતુ તું બચી તેજ વિચીત્રતા.

“ ‘અશરણ શરણ રક્ષા કરો’ એ ત્હારા છેલ્લા શબ્દો હજી પણ મહારા કાનમાં બણકાર મારી રહ્યા છે. આ વાક્યેજ શું ત્હને બચાવી ? ત્હને ધા મારતી વખતે આ શબ્દો સાંભળતાં દેવી અંડિકા જાણે વચ્ચે પડ્યા હોય તેમ મ્હને ભાસે થતાં ધા ધીમે પડ્યો—જે સમયે મ્હેં ત્હારો પ્રાણ નાશ કરવા ઇચ્છા કરી તેજ સમયે મહાર્ મન ભરાયું અને હથી-આર ધીમું પડ્યું,

“ હશે ! જે થનાર હતું તે થયું ? પણ ત્હારે કેમ થયું હશે ! ત્હારી શી અવસ્થા થઈ હશે ? નક્કિ નક્કિ તું મહારાજ પાસે ગઈ હશે અને આ સઘળી બીના કહી દીધી હશે, મહારાજ મહારા ઉપર ક્રોધે ભરાયા હશે. હવે હું કલંકિની શું મુખ બતાવીશ ?

“ મહારાજને ત્હારા સાડ કેટલો વિશ્વાસ હતો ! તે વિશ્વાસ ઉપર મ્હેં પાણી ફેરવ્યું નાગદેવની તનુજાએ નાગદેવનું પણ નામ લોપ્યું આ પણ અજબજ.

“ મ્હને આવી મતિ ક્યાંથી થઈ ? તેજ સુઝ પડતી નથી આખા

દીવસનો મહારો સહવાસ કુમુદા જોડેનો તો મહને લેની સોજતની અસર કેમ ના આવી ? મહારામાં રાક્ષસી સ્વભાવ ક્યાંથી આવ્યો ! હું રાક્ષસી છું ? કે મહારો સ્વભાવ રાક્ષસી છે. તેજ હું સમજી શકતી નથી. અહાહા ! તે શું !!

“કર્માનુસારે ગતિ છે થનારી” તેમ કુમુદા કહેતી હતી. તો શું ? આ મહારો વનવાસ મહારા કર્મને લીધેજ અને તે શાં અને કેવાં કર્મોને લધે ? હા. જે દુષ્ટ કૃત્ય મહેં આદ્યું હતું લેનેજ લીધે મહારે અત્યારે આ વનવાસ સેવવો પડે છે.

“સત્તાએ વનવાસ સેવ્યો તે પતિ આજ્ઞાથી. હું સેવું છું પતિની ખીકથી; હવે શૈલપુર જમ શું કરું ? શૈલપુરમાં મુખ કેમ જતાવું આ-ખા નગરના લોકોએ આ પાપિણી રાણીની કષ્ટ જાળની વાત જાણી હશે. ‘ભોળી કુમુદાના ભોળપણનો લાગ લઈ દુષ્ટ રાણીએ પ્રાણ નાશ કરવાનો ઇરાદો કર્યો’ તે વાત સંઘનાના મનમાં પેઠી હશે તો મહારે કરવું શું ? અમરગઢ જઈ ? ત્યાં જઈ મહાર કાળુ મહોડું કોને જતાવું ? પિતાજીને શો જવાબ દઉં ? કુમુદાનું કારસ્તાન જગપ્રસિદ્ધ થયેલું તો હું કોઈને મુખ શું જતાવું ?

“રજપુતાણીએ વિશ્વાસઘાત કર્યો ! અરરર ! એ વાતજ મનમાં સ્ફુરતાં મહને મૃત્યુ કેમ ના આવ્યું ? કુમુદાનો કાળ આણવા મહારી કુ-મુદ્ધિ કેમ થઈ. કુમુદા ! બહાલો કુમુદા ! ! હું અમાગણી તારી ગુન્હેગાર છું ! હું આ કાળા કર્મથી જતી છું પણ લોક લજ્જાનો રહી છેજ. હું ખુનો ! ? અરર એશું ! ખુન ! ? એ કેવો ભયાનક શબ્દ ! તે વળી મહારી સહચરીનું-મહારી વિશ્વાસપૂર્ણ બાળસખીનું ! તે કરવાને કાંઈ પણ કારણ વગર હું ખુન કરવા તૈયાર થઈ તો હું કેની અધમ કુળત ? જ-ગતના લોક કહે છે-અરે કુમુદાજ કહેતી હતી કે સર્વે કુકર્મો લોભ અને લલાચયથીજ થાય છે પરંતુ મહને લોભશો ? લાલચશી ? તેજ મહા પ્ર-શ્નો છે.

“હવે કરવું શું અને કેમ ? આ અરણ્યે પડી રહેવું હેમાં ફળ શું ? કોઈ કોઈ દીવસે મહને જોશે અને કદાચ વાત જાણશે તો મહારો-આ વિશ્વાસઘાતી દુષ્ટાનો વિશ્વાસ કોણ રાખશે ? મહાર મુખ પણ કાણ જોશે ?

“હવે રદનથી પણ ફળ શું ? પશ્ચાતાપથી પણ શું ? પાપી મનુ-ખ્ય પાપ કરી પાછળથી પસ્તાય છે” એ કુમુદાનું વચન ખોડું નથી અ-

હાહા ! દેવાંશી કુમુદા તારા વચનો કેમ વિસરાશે ?

“પેટમાં લાગી છે લુપ્ત અને દીલમાં થાય છે દુઃખ તેનો શોડિપાય ?
આલ જીવ ગમે તેમ કરી ચલ કર અન્ન મેળવ. જળ તો ધ્રુવર કૃપાથી
આપુટ આ પાસેની નદીમાં ભરેલું છે.

“ અહાહા ! જેની આગા થતાં ભાત ભાતના બોજન તૈયાર થઈ
આમુખ કરવા તે રાણીને આજ પોતાના પાપી પેટને ભરાવા માટે
નિરાશ બની શોધ કરવી પડે છે ! એજ વિધાતાની કૃતિ ! ”

રાણી ઉભી થઈ અને આસપાસ ઘોડીવાગ શોધ કરી એક ઝાડની ડાળી,
મહા મહેનતે લાગી અને તે લાવી આસપાસના ઝાડો ઉપરથી ફળો પાડી તે-
નાથી ખવાયાં તેટલાં ખાધાં અને નિર્મળ સરીતાના જળતું પાન કર્યું મુખ
ઘાઇને નદી કીનારે બેઠી અને બોલી “હે એકલપેટા દુષ્ટ પેટ ! ત્હેં તારું
તો કર્યું પણ આ પાપીણી માટે કશું કર્યું નહીં. હે મન ! હવે તું શું
કહે છે ? તુ તારો અભિપ્રાય કેમ દર્શાવતુ નથી ? ”

મધ્યાનહ કાળના સૂર્યે પોતાની ઉજ્જ્વલ રસ્મિઓ પ્રસરાવી. આથી
જે કે વસંત રતુ હતી તો પણ મહેલમાં રહેનારી રાણીને અસારનો તાપ
કષ્ટદાયક લાગ્યો. આથી તેણે ઉંચે આકાશ તરફ સૂર્ય તરફ જોયું પરંતુ
સૂર્યના સ્હામું તે જોઈ શકી નહીં. તેણે તેનું માથું નીચું નમાવ્યું અને
બોલી “ હે સૂર્ય દેવ ! હે જગતના પાળક, પોષક સમગ્ર સૃષ્ટિના આનંદ
દાતા ! ત્હમે પણ અત્યારે કઠોર થવા માંડ્યું છે ? ત્હમને જોઈ સકળ સૃ-
ષ્ટિના મનુષ્યો નિદ્રામાંથી જાગૃત થતા આનંદ પામે છે પરંતુ હું—અભા-
ગણી—રતિસુંદરી—આનંદ પામતી નથી. અને મને શોક થાય છે
મને આ અગાધ નિદ્રામાંથી મોહરૂપી નિદ્રામાંથી જગાડનાર ત્હમેજ બનશો,
એમ હું ધારતી હતી પરંતુ તેમ બન્યું નહીં એટલુંજ નહીં પરંતુ મને
ત્હમે મોહ મુગ્ધ બનાવી. અત્યારે તમે કઠોર હૃદયના બન્યા છો. હે સૂર્યદેવ !
આ પાપી બાળાને તમારા પવિત્ર અગ્નિથી શુદ્ધ કરો અને સકળ પાપ
પાવન કરી આ બાળાને—આ પતિત પાપીણીને શાંતિ બક્ષો એ મારી
નમ્ર વિનંતી ધ્યાનમાં ધરો. ”

આટલી રતુતી કરી રતિસુંદરી પાસેના વડના ઝાડ તળે જઈ તે તરૂનો
આશ્રય લઈ સુતી અને નિદ્રામાં પડી. ત્હેને આખી રાત્રિનો ઉખગારો હતો.
તે શ્રમ લાગ્યો હતો. આ સાથે તેણે ત્હેના મનના ઉભરા કહાડી નાંખી
અંતઃકરણને શાંત પાડ્યું હતું. આ સમગ્રના મિશ્ર કારણોને લીધે તે મૃત્યુ
ભગિની નિદ્રાના પાસમાં રહેલી સપડાઈ ગઈ તે વખત કેમ ગયો. તે ત્હેને

ખબર પડી નહીં.

નમતા પહોરે રાણી જાગી અને જોલી “ અહાહા ” જેને સુવાને માટે મુખ શામ્યા હતી તે આજ આ પથર ઉપર સુતી તે કેવું અજબ ! જેને ખમા ખમા કરી હજારો નોકરો સેવામાં રહેતા તહેની પાસેજ રહેનાર અભારે કાંઈ નથી. જેનો હુંકારો થતા હજારો જથ્થો દોડતા હોના હુંકારા સાંભળનાર આજે કાંઈ નથી. આ પથુ કાળની અજબતાજ ! ગઈ કાલે-હા ! પછી ગઈ કાલેજ કોને ધાર્યું હશે કે શૈલપુરની રાણી વસંત દેવની પ્રિયતા, નાગદેવની તનુજ આ સમયે એકલી, સખો હીન, દુઃખદ અવસ્થામાં શોક દીલ અને ધીરજથી આ ભોગાવતીને કિનારે ફરતી ફરશે ? નહીજ, તેમજ કાંઈએ ધારેલું નહીજ થનાર થયું. કુમુદનો વિયોગ, મહારાજનો વિયોગ, રાજમહેલનો ત્યાગ ! અહા હા તે બધું કેટલું જલદીથી થયું તે વિચારતાંજ ઇશ્વર ગતિની અજબતા લાગે છે. હું આ કમભાગ્ય રાણી, જે રંગ મહેલમાં સુધ્ધ આનંદે મહાલતી હોત, કુમુદનામધ્વર સુનિતીમય વચનો સાંભળતી હોત, મહારાજના પ્રેમ પ્રસાદનો અનુભવ કરતી હોત તે રાણી આજ યોધાર આંસુ. એ રડે ! હાય ! તે પથુ ઇશ્વરની ગતિ અને કાળની બલિહારીજ “ હે પ્રભુ ! તું રંકતો રાય અને રાયનો રંક કરે છે હોનો પ્રત્યક્ષ દાખલો તહે મહેને બતાવ્યો છે ! રાજ્ય વૈભવે મહાલતી, અનુચરોથી આહલાદહતી આ રાણીને આજ વન વગડે ભગી અરણ્યે આહલાદવાનો સમય આજ્યો ! ભુપતિની ભાર્યા ભોગાવતી પાસે ભોગ ! મૃત્યુનો ભોગ ! અહા હા હવે તો બસ એજ ! તેજ તેજ હવે હું મૃત્યુ વશ થઈ આ દેહને ત્યાગીશ-જરૂર તેમજ કરીશ ! અરે ઓ સુર્ય દેવતા ! શું મહાર મુખ જોવું નહી મહાયાથી તહમે ચાલ્યા જાઓ છો ? ઓ પક્ષીઓ ! શું તહમે આ દુષ્ટાના કર્મેને સંભારી પાસે આવવા બીક ધારી, એક સંપે ભાગો છો ? શું તહમને મહારી દયા નથી ? શું આ શૈલપુરની રાણીનું આ સ્થળે કાંઈ પણ નથી ?

“ રાત્રિ થઈ પણ ચંદ્ર કેમ ઉગ્યો નહી ? શું તે પણ મહાર મહોં જોવા રાજી નથી ? શું તે પોતાના ઉજવળ, આનંદકારી પ્રકાશે આ પાપીણીને પ્રકાશવા ધારતો નથી ? હાય ! તે સ્વાભાવિક છે. દુઃખપર ઝામ તે જગતના શોક કર્યા કરે છે. તો તહમે કેમ ના કરો ? તહમારો સમય છે તહમે તેકરોજ કુમુદનો કાળ આણુવા ગઈ, તે સમયે હે ચંદ્ર દેવ ! તહમે કેમ આનંદમાં જણાતા હતા અને બહેલા બહેલા ક્ષીતીજમાંથી બહાર આવ્યા હતા શું ! તે વખતે તહમે આ મહાર બલિષ્ઠ જાણુતા હતા કે

આ આનંદે ઉન્મત બનેલી બાળા કુસુદાને કશું કરી શકવાની નથી કે તેમ ધારી મહારા કર્મ જોવા—મહાર હત્યાઈ ગોઝાઈ કર્મ જોવા ત્હમે કેમ ના આવ્યા હો ?

રાણી શાન્ત ચર્ધ થોડીવારે અંદ્રે પોતાના રૂપેરી કિરણોરૂપી સાડી પૃથ્વીને ઝોઢાડી ત્હેનો પ્રકાશ ધીમે ધીમે સર્વ સ્થળોમાં પહોંચ્યો પરંતુ રાણીના અંતઃકરણમાં પહોંચ્યો નહીં ત્હેનું મન પ્રકાશનું નહીં અંતરનો અંધકાર ગયો નહી, ત્હેના મસ્તિકના વિચારો શાન્ત થયા નહી ધણી વારે તે નિંદ્રા વશ થઇ.

પ્રભાતના પહોરમાં રાણી ધણી મોડી ઉઠી, ભોગાવતીમાં મુખ ધોવા ગઇ અને ત્યાં જોલી, “ હે માતા ભોગાવતી ! ત્હારા શીવાય સઘળા સ્વાર્થી છે. ત્હેજ મહારી મિત્રતા રાખી છે. પહેલેથી અત્યાર સુધી—મહારા જન્મથી આ મહારા દુઃખ સુધી તુંજ મહારી સાથે રહેલી છે. તુંજ ખરી સહીયર છે તો હવે મહાર મોત પણ ત્હારીજ પાસે થાય તેજ સાઈ છે હવે ફાવે તો તું અમરગઢ લઇ જજે, ફાવે તો શૈલપુર લઇ જજે ફાવે તો સમુદ્રમાં લઇ જજે. જ્યાં ત્હારી મરણમાં આવે ત્યાં લઇ જજે તું જ્યાં લઇ જઈશ ત્યાં આ મહારો પ્રાણ રહીત દેહ આવશેજ.

“ પરંતુ જ્યાં જ્યાં કોઇ ત્હને પુછે કે ત્હારી કહે આ કોણ છે, ત્યાં તું સઘળું કહેજે—કુસુદાનું સહીયણું, ત્હેની સાથેનો સહવાસ, મહારાજની મમતા, પિતાજીનો વૃતાંત, અને તે વચન તે સઘળું તું કહેજે. અને તે સઘળું એવી રીતે આબેહુમ વર્ણવજે કે ભવિષ્યમાં કોઇ પણ બાળા મહારા જોવા દુષ્ટ કર્મો કરતાં ખમચાય. હે મા ! ત્હારા શીવાય મ્હને રાખનાર કોઇ નથી.

“ ચોમેર દ્રષ્ટી ફેંકતાં કોઇ પણ પ્રાણી આ રતિસુંદરીને શાન્તિ આપતું નથી. કોઇ પણ આ રતિ સુંદરીના નયનોને શાન્તિમય દર્શન આપતું નથી. ફક્ત હે મા ! ત્હારા અવગાહનથીજ મહારી સર્વે ઇન્દ્રિયોને શાન્તિ જરૂર મળશેજ એમાં કોઇ પણ પ્રકારની શંકા નથીજ. માટે હે મા ! આ શરણાગત દાસીને ત્હમારી સોડમાં લઇ ત્હમારી ઇચ્છા પ્રમાણે આ પાપી આત્માના ખોળીઆને ગતીએ પહોંચાડજો.

“ હે પ્રભુ—અશરણુ શરણુ પ્રભુ—આ પાપીદાના સર્વે કર્મોને માફ કરજો. અને જે જે ભુલ ચુક થઇ હોય તે ક્ષમા કરશો. આ બાળાને આ લોક કરતાં પરલોકમાં આનંદ મળશે. એમ ધારણુ છે. આ જ ગતમાં જે જે ખીચારા આ દુષ્ટના કર્મોને લીધે દુઃખ પામ્યા છે તે સઘ-

જાને શાન્તિ બક્ષાને એજ મહારી છેલ્લી ઇચ્છા છે
આટલું કહી રાણીએ નદીમાં ઝંપલાવ્યું !

પ્રકરણ ૨૦

વચન.

પાપી કૃત્યોના પશ્ચાતાપે બળેલી રાણીએ ભોગાવતીમાં ઝંપલાવ્યું. નદી હાલ પૂર જોશમાં નહોતી તેથી તે ઘણીજ શાન્ત છે. આસપાસની દ્રષ્ટી લીલાના તત્વો પણ અત્યારે શાન્ત છે. આથી રાણીના પડવાનો અવાજ નદીથી થોડે દુર સુધી સંભળાયો એટલુંજ નહીં પણ તે અવાજનો પ્રત્યુત્તર આપવાને પણ પાસેની બખોલો લુલ્લી નહીં.

વસંત રત્ન દરેક રીતે આનંદમય છે. અને તેમાં ગુજરાતના આ ભાગમાં વસંતરત્ન ઘણીજ આવકાર દાયક થઈ પડે છે. આ રત્નમાં સપ્તશિતોષ્ણ હોવાથી પ્રાણી માત્રને સુખમય લાગે છે. ભોગાવતી નદીની ગતિ અત્યારે ઘણીજ ધીરી હતી. એમ લાગતું હતું પરંતુ અંદર પાણી ધણું હોવાથી રાણી પડતાની સાથે તણાઈ.

જો કે રાણીએ આપઘાત કરવાની કોશિષ કરેલી હતી, પરંતુ તેના પ્રાણે પ્રાણાન્ત સમય જાણી નદીની બહાર નીકળવા બચ્ચાએ તરફડીઆ માર્યાં. રાણીને પોતાનો જીવ બચાવવાનું મન થયું અને તેણે જીમ પાળ્યા મુખ ઉઘાડ્યું. પરંતુ તે જીમ પાડી શકી નહીં અને ઉલટું તેના મુખ વાટે કેટલુંક પાણી તેના પેટમાં ગયું. રાણી અસાવધ બની.

રાણીના પડવાના અવાજથી એક મનુષ્ય એકદમ નદીના કિનારે બપાટા બંધ ધસી આવ્યો. તેની મુખાકૃતિ જોતાં તે મનુષ્યને આપણે થોડીવાર પહેલાં જોયેલો છે એજ મનુષ્ય છે એમ લાગે છે. તે આસપાસ કાંઈ પણ જોયા વગર એકદમ નદીમાં કપડાં સહીત ધસ્યો અને રાણીની પાછળ લાંબા વામ ભરતો ભરતો ચાલ્યો.

તેણે રાણીને તરફડીઆં મારતાં જોઈ રાણીને નીચેથી ઉપર આવતા જોઈ. રાણી પુનઃ પાણીમાં ગઈ અને બીજીવાર ઉપર આવી આરીતે આનેક વખત થતું જોઈ તેનામાં જીવ છે એમ તે મનુષ્યને ખાત્રી થઈ. તે સપાટાબંધ ચાલ્યો. અને નદીના વેગે તેને ઘણી મદદ કરી. અને રાણી

પેડાણી અને હેને લાઇ તે મનુષ્ય નદીમાંથી બાહેર આવ્યો.

તે મનુષ્ય બહાર નીકળી રાણીને ઘાસ ઉપર સુવાડી અને પોતે પણ પાસેની ઘાસ ઉપર થાકને લીધે મુર્છા પામ્યો. મધુર સમિરની લહરીઓએ હેને જાગૃત કર્યો. તેણે જાગૃત થતાંજ બચાવેલી વસ્તુ તરફ નજર ફેંકી. તેના હૃદયમાં હર્ષ ઉભરાતો હતો. એમ તેના મુખ ઉપરથી સાગીત થતું હતું. એક પ્રાણુ બચાવ્યો તે વિચાર સ્ફુરતાથી હેનું હૃદય આનંદિત થયું અને તેણે એક અબળાનો પ્રાણુ બચાવ્યો છે એમ ધારવા લાગ્યો. ત્યારે તેના આનંદ અવર્ણનીય થયો. આ આનંદમા તે પોતાનું દુઃખ વિસરી ગયો. પરોપકારની લાગણીએ તેનું સંકટ વિસરાવ્યું અને તેના હૃદયને ઉદ્દાસના હિંચોલે હિંચાવ્યું, તેની દ્રષ્ટિએ પરોપકારની લાગણી સાબરની આપત્તી હોય એમ લાગ્યું અને હેનો આભાસ થતાં પરોપકારીજનોને પરોપકાર કર્યા પછી જે શાન્તિ વળે છે તેવી શાન્તિ વળી. અતિથય ધાકથી થાકેલો તે બહાર ભેખડ પાસેના લીલા ઘાસ ઉપર પડેલો હતો. પરંતુ તે હૃદયના હર્ષને લીધે તરતજ હુશીઆર થઇ જઇ ટટાર થયો અને બેઠો થઇ રાણીની પાસે ગયો. તેણે હેના પેટમાં પેડેલું પાણી કાઢવાનું યત્ન અરંભ્યો અને તેમાં હેનો યત્ન સફળ થયો.

પાણી કઢાડવાને ઉઘી નાંખેલી રાણીને ચતિ કરતાંજ તે મનુષ્ય ચોંક્યો અને અર્થો જઈ ઉભો. થોડીવારે તે પાછો આવ્યો અને પુનઃ મુખ જોયું. તે જોઇ તે વિચારમાં પડ્યો. થોડીવાર સુધી દહાડીએ મુઠી વાળી તે ઉભો રહ્યો. અને વિચાર કરસ લાગ્યો. થોડીવારે પુનઃ તે પાછો જુખ દર્શન કરવા લાગ્યો. પુનઃ મુખ જોઇ તે ઉભો થયો અને આસપાસ નિહાળ્યું, આકાશ તરફ દ્રષ્ટિપાત કર્યો અને પોતે રાણીની પાસે આવી બેઠો. ધીરે ધીરે તે પોતાનું મુખ રતિસુંદરીના કાન પાસે લાવ્યો અને કાનમાં અવાજ આપ્યો. “ રતિસુંદરી ! ”

રતિસુંદરીને થોડું ધણું ભાન આવ્યું હતું. તે નદીમાં પડી લાકરથી હેણે પ્રાણુની આશા છોડી હતી અને હેના મનમાં ભયાનક નર્કના વિચારો-જે વિચારો કુમુદાપાસેથી હેનામાં પ્રવેશ થયા હતા તે વિચારો સ્ફુરતાં નર્ક દર્શન કરવા તૈયાર થયેલી યુવતિએ આ અવાજ સાંભળી ચેમરાજના દરબારમાં હાજર થયેલી હોય એમ ધાર્યું અને કુમુદાના કહેવા પ્રમાણે ચિત્રગુપ્ત હેને બોલાવતો હોય એમ હેને લાગ્યું. હેણે આ ભયમાં પોતાની આંખો ઉઘાડી અને સહામે જોતાં તે આશ્ચર્યવતી બની. હેનું ધારેલું નર્ક નથી પણ હેમાગાવતિ નદીના કિનારાનું સ્થાન છે અને ચેમરાજનો

દરબાર નથી પણ એક મુસલમાન સરદાર પોતાના શરીર પાસે બેઠેલા માણસ પડે છે આ અપરિચિત અને અજાણ્યો માણસ પોતાની પાસે નીરખો ને તે આશ્ચર્ય પામી અને બ્યારે લેશે લેતું નામ દીધું ત્યારે તે અધિક આશ્ચર્યે નિમગ્ન થઇ.

તે બોલી “ આપ કાણુ છો ? ”

બોલનારુ પડે છે ?

ના ?

હું તમારો પ્રાણ બચાવનાર છું . ”

મહારા પ્રાણદાતા ! પણ મહને કેમ બચાવી ? ”

“ તમને કેમ ? મહને સુખમાંથી દુઃખમાં નાખી. આનંદે અખિલેશ્વરની હજારમાં ઉભી રહી મહારા પાપની ક્ષમા માગવા જતાં મહને બચાવી મહારા દુષ્કર્મોનો પશ્ચાતાપ કરાવી રીજાવી રીયાતી મહાર મૃત્યુ કરવું યોગ્ય ધાર્યું ! મહારા જેવીને આપે બચાવી આપના હસ્તોને આપે દુપણ લગાવ્યું છે.” કેમ ? તે તમને જાણુશો નહીં.

હું પાપીણી, કલકિની—“આટલું બોલી તે મુર્છાગત થઇ.

તે મનુષ્ય ભોગાવતીનું નીર લઇ આવ્યો અને તે રાણીના મુખકપર છાંટ્યું. રાણીની મુર્છા વળતાંજ તે બોલી:—

“ સરદાર—તમને મહને સુખમાંથી દુઃખમાં નાંખી છે એ વાત હું વીસરી શકતી નથી. આપને મહને નદીમાંથી કહાડવાનું શું પ્રયોજન હતું ? ”

પ્રાણ બચાવવા ખાતર દરેક પ્રાણીએ એક બીજાને મદદ કરવી તે દરેક પ્રાણી બે દાંજ છે. જે એક એકની મદદ ન હેય તે આ સંસારચક્ર ચાલેજ નહી. જે મનુષ્યને બીજા મનુષ્યની મદદની જરૂર ન હોત તો આ સંધળો સુધારો થાતજ નહી. આપણે જંગલી અવસ્થામાં સર્વદા પડ્યા રહેત— ”

“ તોજ આપણે સુખી થાત. મનુષ્યને જેમ જેમ સંસર્ગ વધારે તેમ તેમ ચિંતા વધારે છે. એ નિર્વિવાહ છે. જે તેથી મનુષ્યને મનુષ્યની મદદની જરૂર ના પડે તો જગતમાં સ્થળે સ્થળે સુખ દેખાય ! ”

“ પરંતુ સંસર્ગ વગર મનુષ્ય રહી શકતો નથી. જ્યાં સુધી આ જગતમાં જુદી જુદી ચીજોની જરૂરીયાત છે. ત્યાં સુધી મનુષ્ય તે મનુષ્ય વગર કદી પણ ચાલી શકે નહી અને તેમ થતાં સંસર્ગ થયા વગર રહેજ નહી.

“પરંતુ દરેક સ્ત્રીની જરૂરીઆત મન ઉપર આધાર રાખે છે, ચંચલ મનના મનુષ્યોને જરૂરીઆત ઓછી હોય છે અને સ્થિર મનના મનુષ્યોને તે વધારે હોય છે એમ મહારી સખી કુમુદા કહેતી હતી ”

“કુમુદા ! રહિસુંદરી ! કુમુદા હાલ ક્યાં છે ? ”

“તહેની મહને ખબર નથી તે—રાણી અટકી થોડાકાર સ્તબ્ધ રહી.

“તહમારી સખીની વાત તહમે ના જાણો ? ”

“અમુક સંજોગોથી હું જાણી શકિત નથી ”

“તોએ ? ”

“તે મહને પુછશો નહીં આપ મહને કુમુદા વિશે કશું પુછશો નહીં કારણ કે તેમ ચવાથી મહાર દીલ દુખાય છે અને મનમાં શોક થાય છે”

“કુમુદા આરોગ્યતો છેને ? ”

“મહને ખબર નથી. મહેં છેલ્લી જોઈ લારે—” રાણી અટકી અને આંખોમાંથી અશ્રુબિંદુ પડ્યું ”

“ત્યારે ? ”

“ત્યારે આરોગ્ય હ—તી. ”

“હાલ ક્યાં છે ? ”

“તે જાણતી નથી. અને જાણીશ તોપણ હું કેમને કહેવા માગતી નથી સરદાર ! આપ હવે સિંધારો ”

“તહમને સહિસલામત કોઇ સ્થાનમાં પહોંચાડ્યા પછીજ મહારાથી જવાય. તહમને આમ એકલાં મુકી ‘હું કેમ જઈ શકું ?’,

“હું અહીંજ પડી રહેવા ઇચ્છું છું. હું અહીંજ સહિસલામત છું. હું આજ રથજે રહી મહારો પ્રાણનાશ કરીશ ”

“સુંદરી—”

“મહારે કશું સાંભળવું નથી. આપ પધારો. આપનું નામ કામ તથા કામ મહારે જાણવાની જરૂર ખીલકુલ નથી. અને તે ન જાણ્યામાંજ હું મહને ભાગ્યશાળી જાણીશ ?

“કેમ ? ”

“નામ જાણ્યાથી હું દુઃખી થઇશ. ”

“શામાટે ? ”

“કારણસર ”

“શા ? ”

“તે તહમે જાણો છે. ”

“ તો ત્હમે મને ઓળખો છો ? ”

“ જરા જરા ! પરંતુ મ્હારે તે મુખે કહી જતાવવાની જરૂર નથી. મ્હારે આપને ઓળખવાને પહેલાં જાણાસા હતી પરંતુ હવે તે નથી. મ્હારે આપને ઓળખવા નથી આપ રસ્તે પડો અને મ્હને—આ કલંકિનીને— આ નિર્જન સ્થાનમાં પહોં મૂક્યુંને આધિન થવા દો ”

“ સુદરી — ”

“ મ્હારે કશું પણ સાંભળવું નથી ”

રતિસુદરી ! મ્હારે રક્ત થોડુંજ કહેવાતું છે ”

“ મ્હારે થોડું પણ સાંભળવું નથી ”

“ કારણ ? ”

“ કાંઈ નહી ”

“ સાંભળવું પડશે. જુના વખતની વાત આજ મ્હને સાંભરી આવે છે તે માટે ત્હમારે જરૂર સાંભળવુંજ પડશે. ”

“ નહી સાંભળું. ”

“ તે વગર ચાલશે નહી ”

“ ચાલશેજ ”

“ હું કહું છું તે સાંભળો ”

રતિસુદરીએ કાન પર હાથ મુકી કાન બંધ કર્યા.

“ હવે શી રીતે સંભળાવશો ? ” રતિસુદરી બોલી.

તે સરદારે રતિસુદરીના હાથ પકડ્યા અને કાન આગળથી દૂર કરી કહ્યું

“ આ રીતે ! ”

“ ત્હમે મ્હને અડકી ધર્મ બ્રહ્મ જતાવો છો ”

“ કારણ ”

“ ત્હમે મુસલમાન છો અને હું રંજપુતાણી છું ”

“ હું મુસલમાન છું એમ કેમ જાણ્યું ”

“ જાણ્યું ! ”

“ તોએ ? ”

“ અલદખાને આ કલંકિની વણા વખતથી ઓળખે છે ”

“ તો હું અલદખા— ”

“ બિન શંકય ? ”

ત્હમે મ્હને ઓળખી શક્યાં નહી ? ”

“ કાણ જાણે પણ મ્હને તો ત્હમે અલદખાં બોલો છો. ” જરા વિ.

ચાર કરી બોલી “ મહારા તર્કમાં જીલ હશે ખરી ! કારણ કે ગુજરાતનો સુખો અહીં ક્યાંથી હોય ! સરદાર ! ત્હમે ગમેતો અમીર હો કે ફકીર હો પણ મહારે હવે આપનું કશું કામ નથી માટે સિધ્ધે રસ્તે પધારો અને મ્હને આનંદ આપો ”

“ શાથી ? ”

“ અહી એકલી પડવાથી. ”

“ પણ ફરીયા નદીમાં નહી પડો ત્હેની શી ખાત્રી ? ”

“ હું મહારી બતની સુખત્યાર છું. કાઢને ત્હેમાં શો પંચાત ”

“ ગુજરાતના રાજ્યની રૈયતને આપઘાત કરતાં અદકાવી શિક્ષા કરવાનો મહારો અખિતચાર છે ”

ત્હમે કોણ છો ? ”

“ અલક્ષ્યાંજ ”

“ તો મ્હને ના કેમ કહી ? ”

“ ત્હમારી ખાત્રી કરવા ”

“ તો અહી ક્યાંથી ? ”

“ ત્હમે ક્યાંથી ? ”

“ હું કલંકને લીધે અહીં બસું છું ”

“ હું પણ કલંકને લીધે અહીં વસુ છું ”

“ શેતું કલંક ? ”

“ ત્હમને શું કલંક ? ”

“ ખુનતું તહોમત ”

“ હેં ? ! ”

“ હા ”

“ ત્હમારા ઉપર તહોમત મુકનાર ! ”

“ મન ! ”

“ ખુન થયું છે ? ”

“ ના ”

“ તો શામાટે મન ત્હમારા ઉપર તોહમત મુકે ? ”

“ ત્હેની સુખતિઆરી. ”

“ તો શૈલપુર ચાલો. અમરગઢ ચાલો ! ”

“ ના હું અહીંજ રહીશ. બધાએ મહારા પાપી કૃત્યો બાણ્યાં છે. અને હું મહારે કાણું સુખ બતાવી શું કરું ? ”

‘તહમે નિર્દોષ હો તો તમને શું છે ?’

‘કોની આગળ નિર્દોષ ?’

‘તમારા મનથી ખાત્રી છેના !’

‘પણ તેજ નથી. હું મહારા મનથી દોષિત છું જો કે મહે કર્મ ક-
ર્થું નથી. પરંતુ તે કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં હું દોષિત ગણાઉં છું. જે જે
લોકો મારી વાત સાંભળશે તે તે લોકો જરૂર મને નિર્દોષ ગણશે પરંતુ
મહારા આત્મા મને કહે છે કે તું દોષિત છું.’

‘તો તહમે શું કરશો ?’

‘પ્રાણુ ત્યાગ ?’

‘શા માટે ?’

‘નામ છુપાવવા ?’

‘તેથી ફાયદો ?’

‘જેર ફાયદો ?’

‘જેર ફાયદો એક તહમારે માથે કલંક મ્હોંટશે. લોકોમાં શિષ્ટ દ્રિષ્ટ
થશે અને તેથી તહમને તો શું પરંતુ તહમારી પાછળ તમારા સ્નેહિઓને
નીચું જોવાનું થશે ?’

‘તેમાં તહમારે શું ?’

‘મહારે તો કાંઈ નહી. તમે સ્વાર્થિ બનો તો તો કશું તમારે નહી.
નહીતો સ્નેહિઓની આખર જાળવવી તહેમનો મહત્તમો હલકો ન પડે તહેની
સંભાળ રાખવી તે દરેક મનુષ્યની ફરજ નથી ? એક એકને સાર
છવે છે. તો એક એક બીજાની ગરજ ના રાખે તો પછી સંસાર ચક્ર
કેમ ચાલ્યા કરશે. ?’

‘જગતમાં હજારો અધર્મ થયાંજ કરે છે. અને હજારો મનુષ્યો
બીજાની કાંઈપણ ગરજ રાખ્યા વગર પોતાનું કાર્ય કર્યા કરે છે તો એ
સંસાર ચક્ર કેમ ચાલે છે ?’

‘દુનીયાની વસ્તીનો કેટલામો ભાગ તહેવાં કર્મો કરે છે ? હજારે
એક હોય તો બહુજ ! પરંતુ અમુક જણ મુખાંધ કરે તેથી આપણે મુ-
ખાંધ કરવી ? હજારો જણ પાપ કરે છે માટે આપણે પાપ કરવું ? હ-
જારો જણ અધર્મી છે માટે આપણે અધર્મી બનવું ?’

‘નહીજ’

‘તો શા માટે તહમારે જગતના લોકને એમ નહી બતાવવું કે તહમે
નિર્દોષ છો.’

“ તે બતાવી શકતી નથી ”

‘ કારણ ? ’

‘ કાંઈજ નહીં ’

‘ આ હઠ કે બીજું ? ’

‘ હઠ ! જક કે ગમે તે કહો તે. પરંતુ હું અંહીથી તસુમાત્ર પણ

ખસનારી નથી ”

‘ એમ ? ’

‘ હા. ’

‘ આમાં મ્હારો ફિવસ નકામો જાય છે તેથી હમને ફાયદો શો ? ’

‘ હમે હમારા વખતનો સદુપયોગ કરો. હમે હમારો કરીશું. ’

‘ પરંતુ મને એક વચન આપો ’

‘ શાનું ? ’

‘ કે તમે ફરીથી નદીમાં પડશો નહીં. ’

‘ તે વચન હું આપી શકતી નથી ’

‘ કેમ ? ’

‘ હું કોઈની બંધાયેલી નથી ’

અલક્ષ્યાંએ હેના કાનમાં કાંઈ કહ્યું કે તરતજ હેણે હાથમાં વચન આપ્યું અને બોલી આવચને હું ચાલીશ પણ તેનું શું ? ”

“ જે થતાર હતું તે થયું હવે કેમ કરીએ ? ”

‘ અને તે વચન !! ’

અલક્ષ્યાંએ ઉંચું જોયું. રતિસુંદરીએ હેના મુખ તરફ જોયું કોઈ કાંઈ શબ્દ બોલ્યું નહિ. અને સ્તબ્ધ રહ્યા. ”

થોડીવાર સુધી બન્ને શાન્ત રહ્યા અલક્ષ્યાંએ બેએકવાર ઉત્તર આપવા યત્ન કર્યો પણ તે આપી શકે તે પહેલા હથીઆરબંધ માણસની એક ટોળીએ હેમને ઘેર્યાં !

પ્રકરણ ૨૧.

રાત્રીની ગોઠવણ.

લુંટારાની શુદ્ધમાં રાજબાની સોમ કરવાની લક્ષ્મીએ આજ્ઞા આપી અને આજ્ઞા મળતાંજ કુસુદા રાજબાને હેને માટે નકિક કરેલા ખંડમાં લઈ ગઈ.

આ ખંડનું આગળું ઉત્તર દીશા તરફનું હતું. આરણ્યમાં પેસતાં જમણા હાથે એક સુંદર પલંગ ખીજાવેલો હતો. ખંડની મધ્ય ભાગે એક સરસ હિંડોળો પીતલની સાંકળે બાંધેલો હતો. અંદર પેસવાના દ્વારની ફહામી બાજુએ એક જાળી હતી. તેની આસપાસ બે ગોખલા હતા. જહેમાંના એક ગોખલામાં દીવેલનું કોડીક ઝગઝગાટ બળતું હતું અને આરડાની અંદરની સત્રજી ચીજોને પ્રકાશમાન કરતું હતું દ્વારમાં પેસતાં ડાબા હાથે એક સુંદર ઝરીથી ભરેલું પાથરણું પાથરેલું હતું અને તેના ઉપર મુખમલની એક ગાદી પાથરેલી હતી. આ પ્રમાણે તે ખંડની સોઈ કરેલી હતી.

રાજા આખા દીવસના એસી રહેવાથી શ્રમિત થયેલી હતી. તેથી તે જોવી કુમુદાની સાથે ખંડમાં પેઠી કે તરતજ તે ઢાલીઆ ઉપર ઢળી કુમુદા પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે એક હાથ રાજાની ઉપર અને બીજો ખાટલા ઉપર એમ બન્ને હાથને ગોઠવી રાજા તરફ પુક કરી બેઠી.

રાજાએ પુછ્યું “ કુમુદા ! તું અહીં ક્યાંથી ? ”

“ હું આવી પહોંચી મહાર જ્યાં નસીબ હતું ત્યાં બનનાર ભાવિ શરતું નથી તે જાણો છોના ? ”

“ હા ત્હારી શિક્ષાથી હું જાણું છું અને ત્હારા શિક્ષા વચનોના પ્રસાદના ફળ આજ પ્રત્યક્ષ અનુભવું છું ”

“ અનુભવજ મનુષ્યને પાકું બનાવે છે. જ્યાં સુધી આપણને અ. મુક બાળતનો અનુભવ નથી ત્યાં લગણુ આપણે તે બાળત ઉપર અભિ- પ્રાય આપવા અશક્ત છીએ એ જરૂર જાણવું. જ્યારે આપણે જે સ્થિતી માં છીએ તેથી તદ્દન વિપરિત સ્થિતીનો આપણે અનુભવ થાય છે ત્યારેજ આપણને કાળની અને ભાવિની વિપરીતતા તે શું છે તે માલુમ પડે છે. ”

“ કુમુદા ત્હારા આ વચનો સાંભળી મ્હને ત્હારા અમૃતમય વચનો યાદ આપ્યા કરે છે, ”

“ કુમુદાના આહવાદમય વચનો ! મહારા વચનો શાં ? હું એક ક્ષુદ્ર પ્રાણી તે ત્હમને શાં અમૃતમય વચનો સંભળાવું ? મહાર જ્ઞાન શું ? મહારી સ્થિતિ શી ? મ્હાન પુરુષોની આગળ હું શી ગણતીમાં ? ”

“ કુમુદા ! તુંજ કહેતી હતી કે ડાબા મનુષ્યો હમેશાં નમ્ર બને છે. ઝાડને ફળ આવવાથી નીચું નમે છે. વાદળામાં પાણી આવવાથી તે

નીચે જમીન ઉપર પડે છે. તેનીજ રીતે સર્જન મનુષ્યોમાં જ્ઞાન આવવાનું થી નમ્ર બને છે. આ સિદ્ધાંત શું ત્હને લાગુ નથી?" આ સિદ્ધાંત તું ખીજને લગાડી શકે અને ત્હને પોતાને નહીં ? તું નિરભિમાની છે, તે જ્ઞાના પ્રતાપે ! જ્ઞાનનાજ જો તું અજ્ઞાની હોત, તો તું આટલી નીરભિમાની હોત તો જુઓત આ નમ્રતાનું કારણ ત્હારું જ્ઞાનજ છે એમ મ્હારે ખરી ખાતરીથી માનવું છે. "

" એ સત્ય હશે પરંતુ જ્ઞાન એકલું મનુષ્યને નમ્ર બનાવતું નથી સોબત મનુષ્યના ઉપર - તન અને મન ઉપર—ધણીજ અસર કરે છે આપણું મન એક કારા કાગળ જેવું છે. ત્હેના ઉપર જેવી છાપ પાડવી હોય તેવી પડે છે, જેમ કાગળ ઉપર સાર અથવા નકાર લખી સકાય તેમ મન ઉપર સારી યા નરસી છાપ પાડી સકાય, અને એ છાપજી જીવન્ત પર્યંત રહેવાની ત્હેમાં કાંઈપણ ફેરફાર થતો નથી, ડાહ્યા પુરુષોની સોબતથી ડાહપણ, જ્ઞાનીની સોબતથી જ્ઞાન, બેવકુફની સંગતથી મૂર્ખાઈ વીગેરે ચીનહો સંગતથીજ થાય છે. તો ત્હમારી સંગતજ મ્હારા આટલા જ્ઞાનનું કારણ કેમ નહિ હોય ? જો ત્હમે નમ્ર ન હોત તો અવિનયની છાપ મ્હારા મન ઉપર કેમ ન પડી હોત ? અને જો તે છાપ પડત તો અગણીત ઉપાયે ને છાપ જુસાઈ જાત નહીં. પછી હું ગમે તેટલું જ્ઞાન લઉં, ગમે તેટલા પુસ્તકો વાંચું, ગમે તેટલી શાસ્ત્રજ બનું પણ અવિનય અને અભિમાન જો પ્રથમ મ્હારામાં આવેલું હોત તો તે કોટાવધિ યત્ન કરે દૂર થાત નહીં. "

‘ કુમુદા ? તું ખુશામત કરતાં ક્યારની શીખી ? ’

‘ હું ખુશામત કરતી નથી. મારે જગતના લોકની શી ગરજ ? ભલેને તે તેમનું ધાર્યું વિચાર્યું કરતાં તેમાં મારે શું ? આપણે ક્યાં અમર રહેવાના છીએ કે તેમની ગરજ આપણને વારંવાર પડવાની છે ? આપણે તો આનંદ હર હમેશ નિરંતર રાખ્યા કરીએ છીએ કોઈને આનંદ તો આપણને આનંદ કોઈને શોક તો આપણે નહીં શોક. જે થયા કરે છે તે થવાનુંજ થયા કરે છે. તેથી એક અમુક બનાવ શોકમય અને અમુક બનાવ આનંદમય કહેવો એ શું ? એ સમજી મનનુંજ કારણ છે. હિતોપદેશમાં કહેલું છે કે ‘ કોઈ પણ ચીજ સ્વભાવથી સુંદર વા અસુંદર નથી. જેને જે ગમે તેને તે સુંદરજ લાગે છે તેજ રીતે કોઈ પણ બનાવ આનંદમય કે શોકમય નથીજ આનંદ અને શોક મનની કલ્પનાજ છે, આત્માને આનંદ નથી, શોકથી. હર્ષ નથી, ઉમંગ નથી. તે કશી પણ

લાગણી વગરનો છે. જ્યારે આત્માને-આપણા અંતર દેહને-લાગણી નથી તો આ આપણા જાણદેહને લાગણી શું કામ રાખવી જોઈએ ? આત્મા આપણને શીઘ્રે રસ્તે દોરે છે. અને જે કાર્ય આપણા ધાતમક શરીરને પતન કરે એવું હોય છે તે કાર્ય કરતાં આપણને અટકાવે છે. તે બીજી કાંઈ કરી શકતો નથી એમ મહાર માનવું છે. ’

‘ આપણે આડી વાતે ઉતરી પડ્યા પણ તું અહીં ક્યારની અને ક્યાંથી આવી છું ? તારે માટે સ્થળે સ્થળે શોધ થયા કરે છે. ’

‘ મારી શોધ ! ? શા માટે ? ’

‘ તું જડવાથી મોટો ભ્રમ ખુઝનાર છે એમ બધાનું ધારવું છે ! ’

“ શો ભ્રમ ? ”

“ રતિસુંદરીનો પત્નો ”

“ કોણ જાણે ” “ કેમ કોણ જાણે ? ”

‘ મારે જાણવું છે કે રતિ સુંદરીનું શું થયું છે ? ’

‘ તેજ બાબત તારાથી જાણવાને સમજના ઉત્સુક છે પરંતુ તેમાં સમજનાની આશા નિરાશા છે. એમ મારું ધારવું છે. કારણ કે તુંજ તેનું શું થયું તે બાબતનો પ્રશ્ન કરે છે ! ’

‘ મને રતિસુંદરી બાબત કશી પણ ખબર હોત તો તમને તેના વિશે પુછત શું કરવા ? ’

‘ તો તે રાતની વાત જોઈ ? ’

“ કંઈ રાતની ? ”

“ અડિકા દેવીના મંદીરની ”

“ શી વાત ? ”

“ શૈલપુરમાં એમ વાત ચાલે છે, કે લુંટારા લોકો રતિસુંદરીને મહેલમાંથી રાતો રાત ઉપાડી ગયા, અને તે સાથે તને પણ લઇ ગયા. બહારવટીઆઓએ રાણીનો ભોગ આપવા ધાર્યું પરંતુ તેં હિમતથી રાણીને બચાવી. ત્યારબાદ તમે બન્ને શહેર તરફ આવ્યા અને તેં પહેરેગીશને ખુમ પાડી દરવાજા ઉઘડાવ્યા. તે લોકોએ તને દરવાજામાં લઇ લીધી અને કોઇ ગદ્ગલતથી રાણી બહાર રહી ગઇ આથી તું રાણીની શીકર કરી બહાર નીસરી ગઇ. અને તમે બન્ને લુંટારાના હાથમાં ફરીથી સપડાયા. આમ તર્ક જાય છે. વળી બીજી વાત પણ એમ ચાલે છે કે કુમુદાનું કોઇ રાક્ષસી ખુન કરતી હતી, ત્યાંથી તે નાહી અને નગર તરફ આવી પહેરેગીશને ખુમ પાડી જેથી પહેરેગીશએ દરવાજા ખોલી

તેને શહેરમાં લીધી, પરંતુ કોણ જાણે શાથી તું પાછી અજાણ્ય રીતે
શુભ થઈ ગઈ. કુમુદા તું એક અજાણ્ય સ્ત્રી છે. તેથી તે બધાને જાનમાં
નાખ્યાં છે. રતિસુંદરી તો જરૂર કોઈ દુષ્ટના હાથમાં ફસાઈ અને
કુર પાપીઓના ફંદામાં ફસાઈ અને તે ભોગ થઈ. તેનો આત્મા ક્યાર-
નોએ પરમાત્માની હજુરમાં પહોંચી ગયો. એમ બધાનું ધારવું છે. તું
જીવતી છું, એમ સર્વે જાણુ જાણે છે. તારે સાડ ધણી શોધો થાય છે,
અને રતિસુંદરી સાડ તો ખુદ મહારાજ તપાસ કરવા ગયેલાં છે. પરંતુ
સર્વ કોઈ રતિસુંદરી મળવાની આશા ફેગટ ધારી બેઠા છે. સઘળાનું ધા-
રવું એમ છે કે કાંતો તે બહીષ્કર્ષ નાસતાં પહેરેગીરોના હાથે ધવાઈ હોય
અથવા તો હુંટારાના હાથથી મરણ પામી હોય. પરંતુ પાછલી વાત જરા
વધારે સંભવિત લાગે છે. કારણ કે જો તે પહેરેગીરોના હાથથી ધવાઈ
હોય તો તે જરૂર તેજ જગ્યાએ હોત. પરંતુ તે તે જગ્યાએ નથી.
તેજ સાબીત કરી આપે છે કે તે હુંટારાના હાથે સપડાયી છે. અને
મૃત્યુ આધિન થઈ તેતો નિશ્ચયજ. તેની શોધમાં ઘણા માણસો
ફરે છે. પરંતુ તેને આજ છ માસ થયા છતાં પત્તો નથી. હવે જે થાય
તે ખરું—”

“લોકની મરજીમાં આવે તેવા બિન્ન બિન્ન તરફ ઉઠાવે તે સ્વા-
ભાવિક છે. ખરી વાત તદ્દન જુદીજ છે. તે સમય આવે સઘળાને ખબર
પડશે.”

“તુ મને કેમ નહી કહે?”

“ના”

“કેમ?”

“તમારો વિશ્વાસ રખાય, ખરો પણ વા વાત લઈ જાય તે જા-
ણીછોને? અને ખરો જુનુંદોગાર પકડાવાથી ધણુ અનર્થ થાય એમ છે.
અને હું એવી નીચ નથી કે મારા હડહડતા શત્રુનું નામ દઈ તેના વિશે
અસત્ય બોલું, હું તો મારે સાચે સાચું કહીશ.”

“પરંતુ તે ક્યારે?”

“મને યોગ્ય લાગશે ત્યારે. જ્યારે હું, રતિસુંદરી ને મહારાજ ત્રણ
બેગા મળીશું, ત્યારે વાત ખુલ્લી પડશે. અને પછી તમે સઘળી જાણુશો.
હું પોતે પણ પછી કહેવામાં કરો બાધ ગણીશ નહી. જ્યાં સુધી હું એ
વાતને ખાનગી ગણું છું ત્યાં સુધી તે વાત કોઈને કહીશ નહીં.”

“તારી મરજી. પણ તે મારી આશા બાગી નાંખી.”

“ કેમ ? ”

મને આશા હતી કે તું તારી સઘળી વાત મને કહીશ.

“ પણ તે વાતમાં મર્મ ગૂઢ છે. ”

“ તુંજ ગુઢ છું ”

“ હું જે છું તે છું. હવે કાંઈ બદલાઈશ ? જન્મથી જેમ છું તેમ છું. તેમજ રહીશ અને તેમજ જઈશ. ”

તારી ગુપ્ત વાતો ક્યાં સુધી રાખીશ. ”

“ જીવન પર્યંત. ”

“ તે કેમ રહેશે ? સ્ત્રીના હૃદયમાં કોઈ વાત છુપી રહે એમ હોયછે ? ”

“ તે બીજી સ્ત્રીઓને સાર છે કુમુદા જેવીને સાર નહીં. સ્ત્રીનો મોઠામાં મોટો ગુણ શો ? તે એજ કે સઘળી વાત છુપી રાખવી. અને તે પોતાના તનના માણસ શીવાય બીજા કોઈને પ્રાણાન્તે પણ કહેવી નહીં. ”

“ શું તેણે પોતાની સહીયરને પણ ના કહેવી ? ”

“ ના. બંધી સહીયરોને કલ્પાથી નુકશાન છે ? ”

“ તો તનનું માણસ કોણ ? ” “ ત્હમે સમજ્યા ” “ ના ”

“ ત્હમારા તનનું માણસ કોણ ? ”

“ તું કહેને ”

“ ઠાકોર ! ”

“ ત્હારે તનનું માણસ કોણ ? ”

“ જે થાય તે ”

“ તોએ ? ”

“ ઇશ્વરેચ્છા ”

હશે. એ વાત કરવામાં અત્યારે કાંઈ માલ નથી. મને જરા તરસ લાગી છે તેથી જરા પાણી આપીશ ? ”

“ હા હોયને. ત્હમારે સાર જળ પાત્ર તૈયાર રાખેલું છે. ” એટલું કહી કુમુદાએ પલંગ નીચેના જળ પાત્રમાંથી થંડું પાણી કઢાડી રાજાને મર્યું રાજાએ પલંગમાં બેઠા થઈ પાણી પીધું.

કુમુદાએ પુછ્યું “ બા ઠાકોરતો ખુશીમાં છેને ? ”

“ હા બહેન ! ”

“ ત્હમે ક્યાં જતા હતાં ! ”

“ નસીબ લઈ જાય ત્યાં ”

‘ એમ કેમ ? ’

‘ તો શું બહેન ? ’

‘ તોએ ? ’

‘ નહીં કહું ! ’

‘ કેમ ? ’

‘ તું ત્હારી વાત કહે તો હું મ્હારી વાત કહુંને ? ’

‘ મ્હારી વાત તો છુપી રાખવાની છે. ’

‘ તો હું શુભ રાખશ. ’

‘ ખાત્રી ? ’

‘ મ્હારો સખ્દ ! ’

‘ પણ ત્હમે હમણાંજ થોડીવાર ઉપર કહુંને કે સ્ત્રીના મનમાં વાત કેમ રહે ? ’

‘ કુમુદા ! તું પકડી છે હો ! ’

‘ કેમ ? ’

‘ ત્હને યાદ બહુ રહે છે. હું શું બોલી હતી તે હું તો બુધી ગંધ હતી અને ત્હને યાદ રહ્યું ’

‘ છટ એટલું યાદ ન રહે ? ’

‘ ના બા આપણને તો યાદ ન રહે. તું તો દેવાંશી મનુષ્ય છે ’

‘ કારણ ? ’

‘ કારણ કે ત્હારા જેટલું કોઈ પણ સ્ત્રીને યાદ ન રહે, અને ત્હારા જેટલું શાસ્ત્ર કોણ વાંચે ? ’

“ યાદદાસ્ત કેળવાયલી કેળવાય છે. એમને એમ વૃદ્ધિ પામતી નથી. દરેક જણે અને મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રીમતીને તો અવશ્ય ધર્મશાસ્ત્રોની નીતી વચનો ખરોખર યાદ રાખવા જોઈએ. આપણા ધર્મ શા છે ? આપણી ફરજો શી છે ? આપણા હક શા છે ? તે દરેક સ્ત્રીએ જાણવું જોઈએ ધર્મશાસ્ત્રો તથા નીતીશાસ્ત્રો જેવાં પ્રત્યેક વચન પ્રમાણે ચાલનાર સ્ત્રી હર હમેશ આનંદમૈજ દીવસો કહાડે છે અને આ લોક તથા પરલોકમાં સુખ ભોગવે છે.

“ કુમુદા ! આપણે જ્યારે જ્યારે મળતાં ત્યારે ત્યારે નીતિની વાતો તો કરતા હતાં પણ સ્ત્રીના શા ધર્મ છે તે તો ત્હેં કોઈ દીવસ ખતાવ્યું નથી તે જાણવાની મ્હારી ઇચ્છા ધણી દીવસથી થયેલી છે. ”

“ ત્હમારી આગળ તો નહીં પણ રતિસુંદરી આગળ તો મ્હે તે ધર્મ

અનેકવાર કહ્યા હતા. અને ધર્મશાસ્ત્રના શ્લોકો બતાવ્યા હતાં. તેમને તે બાબતનો શોખ વધેલો હતો અને તે શીખવાને ઉત્સુક હતા તેથી મહેં ઘણા પુસ્તકો તહેને વાંચવા આપ્યા હતા. અત્યારે રાત્રિ ગમ્મ છે તેથી આપણે એ વીધે આવતી કાલે વાત કરીશું. લક્ષિમળાને પણ તે સાંભળવાની ઉત્કંઠા છે. તેથી તહેમને પણ આવતી કાલે સાંભળાવીશું જેટલું હું શીખી છું તેટલું બતાવીશ. મહારી બુદ્ધિના પ્રમાણે જે અલ્પ જ્ઞાન હું ધરાવું છું તે સઘળું હું પ્રકાશીત કરવા ચત્ત કરીશ. હું કશું પણ છુપું રાખીશ નહીં હું જીવું છું શામાટે ? અપણા બંધુઓને માટે, આપણું, સંબંધીઓને માટે, આપણા દેશને માટે, એમજ સર્વે મનુષ્યને થવું જોઈએ. દરેક મનુષ્યે પોત પોતાની યથા શક્તિ પ્રમાણે જીજ્ઞ મનુષ્યને મદદ આપવી તે કર્તવ્ય છે. સર્વમાં સમભાવ રાખી, ઇર્ષ્યાને દૂર કરી, આનંદમાં રહી સર્વ સાથે સાલસથી વરતવાથી આપણને કાંઈ તુકશાન નથી પણ ફાયદો છે. એમજ દરેકના મનમાં હમેશ રહેવું જોઈએ.

“ કુમુદા ત્હારામાં એ સઘળું છે. ”

“ મહારામાં નથી. જે મહારામાં તે સઘળું હોત તો મહેં આ દેહને અત્યારે ઘણી ઉત્તમ ગતીએ પહોંચાડ્યો હોત ? ”

“ પણ તહેં તેમ નહીં પહોંચાડ્યો હોય ? ”

કુમુદા જવાબ આપવા જતી હતી તેવામાં મહારથી અવાજ આવ્યો.

“ કુમુદા ”

“ કેમ ” પ્રત્યુત્તર મળ્યો.

“ લક્ષિમળા બોલાવે છે. જવાબ મળ્યો.

“ રાજબા લક્ષિમળા બોલાવે છે. હું જાઉં છું. વિજયસિંહને આ વખતો સમય થયો છે અને આવ્યા હશે. બોજન આવે તે આનંદથી જમજો. કાલે મળીશું ”

“ કુમુદા આટલું બોલી કાંઈ પણ જવાબ સાંભળ્યા વગર દોડતી નાહી. ”

રાજબાએ પોતાની દૃષ્ટી કુમુદાના જવાના રસ્તા ઉપર થોડીવાર રાખી અને તહેના વિશે મનમાં બિન્ન બિન્ન વિચાર તરંગ ઉઠવા લાગ્યા. અને તે સાથે તે બાળાના જ્ઞાનના ભંડારને લીધે તહેને વિસ્મયતા થઈ.

થોડીવારે બોજન આવ્યું તે જમી અને આડી થઈ આખા દીવસના શ્રમથી તે નિદ્રામાં પડી અને ઘસ ઘસાટ ઉઘી.

પ્રકરણ ૨૨.

શ્રી ધર્મ.

પ્રાતઃકાળ. વિજયસિંહની ગુફામાં પ્રાતઃકાલની ખુબી ઝોરજ ભાસે છે. નિર્જનવનમાં વસેલા ન્હાતા નગરમાં છતી વસ્તીએ વસ્તિશુન્ય ભાસ થાય છે. રહવાર થતાં દરેક જણ પોતપોતાનું નિત્ય કર્મ કરવા રોકાઈ ગયેલા છે. રાજ્યા પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે ઉડી. આજ તેનું મસ્તક શાંત હતું. ગઈ રાત્રે નિદ્રા સારી આવેલી હતી.

ભુપસિંહે રાજ્યાને પોતાના મહેલનો લાગ કરાવ્યો, તે સમય, જ્યારે રાજ્યા આ ગુફામાં પેહી તે વખતે તેની આંગળ રમ્યા કરતો હતો. આ બનાવ આકસ્મિક હતો તેટલુંજ કુમુદનું મળતું પણ આકસ્મિક બન્યું આ બંને આકસ્મિક બનાવોને લીધે રાત્રે સુતા પહેલા તેનું મન અનેક આવેગો વચ્ચે આંદોલન કરતું હતું. પરંતુ કુમુદ સાથેની વાત ચીતથી હેના વચનોનું મનન તેના મનમાં થવા લાગ્યું તેથી આકસ્મિક બનાવો વિસારે પડ્યા અને તેમ થતાં ગાઢ નિદ્રથી તે ઘેરાણી. આ ઉંઘમાં તેને, અતિશય અકળાટે ઉઠેલા માથાએ જે ઉત્પાત કરે છે, તે ઉત્પાતે જરાપણ સતાની નહી તેથી તે નિરાંતે ઉંઘી.

દાતણ પાણી કર્યા પછી નાસ્તો કરીને ધણા જણાએ નિત્યના ઉપમ પ્રમાણે વિજયસિંહના માથાસોએ ગુફાનો ધીરે ધીરે ત્યાગ કરવા માંડ્યો. તે રાજ્યા જોયા કરતી હતી. આ વખતે ઠાકોર વિજયસિંહે પ્રવેશ કર્યો અને રાજ્યાને જણાવ્યું ' રાજ્યા ! તમારી બધી ઝીના મેં જાણી છે. હું ઠાકોરને બરોબર ઝોળખું છું અને અમારે તેમની સાથે ગાઢ પીછાન છે. તમોને તમારી કુમુદ સાથે મેળવ્યાં છે. ઠાકોર થોડા દીવસે શાંત થશે માટે તમારે અહીંથી આગળ જવાની જરૂર જણાતી નથી. સમય આવે તમારી સઘળી ગોઠવણુ થશે ત્યાં સુધી તમે અહીં ધર સમજીને રહેજો, કુમુદ તમારી પાસે રહેશે, તમારી સાથેના માથાસોને વિદાય કરે છું. '

' જોવી ઇચ્છા ' ! રાજ્યાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો રાજ્યાની ઇચ્છા જાણી તેણે રાજ્યાની સાથે આવેલા માથાસોને શૈલપુર વિદાય કર્યા અને પોતે પોતાના નિત્ય કર્મમાં બાંધ્યા.

રહેવાર થઇ ગયા પછી આસરે ત્રણેક કલાકે યોગીરાજ તરફથી ખબર લઇ વિજયસિંહનું માણસ આવ્યું, તેણે કુમુદાને ખોળી કહાડી સંદેશો કહ્યા કે યોગીરાજ તેને મળવા માંગતા હતા અને તેણે તેમને સાંજે મળવું. આ સંદેશાનો યોગ્ય પ્રત્યુત્તર આપી કુમુદા રાજ્યા સાથે બિન્ન બિન્ન વાતો કરવામાં રોકાઇ.

બપોરે ખાઇ પીને સધળા પરવાર્યા તે વખતે કુમુદાએ લક્ષ્મી તથા રાજ્યાની ઇચ્છાથી શુદ્ધામાંની સ્ત્રીઓની સમા ભરી અને પોતાનું વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું.

“જે પરમાત્મા ગણાય છે, જે અગ્નિ, તેજ, વાયુ, આકાશ, જળ અને પૃથ્વીમાં છે, જે જડ અને ચૈતન્યમાં છે, જે સધળે વ્યાપ્ત છે. જે સર્વનો સાક્ષી જૂત છે તે અનંત નામી અગમ્ય આત્માને પ્રેમ પૂર્વક પ્રણામ કરી મહારી આંતર ઇન્દ્રીયોને સતેજ કરવા વિનવું છું.

“બહેનો ! જગત્ની ઉત્પત્તિમાં કરણજૂત જોશો તો સ્ત્રીજ છે. આજ પીના સ્ત્રી સંસાર વાહનનું કેવું ઉપયોગી ચક્ર છે--પુરુષનું કેટલું કામનું આગ છે તે સિદ્ધ કરે છે. જો સ્ત્રી નહોત તો પુરુષની ઉત્પત્તિજ નથી અને તેથી પુરુષ તે સ્ત્રીના વડે અને સ્ત્રી તે પણ સ્ત્રીના વડેજ હોઇ સ્ત્રી પુરુષ કરતાં આ બાબતમાં શ્રેષ્ઠ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

“જેમ પુરુષની ઉત્પત્તિનું કારણ સ્ત્રી છે, તેમ સ્ત્રીનું જૂપણ પુરુષ છે. સ્વામિનો અર્થશો ? ‘સ્વ’ એટલે પોતાનું અને ‘અભિ’ એટલે અમૃત એટલે ‘સ્વામિનો અર્થ ‘પોતાનું અમૃત’ એમ થાય અમુક ફળ એ સ્વાદ ભાગતા ફેંકી દેવાય છે, તેમ સ્વામિશ્રી પણ કોઇથી ફેંકી દેવાતું નથી. આટલે સ્વામિની પસંદગી તે ઘણા વિચારથી કરવાની છે. આ વિષય ઉપર હું જરા વ્યાગળ ઉપર વિવેચન કરીશ.

“મહે પહેલા કહ્યું તે ઉપરથી કોઇ એ એમ સમજવાનું નથી કે સ્ત્રી પુરુષ કરતાં ઉત્તમ છે. મહારો કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે સ્ત્રી પુરુષ કરતાં કોઇ પણ દરજ્જે ઉતરતે નથી. જેમ રાત્રિ અને દીવસ વીગેરે હોંદો ફુનીઆમાં હયાતી ભોગવે છે. તેમ સ્ત્રી અને પુરુષ એક હોંદ છે. બંનેમાં લિંગ બેદ શીવાય કશો પણ ફેર હું જોતી નથી શું સ્ત્રીમાં આત્મા નથી ? શું હોનામાં બુદ્ધિ નથી ? શું હોનામાં મન નથી ? શું હોનામાં ચૈતન્ય નથી ? શું હોને આનંદ થતો નથી ? શું હોને શોક થતો નથી ? શું હોને મનોવિકારો થતા નથી ? શું હોને લાગણી થતી નથી ? શું હોને પુરુષની પડીમ સુખ, દુઃખ, તહાડ તહાકો લાગતો નથી ? શું અમુક બાબ-

તોમાં સ્ત્રી પુરુષ સાથે સરસાઈ બોગવી શકતી નથી ?

“આપણે સારી રીતે વિચારીશું” તો લાગશે કે આપણે પુરુષ કરતાં એક પણુ અંશે ઉતરતી નથી. આપણને તથા તેમને જનાવનાર એક છે. આપણે તથા તે એક પૃથ્વી ઉપર રહીએ છીએ, એકજ મૃગથી પડેલું પાણી પીએ છે તે છતાં આપણને પુરુષ હેમનાથી હલકી શા માટે ગણતા શીખ્યા છે ? આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે આપણે આપણો પાછળનો ઇતિહાસ નિહાળીશું” તો તરત માલુમ પડે છે કે આગળની સ્ત્રીઓને પુરુષ કરતાં ઓછા હલકા મળતા નહી. તો હાલ આપણો વખત આવો કેમ ?

મનુ મહારાજ કહે છે કે ‘જ્યાં જ્યાં સુંદરીઓ સન્માન પામે છે ત્યાં ત્યાંજ દેવતા રમે છે’ આ વાક્યજ સિદ્ધ કરી આપે છે કે હેમણે સ્ત્રીને પુરુષ કરતાં કોઈ દીવસ પણુ હલકી ગણી હતી નહી. શું પુરુષો એમ ધારતા હશે કે તેઓ સ્ત્રી કરતાં વધારે જોરાવર છે તેથી હેમને સ્ત્રીઓના હલકા ઝુંટાવી લેવાનો હક્ક છે ? નહીજ શું સગવડ અમલો કનડે તો અમલો પોતાની સન્તામાં હોય તેટલો ચત્ન નહી કરવો ? શા માટે નહી.

“બહેનો ! પુરુષોએ મનુષ્ય બુદ્ધિમાં વૃદ્ધિ કરવા જેવા ચત્ન કર્યા છે તેવા આપણી સ્ત્રીએ પણ કરેલા છે. સ્ત્રીનું મગજ પુરુષ કરતાં દરદમેશ ફલદ્રુપ છેજ; તે બાબત કાંઈપણ ચંકા ધરાય એમ નથીજ. તો બહેનો ! આપણે શા માટે પુરુષના જુદાથી ઝુંસરા તળે દાસી માફક દબાઈએ છીએ. મારો કહેવાનો બાવાર્થ એમ નથી કે સ્ત્રીએ પુરુષનું કંઈ નહી માનવું. પરંતુ મારું કહેવું એમ છે કે અમુક બાબતમાં જ્યારે સ્ત્રી પુરુષનું વચન પાળવા બંધાયેલી છે, ત્યારે પુરુષ અમુક બાબતમાં સ્ત્રીનું વચન પાળવા બંધાયેલોજ છે. આ પ્રમાણે બંનેનો અરસપરસનો સંબંધ બંને જશ્ન સમજે નહી ત્યાં સુધી ‘દંપતિ’ દાંપત્યનું રહસ્ય સમજી જીવતનું સાર્થક કરી શકેજ નહી.

“પરંતુ બહેનો ! આપણેજ આપણી સ્થિતિ જગાડનાર છીએ ! કારણ પુ-છશો? હોનો જવાબ એજ છે કે આપણી જાતમાં સરઆતથી સ્નેહ રહેલો છે તે સ્નેહને આપણે ઘણોજ પ્રસરાતી, આપણા હલકા પુરુષોને દબાવતા દેખતાં છતાં મૂઠ માફક બેસી રહ્યા. પુરુષોએ આપણા હલકા ઉપર તરાપ મારી અને આપણને ધીરે ધીરે આ અવસ્થાએ પહોંચાડી વળી આપણે આપણા ધર્મ-કર્તવ્ય કર્મથી બ્રૂથ થયા. તે કર્તવ્ય કર્યો જ્યારે આપણે ફરી ફરીશું

ત્યારેજ આપણી ચહાતી ધવાની અને આપણે પુરૂષની માનની નજરે જોવાવાના. આ માટે આપણા કર્તવ્ય કર્મ શાં છે તે જાણવાની જરૂર છે હું આજે આપને કર્તવ્ય કર્મ-સર્વે સ્ત્રીઓને કર્તવ્ય કર્મ યથાશક્તિ કહીશ. મને યોગીરાજે તેડવા મોકલેલી તે તેથી મારે ઉતાવળ કરવી પડશે માટે ક્ષમા માગી લઉં છું.

“ સ્ત્રીના જીવનની અવસ્થાના રૂપાંતર જુઓ ધણા ગ્રંથકારો અનેક રૂપાંતર જણાવે છે પરંતુ હું તો ફક્ત ચાર મુખ્ય ભાગમાં વિષયને વહેંચી દુકામાં અને તેટલું સમજાવી દઈશ. પ્રથમ સ્ત્રી બાળીકા હોય છે પછી કુમારીકા, યૌવના અને વૃદ્ધા આ ચાર અવસ્થાઓમાં દરેક વખતે શા આપણા ધર્મ છે તે જતાવું છું.

“ આપણે આપણા બાળ કાળનો વિચાર કરો. આપણે કેટલા આનંદથી ફરતા હતા ! કેટલા હર્વથી કહેલોલ કરતાં હતાં ! આપણને આપણા ભવિષ્યની જરા પણ ચિંતા નહોતી. આપણે કેવા સ્વચ્છંદી હતા. કાલુ કાલુ બોલતાં, માતાના ઉછરંગે રમતાં અને હેની આસપાસ ભમતાં તે સમય કેવો આનંદી લાગતો ? આ આનંદના સમયે આપણે શા ધર્મ છે તે આપણે જાણવા જોઈએ છીએ. આ સમયે આપણો શિક્ષક આપણી માતા છે, અને માતાનો ધર્મ છે કે બાલાને બાલપણનો પણ શો ધર્મ છે તે ઠસાવવો. માતા આપણને જે ચીજ હોતની હોય તેજ કહે છે તે ઉપર મનન કરી આપણે તે કરવું. તેજ બાલાના ન્હાનપણનું ખરેખરું કર્તવ્ય છે.

“ બાલ્યાવસ્થાથી અવસ્થાંતર થતાં બાલા કુમારી અને છે. કન્યાવસ્થા બાલ્યાવસ્થા અને યુવાવસ્થાની મર્યાદા લીટી છે. આ અવસ્થા કઈ ઉમરે આવે છે તે નક્કિ થઈ શકે નહી. બાલ્ય કાળના મનોવિકારો, જે સમયે, બાલકીય અવસ્થા મૂકતાં, અન્ય પ્રકારના વિકારોમાં બદલાઈ જાય છે. ત્યારે કુમારી કાલ શરૂ થાય છે એમ મહારં માનવું છે. બાલકીય મન શુદ્ધતામાં આસપાસની અવસ્થાઓ તથા સંસ્થાઓના પ્રભાવે ફેરફાર થાય છે. આ ફેરફાર કોઈ બાલામાં વહેલો અને કોઈ બાલામાં મોડો થાય છે. જ્યારથી બાલા પોતાનું બાલપણ મૂકી, અવયવની વૃદ્ધિ સાથે અનેક વિકારો તથા વિચારોની વૃદ્ધિ અનુભવતી, અન્ય અવસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યારથી તે કુમારી કહી શકાય. આ અવસ્થામાં પ્રવેશ કરવાનો સમય ખરેખરો ખારીક હોય છે. આ સમયનાં રોપાતાં બીજા આગળ જતાં ફલદ બની પકવતાને પામે છે. આના મુખ્ય કારણો સંગત તથા

અચપણની કેળવણી છે. એ એના થોડે બાળા કુમારી અવસ્થામાં પોતાનું 'ખરખર' સ્વરૂપ પ્રકાશે છે. સંગત—તે મનુષ્યના શ્રેય ને સારૂ સારી છે તેમ નરસી પણ છે. મનુષ્ય આત્માને શ્રેષ્ઠતમ પંક્તિએ પહોંચાડવા માટે આત્માને પરમાત્મા સાથે ઐક્ય કરવાનો પાઠ પઢાવે છે. નેત્રએ છે. આ પાઠનું મુળ સંગતી છે.

કુમારી અવસ્થામાં સુસંગતીના પ્રતાપે બવિષ્ય જીવન ઘણું ઉત્તમ નીવડે છે. આ અવસ્થામાં તહેણે પોતાના મન સાથે તનની પણ કસોટી કરવાનો કટાકટીનો સમય છે. આ કાલ એવો હોય છે કે મન તરંગો ઘણા ઉછાલા મારે છે. અને તે ઉછાલાને દાંતમાં નહીં રાખવાથી આપણા મન ઉપરનો કાબુ ઓછો થાય છે અને તેમ થતાં તે આપણા ઉપર બહુવિધ બળવત્તર બની આપણને સેવક બનાવે છે. જ્યાં સુધી અગ્નિ આપણા તાબામાં રહે છે ત્યાં સુધી આપણે તહેની પાસે ઘણું કામ કરાવી શકીએ છીએ. પરંતુ જ્યારે તે પુરુષોત્તમમાં પ્રદીપ્ત થઈ મહાનરૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે તે કાબુમાં રહેતો નથી. અને તે આપણને સતાવે છે. તેથી રીતે ઇંદ્રીઓ જ્યાં સુધી આપણી સેવક બની આપણું કામ કરે છે. ત્યાં સુધી આપણા આત્માનું શ્રેય ! થઈ શકે છે પરંતુ તે પુરુષોત્તમમાં આવી નિર્ધ આપણા ઉપર-આપણી મનશક્તિના કમજોરને લીધે કાબુ મેલવે છે અને તે આપણને તદ્દન નિરાધાર બનાવી દે છે. આ કાળે ઇન્દ્રિય નિયંત્ર એટલે સંધવી ઇન્દ્રિયોને પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તવા ન દેવી અને આપણા તાબામાં રાખીએ તે ઘણીજ અગત્યની અમુલ્ય વસ્તુ દરેક માણસમાં નેત્રએ છીએ. આ ઇન્દ્રિય નિયંત્ર બાલા કરતાં શીખી હોય, તો તહેની પરીક્ષા આ સમયે થાય છે અને મનને તે કાબુમાં રાખી લે છે.

“ ઘણા કહે છે કે ‘મન’ એટલું બહુવિધ છે કે તે કદી પણ કાબુમાં રહી શકતું જ નથી. મહાઈ એમ માનવું નથી. આપણે ને બાહ્યપણથી ટેવ પાડીએ તો આપણે આપણા મનને એવી સખ્ત રીતે જકડી શકીએ, કે તે આપણાં ગુણામ જેવું બની રહે છે. આ મહાઈ અનુભવ સિદ્ધાંત છે. માટે મનનો સંયમ કરી ઉછાલાઓને અટકાવવા તે કુમારીનો મહોટો ધર્મ છે. આ કર્યાથી બ્રહ્મચર્યને પાલી શકશે અને બ્રહ્મચર્યથી જ્ઞાન મળશે અને જ્ઞાનથી મોક્ષ મળશે. માટે જહેનો ! કુમારી અવસ્થામાં મન અને તનને કાબુમાં રાખવું તે પહેલો સિદ્ધાંત યાદ રાખવો અવશ્યનો છે.

“ મનુષ્ય ન્હાનપણથી ઘણુંજ સાદું અને સ્વચ્છ મનવાલું હોય છે. તહેના ઉપર પડેલા આમાસોથી તહેના મનમાં ફેરફાર થાય છે. આ આમા-

સના પ્રભાવે ખરાબ બનેલા મનુષ્યોને જોયાથી બાલક, જે ઉમ્મરે વધતું જાય છે તેને દુનીઆનું જ્ઞાન આવતાં, આવા મનુષ્યોને જોયાથી બહેમાન ડગડો ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી તે પોતાના મનના ઉભરા-જે બિન્ન બિન્ન ભાવનાઓના ઉત્પન્ન થવાથી ઉદ્ભવે છે તે ઉભરાઓ ખીજા આગળ કહાડી શકતું નથી. આમ થવાથી તે મુંઝાય છે અને તે મુંઝવણીને લીધે ઘણું ગભરાય છે:—આ નિયમ પ્રમાણે બાલિકા કુમારી જનતાં, દોરંગી દુનીઆ જુએ છે અને તે જોઈ, કપટખસો નીરખી, કવચિત શુદ્ધ, સ્વચ્છ મનનો સુહૃદથી નહીં દેખી મનમાં મુંઝાઈ ગભરાય છે આ ગભરાટ દૂર કરવાનું સાધન તે તે છે કે તેણે પોતાનો અંતરનો સોજતો શોધી કહાડવો. આવો સુહૃદથી લગ્નથી અવશ્ય મળે છે જ.

“અમ્હારામાં રીવાજ છે—આગળ ઉપર અમારો રીવાજ દરેક જાતમાં હતોજ—કે બાલા કુમારી જનતાં પોતાને મન પસંદ પતી શોધી લે. ખીજા જાતોમાં તે રીવાજ ધીરે ધીરે નાશુદ થયો. અમ્હારામાં પણ આ રીવાજ વધુ મુદત ટકશે કે નહીં તે પ્રશ્ન છે.”

લગ્નનો મૂળ આશય શો છે? જન્મતમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોએ આત્મા પરમાત્માની લિન્નતાવા સાધનરૂપ જનતા માટે પાઠ શીખવો, અને આ પાઠ શીખવાનું પહેલું પગથીડું મિત્રતા અને બીજું પગથીડું લગ્ન છે. મિત્રતા અને લગ્નથી આત્મા સાથે આત્માનું એકત્ર કરતા મનુષ્ય શીખે છે. અને તે મેલન શીખતાં પરમાત્મામાં લિન્ન થવાનું શીખી શકાય—આ માટે લગ્નની ખાસ આવશ્યકતા છે. બ્રહ્મચર્ય અખંડ પાલવાથી શરીરને હાની થાય છે કારણ કે દરેક ઇન્દ્રિયે પોત પોતાનું કર્મ બજાવવું જોઈએ અને તેમ ન થતાં તે ઇન્દ્રિય સીધીલ બને છે, અને તેમ થતાં હૃદય દ્વારા ફરતું રક્ત તે ઇન્દ્રિય આગળ આવી ધીરે ધીરે વહન કરે છે. અને તેમ થતાં, સમય જતાં આખા શરીરની રક્ત ક્રિયા ધીરી પડી જઈ આયુષ્યને ટુંકું કરે છે. આ કારણને લીધે પણ લગ્નની આવશ્યકતા છે. ‘જતીએ જતીને વધારવી’ એ મૂળ સિદ્ધાંતની પૂર્ણતા માટે પણ લગ્નની આવશ્યકતા છે. આ મુજબ લગ્નની આવશ્યકતા આપણે જોઈ. તો હવે આપણે સોજતી કેવો જોઈએ તે ટુંકમાં કહું છું. આપણે આપણા સોજતી શોધતાં આપણે મુખ્ય બાબત જોવાની છે તે આ છે; એક, આપણા સ્વભાવ, પ્રકૃતિ અને ગુણવાલો તે હોવો જોઈએ, તેના સગા સબંધી સાલસ માણસ હોવાં જોઈએ તેને સોજત સારી હોવી જોઈએ, તેનું સરિર નીરોગી હોવું જોઈએ, એ શુદ્ધ સારી કેળવણીવાળો હોવો જોઈએ,

ગૃહની વ્યવસ્થામાં આપણને જોઈતી મદદ રાજ્યથી આપે એવો હોવો જોઈએ.

*“ આપણે આપણા અંતઃકરણમાં સુવર્ણ અક્ષરે કોતરી રાખવું જોઈએ કે કોઈ પણ દેશની ચહોતી યા પડતી—ઉન્નતી કે અવનતિ સ્ત્રીઓના જ ઉપર આધાર રાખે છે. આખા દેશને સુખી યા દુઃખી કરવો તે સ્ત્રીઓના હાથમાં છે—સંસાર સાગરમાં મથવો તારનાર કે ડુખાવનાર સ્ત્રીજ છે. દુનીઆના કેટલાક વિદ્વાનો સ્ત્રીઓને સ્વર્ગનું વિમાન સમજે છે અને કેટલાક ત્હેને નર્કનું દ્વાર માને છે. બન્ને કચીઓ ગમે તેમ કહે પરંતુ ત્હેમનાજ કહેણુ પ્રમાણે ‘ સ્ત્રી સ્વર્ગ કે નર્કમાં લઈ જાય છે. તો બન્ને ઠેકાણે પહોંચવાને સ્ત્રીની અગત્ય ખરી તે તો નિર્વિવાદજ છે. મહાન રૂપી સુનીઓ પણ કહી ગયા છે કે—સ્ત્રી વિના સંસાર નથી, સંસાર વિના પ્રજા નથી. પ્રજા વિના ગૃહ નથી, ગૃહ વિના રાજ્ય નથી રાજ્ય વિના સુખ નથી. બહેનો ! સર્વ સુખનું સાધન સ્ત્રી છે તે આ વાક્ય કહે છે.

“ મહાભારતના આદી પર્વમાં કહેલું છે કે ‘ મનુષ્યનું બાર્યા એ અડધું અંગ છે, બાર્યાજ ઉત્તમ સખા છે, બાર્યા ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રીવર્ગનું મૂળ છે અને બાર્યાજ સંસાર તારનાર છે, એટલાજ માટે, બહેનો ? ધ્યાનમાં રાખવું કે દેશની ચહોતી યા પડતી, ઉન્નતિ યા અવનતી માટે સ્ત્રીઓજ જોખમદાર છે. માટે ગમે તેવા કાલે ભૂત અને ભવિષ્યનો વિચાર કર્યા કરતાં વર્તમાન કાળમાં પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામાં પાછા પડવું નહીં.

“ બહેનો ! ગૃહિણી થઈ પતિવ્રતા બનો સત્ય રાખો. દુઃખના ડુંગરે તમે દટાઓ તો પણ પતી સેવાથી વિમુખ થાઓમા. અનુશાસન પર્વમાં કહે છે કે ‘જે નારી કામ, ભોગ, અશ્વર્ય. અને સુખની અધીક ઇચ્છા ના રાખતાં કેવળ સ્વામિને ચાહે છે તેજ નારી ધર્મ ભગિની છે.’ તો હે બહેનો! ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જોતાં જગત તે સર્વ સુખ દેનાર છે અને ભર્તાર તથા ગૃહિણી બન્ને મલી જે ધર્મ કરે ત્હેના ફળ બન્નેને સરખા મળે છે. પરંતુ કોને ? ત્હેં કહ્યું ત્હેનેજ માટે પતિ તરફ નીતીવાન થઈ સત્ય ધર્મથી વર્તવું.

“ મહાત્મા યામ વલકમ કહે છે કે ‘ જે બાર્યા પતિના પ્રિય અને હિત કાર્ય માટે તત્પર રહે છે અને સદાચારી અને સંયતેન્દ્રિય થાય છે ત્હેને આ લોકમાં કિર્તિ અને પરલોકમાં અનુપમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ’ વળી દિતોપદેશમાં કહ્યું છે કે ‘ભલેને સ્ત્રીઓને બીજા અશ્વકાર ન હોય તો પણ સ્વામીજ ઉત્તમ અશ્વકાર સ્વરૂપ છે. અને જે સ્ત્રી શાબીત હોવા

છતાં ભર્તૃ રહિત છે તે શોભિત નથી ” બહેનો ! આ શિવાય વ્યાસ સ્મૃતિમાં પણ આ વીધે ધણું વિવેચન છે. પરંતુ સમય બહુ નહી હોવાથી તે વીધય ટુંકામાં પતવું છું. બહેનો ! સતિ સ્ત્રીઓ સમજે છે ને પતિ પતિમાં આત્મ સમર્પણ કરીને કાયા, મનોવાક્યથી પતિની સેવામાં સર્વદા લાગેલી રહે છે. બદલો મેળવવાની કાંઈ પણ આશા રાખતી નથી, પતિ પરાયણતાજ ત્હેને આશા કરતાં વધારે બદલો છે, સ્વામિનો સહવાસ ત્હેને આશા કરતાં વધારે સુખ સૌભાગ્ય છે. સતિ એના કરતાં કશી વધુ ધમ્મજા રાખતી નથી--સતિ પતિ ને અનંત ઉન્નતિના માર્ગે લાઇ જવાથી નારી ધર્મનું સાર્થક સમજે છે. નેઓ મોટેરાતી શીખામણ સાંભળીને પોતાની કુલ મર્યાદા પાલે છે, નેઓ સત્યવાદી અને શુદ્ધ સ્વભાવની હોય છે તે સતિ એક માત્ર પતિનેજ પુણ્ય સાધન તરીકે સમજે છે, પતિનો ક્રોધ પણ રીતે અનાદર કરતી નથી--ભલે તે નિર્ધન હો કે સધન હો--તો એ ત્હેને દેવ તુલ્ય ગણે છે. પતિજ સતિનો પરમ દેવતા છે. શાથી સ્વામિ સુખી થાય ? શાથી સ્વામિનું આ જન્મમાં અને પર જન્મમાં મંગળ થાય ? તેજ ત્હેની એક માત્ર સાધના હોય છે--એજ વિચારથી સતિ જેવું સુખ અનુભવે છે એવું સુખ બીજા કશાથી તે મેળવી શકતી નથી.

“ માતા તરીકે આપણા શા ધર્મ છે ? આપણું બાલક ભવિષ્યતા હિરા થાય, આપુ જગત્ આપણા બાલકને માનની નજરથી જુએ, આપણે આપણી બાલકની ખ્યાતિ સાંભળી કાન પાવન કરીએ એ ધમ્મજાથી આપણી શક્તિમાં હોય તેટલું જ્ઞાન બાળપણમાં બાળકને આપવું એ માતા તરીકેનો આપણો ધર્મ છે.

“ છેલ્લી વૃદ્ધાવસ્થામાં આપણે એક ચિત્તથી આત્માના કલ્યાણ માટે યત્ન કરવો અને આપણે મેળવેલા અનુભવનું આપણાથી ન્હાનાઓને જ્ઞાન આપવું તે આપણો છેલ્લામાં છેલ્લો અને મહોટામાં મહોટો ધર્મ છે.

બહેનો બહાર યોગીરાજ તરફથી બોલાવવા આવેલું માણસ ઘણી વારથી ખોટી થાય છે માટે હું મ્હાર વ્યાખ્યાન પુર કરું છું. આજના વ્યાખ્યાનમાં મહે ને ધર્મ બતાવ્યા છે તે મુજબ મ્હારી પ્રીય બહેનો ચાલશે તો સુખી થશે. ”

કુમુદા ત્હેને ધન્ય છે ! ન્હાની ઉમરમાં ત્હે કરેલો અભ્યાસ બેશક વખાણવા લાયક છે ” લક્ષ્મી બોલી.

કુમુદા ઉતાવળને લીધે વ્યાખ્યાન બંધ કરી યોગીરાજના આશ્રમે ગઈ. સર્વ મંડળ વિખરાયું.

પ્રકરણ ૨૩.

રાત્રીની મુલાકાત.

બોગાવતી ઉપરની ગુફામાં બેસી ભુપસિંહ આદિએ મસલત કરી હતી તે દિવસે વિનયસિંહે રણુમલને રાત્રે મળવાનું વચન આપ્યું હતું તે મુજબ રાત્રે આવ્યો અને જણ એકમેકને ભેટીને બેઠા.

વિનયસિંહે કહ્યું “ કાંઈ નવા જુની ? ”

“ તેતો તમે જાણો છો. ”

“ભુપસિંહે યત્ન બહુ કરવા માંડ્યો છે ? ”

“પરંતુ તે રાજ્ય ખટપટમાં કુશળ નથી તેથી” કંઈ વળશે નહી.

“ કુશળ નથી તે કેમ જાણ્યું. ”

“ નહીં તો તેની દરેક દરેક વાત આપણે કાંને કયાંથી આવે ? ”

“ તે તો કાણ જાણે પણ એતો ખરૂં કે તેઓ એક ખીજ ઉપર ધર્પાથી જુએ છે. ”

“ હા. સૌ લોભી છે. અને લોભને તૃપ્ત કરવા દરેક જણ યત્ન કરે છે ” તે યત્ન સિદ્ધ કરશેજ પણ આપણે તેમના દરેક યત્નને નિષ્ફળ બનાવવા યાદ રાખવું. ”

“ હા. એજ મુજબ આપણું વર્તન થવું જોઈએ. ”

“ હવે તેઓ ત્હમને સમજાવવાનો વિચાર કરશે, ”

‘ હા હવે શામથી થઈ રહ્યું હવે દામથી ’

‘ એમ ! ’ ‘ હા. ’ ‘ તો ભાજગડ આવશે. ’ ‘આવવી જોઈએ. ’

‘ કાની મારફતે મોકલશે. ’

‘ કાણ જાણે મહેને ખખર નથી ’

‘ આજ મારા આવ્યા પહેલા કાઠ આવ્યું હતું ? ’

‘ કેમ ? ’ ‘ હું રહેજ પુછુ છું ’

‘ રાયમલ આવ્યો હતો ’

‘ રાયમલ કાણ ? ’

‘ આપણોજ માણસ છે ’

‘ જરૂર ? વિનયસિંહે શંકામય દૃષ્ટિથી જોયું. ’

‘હા કેમ એમ પુછી છો !’ વિનયસિંહ તરફ જોઈ રણુમલ બોલ્યો.’

‘રણુમલ ?’

‘કેમ ?’

‘તમે છેતરાઓ છો ?’

‘શાંમાં ?’

‘રાયમલનો વિશ્વાસ રાખવામાં તમે છેતરાઓ છો તે શી વાત કરી ગયો ?’

‘કાંઈ નહી. સાધારણ.’

‘મારાથી છુપાવો છો પૈસા વિગેરેની વાત કરી હતી.

‘તે પુછતો હતો કે ભુપસિંહને કારભારમાં કેમ બેળવતા નથી ?’

“તેનો ત્હમે શો જવાબ આપ્યો ?”

મેં કહ્યું કે તેને મરતનું ખાવું છે. ક્યાં કામ કરવું છે. તેણે કહ્યું કે ‘મરતનું’ ખાવ એવો માણસ કેમ છે, તેને જો કારભારમાં બેઠવેલો હોય તો તે કદી ન કરે નારાયણને મહારાજ બીનવારસ રહેતો તેની પછીનો વારસ ભુપસિંહ છે, તેને યોગ્ય સલાહ મળે સારી રીતે કારભાર ચલાવે મેં કહ્યું કે એનામાં આવડ ક્યાંથી આવે. તેને કહ્યું કે બાપદાદાની આવડ ક્યાં જતી રહે. તેના બાપદાદા વગેરે કેવા હતા ?’ મેં જવાબ આપ્યો કે જેટલાં અને જેવા કુકર્મો ભુપસિંહે કર્યાં છે તેટલા અને તેવાં કુકર્મો તેના પરિચાઓએ કરેલાં નથી. તેણે પછી મને ભુપસિંહ શી ખટખટ કરે છે તે વાત પુછી મેં ત્હને સઘળી ખટખટની વાત કહી અને તેના સ્થામાં આ હપાવો લેવા યોગ્ય છે તે વાત તેના પુછવાથી મેં કહી.’

‘અરેરે ! નિશ્વાસ નાંખી વિનયસિંહ બોલ્યો.’

‘કેમ !’

‘બધામાં ત્હમે ધુળ મેળવી.’

‘શાથી ?’

‘ન કહેવાની વાત પરાયા માણસને મ્હોડે કહી.’

‘તે પરાયો નથી આપણો છે.’

‘ત્હને ભુપસિંહ સાથે કાંઈ સંબંધ છે.’

‘નહીજ જરા જોવો ખરો.’

‘ત્હણે ત્હમને પૈસા વીશે કાંઈ વાત કરી હતી ?’ ‘હા.’ ‘શી.’

‘ત્હણે મ્હને પુછ્યું હતું કે કાંઈ પૈસાની બાંજગડ લખને આવ્યું’

હતું ?' મહે' ત્હેને જવાબ આપ્યો. ના. મ્હને કાંઈ કહેવા આવ્યું નથી પછી
ત્હેણે મ્હને શીખામણ આપવા માંડી કે જો કાંઈ લાખ એ લાખ તનખા
આપે તો લાખ લેજો. મહે' ત્હેની સલાહને ધિક્કારી કહાડી અને તે ગયો.

‘ત્હમારે ત્હેને મ્હોડે સારો જવાબ આપવો જોઈતો હતો.’

‘કેવો સારો ?’ ‘હા કહેવી હતી.’

‘કારણ’

‘કારણ ધણા છે.’

‘તોએ.’

‘ખબર પડશે રાયસિંહ લાલચુ છે ?’

‘હું માની શકતો નથી.’

‘લક્ષ્મીથી લલચાય એ સ્વભાવીક નથી ?’

‘છે.’

‘તો તે લક્ષ્મીથી કેમ ના ચળે ?’

‘વખતે ચળે પરંતુ તે મ્હારો મત્રી તેમનો અને નહી.’

‘કારણ ?’

‘મ્હારા ઉપકાર.’

‘ઉપકારને પૈસા આગળ અનેક મનુષ્યો તુચ્છ ગણે છે, તે લક્ષ્મીથી
ચળે નહી એવો છે એમ ત્હમારી ખાત્રી છે ?’

‘ના.’

‘તો ત્હમે સઘળી વાત ત્હેને કેમ કહી ?’

‘કહેવાઈ ગઈ.’

‘તેજ ખગડ્યું તો રાયસિંહ અહીંથી નીકળી ભુપસિંહને લાં
ગયો.’

‘હે !’ ‘હા.’

‘ત્હમને શી ખબર ?’

‘અમને સઘળી ખબર મળે છે.’

‘પણ રાયસિંહ ગયો ત્હેની તમને શી ખબર ?’

‘હું અહીં આવતો હતો તેવામાં ત્હેને મહે' અહીંથી નીકળતા
જોયો. આથી મ્હને શંકા ઉપજી તેથી હું ત્હેની પાછળ પાછળ ગયો.
તો તે ભુપસિંહના મકાને ગયો. લાં આગળ નગરશેઠ. પ્રધાન અને સે-
નાપતિ ખેડેલાં છે.’

‘ત્હમે કેમ જાણ્યું ?’

‘ પગલાં ઉપરથી ’

‘ શી રીતે ? ’

‘ લુટારાઓની આંખો ચક્રાર હોય છે ’ મૃદુ હાસ્ય કરી વિનયસિંહ

બોલ્યો.—

‘ પરંતુ ત્હમે તે લોકોને અંદર છે એમ શી રીતે કહી શકો ? ’

‘ વિનયસિંહ ત્હમે અનળ મનુષ્ય લાગો છો ? ’

‘ કારણ ? ’

‘ ત્હમે કંઈ કંઈથી ખબરો લાવો છો. ’

‘ અમારો ધંધો એવો છે. ’

‘ ઠીક, હવે કેમ કરશું ? ’

‘ ત્હમારો શો વિચાર ? ’

‘ મ્હને તો કાંઈ સમજણ પડતી નથી. ’

‘ મ્હારો વિચાર એ છે કે તે સમજાને છાપો મારી અસારને

અત્યારે પકડવા. ’

‘ પરંતુ શી સત્તાથી ? ’

‘ કેમ ? ’

‘ પકડવાથી હો હો થશે. ’

‘ ત્હેમાં શું ? ’

‘ જ્યાં તેમના મકાનને ઘેરો ઘાલ્યો કે નગરમાં પણ ટંટા ફીસાદ થવાનાં. ’

‘ એ હું જાણું છું. ’

“ વળી સેનાપતિ હુપસિંહની તરફેણમાં છે તેથી હુપસિંહની જોડે સેનાપતિ હોવાથી સૈન્ય વખતે તે તરફ ફરી જાય તો પછી આપણે શો ઉપાય રહે. ’

‘ તો શું કરવું ? ’

‘ તેમનેજ અંદર અંદર લગાવવા. ’

‘ પણ તે કેમ અને ? ’

‘ શું બનવું મુશ્કેલ છે ? ’

‘ મ્હને તો તેમ લાગે છે. ’

‘ ચલ કરીશું પરંતુ ત્હમે દામ લેવા સાર શો જવાબ આપ્યો છે. ’

‘ ત્હમે શું ધારો છો. ’

‘ હા કહી ? ’

‘ ના. ના કહી. ’

‘ ચોખ્ખી ના કે ગોળ ગોળ ’

‘ ચોખ્ખી ’

‘ તે ખોટું કયું ? ’

‘ શા માટે ? ’

“ હાલ વખત એવો છે કે દરેક કામમાં વિચાર કરવાનો છે. ઉતાવળે આંખા પાકતા નથી. ઉતાવળ કર્યાના ફળ ખુરા છે. માટે દરેક કામ કરતાં પહેલાં જરા વિચાર કરવો અવિચારથી અનર્થ થાય છે. હવેથી કદી કાંઈ ભાંજગડ આવે તો એક દીવસ વિચાર કરવાની મહેતલ માગજો ”

“ એ ખરૂં કહ્યું મ્હને પણ પાછળથી વિચાર થયો કે જો મુદત માગી નહોત તો ઠીક પડત. અથવા ગોળ ગોળ જવાબ દીધા હોત તો પણ ઠીક પડત ’

‘ હવે કેમ કરશો ? ’

‘ ત્હમે કહો તેમ ’

‘ ઉતાવળ બહુ કરી વિચાર કરી વિન્યસિંહ જોલ્યો ’

‘ ખરી વાત ’

‘ હવે કેમ કરશું ? ’ ‘ હવે તે શું કરશે એમ લાગે છે ’

‘ મને સમજણ પડતી નથી ’

‘ મને લાગે છે કે હજી પણ ભાંજગડ આવશે ’

‘ કોણ જાણે ’

‘ નહીં તો પછી છેલ્લો ઉપાય કરશે ’

‘ શા ? ’

‘ ત્હમેજ સમજોને ’

‘ શું ખુન ? ’

‘ વખતે ’

‘ અરે એ બહીકજ ના રાખો ને ’

‘ અરે હુણ મનુષ્યો ના કરે તે જોણું ’

‘ તે સત્ય છે તો હવે આપણે કરશું કેમ ’

‘ તેજ વિચાર છે ને. ’

‘ આ બધી ખટપટનો અંત વસંતદેવ આવે તો આવે ખરો ? ’

‘ એ મનથી કેમ કહેવાય ? ’

‘ પરંતુ ત્હમારો તર્ક શો છે ? ’

‘ વસંતદેવના આવવાથી ખટપટ વધી પડે ? ’

‘ કારણ ? ’

‘ વસંતદેવ જ્યાં સુધી ગઈ નથી ત્યાં સુધી તહેમને કાવત્રું મ્હારી સાથે કરવાનું છે, અને તેથી તેઓ નિશ્ચિંત બનેલા છે. કારણ કે વખતે તેઓ મારી સાથે ફાવી શકે તોએ એકજણ સાથે તો પ્રુનઃ ફરી કાવત્રું કરવું પડે અને મહારાજા હેય તો તેમની સાથે ફાવતાંજ ભુપસિંહ ગાદી પતિ થઈ શકે ’

‘ પરંતુ હેના આવવાથી ખટપટ વધવાનું કારણ ’

‘ અત્યારે તે લોકો ને અહીં ખાતરી છે કે વસંતદેવ પાછા આવનાર નથી. તેથી તેઓ એમ ધારે છે કે ખટપટ કરશું કે નહીં, તો એ થોડા દીવસમાં ભુપસિંહ ગાદીપતી બની શકે એમ છે. પરંતુ જ્યારે વસંતદેવ આવી પહોંચે ત્યારે તે સઘળી આશા નિરાશા થાય અને તેથી તેઓ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા ઉતાવળા થાય ’

‘ તો એ આપણે કાંઈ ઉપાય શોધવો તો પડશે ના ? ’

‘ હા ’

‘ તો શું કરશું ? ’

‘ આપ સલાહ દોને ? ’

‘ આપણે આવતી કાલની તેમની સ્થિતિ તપાસીએ. ’

‘ શા માટે ? ’

‘ હવે જ તેઓ કરશે તે થોડા દીવસમાંજ. ’

‘ શા માટે ? ’

‘ કારણ કે તેમને અધીરાઈ આવેલી છે ’

‘ તો તેમ કરો ’

‘ તો તમે કાલે ગુરાંમાં જાઓ, અને હું તેમની શહેરની હીલ્સમાં તપાસીશ. દ્યો રામ રામ ’

‘ જેવી ઇચ્છા, રામ રામ બાપુ ’

‘ કાલે મળશું ’

‘ સાંજરે ’

‘ રામ રામ ’

‘ રામ રામ ’

બન્ને જણ છુટા પડ્યા.

પ્રકરણ ૨૪.

ભુપસિંહનો લવાડો.

રાજાના ભુપસિંહને મહેલેથી ગધ તે દિવસે નિદ્રામાંથી ઉઠેલા ભુપસિંહની પાસે રાજાનાનો મોકલેલો અનુચર આવ્યો અને તહેણે રાજાનાની સ્થાન છોડતાં થયેલી છેલ્લી ધચ્છા-દાકોરને મળવાની ઉત્કણ-દર્શાવી હતી. પરંતુ ભુપસિંહે તે વખતે ક્રોધમાં ના પાડી. આ પછી રાજાનાએ ભુપસિંહના મહાલયનો લાગ કર્યો તે આપણે જોયું.

રાજાના ગધ તે પછી ભુપસિંહ પોતાના દિવાનખાનામાં એકલો બેઠેલો હતો.

તેના મનમાં કાંઈ વિચાર થતા હતા એ વાત તેના મુખ ઉપરથી સાબિત થતી હતી. થોડીવાર સુધી તે વિચાર ચસ્ત રહ્યો. તેના વિચાર શા થતા હતા તે જાણી શકાવા મુશ્કેલ છે. કારણ કે તેના મનની સ્થિતિ બગડેલી હતી તેથી અનેક વિચારોનું સંમેલન તેના વિચારોમાં હતું.

તે એકમો ઉઠ્યો; અને પાસે લટકાવેલી તલવાર લઈ એકદમ મ્યાનમાંથી બહાર કઢાડી બોલ્યો.

“શમશેર ! બહાદ્રી શમશેર ! ! બસ થા તૈયાર ! કાંટો ગયો. હવે તું મહારા મનની આજ્ઞાએ અનુસર !

“રાજાના ગધ ? હા ગધ. તે ગધ તે સારા સાફ. મહારા તથા તેના બન્નેના સારા સાફ. જો અંહી રહેત. જો તે આ ભુપસિંહના મહેલમાં રહેત તો ભુપસિંહને બહુ અડચણ પડત અને તે રાજાનાને જરૂર દુઃખ દેત જ. આથી બન્ને છુટયા. રાજાના તેને રસ્તે અને ભુપસિંહ પણ પોતાને રસ્તે. હવે હું થયો છુટો. જગતની જાનજામાં ઝપટાયેલો હું અત્યંત અટપટાયેલો તે શું કરું ? જો રાજાના આ ભુપસિંહના મકાને ન હોત તો આ ભુપસિંહ દાકોર ભુપસિંહ-શૈલપુરની ગાદીએ બીરાજતો હોત, અને ક્યારની ભુપસિંહની આજ્ઞા ચોગરદમ ફરતી હોત મલેચ્છો તથા અન્ય રાજાઓ મહારાથી ડરતા હોત. આ બહીકનો લાભ લઈ જરૂર હું ગુજરાતનો રાજા થઈ મહારાજાધિરાજની મદદે મેળવત. પણ આ સધળી આશામાં ધુળ નાખનાર રાજાના.

“તેહું દહાયલું ! ક્યકય ! આ સધળું મહેને સાંભરતાં હું થયો જ

કંટાલી ગયેલો ત્હેને પાછી પેલી કુમુદી મળી. જેવાને મળ્યા તેવા પછી વાત શી? એક નાચે તો ખીજું કુદે. કુમુદીના વચનો વારેવાર યાદ લાવી મ્હને ટોશો મારનારી રાજખાતી આજ કેવી અવસ્થા થઇ. અહાહાહાહા—
“ભુપસિંહ ખડખડ હસ્યો.

“રાજુ ગઇ કુમુદી ગઇ. અને અંતે રતિસુંદરી પણ ગઇ. રતિસુંદરી ! અહાહા તે કેવું સરસ નામ ! રતિની સુંદરી, ઇન્દ્રની પરી, મોહની, સુંદરી, રસીલી, અહાહા કેવી સરસ આકાશની અપ્સરાઓ પણ ત્હેનું વર્ણન કરી શકે એવી રતિસુંદરી ગુમ થઇ તે પણ રાજખાતે કુમુદીના પાપે-કળ્યાના સંતાપેજ. તે બાવલા વસંતદેવ સાથે પોતાના દીવસો કેમ કરી ગાળી શકે? મ્હરા જેવા છેલછાલીલાની સાથે જ્યારે તે મોહપાસમાં પડે ત્યારે નાગા નદ્દરો સાથે તે કેમ રહી શકે?

“આજ કારણ—બસ આજ કારણને લીધે રતિસુંદરીએ આ રાજ્યનો, રાજ્યમ્હેલનો અને સર્વ સુખનો ત્યાગ કર્યો. એમ કેમ ન હોય? પણ—કુમુદી અને રતિસુંદરી બન્ને જણ ગુમ થયાં ત્હેનું કારણ શું? નહીં અડિકાદેવીના મંદિરનો ઘાટ રતિસુંદરીએજ ઘડેલો. અને ત્હેમાં નિષ્ફળ થતાં જરૂર તે ભાગી ગઇ હશે. કુમુદા રાણીતી બ્હીકે અને રાણી કુમુદા તી બ્હીકે નહીં હશે. પરંતુ એકમેકને બ્હીકતું કારણ શું? તે હું કેમ જાણું?”

“બસ એજ હવે તો બસ એજ—મારૂં કે મરૂં, હૃદયમાં જરા પણ નહીં રૂ. હવે દેશ ડંકા રણમલ્લનો નાશ, રાજ્યનો નાશ, ગમે તેનો નાશ થાય તો પણ હવે આ ભુપસિંહ પોતાનો વિચાર પાર પાડ્યા વગર રહેશે નહીં બસ એજ. ઓ તરવાર ! ઓ મ્હારી બ્હાહી શમશેર થા તૈયાર અને બસ એક બે ત્રણ ચાર માર ઝપાટા. ભુપસિંહે તરવાર ફેરવવા માંડી આમથી તેમ ખંડમાં દોડવા માંડ્યું.

દોડતાં દોડતાં ત્હેની દ્રષ્ટિ રાજખાતા પલંગ ઉપર પડી તે જોઇ તે ત્યાં ઉભો રહ્યો અને નિશ્વાસ નાંખી બોલ્યો “હે પલંગ ! ઓ દોલીઆ ! તું કેમ આજ નિસ્તેજ ! રાજખા ગઇ ! હા અરેરે ક્યાં ગઇ? ઓ પલંગ તું બોલ ! ત્હારા ઉપર પોદનારી મ્હારો સુંદરી ક્યાં ગઇ? કેમ જવાબ નથી આપતો હે? ચાલ બોલ નહીં તો શિક્ષા કરીશ?”

પલંગ શું બોલે? ત્હેનામાં વાચા શી? ભુપસિંહને આથી ગુસ્સો મ્હડ્યો? તેથી ઉઘાડી શમશેર પલંગને મારી જેથી તલવારના બે ફડકા થયા આથી તે વધુ ગુસ્સે થયો.

પરંતુ હેનો ગુસ્સો બહુ વાર રહ્યો નહીં. હેનું કઠોર હૃદય પિંગળ્યું રાજ્યાના ગુણો હેને એકદમ યાદ આવ્યા અને યાદ આવતાંજ તે રોયો. હેનું રૂદન બહુ દાહ નહીં રહ્યું. થોડીવાર પછી પાછો તે હસ્યો આ પલ્લ-ગમાં પડ્યો.

“ આ જગતમાં પ્રત્યેક મનુષ્યને ખીજનો અપ જરૂર પડે છેજ. અને હેમાં પોતાના અંતરના મનુષ્યનો અપ છેજ. રાત્રિ અને દિવસ અધકાર અને અજવાળું એ વિગેરેના દુઃખની માફક પુરૂષ અને સ્ત્રીના દુઃખ આ જગતમાં છે, દરેક મનુષ્યને પોતાના વિચાર બહાર બતલાવવાની હિતકા હોય છે. અમુક વાતો એવી હોય છે કે જે કાંઈને કહેવા જેવી હોતી નથી. પરંતુ તે વાત મનમાં ધલાયાથી અંતરમાં દુઃખ થાય છે. અને મન મુંઝાય છે. તેથી તે વાત મનની મનમાં નહીં સમજવા માટે ખરા અંતરના માણસની અગલ છે. તેથી દરેક પુરૂષે પોતાની સહચરી શોધતાં પોતાને પોતાની કેવી વાતો પોતાની સહચરીને કહેવાની છે અને પોતાને હેમાં કંઈ કંઈ બાબતમાં વિશ્વાસ રાખવાનો છે એ સમજાવના વિચાર કરી પોતાના અન્ય અંગને પસંદ કરવું જોઈએ. ” આ કુમુદાની વાત હેના મનમાં ઘોળાવા લાગી અને તે વિશે વિચાર કરતાં તે રાજ્યામાં સર્વ ગુણ જોવા લાગ્યો.

રાજ્યામાં સારા ગુણો ધણા હતા. તે પતિવ્રતા, શુશીલ અને ડાહી સ્ત્રી હતી. હેનામાં જન્મથીજ આ ગુણો કુમુદાની સોબતથી વૃદ્ધિ પામ્યા હતા. અને આ સદગુણો ભુપસિંહના નેત્ર સમક્ષ ખડા થયા.

ભુપસિંહે અનેક સ્ત્રીઓનો સહવાસ કરેલો હતો. અને અનેક સ્ત્રીઓનો છેહ હેના હાથે થયેલો હતો. અનેક સ્ત્રીઓને હેણે રાજ્યાની માફક કહાડી મુકેલી હતી. તેથી હેને સ્ત્રી જાતી વિશે અનુભવ સારો હતો આ સમજી સ્ત્રીઓમાં—જે સ્ત્રીઓ ભુપસિંહના પાશમાં પકડાયેલી તે સ્ત્રીઓમાં—રાજ્યાજ શ્રેષ્ઠ હતી એમ હેને લાગ્યું. રાજ્યાની શ્રેષ્ઠતા હેના મનમાં સ્થાન મેળવે તે પહેલાં કુમુદાના વિચાર આવ્યા અને તે આવતાં રાજ્યા વિસરાઈ. રતિસુંદરીના વિચાર આવતા કુમુદાના ગુણોનું તથા રૂપનું ત્રાજવું હેના મનમાં નિયું બેઠું.

રતિસુંદરીના વિચારમાં તે હેને તથા રાજ્યાને સરખાવવા લાગ્યો અને રાજ્યાનો શાંત સ્વભાવ અને રાણીનો ઉંછાછલો સ્વભાવ તે સરખાવવા લાગ્યો આમ કરતાં હેને રાજ્યા વિશેજ વિચાર થવા લાગ્યા.

વિચારમાં તે નિદ્રાધિન થયો અને સ્વપ્નમાં હેને રાજ્યાને નીરખી રાજ્યાને હેને નમ્ર વદને જોઇ અને આજીજી કરતા હોય તેવી અવસ્થામાં અવલોકી થોડી વાત ચીત થયા પછી તે બોલી “ કાકાર ! ત્હમે મ્હને વિસરશો, પણ હું ત્હમને વિસરીશ નહીં ! ત્હમે મ્હને નહીં મ્હાઓ તો બલે પણ હું તો ત્હમને ખરા અંતઃકરણથી મ્હાઇશ. હવે ત્હમે સુધરો અને સુમાર્ગે ચાલો ”

“ હવે ત્હમે સુધરો અને સુમાર્ગે ચાલો ” આ શબ્દો ત્હેના મર્મ સ્થળમાં ગયા અને તેનું સ્વપ્ન ગયું અને આંખ ઉઘડી ગઈ.

અત્યારે આખા ખંડમાં અજવાળું ઝાંખુ થઇ ગયેલું છે. સૂર્ય અસ્ત થવાની તૈયારીમાં છે આ સમયે ભુપસિંહની આંખ ઉઘડી આ વિશાળ ખંડમાં તે એકલો હોવાથી બચાનક ભાસવા લાગ્યું ત્હેના સ્વપ્નને લીધે ત્હેની છાતી હજી પશુ ધડકતી હતી. ત્હેના વિચારોને લીધે ભરાઇ ગયેલા બેળથી રાજ્યાની મુર્તિ ત્હેના સ્હામી ઉભેલી દેખાઇ. તે મુર્તિએ અત્યારે રાજ્યાએ પોશાક લગ્ન પહેલા પહેરેલો હતો અને જે સમયે ભુપસિંહે મૃદુ પ્રેમ વચ્ચોથી ત્હેને લલચાવેલી હતી તે પોશાક પહેરેલો હતો. અત્યારે તે પોતાના ક્રોધના જાળ વચમાં જણાતી હતી. અને ત્હેના મુઠ્ઠા મનોહર આંગો આનંદમય દીસતા હતા આ સ્હામે તે એક દૃષ્ટિથી જોઇ રહ્યો તે પોતાની દૃષ્ટિ જરા પણ ફેરવી શક્યો નહીં મુર્તિ સ્તબ્ધ હતી. ભુપસિંહ પણ સ્તબ્ધ થઇ ગયો. તે મુર્તિ ત્હેને ઠપકો દેતી હોય તેમ લાગી અને અંતે તે અદ્રશ્ય થઇ આમ ત્હેના જોવામાં આવ્યું. આ જો કે ત્હેની શ્રાંતિ હતી તથાપિ તેને તે સત્યતા જણાઇ અને તે ધડકતે હૃદયે કેટલીવાર જોઇ રહ્યો અંતે જ્યારે વરદી આવી કે પ્રધાન સેનાપતિ અને નગરશેઠ આવે છે ત્યારે તે ઉઠ્યો અને લથડતે પગે તેમના સ્હામે ગયો.

ભુપસિંહે રાજ્યાને કહાડી મુકી તે બીનાથી સર્વેજણ વાકેફ હતા. ભુપસિંહ નિદ્રામાંથી ઉઠ્યો હતો. રાજ્યાને સ્વપ્નમાં તથા ત્હેની મુર્તિને જાગૃતમાં હોય જોઇ હતી અને તેથી ત્હેના સદૃશ્યોત્તું સ્મરણ થતાં બનેલું મ્હાન વદન તથા ત્હેની શિથિલ વૃત્તિઓ જોનારને ખરેખર દયાજનક લાગતી હતી.

ચારેજણ બેઠા. ભુપસિંહની રોજની હાસ્યજનક વર્તણૂક આજ જોવામાં આવી નહીં. કોઇને શી વાત કહાડવી તે સુઝી નહીં. સર્વે ભુપસિંહના સ્વભાવથી વાકેફાર હતા તેથી ત્હેમનાથી કશું પુછાય એમ નહોતું કારણ કે તેમ કરતાં ત્હેને વાંકું પડે વળી આજ ત્હેની મુખાકૃતિ જોતાં

‘હેવું’ બાન ઠેકાણે હોય એમ ભાસવું નહોતું અંતે વૃદ્ધ શેઠે પુછ્યું “બાન
પુ ! ઠકરાળાં આજ ગયાં સાંભળ્યું છે તે ખરી વાત ?”

“તહમારે શી પંચાત ?”

‘હું સ્થેજ પુછું છું’

‘તે પુછવા આવ્યા છો ?’

‘ના જ પણ લોકમાં અનેક વાતો ચાલે છે તેથી પુછવું પડ્યું.’

‘બધ્યા લોક ને બળી ભાત્રા’

‘એ શું ?’

‘કપાલ’

‘કોતું ?’

‘મહાર ને નસીબ તહમાર’

‘પણ’

‘મહારે પણ બધુનું કામ નથી. જે કામે આવ્યા હો તે કામ કરો.’

ઠકરાળાં ગયા જહાનમમાં અને જોડે બધાંએ

‘સ્થેજ પુછતાંમાં કેમ આમ ઉતરી પડો છો ?’

‘ક્યાં ઉતર્યા છીએ ? બેઠા છીએ’

જોઈ બંધ થયા ? પ્રધાને પુછ્યું:

‘રણુમલનો શો વિચાર કર્યો ?’

‘શેનો વિચાર’

‘આપણી વાતનો’

‘રાજ્યા ?’ બુપસિંહે બુમ પાડી.

‘આપને શું કામ છે ?’

‘તહમારી વાતનો જવાબ આપવા.’

‘કેમ ?’

‘ઠકરાળાં. જે કહે તેમ કરો જાઓ. ઠકરાળાં જાણે, મહારી રાજ્યા

જાણે.

‘શું જાણે ?’

‘જાણવાનું—અરે કોઈ હાજર !’

‘જી’ એક રજપુત દોડી આવ્યો.

‘ઠકરાળાંને બોલાવ. રાજ્યાને બોલાવ’

‘આપુ ! તે તો ગયાં.’

‘ક્યાં ?’

‘ આપે આજ્ઞા આપીને ? ’

‘ શેની આજ્ઞા ? ’

‘ આધને સુકી આવવાની. ’

‘ ક્યાં ? ’

‘ મહેને ખબર નથી. ’

‘ તું જુઠ્ઠો છે, જ બોલાવ. ’ રાજબાના નામની બુમો પાડતો
ભુપસિંહ આમ તેમ દોડ્યો.

પ્રધાને કહ્યું ‘ બાપુ શાન્ત થાઓ, આપને શું થયું છે ? ’

‘ કેમ શું થયું છે ? કશું નહીં. આપણું કામ કરો ’

‘ તો રણમલનું શું કરવું ? ’

‘ મારશું, કાપશું, ખાશું ’ ભુપસિંહ હસ્યો.

‘ આ શું બોલો છો ? ’

‘ ખરું કહું છું હવે હ્યો તલવાર ’

‘ બાપુ ! ’

‘ શું કહો છો ? ’

‘ કાલ મલીએ ? ’

‘ ના ’

‘ આજ આપના મનની સ્થિતી સારી નથી ’

‘ શું હું ગાંડો છું ? તું ગાંડો ! ત્હમે સધળા ગાંડા, આખી દુની-
આ ગાંડી—ડાહી મારી રાજબા. ’

‘ બાપુ શાન્ત થાઓ, હું કહું છું કે જરા આપની તબીબત ઠીક
નથી. ’

‘ છો રહી અમારી તબીબત એવી; તમારું તેમાં શું જત્રાનું છે ? ’

‘ જસ આરામ હ્યો અમો જમ્યો. ’

‘ ત્હમે આરામ હ્યોને ? ’

‘ અમો જમ્યો ? ’

‘ જાઓ શું કામ ? કેમ આવ્યા હતા હજમત કરવા ? ’

‘ કામ સાર આવ્યા હતા ’

‘ શા કામ સાર ? ’

‘ રાજમનુંસ તો ? ’

‘ તે થઈ ગયું ? ’

‘ શું ? ’

‘ હમે રાજા તું પ્રધાન તે સેનાપતિ તે નગરશેઠ, રાજ્યા રાણી, રતિસુંદરી પટરાણી કુમુદા ત્રીજી રાણી અહાહા.....’ ભુપસિંહે હસવા માંડ્યું.

ભુપસિંહે પાછું શરૂ કર્યું ‘ રાજ્યા, રતિસુંદરી, કુમુદા ! રા. ર. કે. અહાહા કેવા પહેલા અક્ષર-ત્રણ રાણી એક રાજા એક પ્રધાન એક સેનાપતિ અહાહાહા અધધધ એક ડોસો નગરશેઠ ! ’

‘ બાપુ રામ રામ. ’

‘ રામ બોલો બાધ રામ. ’

‘ બાપુ ! જરા નિદ્રા લો; ’

‘ હમે લોને અમે તો લીધી, પીધી ને દીધી—રાજ્યા, રતિસુંદરી, કુમુદા, ’

‘ બાપુ ! અમે જઇએ કે ? ’

‘ ક્યાં ? ’

‘ ઘરે. ’

‘ ફોના ? ’

‘ સો સોના. ’

‘ તો આવ્યા કેમ ? ’

‘ કામ સાફ. ’

‘ અહીં કેમ ? ’

‘ રાજાની જગ્યાએ બધા હતા. ’

‘ કઈ જગ્યાએ ? ’

‘ શુદ્ધામાં. ’

‘ પાછા કેમ આવ્યા ? ’

‘ ઘણીજ વાટ જોઈ પણ હમે નહીં આવ્યા હતા. ’

‘ તો રાજ્યા આવી હતી ? તો મ્હારું શું કામ હતું ? મ્હારું તન મન ધન સઘળું રાજ્યા, રતિસુંદરી, કુમુદા—તે ત્રણે શોધો, પછી વાત કરવા આવો. રાજ્યા, રતિસુંદરી, કુમુદા—રા. ર. કે. ’

‘ બાપુ કાલ મળશું ? ’

‘ શું કરવા ? ’

‘ કામ. ’

‘ મ્હારે કામણ નથી જોઈતું. મ્હારી રાજ્યા એવી નથી. રાજ્યા, રતિસુંદરી પણ એવી નહીં. કુમુદા પણ નહીં નહીં ને નહીંજ. રાજ્યા,

રતિસુંદરી કુમુદા—રા. ર. કું. ’

‘ બાપુ કામ કહ્યું કામ ? કારણ સાર આપ્યો હતો. રણમલતું શું કરવું ? ’

‘ રણમલ હજી જીવે છે ? ’

‘ એમ કેમ પુછો છો ? ’

‘ જીવતો હોય તો મારો, કાપો, બીજું શું ? ’

‘ આપની આસા. ’

‘ તું અજ્ઞાન, સેનાપતી અજ્ઞાન, ડોસો અજ્ઞાન, હું અજ્ઞાન, રાજા અજ્ઞાન, રાણી અજ્ઞાન, કુમુદા અજ્ઞાન, રા. ર. કું. ’

‘ રામ રામ બાપુ. ’

‘ રામ બોલો બાપુ. ’

‘ બાપુ ! શુદ્ધનમાં અહાવું કેમ બોલો છો ? ’

‘ શું બોલ્યા ? ’

‘ અપશબ્દ. ’

‘ અમે અપશબ્દ બોલીએ ? કે અપશબ્દો બોલો ત્હમે બધા. અમે જે બોલીએ તે સારજ બોલીએ. અમે કાણ ? જાણો છો ? ’

‘ ઠાકોર ભુપસિંહ. ’

‘ તું જીજ્ઞે છે. ’

‘ કેમ ? ’

‘ અમે શૈલપુરના રાજા, નતીસુંદરીના રાજા, કુમુદાના રાજા, તમારે રાજા સમજ્યા ? રા. ર. કું. ’

‘ હ્યો બાપુ રામરામ. ’

‘ જાઓ જાઓ ભા જાઓ. ’

‘ છીટ જાઓ. ’

બધાએ ચાલવા માંડ્યું. ભુપસિંહે બધાને પાછા બોલાવ્યા અને કહ્યું ‘ કેમ કામ કર્યા વગર ચાલ્યા ? ’

પ્રધાને કહ્યું ‘ શું કામ કરીએ ત્હમારા મનની સ્થિતિ ઠેકાણે નથીને ? ’

‘ તો ઠેકાણે ક્યારે આવશે ? ’

‘ ધૈશ્વર જાણે ? ’

‘ તો ધૈશ્વરને પુછી આવ જા. ’

‘ જેવી ઇચ્છા. હવે ક્યારે મળશું ? ’

' ક્યાં ? '
 ' રાજની જગ્યાએ. '
 ' શું કરશું. '
 ' તેનું તે. '
 ' જેવી ઇમ્કા. '
 ' રામ રામ. '
 ' આવજો. '
 ' જય જય. '
 ' જેઠી કશ્તુ ' ભુપસિંહ હસ્યો.

—:૦:—

પ્રકરણ ૨૫

તેનું તેજ ?

પ્રિય વાંચક ! પુનઃ ભોગાવતિ નદી ઉપરની ગુફા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવ ! ગદ્ય રાત્રે થયેલી મસલત મુજબ રણમલ્લ આ જગ્યાએ ક્યારનો આવી પહોંચ્યો હતો અને પોતાની જગ્યાએ ભરાઈ ગયેલો હતો.

થોડીવારે પ્રધાન આવ્યો, અને તેણે દીવો કર્યો. દીવો થતાં ગુફા માં થોડું ઘણું અજવાળું થયું. પ્રધાન વિચારવા લાગ્યો.

“ભુપસિંહની ડાંગળી હવે ચક્કી ગયેલી લાગે છે માટે હવે તેને જરૂર કહાડવો ખટપટની બહાર અને પાડવા પાસા પોખાર ! ભુપસિંહની સ્થિતિ હવે તદ્દન વિપરિતજ થઈ છે, અને તેની આ સ્થિતિ રહેશે તો જરૂર માર્યા જઈશું. તે પોતાની મરજીમાં આવે તેમ જોશે છે, મરજીમાં આવે છે તેમ ચાલે છે. આથી પરિણામ શું ? એ તદ્દન માડુજ આવ-પાનું. હવે સેનાપતિ જોડે વિચાર કરવાનો બાકી હજી સુધી તે કેમ નહીં આવ્યા ?” આટલું કહી તે ગુફા બહાર નીકળ્યો. અને બહાર નીકળતાં જ સેનાપતિ, વૃદ્ધ શેઠ અને ભુપસિંહ રહામા મળ્યા. આવો પધારો સર્વ તૈયાર છે પધાને કહ્યું.

સેનાપતિએ કહ્યું ‘તો અમે પણ તૈયાર છીએ.’

‘એ ઠીક. આજ સંધ્યું નક્કિ કરવું જોઈએ.’

‘હા બરાબર છે’ શેઠે કહ્યું.

- ‘આલો લારે ગુફામાં નકિલ કરીએ’ ભુપસિંહે કહ્યું.
 સર્વે જણ ગુફામાં ગયા. ભુપસિંહે પુછ્યું ‘હવે કેમ?’
 ‘આપ કહો તેમ?’ પ્રધાને કહ્યું.
 ‘કેમ શેઠ શું કરશું?’ ‘આપ કહો’ ભુપસિંહે પુછ્યું.
 ‘શું કહું?’
 ‘જે કહેવું હોય તે.’
 ‘કેમ સેનાપતિ હવે કરશું શું?’
 ‘આપની ઇચ્છા.’
 ‘એમ?’
 ‘હા.’
 ‘તો હવે મહારી ઇચ્છા કહું.’
 ‘હા.’
 ‘મહારી ઇચ્છા એ કે જધાએ પોતાનો અભિપ્રાય આપવો.’
 ‘આપનો શો અભિપ્રાય?’ પ્રધાને કહ્યું.
 ‘જધા કહો તે. વધારે મને કામ કરવું.’
 ‘એમ?’
 ‘હા.’
 ‘મહારો વિચાર એમ છે કે રણમલને ફરીથી સમજાવવો.’
 ‘મહારો વિચાર એ છેકે ત્હેને મારવો’ સેનાપતિએ કહ્યું.
 ‘સત્ય છે. મહારો પણ વિચાર એજ છે’ ભુપસિંહે કહ્યું.
 ‘અરે નહીં! એ હત્યા કરવાનું કારણ?’ શેઠે કહ્યું.
 ‘ત્હમે જાણો છોજ.’
 ‘પરંતુ સા માટે હત્યા કરવી?’
 ‘સ્વાર્થ સારું.’
 ‘પણ ખીજે ઉપાય નથી?’
 ‘મ્હને તો જડતો નથી.’
 ‘પ્રધાનજીને નથી જડતો.’
 ‘ના કોઇને જડતો નથી.’
 ‘એમ તે હોય?’
 ‘છેજ ને.’
 ‘રણમલસિંહને ફરી સમજાવો. તે હવે ધણું કરીને સમજશે.’
 ‘કારણ’

‘ મહારાજની ભાળ નથી, રાણી જોવાઈ છે. ’

‘ એતો બધા જાણે છે. ’

‘ પણ આજે મહેને ખાત્રીની ખબર આવી છે કે મહારાજ કોઈ કંઠાણે નથી. ’ પ્રધાને કહ્યું.

‘ અમરગઢથી ખબર આવી? ’

‘ હા. ’

‘ શી આવી? ’ કોઈનો પત્તો નથી. ‘ તો હવે ? ’

‘ હવે રણમલને કહીએ કે ઠાકોરને ગાદીએ બેસારો. ’

‘ એમ ? ’ આનંદથી ભુપસિંહે પુછ્યું.

‘ હા. ’

‘ ક્યારે. ’

‘ આપ કહો ત્યારે ? ’

‘ પણ રણમલ આ ખટપટ જાણતો નહી હોય? ’ નગરશેઠે પુછ્યું.

‘ અરે ક્યાંથી જાણે ? પ્રધાને કહ્યું.

‘ કેમ ? ’

‘ કોણ કહે ? ’

‘ પણ તે ચકોર છે તે જાણીજોના ? ’

‘ હોમાં શું ? ’

‘ આપણી બધી હીલચાલ તે જાણતો હશે. ’

‘ ત્હમે ખબર તો નથી આપતાને ? ’ ભુપસિંહે પુછ્યું.

‘ હું શું કામ ખબર આપું ? ’

‘ મરજી થાય. ’

‘ હોવી મરજી થતી હશે ? ’

‘ જાત વાણીઆ બાધતીને. દમડી સાર ફાંતે જાય. ’

‘ એ તો આપ કહો છોને ? ’

‘ હું કેમ કહેવાને લાયક નથી ? ’

‘ કોણ કહે છે ? ’

‘ ત્હમે કહો છો. ’

‘ ક્યારે કહ્યું ? ’

‘ હમણાજ. ’

‘ સાર. ત્યારે હવે બોલો કેમ કરવું ? ’

‘ પૈસાથી બરોબર લલચાવવા ઘે. ’ પ્રધાને કહ્યું.

- ‘ હવે ઢાણુ જશો ? ’ ભુપસિંહે પુછ્યું.
 ‘ હું જઈશ. ’
 ‘ જાતે. ’
 ‘ હા. ’
 ‘ જમને શું કરશો. ’
 ‘ તહેનું તહમારે કામ છે ? ’
 ‘ હાસતો. ’
 ‘ તહમારે ગાદીનું કામ, કે શી રીતે ગાદી મળી તહેનું કામ ? ’
 ‘ બધાનુએ. ’
 ‘ તે વખત આવે જાણુશો. ’
 ‘ તે તો જાણીશું. તો નકિ તેમ કરશો ? ’
 ‘ આપની ઇચ્છા હોય તો. ’
 ‘ પ્રધાનજી બરોબર કહે છે શેડે કહ્યું. ’
 ‘ મહારો મત જુદો છે. હું ધાર છું કે એમાં કશું વળવાનું નથી ? ’

સેનાપતિ બોલ્યો.

- ‘ કેમ ? ’ ભુપસિંહે પુછ્યું.
 ‘ રણુમલ કદી ચળશે નહી. ’
 ‘ કેમ જાણુજી ? ’
 ‘ તે ખરો રજપુત છે. ’
 ‘ આપણે ખોટા હમથું કેમ ? ’
 ‘ ના. તેનામાં સદ્ગુણો સારા છે. ’
 ‘ અને અમારામાં દુરગુણો છે ખરા ? ’
 ‘ ના. આપણામાં સદ્ગુણો છે તેથી તહેનામાં જશ વધારે. ’
 ‘ તહમારા કરતાં વધારે હશે ? ’
 ‘ એતો ઢાણુ જાણુ. ’
 ‘ તો બસ. હવે નહીં જાને તો તહમારો રસ્તો કરી શું. ’
 ‘ જેવી ઇચ્છા. ’
 ‘ રણુમલનું ક્યારે નકિ થશે ’ ભુપસિંહે પ્રધાનને પુછ્યું ?
 ‘ ઘણું કરીને આજે. ’
 ‘ નહીં નહીં ? ’
 ‘ કેમ કહેવાય ? ’
 ‘ મહારે જરા વિચાર કરવો પડશે. ’

‘ શેનો ? ’

‘ રણુમલનોસ તો. ’

‘ તો આ વિચાર કર્યો તો. ’

‘ તે તો થયો. પરંતુ મ્હારે શી યુક્તિ કરવી તે વીચારવું પડશે ? ’

‘ તે વિચાર કર્યો નથી ? ’

‘ ક્યારે કરે ? ’

‘ આટલા દહાડા શું કર્યું ? ’

‘ વિચાર. ’

‘ તો એ નિર્ણય ઉપર ના આવ્યા ? ’

‘ એક વરસ સુધી આપ ક્યાં નિર્ણય ઉપર આવ્યા છો ! ’

‘ કેમ અમો નિર્ણય ઉપર નથી આવ્યા ? ’

‘ આ નિર્ણય ઉપર આવ્યા ? ’

‘ માદીએ બેસવું, અને શૈલપુરના રાજ્યના રાજ થવું. ’

‘ તે તો બધાએ નિર્ણય કરેલો છે. ’

‘ શું તુ રાજ થઈશ. સેનાપતિ રાજ થશે. શેઠ રાજ થશે કે ત્હમે એવો નિર્ણય કર્યો છે. ’

‘ અરે આપ ઉંધું સમજ્યા અમો બધાએ આપને માદીએ બેસાડવા નિર્ણય કરેલો છે. ’

‘ અમો બેસીશું ત્હમને પુછવા આવીશું ? ’

‘ એમ કાણ કહે છે ! ’

‘ ત્હમે. ’

‘ તો હવે શું કરશું ? ’

‘ કાણ ધોળું. ’

‘ તેજ કરવા બેગા થયેલા છીએ. હવે જલ્દીથી નિશ્ચય ઉપર આવાય તો સાર. ’

‘ ધીરા થાઓ ભા ધીરા થાઓ. ઉતાવળા થાઓ મા. ધીરે ધીરે સમજી થશે. ’

‘ પરંતુ સમય જાય છે તે ધણો અમુલ્ય જાય છે. અને દીવસે દીવસે આપણા ઉપર બહેમ વધતો જાય છે. ’

‘ કોનો. ’

‘ સર્વેનો. ’

‘ સર્વે કાણ ? ’

- ' આખા રાજ્ય મંડપનો અને મુખ્યત્વે રણમહનો. '
 ' શાથી જોમ આવે ? '
 ' તે ચેત્તો છે. '
 ' શું ? '
 ' ને આપણે કરીએ છીએ તે, '
 ' શી રીતે જાણ્યું ? '
 ' ખબર પડી. '
 ' કેવી રીતે. '
 ' હમારે કામ છે ? '
 ' અમો વિચાર કરીએ. '
 ' શેનો ? '
 ' હેની ખબર તોડી પાડવાનો. '
 ' શી રીતે તોડી પાડશો ? '
 ' તરવારથી. '
 ' તરવારથી તોડી પડાતી હશે ? '
 ' કેમ નહીં ? '
 ' ખબર ક્યાંથી શોધશો ! '
 ' આકાશમાં, પાતાળમાં, પૃથ્વીમાં બધે શોધીશ. '
 ' અરે ! તે જડતી હશે ? '
 ' ખબર નહીં જડે તો ખબર કહેનારો તો જડશેને ? '
 ' તે વખતે જડશે ! '
 ' હેને તોડી પાડીશ. '
 ' એમ ! '
 ' હા. '
 ' જરૂર. '
 ' જરૂર. '
 ' ખબર શાથી પડી હશે ? '
 ' હું તેજ હાથને પુશ્તુ છું. '
 ' હું પણ એજ વિચાર છું. '
 ' પણ ખબર પડી એમ ત્હેં શી રીતે જાણ્યું. '
 ' રાજ્ય કારભારની વર્તણૂક ઉપરથી. '
 ' હેં ! શી રીતે ! '

‘ હવે તે મ્હારામાં અવિશ્વાસ રાખે છે. ’

‘ રાખેસ તો ! ’

‘ શા માટે ? ’

‘ ત્હમ્હારા કૃત્યોને માટે. ’

‘ જોલો મા. એવું જોલશે તો આપણી ફજેતી થશે. કોઈ સાંભળેતો

આપણો વાંક કહાડશે. ’

‘ ઠીક ત્યારે હવે નહીં જોલશું. ’

‘ એ જીભ ઠેકાણે નહીં રહે તો આપનો સઘળો સ્થાઈ લગાડશે. ’

‘ તો હું ઠેકાણે રાખીશ. ’

‘ ઠીક. ’

‘ તો હવે શું કરશું ? ’

‘ એજ સવાલ રહ્યો ! ’

‘ હાસ તો. ’

‘ વિચાર કરો. ’

‘ શો વિચાર હવે વિચારનો વખત પીતી મયો હવે ને થાય તે

તાકીદ કરવું જોઈએ. ’

‘ ચાલો ત્યારે કરો તાકીદ જોલો. ’

‘ શું જોલું ? ’

‘ જે જોલવાતું તે. જોલો. સરતો. ’

પ્રધાને કાગળ કહાડ્યો અને સરત લખવા તૈયારી કરી.

‘ લખો પ્રધાન. ’

‘ શું લખું. ’

‘ સરત રહેલી. ’

‘ શી ? ’

‘ એક, એક રતિ મુંદરી મળે લગ્ન મારી સાથે કરવા અને તેને

મને ત્યાંથી શોધી કહાડવા સઘળાએ મદદ આપવી લખી ? ’

‘ હા. ’

‘ ખીજી રણમલ વિશે લખો. ’

‘ શું ? ’

‘ પૈસાથી ના માને તો છેવટે દંડ દેવો. ’

‘ હં પછી ? ’

‘ પછી ? ! રાજગાદીએ મને જોસાડવો. પછી પ્રધાન વિગેરેને તેજ

જગ્યાએ કાયમ રાખી જે આપવું હોય તે આપવું ’

‘ નામ પાડો ’ સેનાપતિએ કહ્યું.

‘ શેનું ? ’

‘ આપવાનું. ’

‘ શા માટે ? ’

‘ કારણ છે. ’

‘ નામ નહીં પડે. ’

‘ તો સરત નહીં પળે. ’

‘ નામતો પાડવુંજ જોઈએ ’ વૃદ્ધ શેઠે કહ્યું.

‘ તમે ફાધ બનો; ’

‘ શા માટે ? ’

‘ નામ પાડવા. ’

‘ તો પ્રધાનને દસ હજાર દીનાર, સેનાપતીને આઠ હજાર અને મને જે આપવું હોય તે. ’

‘ સકોઈ—રામપાતર. ’

‘ તેજ આપશો તો. ’

‘ તો પ્રધાનને વધારે શેનું આપે ? ’

‘ તો બધાને સરખું આપો. ’

‘ શું ? ’

‘ દસ દસ હજાર. ’

‘ જોટલું બધું ? ’

‘ તો કેટલું ? ’

‘ થોડું ઘણું. ’

‘ નહીં બને. ’

‘ જગીર ? ’

‘ હા. પાંચશોની જગીર દરેકને આપો. ’

‘ પાંચશોની નહીં બસોની. ’

‘ અરે જોટલા સારા આટલી માથા કુટ ? ’

‘ શું કામ માથા કુટ કરી ? કાને કહ્યું હતું ? ’

‘ તમે કહ્યું હતું. અત્યાર સુધી ભુલ કરી. ’

‘ શી ભુલ ? ’

‘ નામ ના પડાવ્યું તે. ’

‘ નામ પાડીને શું કરત ? ’

‘ તો અત્યારે પંચાત ના પડત. ’

‘ પંચાત ક્યાંપડી ! હે ? ’

‘ આ પડી. ’

‘ ક્યાં ? ભુપસિંહ ઉઠ્યો અને શોધવા મંડ્યો. ’

‘ બાપુ ! હવે મસ્કરી જવાદો સીધી વાત કરો. એ સરત લખે કે ? ’

‘ હો. લખો લખો તમારાથી લખાય એટલુ લખો, આપનાર હું છું ને ? ’

‘ સત્ય છે લખો પ્રધાનજી. ’

પ્રધાને લખ્યું.

‘ હવે કાંઈ ? પ્રધાને કહ્યું. ’

‘ કોઈનુ કાંઈ રહી જાય છે ? ’

‘ હા. ’ સેનાપતિએ કહ્યું.

‘ શું ? ’

‘ મહારાજ આવે તો ? ’

‘ વિચાર કરો. ’

‘ વિચારમાં વખત ગાળવો નથી. જલ્દીથી કામ ઝપેટી લો. ’

‘ વસંતદેવ આવે તો? તહેનો કરવો નાશ. ’

‘ પણ તે બાબત માથે કોણુ રાખે ? ’

‘ તહે. ’

‘ મહારાથી કેમ રખાય ? ’

‘ તો એ બાબત વિષે પછી જોઈશું. ’

‘ તો કીક છે સરતો વાંચુ ? ’

‘ હા વાંચો. ’

પ્રધાને વાંચ્યું. ‘ અમો નીચે સહી કરનાર ભુપતસિંહ ઠાકોર, પ્રધાન વિજયસેન, સેનાપતી ભુપતસિંહ તથા શેઠ લાલચંદ બેગા થઈ લખાણ કરીએ છીએ કે મહારાજ વસંતદેવની રાણી નામે રતિ-મુંદરીની શોધ સર્વેએ બેગા થઈ કરવી, અને પછી તે મળે ત્હેતા લગ્ન ભુપસિંહ સાથે કરી આપવાં. બીજી રાજ્યના અમાલ્ય રણુમલને જો તે દામથી માનેનહી તો દંડથી મનાવવો. વસંતદેવ વીશે પાછળથી વિચાર થશે. ’

‘ કંઈ રહી ગયું. ’ ભુપસિંહ તાળી પાડી બોલ્યો. ’

‘ શું ? ’

‘ ખરેખરું. ’ આંખ ચડાવી ભુપસિંહ ટોલમાં બોલ્યો.

‘ શું ? ’

‘ રાજ્યગાદી ભુપસિંહને આપવી તે. ’

‘ હા. ખરી વાત લખુ કે ? ’

મહારાજ વસંતદેવ રાજ્યનગરમાં કદી આવે કે નહી, તોએ શૈલ-પુરની ગાદીએ ભુપસિંહને ખીરાજમાન કરાવવા. અને મહારાજ વસંતદેવની રાણી નામે રતીસુંદરીની શોધ સર્વેએ ભેગા થઈ કરવી. અને પછી તે મળે ત્હેના લગ્ન ભુપસિંહ સાથે કરી આપવાં. ’

આ સરતો લખાયા પછી પ્રધાને પુછ્યું ‘ ક્યમ આ છે કપ્પુત્ર. ’

‘ સર્વેએ તે કપ્પુત્ર કરી. ’

ભુપસિંહે સહી કરવા કાગળ માગ્યો અને પહેલો અક્ષર લખતાં, પુછ્યું. — ‘ પ્રધાન ! આ સરતો કોની પાસે રહેશે ? ’

‘ આપ કહો ત્હેની પાસે. ’

‘ પણ કોની પાસે. ’

‘ હું રાખીશ. ’

‘ હું રાખીશ મહારી પાસે સચવાશે. ’ સેનાપતિએ કહ્યું.

‘ તો અમે રાખનાર કમ હઈશું ? જાઓ અમો રાખીશું ’ ભુપસિંહ બોલ્યો —

‘ પણ ત્હમે ફરી જાઓ તો ? ’ પ્રધાને કહ્યું.

‘ કોણ હું ? કાકોર ભુપસિંહ ? ફરી જાય-એમ ? ’

‘ વિશ્વાસ કેમ આવે ? ’

‘ તો ત્હમારો વિશ્વાસ કેમ આવે ? આ કાગળનો વિશ્વાસ કેમ આવે ? ’ હ્યો ત્હમારો કાગળ’ ભુપસિંહે કાગળ ફાડી નાંખ્યો.

‘ ત્હમારે સરતજ કરવાની દાનત નથી. ’

‘ કારણ ? ’

‘ જણાય છે. ’

‘ શું ? ’

‘ બદદાનત. ’

‘ જુડું બોલે છે. ’

‘ કોણ ? ’

‘ પ્રધાન. ’

- ' કદી નહી. '
 ' તો ફરી લખાશે. શરતો લખતાં વાર થવાની છે ? '
 ' ચાર લખાણુ લખવા પડશે. '
 ' શા માટે ? '
 ' દરેક જાણુ બીજાને લખી આપવું પડશે. '
 ' એ વાત ખરી- '
 ' તો લખી એ સરત '
 ' આજ નહી કાલ. '
 ' કેમ ? '
 ' શુકન સારા નથી. '
 ' તો આજ કર્યું શું ? '
 ' કાલ કર્યું હતું તે. '
 ' તેસ તો. '
 ' હાસ તો. '
 ' તો જમથું. '
 ' શા માટે નહી ? '
 ' તો ઉઠો. '
 ' ઉઠો. '
 ' હેંડો. '
 ' હાલો '
- સૌ ઉઠ્યા અને ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૨૬.

કેમ કરવું ?

પ્રધાન સર્વ ટાળીથી છુટા પડી. સેનાપતિને અત્રે મંગવાતું આમં-
 ત્રણુ દહ પોતાના ઘેર ગયો અને આ સમગ્રી મુલાકાતોનો વિચાર કરતો
 બેઠો. તેના વિચાર તરંગ ચાલવા લાગ્યા.

' ભુપસિંહની અકલ હવે શુભ થઇ છે. આજ જો કે તે પોતાની
 વાત કરતાં પોતાની રીત—ગમ્મતની રીત—છોડી નહી હતી પરંતુ હેના

કેટલાક આળા બેતાં તેનું મગજ ફેંકાણે હોય એમ ભાસતું નથી. ઠંકરા-
લાને વિદાય કર્યાં. ત્હેનું કારણ કાંઈ શુભ લાગે છે. અને અંદર કાંઈ અ-
ન્ય કારણ હશેજ. નહીં તો એકદમ--આણવીંતરી--ત્હેને મ્હેલનો લાગ
કરાવે નહીં. તેને મ્હેલ ત્યાગ કરાવવાનું કારણ કોણ જાણે શુંએ હશે ?
તે કારણ બહાર આવ્યું નથી. અને હું ધાર છું કે તે કારણ સદાને માટે
શુદ્ધ રહેશે.

રાજ્યા ગઈ તે કારણથીજ આ ઉન્માદાવસ્થાએ--આ ગાંડપણે
લુપસિંહના બેળમાં જગ્યા લીધી છે. તે ગાંડપણ ત્હેનું સર્વસ્વ ખોવડા-
વશે. ખુદ્દિની બ્રહ્મતા વિનાશકાળેજ થાય છે. લુપસિંહ ખુદ્દિ બ્રહ્મ થયો,
તેજ દર્શાવે છે કે ત્હેનો વિનાશકાળ પાસે આવ્યો છે. હવે જે બને
તે ખરૂં.

‘ હવે રાજ ખટપટમાં કરવું શું ? લુપસિંહ સાથે રહેવામાં કાંઈ
માલ નથી. અને રણમલ સાથે રહેવા જેવા આપણા હાલ નથી. આતો
સુધી વચ્ચેની સોપારી જેવો ઘાટ થયો. નહીં આમ જવાય કે નહીં તે
મ. લુપસિંહનું બેળુ ખગડવાથી તે ઘણા અનર્થ કરશે. ત્હેની મ્હેલે સં-
પુર્ણ ખાત્રી છે. તે પોતાનું બાન લુલી જઈ ગમે તેમ કરશે. ને કોઈકાળે
રણમલને ખબર પડશે. જે કે રણમલ સઘળું ચેતી ગયો છે. ચેતી ગયો
લાગે છે. પણ ત્હેને કશી સાગીતી નથી. તે સાગીતી આ ઠાકોરના વચન
હિપરથી મળશે, અને ત્હેમાં પોતે ખરાબ થશે. તો થશે. એટલુંજ નહીં
પણ બીજાને પણ ખરાબખસ્ત કરશે.

રણમલ બ્યાં સુધી રાજ્યનો કારભારી ન હતો ત્યાં સુધી ત્હેનામાં
આવડી આવડ જણાતી ન હતી. ત્હેનામાં કારભારની કુશળતા પ્રથમ હતી
પરંતુ કાબેલીયત ન હતી. તે કાબેલીયત થોડા દીવસમાં આવી છે. તે
હવે દરેક વિષય સારી પઠેમ સમજી શકે છે અને તે દરેક ઉપર પ્રથમ
વિચાર કરી શકે છે.

‘ મ્હેલે એક વહેમ છે. અને તે વહેમ એ છે કે એને કોઈ કુશળ
નર મળેલો છે. અમારા સઘળા કાવત્રાઓ તે કળાખાળ માણસ રણમલને
ખતાવે છે, હાલ સમય એવો છે કે કળાખાળ મનુષ્યો મળવા મુશ્કેલ
નથી. રાજ્ય ખટપટથી જાણીતા, કોઈવાર રાજ તથા રાજના માનીતા
એવા મનુષ્યો આ મુસલમાનોના ત્રાસે આ ભુમીમાં મલત્રા અલબ્ધ નથી.
આ પાસેના જંગલમાં બહારવટીઆઓ રહે છે એમ સાંભળ્યું છે. તે બાર-
વટીઆઓમાં ઘણાજણ એવા હશે કે જેઓએ રાજ્ય ખટપટ કરી હશે.

કેટલાક એવા હશે કે જેઓ રાજખટપટના ભોગ થઈ પડ્યા હોય, તેવા મનુષ્યોની મદદ જરૂર રણમલને મળી હોવી જોઈએ. અને તે તે મદદથીજ આટલો નિર્ભય રહેતો હશે.

‘જો તે ખ્હારવટીઆઓની મદદ ત્હેને હોય તો ? તો શું ?’
તો તે આપણને બારે થમ પડે ખરો. ખ્હારવટીઆઓ કસાયલા શુરા રજપુતો છે. અમારા માણસો કરતાં હુંશીઆર અને કાબેજ છે એ વાત જાણીએ છીએ તો તે ખ્હારવટીઆઓની ત્હેને મદદ છે કે કેમ તે જાણવાની જરૂર અગત્ય છે હવે—

સ્હામેથી સેનાપતિને આવતો જોઈ પોતે ધાયો અને બન્નેજણુ એક મેકને ભેટયા અને બેઠા.

‘આજની બીના જોઈ ?’ પ્રધાને પુછ્યું.

‘હા.’

‘કાંઈ નવાઈ લાગી ?’

‘શેની નવાઈ ?’

‘ભુપસિંહના વર્તનમાં.’

‘હા. મ્હને એકલપેટા અને સ્વાર્થી લાગ્યો.’

‘એ તો ત્હેની મ્હોટામાં મ્હોટી ખોડ છે.’

‘એ હું અત્યાર સુધી જાણતો નહોતો.’

‘એ આશ્ચર્ય જેવું છે. હું કેટલાએ દીવસથી જાણું છું.’

‘ત્હમારે મ્હારા કરતાં સહવાસ વધારેને ?’

‘એ તો ખરું.’

‘તેથી ત્હેના સ્વભાવથી ત્હમે વાકેફ ખરા.’

‘ત્હેના શબ્દો ઉપરથી તે કશું ધોત્તરો ખરો ?’

‘મ્હને લાગતું નથી.’

‘મ્હને પણ લાગતું નથી.’

‘તો.’

‘હવે આશા નિરાશા.’

‘આપણું ધારેલું આપણે મુકી દધશું ?’

‘તો કેમ કરશું ?’

‘કેમુદાના વચનો યાદ નથી ?’

‘શા ? !’

તે કહેતી હતી કે ‘જે નીચ મનુષ્યો છે તે વિવેક ભયથી કાઢ

પણ કાર્યનો આરંભ કરતાજ નથી. જે મધ્યમ મનુષ્યો છે તે આરંભ કરે છે પરંતુ વિદ્યથી અધવચ મુકી દે છે. જે ઉત્તમ જનો છે તે કદાપી કાળે પણ પોતાનું શરૂ કરેલું કામ-અસંખ્ય વિદ્યો આવવા છતાં-મુકી દેતા નથી. ’

‘ તે શબ્દો સાંભરે છે. તે ઉપરથી ત્હમે શું કહેવા ધારે છો ? ’

‘ મ્હારે કહેવાનું એકે જ્યારે આપણે શરૂ કર્યું છે તે, વિદ્યના ભયે મુકી દેવું તે સારું નહીં. ’

‘ એ કીક છે. પણ વિદ્ય ભારે છે ? ’

‘ શા માટે ? ’

‘ ભુપસિંહનું ભેળુ ભરાઈ ગયેલું છે. ’

‘ શાથી ? ’

‘ ગાંડપણથી ’

‘ એ તો જણાય છેજ. ગઈ કાલ અને આજની ત્હેની વર્તણૂક ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. ’

‘ તો તે ગાંડપણથી આપણને ગેર લાભ નથી ? ’

‘ શો ? ’

‘ ભડભડી જશે તો ? ’

‘ ક્યાં આગળ ? ’

‘ કોઈ આગળ ? ’

‘ રણુમલ આગળ ? ’

‘ હા. ’

‘ તે તે કરશે નહીં. ’

‘ કારણ ? ’

‘ તે એવી મૂર્ખાઈ કરે નહીં. ’

‘ એમાં મૂર્ખાઈ શેની ? પોતાનો કુહારો પોતાના પગ ઉપર. ’

‘ કેમ નહીં શા માટે ? ’

‘ અરે આતો પારકા પગ ઉપર આવવાનો પારકા પગ ઉપર સંમળ્યો ? ’

‘ કેમ ? ’

‘ રણુમલ ભુપસિંહને રાજ્યનો પાસેનો વારસ જાણી ગયાને અને આપણને— ’

‘ આપણને શું ? ’

‘ આપણને શીક્ષા. ’

‘ આપણને શીક્ષા ! એ શું બોલ્યા ? આપણને બીન કસરે શિક્ષા કરવા આ જગતમાં કોઈની શક્તિ નથી. ’

‘ કારણ ? ’

‘ આપણી પાસ શું નથી. માણસ છે. પૈસા છે. ’

‘ એટલે ? ’

‘ પકડનારને આપણો તોર અને દોર બતાવશું. ’

‘ રાજ્ય રહામુજ રાજ્યની સત્તા રહામુ થવાય ? ’

‘ કેમ નહી ? ’

‘ તો તે શોભે ? ના. ’

‘ અરે બધુએ શોભે ? ના શોભતું હોય તો તેવા વિચારજ્ઞ શાને આવત ? ’

‘ સંગતથી. ’

‘ કોની સંગતથી ? ’

‘ ભુપસિંહની સંગતનો પાસ આપણને લાગે છે ? ’

‘ એ સંભવિત છે. તે સંગતનો ત્યાગ કરવાનો ત્હમારો ઇશ્તિ શો છે ? ’

‘ બને ત્યાં સુધી ખરો ? ’

‘ પણ તેથી લાભ શો ? ’

‘ આપણી બુદ્ધિ સારી રહે તે. ’

‘ ગેર લાભ શો ? ’

‘ જે કામ આપણે આફરીને બેઠા છીએ, તે કામ પાર પડવું મુંઝવેલ બને; બીજી જો કદાપિ આપણે આપણા પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ ગયા તો વસંતદેવના મરણ પછી જ્યારે તે રાજા થશે ત્યારે આપણને ખરેખર લાભ થશે. ’

‘ શેની લાભ ? ’

‘ જેને સાર જગત હાથ હાથ કરે છે તેનો. ’

‘ તો શું નીમક હરામી બની પૈસો ખાવો છો ? ’

‘ શેના નીમક હરામી ? ’

‘ કેમ નહી ? ’

‘ જેવું અન્ન ખાધું તેવું બોલું મચ્છવું ? ’

‘ ક્ષેત્ર અન્ન ખાધું અને કોતું બોલું મચ્છવું ? ’

‘ વસંતદેવનું. ’

‘ વસંતદેવનું લુણુ આપણે જરાએ ખાતા નથી. આ રાજ્યનું લુણુ ખાઈએ છીએ અને રાજ્યને સાફ આપણે બંધાયલા છીએ આ રાજ્યને સાફ તનમન અને ધન અર્પણ કરવા આપણે બંધાયલા છીએ. ’

‘ વસંતદેવ માટે નહીં ? ’

‘ ગાદી અને રાજ્ય શું વસંતદેવના છે. તે લેમના પરીઆઓની ઉતરેલી મીલકત છે. લેમનો ભોગવટો શકત થોડા દીવસ માટે તેથી લેમની સેવા કરવા આપણે બંધાયલા નથી. ’

‘ આ મ્હેં નવું સાંભળ્યું. ’

‘ આથીજ હું આ પક્ષમાં ભળવામાં નીમકેહરામી પણ જિતો નથી. ’

‘ તો કાલ ન કરે નારાયણ ને મુસલમાન લશ્કર આવી પહોંચી તમારી પાસે રાજ્ય માગે તો ત્હમે આપી દો ? ’

‘ શા માટે ? ’

‘ ત્હમને કદાચ મુસલમાની અમલ સારો લાગતો હોય તો ત્હમે

‘ ત્હમારા દેશનું બહુ ઇચ્છવાનું ગણી વખતે આખું રાજ્ય અર્પણ કરી દો. ’

‘ શા માટે ? ’

‘ ત્હમારીજ બોલીથી ત્હમે બંધાયા છો હવે બોલશો નહી. હવે ભુપસિંહનું શું કરશું ? ’ પ્રધાને પુછ્યું.

‘ ત્હમારો શો વિચાર છે ? ’

‘ મ્હારો વિચાર તો લેને નશીયત દેવડાવવાનો છે. ’

‘ કારણ ? આપણું લેને શું બગાડ્યું છે ? ’

‘ લેને આપણું શું સુધારેલું છે ? ’

‘ કેમ નહીં ? ’

‘ શું ? ’

‘ આ સંઘના પ્રતાપ કોના ? ’

‘ કયા પ્રતાપ ? ’

‘ આ આનંદ ! આ શામ ! ? ’

‘ પ્રતાપ વસંતદેવના. ’

‘ એતો હું સંઘનું બાલું છું. ’

‘ તો પછી મ્હોડે કહી શું કામ સંભળાવો છો ? ’

‘ વસંતદેવ હજી પણ પાછા આવે એમ લાગે છે. ’

‘ મ્હને તો ખાત્રી છે. ’

‘ શાથી ? ’

‘ મ્હાં અંતઃકરણ કહે છે. ’

‘ તે તો તદ્દન ખોટું ? ’

‘ જોઈ શું. ’

‘ વખતે રાજ નહીં જડે તો ? ! ’

‘ તો ભુપસિંહ ગાદીપતી બનશે. ’

‘ તો આપણે ને અખંડ લાભ મળશે. ’

‘ પણ કદી મ્હારાજ પાછા ફરશે તો તો નકકી રણમલ ઉધા

ચલિ કરશે. ’

‘ તેથીજ બધા વિચાર કરે છેને ? રણમલ મ્હારાજના મરણ પછી વિના વિલંબે ગાદી આપશે ? ’

‘ કોણ જાણે ? ’

‘ કેમ ? ’

‘ શા માટે ગાદી આપે ? ’

‘ કેમ ન આપે ? ’

‘ દિલ્હીનો બાદશાહ કેમ કબુલ રાખે ? ’

‘ સામાટે નહીં ? ’

‘ ભુમક્ષણ. ’

‘ અરે તે તો બધા સમજી જાય. ’

‘ હૈમાં ઘણી વાર થાય. ’

‘ તો નિશ્ચય શું કરવો ? ’

‘ ભુપસિંહનો સંસર્ગ રાખવાથી આપણને કંઈ ફાયદો થયો ? ’

‘ નહીં કેમ ? ઘણોએ. ’

‘ શો ? ’

આપણે આજસુ થયા. એક, રાજ્ય દ્રોહી બન્યા. બે, કૃતદ્વિ બન્યા.

ઘણું બુદ્ધિ શ્રષ્ઠ થયા, ચાર—પછી,

“ પછી બધાને પોત પોતાની મેળે સમજવાનું. ”

‘ સત્ય છે. ’

‘ સત્ય છે તો હવે ફાયદા બતાવો ? ’

‘ સાંભલો. મ્હોટા પુરૂષની ઝાળખાણ થઈ. તે નજીવો એક, બીજું

સાબ થવાનો સંભવ. બે, ત્રીજું આપણામાં સહન શીલતા આવી. ’

‘ શાથી ? ’

‘ ત્હેની ટેવથી. તે ગમે તે બોલે તે સહન કરવું પડતું હોવાથી ગમે તે બોલે ? તેની આપણે દરકાર રાખતા નથી. ’

‘ ઠીક ચાલો તે ત્રણ હવે ચોથું ? ’

‘ ચોથું કાંઈ નહી. ’

‘ તો વધારે શું લાભ કે અલાભ ? ’

‘ તો અલાભ વધારે હોવાથી સોખત તજવી સારીતે ? ’

‘ એ તો ત્હમે જાણો ! પરંતુ ત્હેની સોખત છોડવાથી ખરેખરો લાભ જતો રહેશે. ’

‘ કયો મ્હોટો લાભ ? ’

‘ જે ધાર્યો છે તેજ તો ! ’

‘ તે શું સંભવીત લાગે છે ? ’

‘ મ્હને તો લાગે છે. ’

‘ પણ દીલ્હીના બાદશાહનું કેમ કરવું પડે ? ’

‘ તે સમજે શાથી ? દામથી. ’

‘ પણ ત્યાં કોણ દામ લઈ જાય ? ’

‘ મલેક કાદુરની વાત જાણો છો ? ’

‘ શી ? ’

‘ તે બાદશાહની મુછનો વાળ છે. ’

‘ તે ઘણા કઢે છે ખરા. ’

‘ તે હાથમાં લેવાય તો બાદશાહ ક’ઈ પણ ગણતરીમાં નથી. ’

‘ એમ ? ’

‘ તે શી રીતે હાથમાં લેવાય ? ’

‘ હજાર દીનારી રોનાથી બોળવાય ? ’

‘ પૈસાથી ? ’

‘ હા ? ’

‘ તો તે ચત્ત કરશું. પરંતુ રણમલ સાહેબ ખરેખરો વિચાર કરવાનો છે. ’

‘ આવતી કાલે કરશું. ’

‘ કયાં ? ’

‘ શુદ્ધામાં. ’

‘ ના. ’

‘ હવે આપણે તે બાબત હુપસિંહ શીવાય વિચાર કરશું અને પેલા શેઠને બેળવવો નથી. ’

‘ જેવી ઇચ્છા. બીજું કાંઈ કામકાજ ? ’

‘ કશું નથી. આપણી મુરદ પાર પડે એજ. ’

‘ તે તો ઇશ્વરેચ્છા હશે તો થશેજ. ’

‘ એ સત્ય છે ઇશ્વર આપણને સહાય કરે ’ દ્યો રામ રામ.

‘ રામ રામ ’

પ્રકરણ ૨૭.

શૈલપુરમાં શું થયું ?

નિર્મળ જલવતી ભોગાવતીના કિનારે આવેલા શૈલપુરમાં પ્રભાત સમય થયો છે. ચોઘડીયાંઓ દરવાજા ઉપર વાગી રહ્યાં છે. પુરજનો પોત પોતાના કામમાં રોકાયા છે. કેટલીક સુંદરી મસ્તકપર ધડાઓ અને બ્લેડાં મુકી ભોગાવતી તરફ જતી દૃષ્ટિએ પડે છે. શૈલપુરના ઉત્તર દરવાજા આગળ સીપાઈ પહેરે ભરે છે.

આ સમયે ઉત્તર દીશા તરફ આઘે ધુળ ઉડતી દેખાઈ. પહેરેગીરે કોઈ સવારને પુરજોશમાં દોડતો આવતો જોયો. ધીરે ધીરે તે સ્વાર નગર નજીક આવી પહોંચ્યો. ઘોડો જરા પણ થોભાવ્યા વગર તે સ્વાર નગરમાં પેઠો. હેનો પહેરવેશ જોતાં તે મુસલમાન હોય તેમ લાગતું હતું. હેની કમરે તરવાર લટકતી હતી અને પાસે બાલો હતો. હેના ઘોડા ઉપરની ઝોળીમાં હેની બંદુક દેખાતી હતી.

આ ઘોડેસ્વાર પુરજોશમાં શૈલપુરના બજારની વચ્ચે થઈ સર્વે લોકોને ચક્રીત બનાવતો ચાલ્યો. તે આગળ જતાં રાજગઢ આગળ જઈ ઉભો અને ત્યાંના પહેરેગીરને બખર આપી કે તે ત્યાંના રાજાને મળવા આવેલો હતો.

પહેરેગીરે અંદર જઈ રણુમલને બખર આપી જેથી હેણે તે સ્વારને અંદર આવવા દેવા પરવાનગી આપી. આગ્રા મળતાંજ તે સ્વાર ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડ્યો અને ચાલવા માંડ્યું. પહેરેગીરે ઘોડો અશ્વ શા-

ખામાં મોકલ્યો.

ઘોડેસ્વારે અંદર પેસતાંજ સકળ કચેરી મંડળ હીકું. રણુમલ સર્વ બાયાતો સહીત મધ્ય ભાગે બેઠો હતો. તે તરફ તહેણે પોતાની ગતી ફેરવી.

આ સભા બેઠેલી હતી તે ખંડ ઘણોજ ભવ્ય હતો. તે ખંડ આ સકળ રાજગદની ખરોખર મધ્ય ભાગે હતો. રાજગદના દ્વારમાં પેસતાં એક મહોટો પથ્થરખંધી ચોક હતો. તે ચોકની ત્રણ તરફ મકાન બાંધેલું હતું અને દરવાજા ઉપર ચોપડીઆંતું સ્થાન હતું. દ્વારમાં પેસતાં જમણી બાજુનું મકાન રાજ્યના કારકુનો સાર હતું અને ડાબી બાજુએ ત્રીજેરી હતી. આ બન્ને બાજુના મકાનો ત્રણ માળનાં હતાં અને વચેની ઓસરી જ્યાં રણુમલ પોતાની સભા ભરી બેઠો હતો, તે બે માળ જેટલી ઉંચી હોવાથી તેના ઉપર ફક્ત એકજ મહેડી હતી. મહેડી ઉપર છોખંધ અગાસી હતી. આ ધાબાની મધ્ય ભાગે એક ચોરડી હતી. અને તે ચોરડીની ઉપર શૈલપુરના રાજ્યનો વાવટો ફરકતો હતો. આ સભા બેઠેલી હતી તે ખંડ ભવ્ય હતો. એટલુંજ નહિ પણ તે સારી રીતનો શણગારેલો હતો. ખંડની મધ્ય ભાગના સિંહાસનની ડાબી બાજુએ નાતું સિંહાસન નાંખી રણુમલ બેઠેલો હતો. જમણી બાજુએ સકળ રાજમંડળ બેઠેલું હતું અને ડાબી બાજુએ પ્રજા જનો બેઠેલા હતા. રણુમલ આ સઘળાની વચ્ચે ધન્સાફ કરતો બેઠો હતો. સર્વ કોઇ રણુમલનો ન્યાય બેટું હતું તેવામાં આ સ્વારને બોધ સર્વની મનોવૃત્તિઓ તેની તરફ દોરવાઇ.

તે સ્વારે પગથીઆ ચઢતાંજ સર્વ ચીજ બપકાખંધ જોતાં આશ્ચર્ય પામ્યો. તેને પોતાની દ્રષ્ટી, નીચેના જરીના પાથરણા ઉપર કરી. પછી મશરૂની તળાઇઓ અને પછી આસપાસના કાતરણી કામથી ભરપુર થાંમલાઓ અને પછી ઉપર લટકાવેલા બીલોરી કાગળના ઝુમ્મર તથા હાંડીઓ તરફ દ્રષ્ટિ નાંખી; તેને આ વૈભવનો વિચાર આવતાં ક્ષણવાર સ્તબ્ધ થયો.

તહેણે કોઇને પણ પ્રશ્ન પુછ્યા વગર પોતાની ગતી સભાની મધ્યે ફેરવી અને મુસલમાની રીત પ્રમાણે સલામ બંદગી કરી એક પત્ર રણુમલના હાથમાં આપ્યો.

રણુમલે તે પત્ર વાંચ્યો અને પત્ર વાંચી જરા વિચારમાં પડ્યો. થોડીવાર વિચાર કરીને સભામાંથી ઉઠ્યો અને પાસેના એકાંત ગૃહમાં ગયો ત્યાં તે સ્વારને બોલાવ્યો અને પુછ્યું.

“ આ પત્ર કોને આપ્યો છે. ”

“ જ હજુર ખાતીંદ બાદશાહના સુબા કમાલખાને આ પત્ર રવાના કર્યો છે ? ”

ત્હેનો જવાબ ત્હમારે લખ જવો છે. કે પછી મોકલીશું તો ચાલશે ? ”

“ જ. આજને આજ જવાબ લખ જવાની આજ્ઞા છે. ”

“ ત્હમે ધણા દુરથી આવેલા છો તેથી આરામ લો અને આ પત્રનો જવાબ કાલ સવારે આપીશું કારણ કે ત્હેનો જવાબ આપતાં અમારે ધણા વિચાર કરવાના છે. માટે આજનો દી રહી જાઓ અને કાલ રહવારમાં બહેલાસર ઉડીને જાઓ. ”

“ જોવો હુકમ પણ— ” તે અચકચો.

“ પણ શું ? ”

“ સુબા સાહેબનો ઠપકો મળશે તે ? ”

“ ત્હેમનો ઠપકો નહી મળે એમ યત્ન કરીશ. ”

“ જોવો હજુરનો હુકમ ” તે સલામ કરી ચાલ્યો. રણમલે ત્હેનો સંઘજો બંદોબસ્ત કરવા હુકમ આપ્યો. અને પોતે વિચાર કરતો બેઠો.

બહારના સમાજનોને આ બનાવથી કુતુહલ થયું. મુસલમાન સ્વાર શી બાબતનો પત્ર લાવ્યો હશે તે બાબતમાં તર્કવિતર્ક અનેક થવા લાગ્યા. સર્વ કોઈ પોત પોતાના મનના ઉડાંગ ઉડાવતું હતું. એટલામાં બહાર સ્વાર નીકળ્યો અને તે કોઈના પણ તરફ જોયા વગર દબદબાથી બહાર નીસર્યો. થોડીવારે રણમલે ભુપસિંહને જોલાવ્યો. ભુપસિંહ અંદર ગયો.

રણમલે ભુપસિંહને અંદર જોલાવ્યો તે વિષે પણ અનેક તર્કો દોડતા લાગ્યા. પ્રધાન અને સેનાપતિના મનમાં ધ્રાસકો પેઠો અને તે બન્ને સભામાંથી ઉઠી દૂર જઈ પોતાની મસલત કરવા લાગ્યા. નગર શેઠના મનમાં કાંઈ બહેમ ઉઠ્યો. પાપી હૃદય હમેશાં શંકાવાળા હોય તે ત્હેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આ સંઘજાના વલનથી સિદ્ધ થતો હતો.

અંદર રણમલ પાસે ભુપસિંહ આવ્યો.

રણમલે કહ્યું “ અમુક કારણ સાર કમાલખાં મ્હને જોલાવે છે ? ”

‘ શું કારણ છે ? ’

‘ તે પત્રમાં લખતા નથી પણ મને જોલાવે છે. ’

‘ તેથી હું જવાનો વિચાર રાખું છું. ’

‘ હું જોડે આવું ! ’

‘ અરે સાંભળો તો ખરા ! ’

‘ હ્યો સાંભળું. હ્યો શું કહો છો ? ’

‘ ત્હમને જે દીવસનો અખતીયાર આપવા ઇચ્છા રાખું છું. ’

‘ તો હમે અખતીયારી બોગવીશું હા હા હા હા ’ ભુપસિંહ હસ્યો ને હઠ્યો ને બોલ્યો ‘ રણુમલ ! રણુમલ ! ! મ્હને અખત્યાર ! હા. હા. ત્હમે મ્હને ઘણો ઉપકાર કર્યો ! ઘણોજ આનંદ થયો હવે જુઓ બંદાનો ધડાકોને બડાકો. ’

‘ અરે ! સાંભળો તો ખરા ! ’

‘ શું ? ’

‘ આવું બોલી ત્હમે તમારી પ્રતિષ્ઠા ખુઓ છો. ’

‘ અમારે હતી ક્યારે ? ’

‘ અરે ! વિચારીને બોલો ! ’

‘ અમે તો બોલીશું અને તોલ સદા એવો તોલીશું. ’

‘ ભુપસિંહ આ હસવાનો સમય નથી ? ’

‘ તો શું ! રડવાનો સમય છે ? કહો તો રડું ’

‘ ભુપસિંહ ! ત્હમાર મગજ ઠેકાણે નથી ? ’

‘ તો વેચાતું લાવશું ! ’

‘ અરે ! જરા શુદ્ધ લાવો શુદ્ધ ! ’

‘ તે મ્હારામાં ઘણી છે. ’

‘ તે હું જાણું છું ! ’ ગંભીર બની રણુમલે કહ્યું.

‘ તો કહો છો શું કરવા ! ’

‘ માથું ફાડવા ! ’

‘ તો ફાડો. ’

‘ સાંભળો. ’

‘ સાંભળું છું. ’

‘ મ્હારે ત્હમને અખતીયાર સોંપવો છે. ’

‘ સોંપો ’

‘ ત્હમારી જોડે કામ કરનાર કોણ જોઈશે ’

‘ હું એકલોજ કરીશ. ત્હમે શું પાછા આવનાર નથી ? ’

‘ ત્યાં સુધી કામ પહોંચશે ! ત્યાં સુધી મ્હારે ત્યાં રહેવું પડશે. ’

‘ તો રહેજો હરકત નથી. હું અહીં મ્હાર અને ત્હમાર બન્નેનું કામ કરીશ. ’

‘ તહમારે મદદ જોઈશે. ’

‘ ખીલકુલ નહી. ’

‘ તે કેમ ચાલશે ? ’

‘ કેમ નહી ચાલે ? ’

‘ કારણ છે. ’

‘ શું અમારામાં આવડ નથી ? ’

‘ પણ તહમે નવા છો. ’

‘ અમને જે કોડી વર્ષ ક્યારના થઈ ગયાં. ’

‘ તો એ જે કોડી પણ જ્ઞાન ના આવ્યું. ’

‘ કોણ કહે છે ? ’

‘ હું કહું છું ? ’

‘ તહમેં જુલો છો. ’

‘ નહી. ! ’

‘ હું ધણો કાળેલ છું. ’

‘ તે હું સઘળું જાણું છું. ’

‘ તો પછી એમ કેમ કહ્યું ? ’

‘ જુલ કરી લ્યો હવે કેમ કરવું છે જોલો ! ’

‘ મહારે કોઈની મદદ જોઈતી નથી. ’

‘ તે વગર નહી ચાલે. ’

‘ ચાલશે. ’

‘ નકામી હઠ છે. ’

‘ હઠ કહો કે જક કહો તે સઘળું ચાલશે. મહારા જેવા મુસ્લીમી

કારભાર નહી ચાલે તો કોનાથી ચાલશે ? ’

‘ તહમારામાં આપવડાઈ બહુ છે. ’

‘ નથી. ’

‘ છે. ’

‘ સાર ! નથી તો કેમ મને કહ્યું. ’

‘ જુલ્યા. ’

‘ તો અમે કાલથી રાજ. ’

‘ રાજ ક્યાંથી ? ’

‘ તો પ્રધાન ! ’

‘ ના. ’

‘ તો સેનાપતિ. ’

‘ ના ’

‘ અમાત્યા. ’

‘ ના. ’

‘ તો કોણ ? ’

‘ અખત્યારી. ’

‘ સાર. ’

‘ તમારું કામ કરવાનું તે. ’

‘ મહાર કામ રહેલું છે. ? ’

‘ હા. ’

‘ તમને શું કરો છો. અહીં આવી જાણુ ઉપર બેસો છો અને ઘેર જઈ ઘોરો છો તે શીવાય જીણું કામ છે ? એટલું કામ હું દમામ બેર કરીશ. ’

‘ ઠીક. કાગળો ઉપર કાંઈ પણ કરશો નહીં અને કશા હુકમ પણ આપશો નહીં. ’

‘ એવી માથાકુટ કોણ કરશે ! દૈવ !

‘ તો ઠીક સઘળું સંભાળજો. ’

‘ તમને આવો ત્યારે જોઈ લેજો. ’

‘ જોઈ લઈશજ તો ચાલો હું ખંડાર કહું છું. ’

‘ ઠીક. ’

અન્ને જણુ ખંડાર આવ્યા અને રણમત્તે બધાને કહ્યું. ‘ મહારે અગલનું કામ હોવાથી સુઆ પાસે જઈ છું ત્યાં સુધી મહારા કામનો અખત્યાર ભુપસિંહને સોંપું છું. ’ આટલું કહી તેણે કચેરી બરખાસ્ત કરી અને પોતાના ઘરે આવ્યો.

તે ઘેર આવી પોતાના ખટકોર્મોથી પરવારી વીચારવા લાગ્યો. ‘ કાંઈ પણ કારણ વગર ગુજરાતનો સુઓ મ્હને બોલાવે નહીં, તેમજ તે મ્હને પોતાને બોલાવે છે એનું શું કારણ ? મહારાજ રાણીની શોધમાં ગયા છે એ વાત સુઆએ જાણી હશે ? તે જાણી હશે તોએ ફક્ત શી ? તે વાત સૌ કોઈ જાણે છે. તેથી ત્હને કાંતે તે વાત જાણ તે અસંભવિત નથી. પણ તે વાત જાણ્યાથી આપણને શા ગેરફાયદો ? તે એજ કે રાજ વગરનું સુવ રાજ્ય બરાબર ચાલે છે કે નહીં તે જોવાનો અલ્પખાતો નિયમ હતો તે નિયમ મુજબ કમાલખાંએ પણ દેખરેખ રાખવાનો નિયમ કયો

હોય તો શી ખબર? પણ તેમ હોય તો મ્હને શું કામ જોલાવે? આ પ્રશ્ન ધણો વિચારવા જવો છે. ’

આવા વિચાર કરતો તે જપોરે બેઠો હતો તેવામાં ભુપસિંહ આવ્યો તેની સાથે કેટલીક વાત થઇ ત્યારબાદ સાંજરે પોતાના નિયમ પ્રમાણે દરબારમાં ગયો અને ભુપસિંહને સર્વ અધિકાર સોંપ્યો અને પોતે પાછો ગયો. રણુમલ પાછો વળતો હતો તે વખતે ભુપસિંહે રણુમલના કાનમાં કાંઇ વાત કરી. આ વાત કરતાં ત્હેની નજર તથા રણુમલની નજર પ્રધાન તથા સેનાપતી તરફ હતી તેથી તેઓ ધણા બહેમાયા.

રણુમલ રાત્રે ઘેર ગયો ત્યારે વિજયસિંહ નિત્ય નીચમ મુજબ આવી બેઠેલ હતો. રણુમલે વાળુ પાણી કર્યા પછી સુખાતો પત્ર વંચાવ્યો.

પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો—

તા. ૨ રમળન.

શૈલપુર નગર મધ્યે રણુમલસિંહને માણુમ થાય જે અમારે તમારું કાંઇ અગત્યનું કામ છે માટે આ પત્ર દેખી તરત આ તરફ આવવું. તે જાગૃતમાં કસુર થાય નહીં એમ જાહેરસ્ત કરશે.

કમાલખાં.

વિજયસિંહે આ ચીઠ્ઠી વાંચી અને થોડીવાર રણુમલ સ્થામું જોઇ રહ્યો.

રણુમલે પ્રછયું ‘ કેમ મહારાજ આ ઉપરથી શું ધારો છો ? ’

‘ મ્હને સમજણ પડતી નથી ’

‘ કરવું શું ? ’

‘ આનો જવાબ દીધો ? ’

‘ ના. ’

‘ ક્યારે આપશો ? ’

‘ કાલ સવારે. ’

‘ ત્હમે જવાનો ધરાદો રાખો છો ? ’

‘ હા. ’

‘ ક્યાં જશો ? ’

‘ કુટુંબેન. ’

‘ ત્યાં મુકામ છે ? ’

‘ સ્વાર કહેતો હતો. ’

‘ તો કાલે નીકળશો ? ’

‘ હા. ’

‘ જોડે કેટલાક માણસ લઈ જશો ? ’

‘ માણસ ? ’ રણુમહે સંકાપી પુછ્યું.

‘ હા. ’

‘ શા માટે ? ’

‘ રાજ્યખટપટનાં કામ છે માટે માણસ પાસે લેઈએ. ’

‘ જરૂર ભેગ લેતા જશું. ’

‘ એ તો જેવી ઇચ્છા પરંતુ આપણે સલામતીવાળી બાબતુએ રહેવું સાઈ છે. ’

‘ ખરી વાત છે. ’

‘ સુખો શું કામ બોલાવતો હશે ? ’

‘ મ્હને કાંઈ સમજણ પડતી નથી. ’

‘ તે આ ખટપટ સાઈજ હશે. ’

‘ મ્હને પણ એમ લાગે છે. ’

‘ એ શીવાય સુખાને મુદ્દામાં સ્વાર મોકલી બોલાવવાનું કારણ ? ’

‘ હા. તેથીજ મ્હને તેજ કારણ હોય એમ લાગે છે. ’

‘ જે તે સવાલ પુછે ત્હેના જવાબ બરાબર આપજો. આપણા રાજ્યને તુકશાન ના થાય એવા જવાબ આપવા. સત્યને બહુ ના વળગી રહેવું. ’

‘ કારણ ? ’

‘ તેથી અનર્થ થશે. ’

‘ કેમ ? ’

‘ ત્હમને પુછે કે મહારાજા ક્યાં છે ત્હેનો શો જવાબ આપશો ? ’

‘ રાણીની શોધ કરવા ગયા છે. ’

‘ કેટલો વખત થયો ? ’

‘ છ માસ. ’

‘ મહારાજા હાલ ક્યાં છે ? ’

‘ ખબર નથી. ’

‘ ત્હમની હયાતીની ત્હમને ખાત્રી છે ? ’

‘ ના. ’

‘ બસ થયું. આટલાથીજ આખા શૈલપુરના રાજ્યનો નાશ થશે ! ’

‘ કેમ ? ’ ત્હમને હુકમ આપશે કે રાજ્ય સંધળું ખાલસા કરીએ બીએ તો ! ’

‘ પણ વગર વીચારે હુકમ આપે ખરા ? ’

‘ વગર વીચારે કેમ ? ’

‘ કેમ નહીં ? ’

‘ ગાદીનો વારસ કાણુ ? ’

‘ ભુપસિંહ ’

‘ તે તો ખહુ આદેનો સગો છે તે તો નવો છોના ? ’

‘ હા હેમાં શું થયું ? ’

‘ કેમ ? શું થયું ? ’

‘ તે વારસ તો ખરોતે ? ’

‘ પણ દીલ્લીનો બાદશાહ કયુલ રાખે તો ને ? ’

‘ કેમ કયુલ નહીં રાખે ? ’

‘ હમેજ કહોતે કયુલ રાખશે ? ’

‘ ભુપસિંહની આવડત ઉપરથી કયુલ ના રાખે । ’

‘ તો શા ઉપરથી રાખે નામ ઉપરથી ? ’ વિજયસિંહ હસ્યો.

‘ અરે વા ! પણ જરા હક તો જુએ ને ’

‘ અરે જવા દો એ હકની વાત, ક્યાં વાત છે ? ’

‘ ના તોએ જરા તો જુએ ’

‘ મુદલ નહી. ’

‘ એટલું બધું અંધેર । ’

‘ નહીં તો મુસલમાની રાજ્ય કેમ કહેવાય ? ’

‘ એટલું બધું તો અંધેર નહીં હોય. ’

‘ અરે વાતજ બાજોતે ! તેમનું તે ભોગવ્યા કરશે. ’

‘ પણ આતો આપણને ભોગવવું પડવાનું ’

‘ એમ ? ’ વિજયસિંહ હસ્યો.

‘ હા. ’

‘ શામાટે ? ’

‘ રાજ્યના હક નહી જળવાવવાના. ’

‘ એ હક જળવવા બેઠા હોત તો તે પરદેશી આપણા દેશમાં આ. ’

વીજ શી રીતે શકત અથવા રાજ્ય શી રીતે મેળવત ‘હું’ અને મહારો હક’ એ પ્રમાણે જો આપણા હિંદુઓ સમજતા હોત તો પરદેશીની બેડી ગુજરાત અને સમગ્ર હિંદુસ્થાનને પહેરવી ના પડત. ’

‘ પણ ભાવી કેમ બને ? ’

‘ હા એ સત્ય છે. ’

‘ તો હવે જવાબ કેમ આપવા ? ’

‘ તમારે તો એમ જવાબ આપવો કે મહારાજ શૈલપુરમાં છે અને તે રાણીના શોકે જાહેરમાં ભાગ લેતા નથી પણ ખાનગી રીતે સહુ જાળતમાં સલાહ આપે છે. ’

‘ આવું જુદું ? ’

‘ તે બોલવું પડશે. ’

‘ તે શું કામ ? ’

‘ ગુજરાત સાર, હીંદુઓ સાર, રજપુત રાજ્ય સાર આટલું જુદું અવશ્ય બોલવુંજ પડવાનું. ’

‘ તે વગર અન્ય ઉપાય નથી. ’

‘ મને તો નથી જડતો અસત્યે બોલવુંજ પડશે. મતુ જેવા રમતિદારકોએ પણ આવા કામમાં અસત્ય બોલવાનો બાદ ગણેલો નથી. ’

‘ તો એ કોઈ રીતે હી અર્થથી કહેવાય એમ નથી ? ’

‘ તે ત્હમે શોધી કહાડજો. તે વખતે જે સલાહ પુછે ત્હના જવાબ એવા દેવા કે જુદા પડીએ નહી અને સાચા કહેવાઈએ. ’

‘ એ બાળત વિચાર કરવો પડશે. ’

‘ વિચાર કરજો આખી રાત છે અને ત્યાં જતા કાલ રહેજ સાંજ પડશે તેટલો વખત મળશે માટે વિચાર કરી ઘાટ ધડી મુકજો. ’

‘ તે બેઠશજ. નક્કિ, જવાબે સારી રીતે ગોઠવી દશશ. ’

‘ પછી સુખાને ખીજું કશું કહેવાની જરૂર પડશે નહી. પરંતુ એટલું યાદ રાખજો કે આપણાજ શબ્દોમાં આપણે બંધાઈ જઈએ નહી. ’

‘ રજુમલને ત્હમે એવો ધારો છો ? ’

‘ નહી પણ સત્ય બોલવા જતાં વખતે સપડાઈ જવાય. ’

‘ તે નહી અને ’

‘ તો ઠીક અહી ત્હમારી ઝેર ડાંજરીમાં ત્હમારે કામ કોણ કરશે ? ’

‘ ભુપસિંહ. ’

‘ તે કરી શકશે ? ’

‘ બે ચાર દીવસ સુધીને માટેજ છેને ? ’

‘ એ ઠીક કર્યું. ’

‘ આપ પ્રસન્ન કરો છોને ? ’

‘ હા. તે લાલચથી લલચાઈ પેલા ચંડાળોની સોબત છાડશે નથી. ’

ત્હેને તેમજ આપણને ધણો ફાયદો થશે. ’

‘ એ વિચારથીજ મહે સધળું ત્હેને સાંધ્યુ. ’

‘ સાર ક્યું પણુ—‘ વિજયસિંહ અચકાયો.

‘ પણુ શું? ’

‘ તે પ્રધાન અને સેનાપતીની બુદ્ધિ પ્રમાણે નહીં આવે ? ’

‘ તે કેમ કહેવાય ? ’

‘ ચાર દીવસમાં શું બગડવાનું છે. ’

‘ આપ છુપી રીતે ખબર રાખ્યા કરજો. ’

‘ તે તો રાખ્યા કરીશ. તે બાબતની શીકર નહીં ? ’

‘ મહારી તો ખાત્રીજ છે કે આપ આ રાજ્યનું હિત મ્હાઓ છે. ’

‘ રણમલ ! મ્હને આમાં સ્વાર્થ શો છે. ? મ્હને લાભ શો છે ? ’

પણુ એક આ હિંદુ રાજ્ય ખાતર, મુસલમાનોને આ રાજ્યમાં નહીં પેસવા દઈ ત્હેમને ખુબ ફસાવવા ખાતર, આ સધળો યત્ન મ્હારો છે. ’

‘ તેજ હું કહું છું ને ! આપની બુદ્ધિ ધન્ય સદા આવી પરોપકારી રાખે. ’

‘ પરોપકારી ! વાહ ! હું શું કરી શકીશ ? મ્હારાથી જેમ બનશે તેમ કરીશ તેમાં કાંઈ પરોપકાર છે ? આ કામ કરવું તે ઉપકાર નથી પણુ ફરજ છે ’

‘ સત્ય છે. પરોપકાર છે તેજ મનુષ્યનું ભુપણુ છે. કુમુદા એક દી કહેતી હતી કે કંકણથી હાથ શોભતો નથી પણુ દાનથી તે શોભે છે. કુન્દનથી કાન શોભતા નથી પણુ શાસ્ત્રથી શોભે છે. તેવી રીતે મનુષ્યની કાયા ચન્દનથી શોભતી નથી પણુ પરોપકારથી શોભે છે. વળી પરોપકાર કરી પોતે છાના માના રહેવું. એમ પણુ કુમુદા કહેતી હતી. તે સધળા ગુણ ત્હમારામાં છે. ’

‘ એ તો કાણુ જાણે હું મ્હારો ધર્મ—મ્હારી ફરજ સમજીને આ કામ કરે છું નહીંતર હું શું કામ વચ્ચે પડું ? ’

‘ સત્ય છે. ’

‘ હવે હું જાઉં છું. ’

‘ આજ-બહેલા કેમ ? ’

‘ જરા એકાદ એ ઠેકાણે જઈ આવું. ’

‘ રાત્રે ’

‘ હા ! ’

‘ ક્યાં ? ’

‘ એક પ્રધાનના ત્યાંની, તથા ભુપસિંહના ત્યાંની ખબર રાખીશ. ’

‘ હીક ત્યારે સીધાવો. ’

‘ કાલ જરૂર જવાના કે ! ’

‘ હા જરૂર. ’

‘ રામ રામ. ’

‘ રામ રામ બા રસ્તે સંભાળજો. ’

‘ આપ ફીકર ન રાખો ઇશ્વર સર્વ સારા વાના કરશે. ’

‘ એ કરશેજ. ત્હેનામાં વિશ્વાસ રાખી બધું કામ કરવું જોઈ તે કાર્ય સફળ થાય ! રામ રામ બા. ’

‘ રામ રામ. ’

વિજયસિંહ ગાયો.

પ્રકરણ ૨૮.

કાવતુ.

ઘાઠ કાલે આવેલી ખબર મુજબ રણમલ પ્રભાતના પહોરમાં બહેસો હાક્યો અને ઘોડો મંગાવી તે ઉપર સ્વાર બની મુસલમાન સ્વાર સાથે રસ્તે પડ્યો.

રણમલ નીકળ્યો તે વખતે ત્હેના મનમાં મિન્ન મિન્ન શંકાઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી. પોતે રાજ્ય સુતુ મુકી જતો હતો, અને અંદર ખટપટ ધણીજ હતી વળી ભુપસિંહ, જેને રાજ્યની આકાંક્ષા ધણીજ હતી ત્હેને પોતાનો અધિકાર આપ્યો તે તરફ પણ તેણે શંકાયુક્ત દૃષ્ટિએ જોયું.

‘ થોડા દીવસજ મ્હારે સુખા પાસે રહેવાતુ છે, અને રાજ્ય સુતું મુકવાતુ છે ત્હેમાં હું કશી હરકત તો જોતો નથી. પરંતુ આ ભુપસિંહને સોળત ખરાબ છે. પ્રધાન વગેરે સૌ સ્વાર્થી છે. તે લોકો કદી ત્હેને મ્હાડાવશે અને કાંઈ ધાંધલ મચાવી મુકશે એ વીશે મ્હને ધણો શક રહે છે. પરંતુ કરવું શું ? હવે જે થાય તે હું જોઈશ. ’ આટલું કહી તે ઘોડા ઉપર બેઠો. અને ભુપસિંહનાજ વિચાર કરતો નગર બહાર નીકળ્યો અને રસ્તે પડ્યો.

રણુમલ ગયો તહની પહેલી રાત્રે પ્રધાનના ઘરમાં પ્રધાન તથા સેના-
પતિ એકઠા મળ્યા હતા. તેઓએ રણુમલના જવાથી કાયદા ગેર કાયદાનો
વિચાર કર્યો હતો. તેમને રણુમલની તથા ભુપસિંહની તે દીવસની વર્ત-
ણુંકથી ખરેખરો વહેમ આવ્યો હતો. તેમને જરૂર ભુપસિંહે રણુમલને
વાત કહી દીધી એમ ખાત્રી જેવું હતું. આથી તેમને છેલ્લો ઝપાટો એ-
કદમ મારવા વિચાર કર્યો.

તે બન્ને એ વિચાર કર્યો કે ભુપસિંહને મળવું અને દરેક બીના જાણવી.
રણુમલને સુખાએ શું કામ બોલાવ્યો તે વાત ભુપસિંહને રણુમલે કહી
હશે એમ તેમનો તર્ક ગયો. અને ભુપસિંહ તેમને સંઘળી વાત કહેશે
એમ તેમની ખાત્રી થઈ. આથી બન્નેજણુ ભુપસિંહને ત્યાં ગયા.

ભુપસિંહ આજ આનંદ મસ્ત હતો. તે અત્યારે જાત જાતના પો-
શાકો પ્હાર કહાડી તેમાંથી કા પહેરવા હેતુ મ્હોટો વિચાર કરતો હતો.
નોકરો પાસે બધા પોષાક હેતુ હારબંધ ગોઠવાવ્યા હતા, અને નેતર-
ની સોડીથી તે દરેક પોષાક દર્શાવતો હતો, અને પછી તે હેના ઉપર વિ-
ચારતો હતો. આ સ્થિતિમાં તે થોડીવાર ઉભો રહેતો અને અંતે પોષાક
પસંદ નહીં પડવાથી પોતાની ગતી બીજા પોષાક તરફ ઠેરવતો.

તે પોતાના આ કામમાં રોકાયો હતો તે વખતે પ્રધાન તથા સેના-
પતિ આવ્યા. તેમને જોઈ બોલ્યો “ આજ અમો મોટા માણસ થયેલા
છીએ માટે અમો તેમને બેટીશું નહી. ”

‘ જેવી ત્હમારી ઇચ્છા. ’ પ્રધાને કહ્યું.

‘ એ ધાર્યું હતું. ’ સેનાપતિએ કહ્યું.

‘ શું ધાર્યું હતું ? ’

‘ ત્હમારી આવી વર્તણુંક થશે તે. ’

‘ શા માટે ? ’

‘ માણસ અધિકાર મળે આંધળો બને છે. ’

‘ તો શું હું આંધળો છું ! ’

‘ કોણ કહે છે ? ’

‘ તે ત્હમો કહે છે. ’

‘ હું સાધારણ વાત કહું છું ત્હમે મ્હને વાકય તો પુરૂ કરવા દો. ’

‘ પુરૂ કરો. ’

‘ માણસ અધિકાર આંધળો બની પોતાના સોબતીઓને મોટપણમાં
વિસારી દે છે. ’

‘ તે ત્હમે કોના ઉપર કહો છો ? ’

‘ બધાના ઉપર. ’

‘ તો તે ઉપરથી ત્હમે શું કહો છો ? ’

‘ હું એ કહું છું કે ત્હમારામાં તે ગુણ અત્યારથીજ આવ્યા. ’

તેથી હું આંધળો. ? ’

‘ ના કેખતા. ’

‘ તો સિધ્ધે સિધ્ધ બશને નકામું ટાહાયલું શું કામ કરે છે ? ’

‘ શેનું ટાહાયલું ? ’

‘ લાંબુ લાંબુ ત્હાર ભાષણ. ટુંક બોલતાં તો જરા આવડતું નથી.

રજતું ગજ કરે છો તો ? ’

‘ રજતું ગજ કોને ક્યું ? ’

‘ ત્હમે. ’

‘ સાર અમે ક્યું હવે કાંઈ કહેવું છે ? ’

‘ તો ઠીક ! આસો શું કામ આવ્યા છો ? ’

‘ હજમત કરવા ’ પ્રધાને કહ્યું ‘ રોજનું રોજ કામ અને રોજ આવો સવાલ ! ’

‘ શું અમે સવાલના પુછીએ ? ’

‘ પુછો બા પુછો ? બેલાશક પુછો. આપને કોણ ના કહી શકનાર છે. ’

‘ કાંઈ નહી. હવે હું કોણ ? ત્હમારા સધાનાનો અન્નદાતા, પ્રાણી-યોનો પ્રાણદાતા. શાન્તીદાતા, શૈલપુરનો અધિપતિ અ હા હા હા સમજ્યા. અહા હા હા ’ ભુપસિંહ ખુબ હસ્યો.

‘ હવે હેનું ગાંડપણ શર થયું. ’ પ્રધાને સેનાપતિના કાનમાં કહ્યું. ’

‘ તે ક્યારે નહોતું. કે આજ નવું જોયું આવ્યા ત્યારથીજ શર થયું હતું તે આ પોપાકની ઢગલીઓજ બતાવે છે કે ભાઈનું બેજી ખશી ગયું છે. ’ સેનાપતીએ કહ્યું. ’

‘ કેમ રે ! ત્હમે પાછું શું ગુપચુપ કરવા માંડ્યું ? હેં ? ’

‘ કાંઈ નહી ’ પ્રધાને કહ્યું. ’

‘ મહારાથી છુપાવો છો. કેવા માણસ છો ? ’

‘ જવા છીએ તેવા. ’

‘ એ તો જાણીએ છીએ હવે ત્હમારું જે કામ હોય તે કહી દો. ’

‘ કાંઈ એ કે હવે શું કરવા ધાર્યું છે ? ’

‘ શેતું ? ’

‘ આપણી ગાતનું ’

‘ કંઈ વાત. ’

‘ ગુફામાંની. ’

‘ કંઈ ગુફા ! ? ’

‘ રોજની. ’

‘ તે વળી ક્યાં આવી ? ’

‘ ભોગાવતી ઉપર ? ’

‘ હું જાણતો નથી. ’

‘ હવે મશ્કરી મુકી દઈ સીધી વાત કરો. ’

‘ સીધીજ વાત કર છું. ત્હમ્હારી ગુફા, વાત વગેરેમાં હું કંઈ જાણતો નથી. ’

‘ એ શું ? ’ પ્રધાને આશ્ચર્ય પામી કહ્યું. ’

‘ એ તો એસ તો. ’

‘ શું ? ’

‘ હવે મ્હારે ત્હમ્હારી વાતમાં પડવું નથી. ’

‘ કારણ ? ’

‘ મરણ. ’

‘ આવું ફરવાનું કારણ ? ’ પ્રધાને પુછ્યું.

‘ શાથી ફર્યા ? ’ સેનાપતિ બોલ્યો—

‘ ક્યાં ફર્યા છીએ ? અમે છીએ તેજ છીએ. ’ ભુપસિંહે જવાબ આપ્યો.

‘ નિશ્ચય ફરવાનું કારણ ? ’

‘ શો નિશ્ચય ! ’

‘ આમ કેમ કરવા માંડ્યું છે. ’ ત્હમ્હારી પુદ્ધિ બગડી છે કે શું ? ત્હમને કાંઈએ ચલાવ્યા છે. ’

‘ અમને અમારા પગે ચલાવ્યા છે. જાણો છો ? ’

‘ પણ હવે રણમલ્લનું શું કરવું છે ? ’ પ્રધાને પુછ્યું—

‘ રણમલ્લ ગયો ? ’ ભુપસિંહે જવાબ આપ્યો—

‘ તે અમે જાણીએ છીએ. ’

‘ તો શું કામ પુછાછો ? ’

‘ કેમ ના પુછીએ ? ’

‘ પુછવાનું કારણ ? ’

‘ ત્હમે જાણો છો. ’

‘ હું તેવી કશી વાત જાણતો નથી. ’ ભુપસિંહે કાને હાથ મુક્યા.

‘ તો ત્હમે અમને ચોખ્ખો જવાબ આપો. રણુમલની ભાંજગડનું

શું કરીએ. ’

‘ મ્હારે ભાંજગડ કરવી નથી. ’

‘ કારણ ? ’

‘ મરજી. ’

‘ હવે મરજી ચાલશે નહીં. ત્હમારે હવે તો ત્હમારા મુદ્દાને વળગીજ રહેવું પડશે ? ’

‘ શા માટે ? ’

‘ કેમ નહીં ? ’

‘ અમારી મરજી. ’

‘ બધી બાબતમાં ’ અમારી મરજી ‘ અમારી મરજી ’ નહીં આલે સમજ્યા ? ’

‘ ત્હમે કહેનાર કોણ ? ’

‘ કેમ અમારો ત્હમને કહેવાનો હક નથી ? ’

‘ બીલકુલ નથી. ત્હમે ત્હમારી મરજીના મુખત્યાર છો અમે. અમારી મરજીના મુખત્યાર છીએ. ’

‘ તે ઠીક છે. પણ હવે ગાંડેયા મુકી દધ સીદ્ધી વાત કરો. ’

‘ તું ગાંડો અડને ગાળ કેમ દેછે ? ’

‘ ગાળ કોણ દે છે. સીદ્ધી વાત કહીએ છીએ. સીધો જવાબ આપો અમારે ગમે તે આજને આજ કરવું છે સમજ્યા ? ’

‘ શું કરવું છે ? ’

‘ રાજ્યની ઉચ્ચ પાથલ. ’

‘ તેથી શો લાભ ? ’

‘ શી હાની ? ’

‘ નીમકહરામ બનશો ? ’

‘ પણ તેવા કોને બનાવ્યા ? ’

‘ ત્હમારા કમોએ ? ’

‘ કદી નહિ. ’

‘ તો કોણે ? ! ’

‘ ભુપસિંહે. ’

‘ બસ. મ્હારું નામ નહીં દો, હું એવો નીમકહરામી નથી અને બનીશ પણ નહીં. આ સધળી ખટપટ અમને ગમતી નથી. ’

‘ તો શું કામ અમને કાવત્રામાં ભેળવ્યા ? ’

‘ કોને ભેળવ્યા ? ’

‘ ભુપસિંહે. ’

‘ ભુપસિંહ કદી એવું કરેજ નહીં. તે પોતાનો પ્રાણ જીવ પણ રાજ્ય દ્રોહી ઠરે નહીં. ’

‘ આજ રહવાર સુધી હતાને ! ’

‘ શાને લીધે ? ત્હમારે લીધેને ! ’

‘ અમારે લીધે ખીલકુલ નહીં સમજ્યા ! ત્હમે અમને ફસાવ્યા ! ’

‘ શાથી ? ’

અમો તો નહીં ત્રણના નહીં તેરના અને નહીં છપ્પનના મેળના રહ્યા ! ’

‘ ત્હમાં અમે શું કરીએ ? ’

‘ કપાળ. ’

‘ તેજ કરવાના છોતો, ત્હમારૂં નસીયજ એવું છે. ’

‘ ત્હમારૂં નસીય સંભાળજેને અમે તો ધારેલું કામ કરવાના કરવાના ને કરવાનાજ. ’

‘ શું કરશો ? ’

‘ રણમલને મારીશું રાજ્યના નાદાનેનો નાસ કરશું. ’

‘ સંભાળીને બોલો. ’

‘ શામાટે ? ’

‘ ત્હમે જાણો છો કે ત્હમે કોના આગળ બોલો છો ? ’

‘ હા. ’

‘ કોના આગળ બોલો છો, ’

‘ ભુપસિંહ આગળ. ’

‘ નહીં. રૌલપુરના મુખ્તીયારી આગળ બોલો છો. ’

‘ ત્હમને અખ્તીયાર કોને આપ્યો ? ’

‘ રણમલે. ’

‘ રણમલને અખ્તીયાર આપવાનો હક શો ? ’

‘ તો હક કોને ? ’

‘ મહારાજને ? ’

‘ મહારાજ ના હોય ત્યારે ? ’

‘ ત્યારે રજુમલને નહી. ’

‘ તો કોને ? ’

‘ શમશેરને. ’ સેનાપતિ જોલ્યો.

‘ ત્હમારી શમશેરને શો હક ? માણસ કાપવાનો. ’ ભુપસિંહ હસ્યો.

‘ ભુપસિંહ ! ’ પ્રધાન જોલ્યો.

‘ શું કહો છો ? ’ ભુપસિંહે ઉત્તર આપ્યો,

‘ હવે સધળી મશ્કરી મુકીદો ને સીધે સીધો જવાબ આપો. ’

‘ જવાબ સીધો આપુ છું ને કે મ્હારે ત્હમારી ખટપટમાં પડવું નથી. ’ ભુપસિંહે કાને હાથ દધ તેમની તરફ પુઠ ફેરવી કહ્યું.

‘ તો શું જખ મારવા અત્યાર સુધી અમાર મગજ ખાધું ? ’

‘ અમે શું કામ મગજ ના ખાધએ. ત્હમને ના મળે તો ના ખાઓ. ’

‘ ત્હમાર ઠેકાણું જ નથી. ’

‘ આ રહ્યું મ્હારા મ્હેલમાં મ્હાર ઠેકાણું. ’

‘ અરે ડાગળી ચસ્કી ગઇ છે. ’

‘ ત્હમારી ’

‘ ત્હમારી. ’

‘ અમારી કે તમારી તે વખત આવે ખખર પડશે. ’

‘ તે તો પડશે જ તો. ત્હમને વખત નહી કહેવા આવે ? ’

‘ આવું કરવું હતું તો અમને વચ્ચે નહોતા નાંખવા. ’

‘ કોને વચ્ચે નાખ્યા હતા ત્હમારી મેળે આવ કુહાડા પગપર કરી વચ્ચે પડ્યા હતા. ’

‘ અમે શું કામ કુહાડો પોતાના પગ ઉપર નાખીએ હેં ! ત્હમે તો બેસવાની ડાળી બાગી છે ? ’

‘ અમે એવા ખૂરખ નથી. ’

‘ બધાને તો લાગે છે. ’

‘ હું ચુરખ ? ’

‘ હું કેમ કહું. ’

‘ તો એવું શાને જોલો છો ? ’

‘ કેવું ? ’

‘ મહને મરખ કેમ કહો ? ’

‘ કોને કહ્યું. ’

‘ તહમેજ કહ્યું કે હું એસવાની ડાળ કાપું છું. ’

‘ તહમે કાપો છો. ’

‘ હા. હું કાપું છું એમ કહ્યું ને ? ’

‘ એટલે ? ’

‘ એટલે મહને મરખ કહોને ? તહમે કુહાડો પગ ઉપર માર્યો તે તો સિદ્ધજ છે અને એસવાની ડાળી પણ તહમેજ કાપી છે. ’

‘ કેમ ? ’

‘ રણમલ સાથેની સારાસારી ખોધ છે. ’

‘ કારણ ? ’

‘ આ ખટપટથી અને નીમકહરામી બની આ લોક તથા પરલોકનું સુખ ખોયું છે. ’

‘ અમે તો કશું ખોયું નથી. નાગો નાહ્ય શું અને નીચોવે શું ? તહમે તહમાઈ ભોગવી લ્યો અમે અમારે ભોગવી લઈશું ? ’

‘ તહેમાં તહમે નવાઈ સી કીધી ? ’

‘ શેમાં ? ’

‘ બોલવામાં. ’

‘ કસીએ નહીં ’ હવે જલ્દી જવાબ આપો. ’

‘ જવાબ આપ્યો છેજ તો ? ’

‘ શો ? ’

‘ હું નીમકહરામ બનીશ નહીં ? : ’

‘ કોણ નીમકહરામ બને છે ! ’

‘ તહમે. ’

‘ અમે કયાં બનીએ છીએ. ’

‘ તો શું ? ’

‘ કેમ ? ’

‘ આ બધી ખટપટ કરનાર કોણ ? ’ ભુપસિંહે પુછ્યું. ’

‘ તહમે. ’

‘ કોઈ દી નહીં ’

‘ તો કોણ ? ’

‘ ભુપસિંહ ’

‘ ભુપસિંહ કદી એવો હોયજ નહી. ’

‘ હોય નહી પણ છે. ’

‘ તો છો રહ્યો. ત્હમે ત્હમારી પંચાત કરો. મ્હારે ત્હમારી ખટ-પટમાં પડવું નથી. ’

‘ કારણ ’

‘ ત્હમારાથી ધરાધ ગયો છું. ’

‘ અમે પણ ધરાયા. ’

‘ તો શું કામ પાછા આવ્યા ? ’

‘ જખ મારવા. ’

‘ તો મારો. ’

‘ સાર. ’

‘ સા આર. ’ ભુપસિંહ ચાલા પાડી બોલ્યો.

‘ ભુપસિંહ ! ’

‘ શું કહો છો ? ’

‘ આ ખોટું કરો છો ? ’

‘ શું ? ’

‘ આ રજપુતને છાજવું નથી. ’

‘ તો શું નીમકહરામ ખનવું રજપુતને છાજે ? શું રાજ્ય દ્રોહ કરવો રજપુતને છાજે છે. ’

‘ શું પરજીની અભીલાષા રજપુતને છાજે છે ? જુદું બોલવું રજપુતને છાજે છે ? ’

‘ અમારી બુદ્ધિ હવે ફરી છે. ’

‘ બુદ્ધિ બ્રષ્ટ થયા છો. ’

‘ જરાએ નહી. ’

‘ અમે તો એમજ ધારીએ છીએ. ’

‘ તો ધાર્યા કરો જાઓ મ્હારે ત્હમાર કશું કામ નથી. ’

‘ આ ખોટું થાય છે. ’

‘ છો થવું. ’

‘ પાછળ પસ્તાશો. ’

‘ છો પસ્તાઈએ. પ્રાણ જશે પણ રાજ્ય દ્રોહ હું નહી કર. ’

‘ અત્યાર સુધી આવી બુદ્ધિ કયાં બળી ગઈ હતી ? ’

- ‘ બહી મધ હતી ? ’
 ‘ તે લાગે છે જ. ’
 ‘ તો શું કામ બળેલી બુદ્ધિવાળા માણસ સાથે કામ પાડવું. ’
 ‘ બુદ્ધ કરી. ’
 ‘ તો તે બુદ્ધ સાર પસ્તાસો. ’
 ‘ અમે શું કામ પસ્તાઈએ અમે. અમારૂં ધારેલું પુરૂં કરીશું. ’
 ‘ તો કરો, ભાઈ. અમે જોઈશું. ’
 ‘ ભુપસિંહ ! પસ્તાશો. ’
 ‘ ભલે. ’
 ‘ તો જોઈ લેજો. ’
 ‘ ત્હમે પણ જોઈ લેજો. ’
 ‘ ઠીક છે. હવે જોશું. હ્યો રામ રામ. ’
 ‘ પધારો. હવે આ વાત વીશે અમને કંઈ કહેતા નહી. ’
 ‘ કહેવાનો વખતજ નહી આવે. ’
 ‘ તો ઠીક પધારો રામ રામ. ’

પ્રધાન તથા સેનાપતી ગયા, ’

પ્રકરણ ૨૬

નક્કિ થયું. ?

પ્રધાન તથા સેનાપતી ભુપસિંહને ત્યાંથી નીકળ્યા. ફરેકના મન ઉપર આજની મુલાકાતથી ધણીજ જુદી જુદી અસરો થઈ હતી. પ્રધાનને ભુપસિંહનો ભાવ જાણવાની ઇચ્છા કરી હતી તે મુજબ તે ત્હેવું મન જાણી શક્યો. અને પોતે હવે શું કરવું ત્હેના વિચાર મનમાં થવા લાગ્યા. ત્હેને આ પરિણામથી હર્ષ ઉત્પન્ન થતો હતો. ત્હેની પોતાની હૃદય અભિલાષા અને પોતાની વચ્ચે કંટકરૂપ ભુપસિંહજ હતો. તે આવી રીતે દૂર થયેલો જાણી ત્હેવું મન આહવાદના ઢિંડોળે ઢિંચતું હતું. ત્હેને પોતાના માનની મુશ્કેલ પાર પાડવાનો સમય ધણીજ નજીક જોયો.

સેનાપતિ તદ્દન શુન્ય હૃદય લાગતો હતો. ત્હેની સંધળી આશા નિરાશ થયેલી ત્હેને લાગી. ત્હેનો મૂળ મુદ્દો નામ દીગન્ત બાપી કરવાનો

હતો અને તે કરવાનું મુખ્ય સાધન લુપસિંહને જ ગણતો હતો. લુપસિંહે જે સમયે તેમની ખટપટમાં ભાગ લેવાની ના પાડી તે વખતે ત્હને વજ્ર-
ધાત થયો અને તે લાગણી અઘાપિ પર્યંત ત્હેના હૃદયમાંથી નીકળી શકી
નહી. હવે તો ત્હને કશી આશા નહતી. જે રણુમલ આવે તો ત્હને
ભય હતો. લુપસિંહ સર્વ જીના રણુમલને કહેશે એ ભય ત્હેના મનમાં
રમણુ કરતો હતો અને તે પણ હવે શો ઉપાય શોધવો તે વિચા-
રતો હતો.

જન્ને જણા પોતાના ભિન્ન ભિન્ન વિચારોમાં ગરક થયેલા વગર
ઓલે આલ્યા. અંતે પ્રધાનના મકાને જન્ને જણા ગયા અને ત્યાં એકાંત
સ્થળે વાતચીત કરવા માંડી.

‘કેમ! લુપસિંગ ! ધા તો ઠીક ઉતર્યો ના?’

‘શો?’

‘હવે લુપસિંહની બલા દૂર ગઈ.’

‘તેથી ફાયદો શો?’

‘ત્હમે કેમ ઉદાસ દેખાઓ છો?’

‘કાંઈ નહી સહેજજ?’

‘આપણને લુપસિંહ દૂર થવામાં ફાયદો શો ! એમ પુછાછો’

‘હા.’

‘હવે આપણું ધારણું કેમ પાર પાડશું.’

‘પણ તે શું?’

‘કેમ હવે આપણે આપણું કરવાને મુખ્તીઆર છીએ?’

‘પણ શું કરવું છે? લુપસિંહને તો રાજ થવું નથી?’

‘તો આપણે રાજ થવાને ક્યાં કેમ છીએ?’

‘પણ ?-તે અટક્યો.’

‘કેમ અટક્યા?’

‘રણુમલને આપણી સધળી આતમી મળશે?’

‘લુપસિંહ કહેશેને? ત્હને કહેવાનો સમય નહી આવવા દઈએ.’

‘કેમ? શી રીતે?’

‘એ પણ ધાટ ઉતારીશું. પણ આ ધાટ કેવો ઉતર્યો ! આપણે

વિચાર કર્યો હતો તેવો ઉતર્યો ને?’

‘મ્હારો અભિપ્રાય એથી ઉલટો છે!’

‘કેમ !’

‘ ભુપસિંહ આપણા ભેળા હોત તોજ ઠીક માત. ’

‘ કેમ ? ’

‘ ત્હેને ગાદી અપાવતાં કાંઈ હરકત ના પડત. ? ’

‘ કોની પાસેથી ? ’

‘ દોહ્લીથી સનંદ મેળવવા જરા પણ વાંધા આવત નહીં. ’

‘ પછી. ’

‘ પછીની વાત પછી ખતત. પણ હાલ જો ત્હમે ગાદીપતી બનેા તો ગુજરાતનો સુબોજ પ્રથમ આડે આવશે. ’

‘ તો શું આપણી પાસે સૈન્ય નથી ? ’

‘ પણ તે શા કામનું ? બાદશાહના સૈન્ય આગળ આપણું સૈન્ય મહાસાગર આગળ નહીં જેવું છે. ’

‘ પણ રજપુતોમાં હિંમત વધારેને ! વળી આસપાસથી મદદ માંગશું. ’

‘ એ વાતતો નિર્વિવાદ છે કે રજપુતોમાં મુસલમાનો કરતાં હિંમત વધારે છે પરંતુ મુસલમાન લશ્કરની કેળવણી આપણા સૈન્ય કરતાં સારી ખરીજ. વળી આસપાસથી મદદ જરા પણ મળવાનો સંભવ રાખવો નહીં. ’

‘ કારણ ? ’

‘ મુસલમાન રાજ્ય દીન પ્રતિદીન બળવત્તર થતું જાય છે. ત્હેનું સૈન્ય જ્યાં જાય છે ત્યાં ભાં તે જાય મેળવે છે એવું દરેક જણાતું માનવું છે. આજ મનની લાગણીને લીધે કોઈ પણ આપણને મદદ આપશે નહીં. બધાને પોતાનો સ્વાર્થ બહાલો હોય છે. પરમાર્થ કરતાં સ્વાર્થ લુટાઈ જાય તો કોઈ પણ ખીજને મદદ આપે નહીં. આપણને મદદ આપે અને વખતે તે બાબતની જાણ સુખાને થઈ તો મદદ આપનારના શા હાલ થાય તે વીચાર કરોઃ ત્હેમના રાજ્ય પાયમાલ થાય, પોતાના શા હવાલ થાય ? વળી આપણને અંદરની પણ મદદ નથી. ’

‘ અંદરની એટલે ? ’

‘ ફાટકુટ આપણા રાજ્યમાં ઘણી થઈ છે. આપણો જ ખરેખરો પાત્ર ભુપસિંહ તે સ્થામા પક્ષમાં ભરાયો. તે આપણી સઘળી વાત યથા-રિથત જાણે છે. આપણા કાવાદાવા જાણે છે. આપણાં ગુપ્ત રચણા જાણે છે. આ બધી ચીજો આપણા સ્થામા જનારી અને આપણને ગેરલાભ કરનારી. ’

‘ એ બધાનો ઉપાય કરીએ તો ? ’

‘ શો ઉપાય કરશો. ’

‘ ભુપસિંહનેજ હતો ન હતો કરીએ તો. ’

‘ એ કેમ બને ! ’

‘ યુક્તિથી. ’

‘ પરંતુ હેમાં આપણુ ભુપણુ શું ? ’

‘ તો આપણને દુષણુ શું ? ’

‘ ભુપસિંહનું ખરાબ કરવું તે નીચતાજ. ’

‘ કારણ ? ’

‘ દરેક જણે મ્હોટા પેટના ચવું જોધએ. આપણા મિત્ર શત્રુ થાય તો પણ આપણે હેમનું હીત સંભાળવું જોધએ. એ બલેને કૃતદિન થાય તો એ આપણે શા માટે કૃતદિની થઇ પાછળ કુવે પડવું. ’

‘ આપણુ એને શું બહુ કર્યું ? ’

‘ એને આપણું શું ભુંડું કર્યું છે ? ’

‘ આ અંત સમયે આપણને ફસાવ્યા. ’

‘ ક્યાં ફસાવ્યા છે. હજી આપણે છુટા છીએ. ’

‘ તો શું કેદમાં ગયે ફસાયલા ગણાઇએ ! ’ આપણા નામ લોકમાં ફજેત કરશે અને રણમલ જાણશે તો પછી આપણને શું થશે ? નસીયત લોકલજ્જ તે શું ઓછું છે ? ’

‘ ભુપસિંહ એમ નહીં કરે ? ’

‘ કેમ ? ’

‘ તે એવું કરે એવો માણસ નથી. ’

‘ તો હવે હવે ઝાળખ્યો નથી. ’

‘ હું હવેને ખરાબર ઝાળખી શક્યો છું તે ઉપરથી ગમે તેમ ખતાવે પણ અંતરથી તે ધણેજ સારો માણસ છે. ’

‘ તે કુકર્મી સારો ! ’

હવેના દુર્ગુણો એ જો કે સદ્ગુણોને ઢાંક્યા છે પણ હવેના સદ્ગુણો એવા છે કે કોઇવાર પ્રકાશ પામતાં દુર્ગુણો સઘળા દૂર થઇ જાય છે. ’

‘ એ બાબતનો હવેને અનુભવ હતો ? ’

‘ મ્હને તો અનુભવ છે. ’

‘ પણ તે બહુમીઠો છે તે જાણો છો ? ’

‘ તે જોળો છે એટલે કેટલીક વાત ન કહેવાની કહી દે છે ! ’

‘ એ વાત ખરીને ? ! ’

‘ હા. ’

‘ તો રમણ પઠાવીને પુછી લે તો તે બધું કહી દે ખરાને ? ’

‘ વખતે કહે. ઘણું કરીને તો ના કહે ’

‘ પણ વખતે પણ કહી દે ખરાને ? ’

‘ જાન ઠેકાણેના હોય કે વાતે મ્હડ્યો હોય તો કહીદે. ’

‘ તો પછી ત્હેને વિશ્વાસ શો ? ! ’

‘ પરંતુ જે વાત છાની રાખવાની હોય તે તે છાની રાખી શકે છે. ’

‘ પણ આ વાત છાની રાખશે ? ’

‘ કેમ નહીં ? ’

‘ તે કહી દીધાથી ત્હેને શો ગેર લાભ ! ’

‘ ગેર લાભ ! તેના જણાતો નથી. પરંતુ આપણું ખરાબ થાય ત્હેમાં તે રાજી હોય ? ’

‘ આપણોને ત્હેને સખંધ શો ! ત્હેને આપણી ગરજ શી. ’

‘ કેમ ? ’

‘ આપણું ખરાબ થાય તો ત્હેમાં ત્હેનું શું જવાતું છે ? ’

‘ એક વખત ત્હેને મ્હારો કલો પછી તે તેને મુકે એવો નથી. ’

‘ અરે ત્હેનું નામજ જવાદો ’ ને આશકત અને મદીરામસ્ત લોકોનો વિશ્વાસ કરવો નહી. કામી કામનીની પાસે લુબ્ધ થઇ તન મન ધનની ખુવારી કરે છે. મદીરા પાનમાં પણ તે તન મન ધનની ખુવારી કરે છે, બન્નેના સેવન કરનાર અંધ બને છે, બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે; તે જાણો છો ના. ’

‘ ભુપસિંહ કામી તો ખરો પણ મદિરા લેતો નથી ? ’

‘ ત્હેની શી ખાત્રી ? ’

‘ વાત આત અને શરીર. ’

‘ ત્હેની વાતચીતમાં ક્યાં ઢંગધડો હોય છે. ત્હેનું શરીર તો નહાન-પણથી કસાયલું છે તેથી અતિ કામી છતાં ત્હેના શરીરમાં કરો પણ ફેર પડતો નથી, ’

‘ પણ તે મદિરા લેતો હોયતો કેટલા દીવસ સુધી છુપુ રહે ’ ?

‘ જન્મારા લગણુ. ’

‘ અશક્ય. ! ’

‘ કારણ ? ’

‘ તે વાત છુપી રહી શકેજ નહી. ’

‘ પણ ભુપસિંહ રાખી શકે છે ને ? ’

‘ ભુપસિંહ મદિરાપાન કરતો હોય તો તે જરા પણ છુપુ રહી નહીં.’

મહને તો ખાતર છે કે તે મદિરા પાન કરતો હોવો જોઈએ.

‘ મહારા તેથી ઉંઘો અભિપ્રાય છે. ’

હશે. ત્હેમાં આપણે શું ?

‘ પરંતુ કોઈની પાછળ આપણે ભુંડું નહીં બોલવું જોઈએ. ’

‘ હીક. હવે આપણે શું કરવું ? ’

‘ આપ કહોને. ’

હું ત્હમને પુછુંહું. ત્હમે સૈન્ય ત્હમારી સત્તામાં રાખી શકશો ?

‘ બની શકે ત્યાં સુધી. ’

‘ એમ કેમ ? ’

‘ સૈન્ય અધર્મી કાર્યમાં આપણને વખતે મદદ ન આપે ? ’

‘ ત્હમે શા અધર્મ સાફ સૈન્યની વાત કહાડી ધારો છો. ’

‘ રાજ્ય લેવાને. ’

‘ ત્હેમાં સૈન્યનું બહુ કામ નહીં પડે. સુસલમાનો વખતે મહને કપ્પુલ ના કરે અને સૈન્ય મોકલે તો ત્હેના સ્થામા થવા માટે સૈન્યની જરૂર પડે. ’

‘ પણ ત્હમે રાજ્યજ શી રીતે લઈ શકાશો ? ’

‘ હું રસ્તો બતાવું ? ’

‘ હા. ’

‘ રણમલ ક્યાં છે ? ’

‘ સુખા પાસે ગયો છે. ’

‘ વસંતદેવ ક્યાં છે ? ’

‘ ખતો નથી. ’

‘ રણમલ કે વસંતદેવ બેમાંથી એકે રાજનગરમાં છે ? ’

‘ ના. ’

‘ અત્યારે રાજ્યનંત્રનો મુખ્ય કોણ ? ’

‘ ભુપસિંહ ? ’

‘ ભુપસિંહનું બાન કેકાણે છે ? ’

‘ કેમ નથી ? ’

‘ હું પુછુંહું ત્હેનો ઉત્તર દો. ’

‘ તે જરા રાજ્યાને શોકેજ બાન ખસી ગયેલું કહેતો આલને ? ’

નહી તો બોલવા ચાલવામાં તો બાન દીસે છે. '

‘ પણ ક્યાં ? દરબારમાં ? ’

‘ હાજરો ત્યાં જો ડાગલી ચસકી હોય તો બરાબર બોલે નહી. ’

‘ હા. બાનમાંજ બોલે છે, તો તે આપણી જોડે કપટ નહી રમતો હોય ? ’

‘ શું ! ’

‘ આપણે ત્રેને ગાંડામાં ગણી કહાડીએ અને તે પોતાનો તેથી સ્વાર્થ સારી લે ! ’

‘ એના મનની વાત આપણે શી જાણીએ ? ’

‘ ત્રેનું મન પરખાય એમ નથી ? ’

‘ હા. ’

‘ તો હવે કરવું કેમ ? ’

‘ આપ કહો તેમ હું તો આપ કહેશો તે દરેક વાત ખુશીથી કરીશ. ’

‘ તો રણુમલનો ઘાટ ઉતારીશું ? ’

‘ શું ? ’

‘ રણુમલને શેલપુરમાં આવવા દેવો નહી. ’

‘ પણ તે બને કેમ ? ’

‘ જીવતો રહે તો ને ? ’

‘ તો શું ત્રેનું ખુન કરવું ? ’

‘ હા. ’

‘ શી રીતે ! ’

‘ રસ્તે પાછા આવતાં. ’

‘ પણ તેથી કાયદો ? ’

‘ ગેર કાયદો ? ’

‘ પ્રાણુ હત્યા ! ’

‘ અહો હો ! ત્રેમે પ્રાણુ હત્યાથી ક્યારના ડરતાં શીખ્યા ? ’

‘ પણ વગર કારણે ? આપણુ ત્રેને શું બગાડ્યું છે. ’

‘ બગાડ્યું નથી તો સુધાર્યું છે ? ’

‘ ત્રેને પોતાનો ધર્મ બજાવ્યો છે. ’

‘ શા ’

‘ રાજ્ય ધર્મ ! ત્રેને પોતાને હસ્તક વહીવટ થતું રાજ્ય સારી

‘ પેઠે અઘાવવું’ જોઈએ. ત્હેનાથી તે રાજ્ય ખીજને કેમ અપાય ? ’

‘ કેમ નહી ? ’

‘ તે લુણ હરાખી બને ? ’

‘ ત્હેમાં લુણ હરાખી ચાના ? રાજ્યનું બહુ તાકતું તે સૈનો
ધર્મ છે. ’

‘ તો શું વસંતદેવ ના લાયક છે ? ’

‘ સત્તર વખત. ભુપસિંહ પણ ના લાયક છે ? ’

‘ તો લાયક કોણ ? તમે. ’

‘ હા. ’

‘ ત્હેની સાબીતી ? ’

‘ મહારા શબ્દ. ’

‘ ત્હમારા શબ્દ કેમ મનાય ? ’

‘ કેમ ના મનાય ? ’

‘ વરને કોણ વખાણે ? ત્હેની મા ? ’

‘ ત્હેના સાસુ સસરા પણ વખાણે ? ’

‘ એમ ! તો ત્હમે શેમાં આવ્યા. ’

‘ ચાલો ત્યારે વખત શુભાવવા કરતાં કામ કરો. ’

‘ શું કરવું ? ’

‘ રણમલનો ઘાટ ઉતારવો કે કેમ ? ’

‘ રણમલ વિશે પછી વિચાર ! આપણે રાજ્ય ક્યારે હસ્તક લેવું ? ’

‘ જેમ બને તેમ જરૂરીથી. ’

‘ ભુપસિંહ છે ત્યાં સુધી રાજ્ય મળવું મુશ્કેલ છે. અત્યાર સુધી
રણમલ એકલા સાથેજ આપણે ટકકર લેવાની હતી હવે બંનેજણ સા-
થે ટકકર લેવાની છે. ’

‘ તો ભુપસિંહને ગહેલો દૂર કરશું ? ’

‘ તે ત્હમારી ઇચ્છા. હું ત્હમારી આજ્ઞા પ્રમાણે કરવા બંધાયેલો છું. ’

‘ પરંતુ તે અચક્રયો. ’

‘ શું ? ’

‘ કાંઈ નહી. ’

‘ તો કેમ અટક્યા ? ’

‘ હું કહું છું કે આમાં સાર નીકળવાનો નથી. ’

‘ કેમ ? ’

‘ ભુપસિંહ હતો ત્યાં સુધી આશા હતી, હવે જરાએ નથી ’

‘ એટલામાં ના હિમત શું થઈ જાઓ છો, હજુ તો કેટલા કામ કરવાં છે. ’

‘ આપણને તો આશા નથી ’

‘ અરે ! બધીએ છે. પુરૂષ પ્રયત્ન હોય તો ઇશ્વર કૃપા છે ’

‘ શું ઇશ્વર છે ? ’

‘ કુમ નથી ? ’

‘ હોય તો ત્હમને અને મ્હને અહાવી બુદ્ધિ આપે ? ’

‘ ઉઠરે ! બુદ્ધિવાળા. આપણે આપણું કામ કરીને. ’

‘ શું કરશું ? ’

‘ મ્હારો વિચાર એમ છે કે ભુપસિંહના મ્હેલપર એકદમ છાપો મારવો. ’

‘ છાપો ! ’

‘ હા ’

‘ શા માટે ? ’

‘ પુર સાંભળો તો ખરા ! ’

‘ ત્હેના મ્હેલપર છાપો મારી ભુપસિંહને કેદ પકડવો. અને પછી કાંઈ એવે ઠેકાણે શુભ રાખવો કે કાંઈને ખબર પડે નહીં મ્હેલમાંજ નજર કેદ રાખીએ તો ? ’

‘ હું તો ચીઠ્ઠીનો ચાકર ! ત્હમારી આજ્ઞા પ્રમાણે હું કરીશ ’

‘ ઠીક ત્યારે તે કરો ! તાકોદે કરો અને પછી પાછા ફરો અને મ્હને મળો. ’

‘ હ્યો તો આ નક્કિ. ’

‘ હા નક્કિ થયું. ’

‘ હું જાઉં છું. ’

‘ હા જાઓ અને કામ સફળ કરીને આવો. ભુપસિંહને કેદ કર્યા પછી આવતી કાલેજ રાજ્યપદ હું ધારણ કરીશ. ’

‘ મુસલમાન લોકોનો વિચાર કર્યો ? ’

‘ કરી મુક્યો છે. ત્હમે ત્હમારું કામ કરો. મુસલમાનો આવશે ત્યારે તે વખતની વાત છે. ’

‘ ઠીક ત્યારે જાઉં છું જાણુ ’

‘ હા. જા ! જાઓ ઇશ્વર ત્હમને સહાય આપે ! ’

- ‘ આપની કૃપાથી હું કાંઈ પાર હંતારો આવીશ. ’
 ‘ ઈશ્વર કૃપાથી કહો ! હું શું કરી શકું એમ છે ? ’
 ‘ હ્યો ત્યારે રજા દીરો. ’
 ‘ ભાભો જય રામ. ’
 ‘ રામ રામ ’
 ‘ રામ રામ ’

બન્ને છુટા પડ્યા.

પ્રકરણ ૩૦.

તિક્ષણ તલવારનો ધા !

રાત્રે પ્રધાન અને સેનાપતી સાથે ભુપસિંહને મુલાકાત થઈ ત્યાર બાદ ભુપસિંહ એકલો પોતાના મકાનમાં બેઠો હતો. ત્હેને વિચારવા માંડ્યું.

“ પ્રધાન અને સેનાપતી નિરાશ બની ગયા. રણમલને મ્હેં અત્યાર સુધી ઝાળખ્યો નહોતો. તે ઘણાજ સારો માણસ છે એમ મ્હેને ખબર નહતી. પ્રધાન વગેરે જે કહેતા હતા તે ઉપરથી હું સઘળા અભિપ્રાય બાંધતો હતો. પણ હવે ત્હેના સહયુગ્મીનો આભાસ થાય છે.

‘ ત્હેનેમ્હેને કહ્યું કે મ્હારે ત્હમને રાજકારભારમાં બેળવવાનો કેટલા દીવસથી વીચાર હતો પણ અમુક કારણોને લીધે હું તેમ કરી શક્યો નહીં—અથવા મ્હેં ત્હમને કારભાર સોંપવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહીં ! આથી ત્હેનો શું મત હતો તે હું જાણી શક્યો નહીં. પરંતુ જો હું ખટપટમાં પડ્યો હોત નહીં તો ક્યારનીએ ગાદી મ્હેને મળી હોત. પણ તે સઘળું આ ભુપસિંહે ! પોતાની મૂર્ખાઈથી—પોતાની ભુલથી સ્વાર્થીઓના ચઢવવાથી—ખોયું. જો મ્હેને—’

‘ વસંતદેવનો વિચાર શા ? રણમલે કહ્યો તે વિચાર હોય તો હું વસંતદેવ તરફ કેવો બેઠકર ! તે મ્હેને પોતાના પુત્ર જેવો ગણે અને હું ત્હેના મુળીઆં ઉપેડી નાંખવા યત્ન કરું તેજ વાત મ્હેને સાહે છે. ’

‘ હું મૂઠ કશું ચેત્યો નહીં અને મ્હેં ખરેખરી ભુલ કીધી. હવે જે થાય તે ખરું. ’

પ્રધાનને ખોટું લાગ્યું તે બચકર માણસ છે ! એ હું જાણું છું. તે ગમે તેવો દુષ્ટ બુદ્ધિનો હોય ત્હેમાં આપણને શું ? તે કરી કરીને શું

કરશે ? ત્હેના હાથમાં સત્તા શી ? પણ સેનાપતિ ! તેની આજ્ઞા નિરાશ થવાથી આપણને નુકશાન થણું છે, તે જો ખુશી નહીં હોય તો સંકટ સમયે સહાય કરનાર સૈન્ય નહીં મળે.

‘ રણમલ સુઝાના જોલાવવાથી ગયો. પણ ત્હેમાં ભારે બેદ છે. એમ તે કહેતો હતો તેમજ નહીં પણ મ્હને એમજ લાગે છે. આ રાજ ખટપટની સઘળી બાબત જરૂર સુઝાને પડી હોવી જોઈએ અને તેમ થતાં તે બાબતની તપાસ કરવા ? રણમલને જોલાઓ હોવો જોઈએ એમ સઘળાનો તર્ક છે. મ્હને પણ એમજ લાગે છે. વખતે બૂબક્ષક સુસ-સલમાનો રાજ્ય લોભની લાલચે શૈલપુર ઉપર ચઢી આવે તો ? કરવું કેમ ? તે વખતે સેનાપતીની જરૂર જરૂર પડવાની, આથી ત્હેને હાથમાં રાખવો અગત્યનો છે.

રણમલ ! તું શી રીતે સઘળી ખટપટનો વાકેફગાર થયો. ગુદ્રાની જરા સરખી વાત પણ તું શી રીતે લાવી શક્યો. તે આશ્ચર્ય ! ત્હારી ખુશીની બહીદારી ! મ્હેં કદાપી ત્હેને અહાવો ચતુર ધાર્યોજ નહોતો. હું ત્હેને તદ્દન બોટ ધારતો હતો. ત્હારી સઘળી ખજાનો જાણી હું ધણોજ અકિત થયો. ’

હવે શું કરવું ? ત્હેના વીચાર કરતો બુપસિંહ નિંદ્રાવશ થયો.

* * * * *

સૂર્ય દેવતાએ પોતાના સારથી અરજીને પોતાનું આગમન સુસવવા મોકલ્યા બાદ પોતાનો પ્રકાશ પાડ્યો.

શૈલપુરમાં પ્રભાત આજની પ્રભાત સર્વને આનંદમય લાગે છે. વર્ષા-રતુ હોવાથી આકાશમાં વાદળાં હોવાથી થોડીવાર ઉકળાટ થાય છે અને થોડીવાર પાછો પવન સુસવાટ કરસો આવી પહોંચી લોકોને ટાઢક લગાવે છે મોરના સ્વર આખા નગરમાં ઠેક ઠેકાણે સંભળાય છે અને લોકોની ખાસ પાસે ઠેકાણે ડુંકાર સ્વર સંભળાય છે લોકો આજ વરસાદની આજ્ઞા રાખે છે. બાળકો અત્યાદ શાળાભણી અધ્યયન કરવા જ તા બાસ છે. આલણ પવિત્ર લોગાવતી નદીમાં સ્નાન નિમિત્તે જાય છે યુવતીઓ માથે ખેડાં સુઝી નદીએ પાણી ભરવા જાય છે. દુકાનદાર પોતાની દુકાનો ઉઘાડી પોતાનું નીત્ય કર્મ શરૂ કરે છે.

સર્વન શાંતિ છે. સર્વ કોઈ આનંદમાં છે એમ નથી. કેટલેક ઠેકાણે હર્ષનો આનંદ છે કેટલે સ્થળે મૃત્યુનો શોક છે, પરંતુ આ સમયે હર્ષ અતિશય બાંસે છે. ઠેર ઠેર નજર નાખતાં બાલકોની નિર્દોષ રમતો અને

આહલાદક મહેરામાં જોઈ મન આનંદ પામે છે.

નગરના દક્ષીણ દરવાજા પાસે ગરબડાટ છે. રાજ્યનું સૈન્ય તૈયાર થાય છે. આ વાત લોકોને ખબર પડતાં હાહાકાર થાય છે. લોકો સૈન્ય સામાન તૈયાર થાય છે તે બાબતથી તદ્દન અણુબણુ છે. તઓ પોતાની ખુદી પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન તર્કો ઉઠાવે છે.

લશ્કરનું એક પણ મનુષ્ય લશ્કર ક્યાં જનાર છે તે બાબતું હોય તેમ લાગતું નથી. કારણ કે દરેક જણ પોતાના સોબતીને લશ્કર ક્યાં જવાતું છે તે પુછે છે અને દરેકને 'હું' જણતો નથી ' એજ જવાબ મળે છે.

સૈન્ય બરોબર સજ્જ થયું, કે સેનાપતીએ તહેને ચાલવાની આજ્ઞા આપી. આજ્ઞા મળતાંજ સૈન્ય ચાલ્યું. નદીના પ્રવાહની માફક વાંકેચુંકે રસ્તે થઈને સૈન્ય નગરના મધ્ય ભાગે આવ્યું. સૈન્યની ગતી જોવાને સારૂ નગરનું દરેક મનુષ્ય કાં બાજ કે વૃદ્ધ-સર્વજણ ઉત્સુક હતા પરંતુ તે સૈન્ય ક્યાં જાય છે તે પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઈને મળી શકતો નહીં.

સૈન્ય પાછું ચાલ્યું તેને ભુપસિંહના મકાન આગળ અટકાવવામાં આવ્યું આથી ભુપસિંહ બડક્યો.

પ્રભાતમાં ઉઠી રણમથે આપેલો વિશ્વાસ શી રીતે અદા કરવો તે બાબતનો વિચાર કર્યો હતો. અને તે આ વખતે દરબારમાં જવાની તૈયારી કરતો હતો. એકાએક શોર બકાર થવાથી તે આશ્ચર્ય પામ્યો અને તહેની ખબર કહાડવા માણસ મોકલ્યું જેનાથી ખબર મળી કે સેનાપતિ ભુપતસિંહ સૈન્ય સહીત આસપાસ ફરી વળ્યો છે. તહેનો ધરાદો મહેલમાં પેસી ભુપસિંહને કેદ કરવાનો હતો.

ભુપસિંહે સ્તબ્ધ થયો ! સેનાપતિ આટલી હીંમત ચલાવશે એમ તહેણે સ્વપ્ને પણ ધાર્યું હતું નહીં. એકાએક. અણગ્નીતંત્ર્ય આવી વખતે શેરો ઘાલી ભુપસિંહને પકડવા આવશે ! એવો ખ્યાલ પણ તહેને કહી ચયો ન હતો. અરે ! ખ્યાલ તો શું પણ તહેના મનમાં તેવી વાત કહી પણ જગ્યા કરી શકે એમજ નહોતું કારણ કે સેનાપતિને શુદ્ધ રજપૂત ધારતો હતો અને તે આવું અધર્મ અને અનીતીનું કર્મ કરે એ અસંભવીત લાગતું હતું ગમે તેમ હોય પણ તહેને આ વાત સાંભળી કોણ ચયું અને તે આ જગતના મનુષ્યોની કણ્ણીક વૃત્તિઓનું બાન કરી હસવા લાગ્યો.

થોડીવારે ભુપતસિંહ પ્રધાનનો હુકમ લઈ આવ્યો તહેમાં નીચે

પ્રમાણે લખેલું હતું.

“ કાકર ભુપસિંહ જે આ રાજ્યનો કાકર છે, તેણે બેઠમાં બોળ-
વી રણમલ્લસિંહને કાંઈ ગુન કરેલો છે, તથા પોતે રાજ્યનો કુલ અખત્યાર
રાજ્યની કાંઈ પણ સત્તા શીવાય લીધો છે, તેથી તે રાજદ્રોહી બનેલો છે
માટે આ ઉપરથી સેનાપતી ભુપતસિંહને આજ્ઞા કરવામાં આવે છે કે જ્યાં
સુધી તેનો ન્યાય થાય નહીં ત્યાં સુધી તેને દેખરેખમાં રાખવો.

સહી, વિજયદત્ત.

આ વાંચી ભુપસિંહ વિકાળ નાગની માફક ડુંદાટો મારી ઉભો
થયો અને કહ્યું “વિજયદત્ત પ્રધાનને પકડવાનો હુકમ કરવાની સત્તા
કોણે આપી છે. તે ત્હારા સેનાપતિને પુછી આવ.”

‘ જી જે મુજબ આજ્ઞા છે તે પ્રમાણે કરવાનો હુકમ છે. આપ આ
હુકમને લીધે અમારા કેદી છો. ’

‘ ચલ જા તું તારા સેનાપતીને મોકલ. ’

‘ જેવી ઇચ્છા. ’

ભુપતસિંહ પોતાના થોડા માણસ સાથે અંદર આવ્યો. તેને ભુપ-
સિંહે પુછ્યું “ભુપતસિંહ”

નીચું માથું રાખી તે બોલ્યો ‘જી’

‘ આ શું ધાર્યું છે ? ’

‘ ઉપરીની આજ્ઞા, ’

‘ કોની આજ્ઞા. ’

‘ પ્રધાનજીની. ’

‘ તેને આજ્ઞા આપવાનો શો અધીકાર ? ’

‘ તે મને કશી ખબર નથી. હું ઝીઠીનો ચાકર છું. આપ અમારા
કેદી છો. ’

‘ પ્રધાનને આવી મતી કોણે સુઝાડી ?

‘ તે તો મ્હારે જાણવાનું નથી. હું મ્હારે કામ કરે છું. આપ
જરૂર થાઓ. ’

‘ પણ ખીન અખત્યારે. ’

‘ આ હુકમ. ’

‘ હુકમ કોનો છે ? ’

‘ પ્રધાનજીનો. ’

‘તેને શા અખતીયાર ?’

‘અમાત્યની ગેરહાજરીમાં તેમનો હુકમ પાળવાની મહારાજની આજ્ઞા છે.’

‘તેની મારે કશી જરૂર નથી. પણ અમાત્યે મહારો નીમ કર્યો છે તે તમે જાણો છો ?’

‘સધળું જાણીએ છીએ.’

‘તો ત્હમે શા અધિકારથી સૈન્ય સજી તૈયાર થયા ?’

‘પ્રધાનશ્રીની આજ્ઞા.’

‘પણ ત્હમારે માનવાની કાંઈ જરૂર ?’

‘કેમ નહીં ! તેમની ન માનીએ તો કોની આજ્ઞા માનીએ.’

‘રાજ્યનો અધિકારી કોણ ?’

‘પ્રધાન.’

અમાત્યે મ્હને નીમેલો છે.’

‘અમાત્ય નીમ કરી શકતો નથી મહારાજ નીમ કરી શકે છે.’

‘પણ મહારાજની ગેરહાજરીમાં રણમલની આજ્ઞા પાળવા ત્હમને ફરજ છે કે નહીં ?’

‘તે છે.’

‘તો ત્હમે મ્હને સાંપેલો-બર કચેરીમાં આપેલો અખત્યાર તા કબુલ કેમ કરો છો ?’

‘અત્યારે વાદવિવાદનું કારણ નથી. આપ શરણ થાઓ.’

‘ભુપસિંહ એક રાતમાંજ સધળું વીસરાઈ ગયું ?’

‘અલખત’

‘તેનું કારણ ?’

‘આપ પોતે’

‘મ્હેં ત્હમારે શું જગાડ્યું’

‘ત્હમે શું સુધાર્યું.’

‘ત્હમારો શુન્હો કહો શા કર્યો ?’

‘અંતકાળે ફસાવ્યા.’

‘શાથી ફસાવ્યા ? મ્હેં આપણી વાત કોઇને કહી નથી અને તે કોઇ જાણતું નથી અને તે કદી જાણશે નહીં ?’

‘એ ગમે તેમ હોય પણ આગળ નહીં જણાય ત્હેની ખાત્રી ?’

‘મહારા શબ્દ’

- ‘ તે કેમ મનાય ? ’
 ‘ કેમ ના મનાય ? ’
 ‘ અત્યાર લગણુ જેને હજારો આશા આપી અને અંત સમયે ફરી
 ગયા તે માણસનો વિશ્વાસ કેમ રખાય ? ’
 ‘ ત્યાં ત્હમારો વિશ્વાસ કોણુ રાખશે ? ’
 ‘ અમારે ત્હેની મરજ નથી. શરણુ થઇ માનભેર આવો ? ’
 ‘ ક્યાં લઈ જશો ? ’
 ‘ ગમે ત્યાં ? ’
 ‘ તે નહીં આવે. ત્હમારે મ્હને ઠેકાણું કહેવું પડશે ? ’
 ‘ તે કહેવાને અમો બંધાયલા નથી. ’
 ‘ સત્તર વાર. ત્હમે બંધાયલા છો. ’
 ‘ હું તે જાણતો નથી. ’
 ‘ ભુપતસિંહ હું ઠાકોર ભુપસિંહ છું ? ’
 ‘ તે હું જાણું છું. ’
 ‘ ભવિષ્યનો શૈલપુરનો રાજા છું. ’
 ‘ ભવિષ્ય કોને દીધું છે ? ’
 ‘ તો કશો ઉપાય ? ’
 ‘ શેનો ? ’
 ‘ બચવાનો ? ’
 ‘ કાંઈ નહીં. ત્હમારે શરણુ થવું પડશેજ. ’
 ‘ હું શરણુ નહીં થઉં તો ? ’
 ‘ તો જોર જીલમથી લઇ જઈશું ? ’
 ‘ ત્હમને પુછનાર કોઇ નહીં મને ? ’
 ‘ આ ભવમાં તો નહીં. ’
 ‘ ત્હમે દુષ્ટ છો, અધમ છો ? ’
 ‘ અમે ગમે તેવા છીએ પણ ત્હમારે શરણુ થવું છે કે નહીં ? ’
 ‘ હું કદી પણ શરણુ થવાનો નથી. ’
 ‘ તો અમારે જીલમ કરવો પડશે ? ’
 ‘ રજપુતને ત્હમે કાંઈ કરી શકશો નહીં ? ’
 ‘ અરે એવું અભિમાન જવા દો. ’
 ‘ ભુપસિંહ ? ’
 ‘ ભુપસિંહે જવાબ આપ્યો નહીં ? ’

‘ત્હમને મ્હારે મિત્ર તરીકે-’

‘મ્હારા ત્હમે મિત્ર નથી પણ શત્રુ છો. ત્હમારે મ્હારી સાથે મિત્રતા રાખવી નથી.’

‘હું પણ ક્યાં મિત્રતાનો દાવો રાખુ છું. જેટલો ત્હમારે જગતનો ખપ ઓછો છો તેટલોજ મ્હારે પોતાને જગતનો ખપ છે.

‘તુ વિશ્વાસઘાતી થઇશ!’

‘કોની જોડે?’

‘ત્હમે વિશ્વાસઘાતી છો.’

‘હું વિશ્વાસઘાતી? આ ઠાકોર ભુપસિંહ વિશ્વાસઘાતી! આ શબ્દ બોલતાં નફટ ત્હને લાજ નથી આવતી? જેતું ત્હે અત્યાર લગણુ ખાધું ત્હેતુજ ખોદવા બેઠો છે?’

‘બસ હવે લવરી બંધ કરો. અને એકદમ હુકમને આધિન થાઓ.’

‘મ્હારાજા અથવા રણમલને આવવા દો.’

‘તે ત્હમારી સાથે આવશે.’

‘ક્યાં?’

‘જ્યાં ત્હમે જશો ત્યાં?’

‘ક્યાં?’

‘કેદમાં.’

‘એવું અધેર કેમ?’

‘કેમ ના આવે?’

‘કોઇ જોનાર નથી.’

‘જોનાર ઉંચે છે.’

‘ત્હેનો ભય ત્હમને જરા પણ લાગે છે.’

‘શા માટે ભય લાગે?’

‘આવા દુષ્ટ કૃત્યોથી.’

‘અમો દુષ્ટ કૃત્યો કરતા નથી.’

‘તો આ સઘળું ઉપાસણ કોણે કર્યું.’

‘શું કયું?’

‘રાજખટપટતું.’

‘ત્હમે.’

‘મ્હે જરાકે નહીં પ્રથમ વાત કોને ખોધી હતી?’

‘મ્હે કહી હતી મ્હે. જાઓ. પછી કંઈ હવે શરણુ થાઓ.’

- ‘ નહીં થવાય. ’
 ‘ જોર જીલમ કરવો પડશે. ’
 ‘ શા માટે. ’
 ‘ ત્હમને વગર ભાડાની ઓરડીમાં મોકલવા. ’
 ‘ આ શો જીલમ ! ’
 ‘ ગમે તે કહો ! ત્હમારૂં કોઈ સાંભળનાર નથી. ’
 ‘ હું વચન આપુ છું કે હું કશી વાત રજીમલને મ્હોડે કહીશ નહીં. ’
 ‘ જરૂર. ’
 ‘ જરૂર. ’
 ‘ જોજો પાછુ પાછુ ફરે. ’
 ‘ અમારાથી કશું પાછું ફરતું નથી. ’
 ‘ ત્હનો અમને અનુભવ છે, ’
 ‘ શો અનુભવ છે ? ’
 ‘ અબ્બી બોલ્યા અબ્બી ફોક જોવો ત્હમારો ઘાટ છે ’
 ‘ તો તેમ જાણતા હતા તો અમારી સંગત શું કામ કરી ? ’
 ‘ જીલ કરી ’
 ‘ તે સુધારવી જોઈએ ’
 ‘ તે સુધારીએ છીએને ! ’
 ‘ ક્યાં ? ’
 ‘ આ શું થાય છે ? ’
 ‘ શું શું થાય છે ? ’
 ‘ આ ત્હમને કેદ કરીએ છીએ ’
 ‘ મ્હને અંહી રહેવા દોને. ’
 ‘ એમ નહીં બને. આપ આપના દાસ દાસીઓ નોકર નફરર સર સા-
 માન વગેરે લઈ રાજ મઢીમાં રહો. ’

‘ જતી ધમ્મહા હું મઢીમાં જમણ અને પછી વિચાર કરીશ. ’

ભુપસિંહ ધારતો હતો કે પોતાના તાબાના આદમીઓ પોતાના રહા-
 મા થશે નહીં. પરંતુ જ્યારે તે પ્રત્યક્ષ બન્યું ત્યારે પોતે લાચાર બન્યો
 અને પોતે સેનાપતિની સાથે રાજ મઢીમાં ગયો.

‘ રાજમઢી લોગાવતિ નદીના કિનારા તરફના દરવાજા પાસે હતી. તે
 મકાન બંધ હતું. આ મઢી વસંતદેવના વડોવાઓ ષિષ્મ રૂતુ વખતે હ-
 વાદાર મકાન તરીકે વાપરતા હતા. અને વસંતદેવ પણ અમુક સમય સુ-

ધી વાપરતા હતા. પરંતુ પોતે જ્યારથી પોતાનો માનિતો વસંત મહેલ ભોગાવતીના કીનારે અંધાળ્યો ત્યારથી રાજ મઢી તદ્દન ખાલીજ હતી. વખતે કોઇ આજુ બાજુના રાજ, ઠાકોર વિ. રાજની મુલાકાતે આવે ત્યારે તેમને ઉતરવા સાફ આ મઢીમાં સોઇ કરી આપવામાં આવતી હતી આ શીવાય કોઈ કોઈ વખત આ મઢી આગળ રવિની કસરતો થતી હતી.

આ મઢીમાં પેસતાં એક મહોટી પથ્થરની કમાન હતી. તે એટલી મહોટી હતી કે અંબાડી સહિતના હાથીને પેસતા જરા પણ મુશ્કેલી નહતી નહી. અંદર પેસતા ડાબે હાથ મકાનોની હાર આવેલી હતી. આ મકાનો રાજના ખીજમતદારોને માટે રાખેલા હતા. પરંતુ હાલમાં તેમાં વસિત જરા પણ નહતી. ડાબી બાજુએ મહોટું યોગાન હતું. અને યોગાન તરફ વળતા જમણી બાજુએ મહોટી અડાલી હતી જેમાં સાઠ હજાર માણસોનો સમાવેશ થઇ શકે એમ હતું. સ્થામી બાજુએ ટકોરખાના ખેસાડવાની જગ્યા હતી. અને ડાબી બાજુએ રાજનો મહેલ હતો. આ મહેલ સારી હાલતમાં નહોતો. ત્હેની વપરાશ ધણીજ થોડી હોવાથી રાજ્ય તરફથી ત્હેની સંભાળ થોડી લેવાતી હતી આ મહેલની પછીત ભોગાવતી નદીના કીનારે પડતી હતી.

આ મઢીમાં ભુપસિંહનો પોતાના સઘળા માણસો સાથે વાસ કરાવવામાં આવ્યો.

x x x x x

પ્રભાતમાં પ્રધાને લશ્કર મોકલ્યું ત્યારપછી પોતે પોતાના મકાનમાં વિચાર કરતો બેઠો હતો.

“ ભુપસિંહને તો કેટ દુર્યો. હવે કરવું શું ? વસંતદેવનો પત્તા નથી તેથી તે હમણા આવી શકે એમ નથી તેથી ત્હેની શીકર જરા પણ કરવાની નથી. રણમલ સુખા પાસ ગયેલો છે તે પણ થોડા દીવસ સુધી આવી શકવાનો નથી. તે હજુ આઠ દસ દીવસે આવી શકશે તે ખેલાં આહીં કેમ કરવું તેનો વિચાર કરવાનો છે.

“ મહારી આજ્ઞા છે તે પુરી કરવી. હા પુરી તો કરવી પણ ત્હેમાં ટકા કોનો ? રાજ્યના બાયાતો મહેને કોઇ દીવસ ગાદી મેળવવામાં મદદ આપે નહી. અરે મદદ તો શું ? પણ અંતઃકરણથી મહેને ધીકારે એટલુંજ નહી પરંતુ મહારે ખરાખરા કરવા તત્પર રહે. આ હું જાણું છું તો હવે કરવું કેમ ?

“ રણમથની હવે જરા પણ બ્હીક રાખવાની નથી. હેનો ઘાટ રસ્તામાંજ થશે. વસંતદેવ વખતે આવી પહોંચશે તો હેની પણ તેજ દશા. રતિસુંદરી મરણ પામી એમાં જરૂર કાંઈ શક નથી અને જો તેમ જ હશે તો વસંતદેવ પાછો આવશે નહીં. રાજ્યનો પાસેનો વારસ એકલો ભુપસિંહ. તે થયો છે કેદ. પરંતુ તે જ્યાં સુધી જીવતો છે ત્યાં સુધી આ વિજયદત્ત રાજગાદી પર અભય નહીંજ તેથી હેનો પણ ઘાટ કરવોજ.

“ આ સાર સેનાપતિ આવશે ત્યારે વચાર કરશું. પરંતુ પછી કરવું કેમ ? આખું કચેરીમાંડળ મહારા સ્હામુ નહીં થાય એ સત્ય છે પરંતુ ઘણો ભાગ મહારા સ્હામા થશેજ. અને તેઓ મહારા સ્હામા કાવતરાં કરવાનાજ. આ કાવત્રાને હું પુરો પડી શકીશ કે કેમ તે પ્રશ્ન છે.

“ મહારી પાછી ભુલ થઇ. નગરશેઠને કહ્યું પણ પુછ્યું નહીં. વાણીઓ ગમે તેવો છે તદ્દપિ પોતાના પૈસાથી આપણને તો મદદ મળતી હતી અને હેનો પૈસો આજ ઘણો કામ આવત તે હું જાણું છું. કાલ રાત્રે હેને બોલાવી સલાહ લીધી હોત તો ઠીક પડત. તે મહારા મતને મળતો આવતજ કારણુ તે પોતે સ્વતંત્ર રીતે વિચારી શકતો નથી અને તેમ હોવાથી હાએ હા કહ્યા કરે.

“ આજ નગરશેઠને બોલાવેલ છે પરંતુ તે આવીને શું કરશે ? હું હેને શો જવાબ આપીશ ? એ તો ગમે તે અપાશે અને હેને સંતોષ થશે પરંતુ ત્રણ જણ મળ્યા વગર કશું થઇ શકવાતું નથી—”

વરદી આવી કે નગરશેઠ આવે છે.

પ્રધાને આજ્ઞા આપી અને પોતે સ્હામો તેડવા ગયો.

નગરશેઠની મુખાકૃતિ આજ નિત્ય મુજબ નહતી. આજનો ખતાવ હેણે જાણ્યો હતો. પ્રધાન તથા સેનાપતિએ એકલા મસલત કરી ભુપસિંહને ફસાવ્યો. તેથી હેણે હર્ષ કે શોક જરા પણ નહોતો તદ્દપિ પોતાને કશું પણ પુછ્યું નહીં તેજ હેના મનમાં બોલું લાગેલું હતું. હેના મનમાં બ્હેમ હતો કે પ્રધાન અંતે આમ કરશે અને તે આજ ખરો નિવડયો. સ્હવારમાં ભુપસિંહ રાજમઢીમાં ગયો ત્યારબાદ પોતાને તેડવા પ્રધાન તરફથી માણસ આવ્યું તેથી હેને શંકા થઇ અને ભય ઉપજ્યો. ખરાબ માણસની સોજત કરતાં વિચાર નહિ કરનારા મતુષ્યો જેવા તે સોજતને લીધે પરતાય છે તેવી રીતનો પશ્ચાતાપ હેના મનમાં થયો. પરંતુ સાપે છબુંદર ગળ્યા જેવો ઘાટ હોવાથી ન છુટકે હેને હેમના ભેગા સલાવગર આલે એમ નથી એમ હેની ખાત્રી થઇ અને ગમે તે થાય એમ કર્મ

ઉપર આસ્તા રાખી શેઠ પ્રધાનને ત્યાં આવ્યા હતા. મનમાં અનેક તરંગો ઉઠતા હતા. આજે હેને પ્રધાનની મુખમુદ્રા ઉપર પણ અનળ ફેરફાર ભાસતો હતો.

માણસનું મન જ્યારે અમુક ચીજ તરફ દોરાયલું હોય છે અને જ્યારે હેનીજ સંકલના મનમાં રહેલી હોય છે સારે દરેક ચીજમાં પોતાનીજ ચીજ જુએ છે. આ નીયમ મુજબ શેઠને વહેમ હતો અને તેથી તે વહેમની દૃષ્ટિથી પ્રધાનને જોતો હતો. પ્રધાનના મુખ ઉપર જો કે જરા પણ ફેર નહતો. તદ્દપિ હેને હેમાં ફેર લાગતો હતો.

પ્રધાન અને તે ભેટયા અને બેઠા.

‘ કેમ શેઠ ? ’ પ્રધાને પૂછ્યું.

‘ ઠીક બા. મહેને કેમ હાકર્યો હતો. ’

‘ ત્હમે જાણો છોના ? ’

‘ શું ? ’

‘ રોજની મસલત. ’

‘ શાં વિશેની ? ’

‘ શૈલપુરના રાજ્યની. ’

‘ ભુપસિંહ આવવાના છે ? ’ શેઠે ગંભિરતાથી પૂછ્યું.

‘ ક્યાં ? ’

‘ અંહી. ’

‘ શું કામ ? ’

‘ મસલત સાર. ’

‘ ભુપસિંહનું શું થયું તે જાણતા નથી ? ’

‘ ના. જરાએ નહી. શું થયું ! ’ આશ્ચર્યતાના ડાળથી કહ્યું.

‘ કેદ. ’

‘ હે ! ’

‘ હા. ’

‘ સાથી ? ’

‘ ત્હમે જાણતા નથી. ’

‘ ના. ’

‘ બધા જાણેછેને ? ’

‘ પણ હું જાણતો નથી. ’

‘ ભુપસિંહને ત્હમે કેવો માણસ ધારો છો ? ’

- ' સારા. ' ' બલો ? ' ' મ્હને એમ લાગે છે. '
 ' વખત આવે ફસાવે કે કેમ ? '
 ' મ્હને એમ લાગતો નથી. '
 ' તો રણુમલને બધી વાત ક્યાંથી ખબર પડી ? '
 ' રણુમલ પોતે ચક્રાર છે તેથી તે તરતજ સમજી ગય. '
 ' પણ જરાએ જરા વાત ક્યાંથી માલુમ પડે ? '
 ' તેજ ચતુરાઈ નો ત્હમને ઠાને કહ્યું કે તે સધળી વાત જાણે છે ? '
 ' રણુમલની ચાલ ઉપરથી એમ ખાસ થતો હતો. '
 ' શી ચાલ ? '
 ' ત્હેની વર્તણૂક. '
 ' કેવી. '
 ' આપણી તરફની. '
 ' આપણી તરફ કેવી રીતે વર્તતો હતો ? '
 ' શકથી. '
 ' ત્હમે કેમ કહી શકો ? '
 ' મ્હને ખબર પડી. '
 ' પણ કેવી રીતે ? '
 ' તેજ ચતુરાઈને '
 શેઠ હસ્યો અને બોલ્યો ' રણુમલ આપણી બધી વાત જાણે છે ? '
 ' હા. '
 ' તો ? '
 ' હવે કેમ થશે ? '
 ' ત્હમે ગભરાઓ છો કેમ ? '
 ' હું જરાએ ગભરાતો નથી ? '
 ' તો ' હવે કેમ થશે ? એમ કેમ પુછો છો ? '
 ' રાજ કારભાર હાલમાં કાની પાસે ? '
 ' કોઈની પાસે નહી. '
 ' એમ હોય ? '
 ' હા. '
 ' અધેર ! '
 ' ખરેખર ? '
 ' કોઈ પણ રાજ્યમાં આમ હશે. '

‘ ના અહીં છે તે રાજા રાણી સોધવા ગયા અને રાજ્યે ચાલ્યું
અધિર સમજ્યા ! ’ પ્રધાન હસીને બોલ્યો.

‘ આ વાત સુજાને ખબર પડશે તો ? ! ’

‘ તો શું ? ’

‘ રાજ્ય ખાલસા થશે. ’

‘ ત્હમાં આપણું શું જશે ? ’

‘ એ શું બોલ્યા ? ! ’

‘ ખરું કહું છું. ’

‘ હિંદુ રાજ્ય જશે તો ત્હમે ખુશી થશો ? ’

‘ ના પણ આ રાજ્ય જશે તો ખુશી થઈશ. ’

‘ કારણ ? ’

‘ એમાં મ્હને આનંદ છે. ’

‘ ત્હમારો સ્વભાવ કેવો રાક્ષસી છે ? ’

‘ હું રાક્ષસ છું સમજ્યા શેઠ. ’

‘ હું એમ ક્યાં કહું છું. પણ આ ત્હમારી બુદ્ધિ આવી કેમ થઈ ? ’

‘ કેવી થઈ. ’

‘ મુસલમાનો આ રાજ્ય પચાવી લે તો ત્હમને આનંદ ! એ શું ? ’

‘ ભુપસિંહને ગાદી મળે તે કરતાં રાજ્ય મુસલમાનના હાથમાં જાય

તો સારું. ’

‘ શા માટે ? ’

‘ મ્હને ભુપસિંહ ઉપર ધિક્કાર વછુટ્યો છે. ’

‘ ક્યારેનો ? ’

‘ થોડા દીવસથી. ’

‘ જો ભુપસિંહને ત્હમે વખાણતા હતા ત્હને આજ વખોડો છો ? ’

‘ હા. ’

‘ પણ એ ફેરફારનું કારણ ? ’

‘ ભુપસિંહની કૃતમિતા. ’

‘ ભુપસિંહ કૃતમિ નથી. ’

‘ છે. ’

‘ નથી. ’

‘ મ્હારી ખાત્રી છે કે છે. ’

‘ આપનો અનુભવ વધારે. તો હવે શું કરવું છે ? ’

- ' તે હું કહું છું. જુઓ હવે ગાદી ઉપર કોને બેસાડ્યો. '
 ' ભુપસિંહને. '
 ' શેઠ ! '
 ' જી. '
 ' ત્હમારે મગજ ઠેકાણે છે? '
 ' કેમ ? '
 ' આ શું બોલો છો. '
 ' ખરું કહું છું. '
 ' અંતઃકરણથી '
 ' હા. '
 ' ત્હમે નિમકે હરામ છો. '
 ' જી ના. '
 ' ત્હમે લુણુ ખાધેલું બગાડો છો. '
 ' જરાએ નહી. '
 ' ભુપસિંહ રાજ થયે ત્હમે સુખી થશો. '
 ' અલખત. '
 ' નહીજ. '
 ' જરૂર. '
 ' ભુપસિંહ વ્યસની છે. '
 ' ત્હમાં આપણે શું ? '
 ' બદ દાનતનો છે. '
 ' ત્હેની સાખીતી. '
 ' રતિ સુંદરી તથા કુમુદાની અભિલાષા, રાજ્યની અભિલાષા. '
 ' રાજ્યની અભિલાષા ઉત્તેજનાર કોણ ? '
 ' કોણ ? પોતેજ. '
 ' આપ. '
 ' કોણ ? ' પ્રધાને ભરમ ચઢાવી પુછ્યું. '
 ' આપ. '
 ' શું ? ' પ્રધાને હુંકારો કર્યો. '
 ' આપજ તે બાબતના જવાબદાર છો. '
 ' શેઠ ! ' હુંકારો કરી પ્રધાન બોલ્યો. '
 ' ત્હમે શું બોલો છો તે ખબર છે. '

- ‘ બરાબર ’ હિમતથી શેઠે કહ્યું.
 ‘ ત્હમે કોના આગળ જોશે છો ? ’
 ‘ વિનયદત્ત આગળ ’
 ‘ વિનયદત્ત કોણ ? ’
 ‘ મધાન ’
 ‘ નહી. ’
 ‘ તો ? ’
 ‘ શૈલપુરનો રાજા ’
 ‘ ન કરે નારાયણ ! ’ શેઠી જોલાર્ધ ગયું અને કાને હાથ મુક્યા.
 ‘ શેઠ ! ’
 ‘ શું કહો છો. ’
 ‘ ત્હમે વિચારીને જોશે. ’
 ‘ વિચારીનેજ જોશું છું. ’
 ‘ હવે ત્હમે રાજા વિનયદત્ત આગળ છો એમ ધારજો. ’
 ‘ સુપ ! ’
 ‘ વાણીઆ ! ’
 ‘ શું કહો છો. ’
 ‘ હિમ્મત ક્યાંથી આવી. ’
 ‘ ત્હમારે વધુ જોશવું નહી હું જાઉં છું. ’
 ‘ ક્યાં ’
 ‘ હું નિમકહરામી જોડે વાત કરવા માગતો નથી. ’
 ‘ તું નિમકહરામી છે. ’
 ‘ સુપ ! ’
 ‘ વાણીઆ ! ’
 ‘ સુપ ! ’
 ‘ ડોસલા ત્હારો કાળ આવ્યો છે હો ! ’
 ‘ બકવા નહી કરો. ’
 ‘ સેઠ ! બસ કર. માન આપશમાં રહો. નહી તો બતાવીશ. ’
 ‘ શું ! ’
 ‘ એમ ! ’
 ‘ હા. ’
 ‘ અરે કેઈ હાજર ’

‘ જી ’ સીપાઈ દોડતો આવ્યો.

‘ આ શેઠને પકડી કેદમાં લઈ જાઓ ! ’

‘ જોવી ઇચ્છા ! લો જોજી

‘ સખુર. વિજયદત્ત ત્હમને મ્હને પકડવાની સત્તા નથી. ’

‘ ચુપ ! ચલ જાઓ ! સીપાઈ શેઠને લઈ જાઓ ના આવે તો માર ધકકો. ’

શેઠ કાંઈ પણ બોલ્યા વગર ચાલવા માંડ્યું.

‘ ચાઆલો ! ભુપસિંહ ગયો, શેઠ ગયો. રાજા ગયો, રણમલ પાછો આવવાનો નથી. હવે રહ્યો માત્ર હું અને બીજો ભુપત--હા ત્હેનું છું ? તે કામનો માણસ ખરો પણ મ્હને તો શંકા છે કે તે રાજા થવા ઉત્સુક છે. ત્હેનો પણ ધાટ કરવો જોઈએ. પણ હમણા નહી. જોઈશું--’

વરદી આવી કે સેનાપતિ આવે છે.

પ્રથમ સ્હામો ગયો. બન્ને મળ્યા, બેટ્યા અને બેઠા.

‘ કેમ કામ બરાબર પાર ઉતર્યું ! ’

‘ બરાબર. ’

‘ ભુપસિંહને જીવતો રાખવો સલાહકારક છે ! ’

‘ એમ કેમ પુછાછો ? ’

‘ વખતે તે આપણને દુજો દે. ’

‘ તે સંભવિત નથી. ’

‘ કારણ. ’

‘ ત્હેનું વચન ! ’

‘ ભુપતસિંહ ત્હેના વચનપર બહુ વિશ્વાસ ન રાખી હેઠ. ’

‘ રજપુતના વચન ખોટા હતા નથી. ’

‘ તે હું જાણું છું ! ’ પ્રધાને કટાક્ષ કર્યો અને હસ્યે.

‘ મ્હને ખાતરી છે. ’

‘ ભુપતસિંહ ત્હમે બોળા છો. ભુપસિંહને એજાખતા નથી. ’

‘ હું બરાબર એજાખુ છું. તે માણસ બોલતો વીસેજ આડે રસ્તે દોરાય છે. ’

‘ બોલતો લીધે આડે રસ્તે દોરાય છે ખરાને ! ! ’

‘ હા. ’

‘ તો આપણી બધી હકીકત કેમ નહી કરે ? ! ’

‘ દાને ! ! ’

‘ રણુમલને ! ’

‘ શો રીતે ? ’

‘ રણુમલ આવે ત્યારે. ’

‘ રણુમલને આવવા દેવો હતો તો મહેને શું કામ બનાવ્યો ! ’

‘ કેમ ! ’

‘ ભુપસિંહ ઉપર લશ્કર કેમ મોકલાવ્યું ? ’

‘ તો રણુમળનું શું કરવું ? ’

‘ હવેતો એજ. ’

‘ શું ? ’

‘ પુરો કરવાનો રસ્તામાંજ. ’

‘ મહારો પણ તેજ વિચાર ’

‘ તો પછી ? ભુપસિંહથી બહીવાનું કારણ ? ’

‘ કશું નહીં ’

‘ રણુમલ સાફ શી ગોઠવણ કરશું ? ’

‘ ત્હમને શી યોગ્ય લાગે છે ? ’

‘ આપ આગ્રા દો. ’

‘ ત્હમેજ કહોને ’

‘ રણુમલ ત્યાં ક્યારે પહોંચશે ? ’

‘ ક્યાં ? ’

‘ મુબા પાસે ’

‘ કાલ રાત્રે કે પરમદી સવારે ’

‘ તો વહેલામાં વહેલો ઓલેદી પાછો ફરે અને પાંચમેદી આવે

અર કે ! ’

‘ હા. ’

‘ તો ઓલેદી રસ્તામાં બંદોબસ્ત કરશું ? ’

‘ હેમાં ભુલ નહીં પડેને ? ’

‘ જરા નહીં ’

‘ જોળે હો ’

‘ બે ફીકર રહો ’

‘ ભુપસિંહનું કેમ કરશું ’

‘ વિચાર કદીશું ’

‘ ક્યારે ? ’

‘ પાછળથી. હોને હવતો રહે આપણું શું જવાનું છે ’

‘ પણ હવતો રહેશે તો મ્હોટો વાંધો છે જાણો છો ? ’

‘ શો ? ’

‘ રાજ્યમાં કેટલાક જણ રહામી બાજુએ જશે અને કલહ થશે. તેથી વખતે મુસલ્મા માથુ મારી જશે ’

‘ ભુપસિંહના મુવાથી નહીં થાય ? ’

‘ મ્હને લાગતું નથી ’

‘ બીજો કોઈ વારસ નથી ? ’

‘ અમરસિંહ છે. પણ હેને આપણે પટાવીશું ’

‘ નહીં પટાવાય ’

‘ કારણ ? ’

‘ આપણા કારસ્તાન બધા જાણુ છે ’

‘ હેમાં શું ? ’

‘ અમરસિંહને આપણી પાસે નહીં આવવાદે ’

‘ કોણ ? ’

‘ હેના સલાહકાર ’

‘ તે જોઈશું. ભુપસિંહનું પુર કરો. ’ વિચાર કરી પ્રધાને કહ્યું.

‘ આપ આગ્રા દો. ’ સેનાપતિએ જવાબ આપ્યો.

‘ શું કરશું ? ’

‘ આપ કહો ’

‘ તો હમણાં છો પડ્યો. આપણું શું જવાનું છે ! ’

‘ હું તેજ કહું છું. જરૂર પડશે તો તેમ કરશું. આપણા કબજામાંથી ક્યાં ભાગી જનાર છે ’

‘ હીક ! ’

‘ હું રજા લઉં છું ’

‘ પણ રાજકારભારનું કેમ થશે ! ’

‘ આપ બીરાજજોને. કોઈ હિમત ધરી રહામું નહીં પડે. નગર-શેઠના પૈસાથી બધાએ સમજાવશે ’

‘ પણ શેઠ ગયો ! ’

‘ ક્યાં ? ’

‘ કેદમાં ? ’

‘ એને જોખ્યો. ’

‘ મહે. ’

‘ કારણુ ’

‘ તે પણુ છુપસિંહની માફક ફરી ગયો છે. ’

‘ કારણુ ? ’

પ્રધાને પોતાની વાત કહી.

‘ તો ખરું સાધન ગયું હું શેઠને સમજાવીશ ’

‘ ઠીક ક્યારે ’

‘ આજ તો તે ગુસ્સામાં હશે. કાલે સમજાવીશ. ’

‘ સમજશે? ’

‘ વખતે ’

‘ તો છુટો કરશું ’

‘ જેવી મરજી ’

‘ રામ રામ બાપુ ’

‘ રામ રામ ’

સેનાપતિ ગયો.

બીજે દિવસે સેનાપતિ નગરશેઠ પાસે જનાર હતો પરંતુ કાંઈ કામને લીધે તે જઈ શક્યો નહી. આખા નગરમાં શેઠ ગુમ થયાની વાત પ્રસરી રહી હતી. ત્હને કેદ કરેલો હતો તેમ કોઈ જાણતું નહોતું. જે કોઈ જાણતા હતા તે ફક્ત થોડાજ માણસો શેઠના વિશે ચોતરફ તપાસ ચાલવા માંડી હતી.

ત્રીજે દિવસે સેનાપતિ તૈયાર થઈ નગરશેઠ પાસે જતો હતો તે વખતે પ્રધાનના બોલાવવાથી ત્હને પ્રધાન પાસે જવું પડ્યું અને ત્યાં બન્નેની મસલતમાં આખો દિવસ પુરો થઈ ગયો.

ચોથે દિવસે રણમલ નીકળશે એમ ધારેલું હતું તેથી ત્હને રસ્તામાં જ કાર કરવાની ગોઠવણમાં સેનાપતિ રોકાયેલો હોવાથી તે દિવસે પણ તે શેઠ પાસે જઈ શક્યો નહી.

પાંચમે દિવસે છુપતસિંહ શેઠની સામે જવાને શક્તિ માન થયો.

શેઠને કેદમાં લઈ જવાનો હુકમ થયો તે પહેલાં પ્રધાને પહેલેથી ગોઠવણ કરી રાખી હોય એમ ખાસ થતો હતો. કારણ કે અનુચરને આજ્ઞા મળતાજ શેઠને ગુપ્ત રસ્તે થઈને લઈ જવામાં આવ્યા હતા. આથી શેઠના મનમાં અનેક સંદેહ—થતા હતા.

પ્રથમ દિવસ ત્હેણે દીલગીરીમાં કહાડ્યો. બીજે દિવસે પણ તેમજ

મયો. અને આ પ્રમાણે આખા ચાર દીવસ વીતી ગયા તે છતાં શેઠની હાલત જરાપણુ સારી થઇ નહીં. તે જો ઝોરડીમાં પુરેલા હતા તે ઝોરડી અંધારી હતી. તહેમાં હવા આવવા સાર ત્રણ નહાતા કાણુ હતાઆ શીવાય કોઇપણુ અન્ય સ્થળેથી હવા પ્રવેશી શકતી નહીં. ઝોરડી ભેજવાળી હતી તથા અજવાળુ આવતું નહીં. ત્રણ કાણુમાંથી આવતું રહેજરહાજ અજવાળુ ખંદાર દીવસ ઉગ્યો છે એમ શેઠને જણાવતું. આ શીવાય શેઠ પાસે કેટલા દીવસ ગયા તે જાણવાનું સાધન હતું નહીં. દરેક પળ શેઠને અંધકારમય દ્રોટડીમાં કેદ-શેઠે કદી પણ સ્વપ્નમાં ધારી નહતી. શેઠે કોઇપણ દીવસ એકાંતમાં વાસ કરેલો નહતો. તહેને આજ અંધકારમાં ને શરદીમાં એકલા રહેવું પડ્યું હતું. જે જાત જાતના જમણુ જમતા તેમને આજ પ્રધાન વગેરેના હાથે કુતરાની મારક મોકલાયલા સુકા રોટલા ઉપર રહેવું પડતું. આથી શેઠની અવસ્થા જોતાં-અરે સાંભળતાંજ દરેક માણુ-સને કંપારી છુટેજ. પરંતુ આ કુર હૃદયના પાપી પ્રધાનના હૃદયમાં જરા પણ અસર થઇ હતી નહીં.

તે પોતાનો ઘણો ખરો દીવસ ઉંઘમાં ગાળતો. વખતે તેની આંખ ઉઘડતી તો તહેની આગળનો અંધકાર જોઇ તે ત્રાસી જતો. આથી તે પોતાની આંખ હરહમેશ જાંઘજ રાખતો, જે વખત જ્યારે જ્યારે તે બેઠો થતો

અને રૂચી પ્રમાણે જરા ખાતો ત્યારે ત્યારે તે ખંદારની કોઇ પણ ખખર મેળવી શકતો નહીં. અગર જો કે તે ખાવાનું લાવનાર પાસેથી ખખર મેળવવા યત્ન કરતો પણ ખાવાનું લાવનાર કાંઇ પણ શબ્દ બોલતો નહીં અગર જો તે બોલતો તે ઘણુંજ થોડું આથી શેઠને પોતાનું સંકટ અતિગણું લાગતું.

મહા દુઃખે શેઠે ચાર દહાડા કહાડ્યા. પાંચમે દીવસે બપોરે તહેની દ્રોટડીનું બારણું ખખડ્યું અને તેનું બારણું ઉઘડયાતો અવાજ થયો.

આવી અનીયમીત વેળાએ બારણું ઉઘડતું સાંભળી શેઠે પોતાની દૃષ્ટિ બારણા તરફ ફેરવી અને બારણામાં એક અતિ જોઇ.

થોડીવારે કોઇ મનુષ્યના પગલાં કાને સંભળાવવા લાગ્યા અને તે માણુસ પણ અરૂપ સમય બાદ જણાવ્યો ને તે સેનાપતિ ભુપતસિંહ હતો તહેની પાછળ એક માણુસ દીવો લઈ આવતો હતો.

સેનાપતિને દેખી શેઠને ધીકકાર ઉપજ્યો-ત્રાસ ઉપજ્યો અને પોતે આંખો બંધ કરી.

‘શેઠ !’ સેનાપતીએ કહ્યું ‘શેઠ અહીં ક્યાંથી ?’

‘ હેં ! ત્હમે જાણતા નથી. ’

‘ મ્હને ખબર મળી કે હું ખબર કહાડવા આવ્યો. ’

‘ એમ હોય. ’

‘ દીવાવાળા માણસને દીવો મુકી જવાની સેનાપતિએ આજ્ઞા કરી, તે માણસ ગયો. સેનાપતિએ પોતાની વાત શરૂ કરી. ’

‘ શેઠ ! ’

‘ શું કહો છો ! ’

‘ આપ-! ’

‘ હવે માન આપવું મુકી દેા. હું અધમ બન્યો છું. મ્હારી આ-
જ્ઞા ઉપર પાણી ફેરવાયું છે ! ’

‘ તો એ સાંભળો. આપ આ દશામાં શાથી આવી પહોંચ્યાં. ’

‘ પ્રાણબંધથી. ’

‘ શું ત્હમે માનો છો ? ’

‘ અલખત. નહીતો મારી આવી દશા થાત નહી. ’

‘ પણ તેનું કારણ શું ? ’

‘ શેનું ? ’

‘ આ દશા થવાનું. ’

‘ પુર્વ જન્મ કરેલા દુષ્ટ કૃત્યો. ’

‘ એતો કોણ જાણે પરંતુ હાલ શું બન્યું મુશ્કેલી છે. ’

‘ હાલ શું બન્યું ? તે ત્હમે જાણતા નથી ? ’

‘ થોડું ઘણું જાણું છું. પરે પુરી હકીકત જાણવા મશ્કુ છું. ’

‘ તેથી શો કાયદો ? ’

‘ મ્હારે હકીકત જાણવી છે. ’

‘ હકીકત જાણી શું કરશો ! ’

‘ મ્હારાથી બનતી મદદ કરીશ. ’

‘ આપુ. ત્હમે શી મદદ કરનાર છો ? મ્હારો પ્રભુ મ્હને સહાય કરશે. ’

‘ પણ વગર ઉઘમે પ્રભુ શું આપશે ? ’

‘ ઉઘમ કરીશ. ’

‘ ક્યારે અને કેવી રીતે ? ’

‘ વખત આવશે ત્યારે અને કર્મોત્સારે. ’

‘ હું સમજતો નથી. ’

‘ વખત પોતાનું કામ કર્યા કરે છે. હું તે જાણું છું જ્યારે મ્હને

લાગશે કે હવે ઉદ્યમ કર્યાથી પ્રજાની પ્રાપ્તિ છે ત્યારે હું ઉદ્યમ કરીશ. અને તે કેવો કરીશ તે હું કહી શકું નહીં કારણ કે મેં પ્રમાણે સધળું થનાર છે તો આત્મા કેમ પ્રમાણેજ આગ્રા કરશે અને હું તે પ્રમાણે વર્તીશ. ’

‘ ઠીક. પણ તમારે અહાંથી છુટવાનો વિચાર છે કે અહીં રહેવાનો? ’

‘ અહીં રહેવાનો કાંઈ પણ દીવસ વિચાર હોય ? વિચાર તો છુટવાનોજ હોય. અને વિચાર કર્યાથી ૪૭ શાં ? જ્યારે છુટવાનું નિર્માણ કરેલું હશે ત્યારે છુટાશે. ’

‘ તો કેમ ઉપર આસ્થા રાખી બેસી રહેશો ? ’

‘ તો શું કરવું. ? ’

‘ કાંઈ બને તેમ નથી ? ’

‘ આપ કહો કે કાંઈ બની શકે એમ છે ? ’

‘ એમ કેમ ? ’

‘ તે દુષ્ટ બુદ્ધી પ્રધાન માનશે ? ’

‘ કેમ નહીં. ’

‘ નહીંજ માને. મહારા પ્રાણાન્ત થતાં સુધી મહારા ઉપર તે કસાઇને દયા નહીં આવે. ’

‘ અરે શેઠજી એમ નથી. પ્રધાનજીને આપની ઘણી દયા છે. ’

‘ તે દયાને લીધેજ હું અંહી છું. ’

‘ આપને અંહી મોકલ્યા પછી પોતાના કોષમાં કરેલા કામ સાંરૂં તે પરતાય છે. ’

‘ હવે પશ્ચાતાપ શા કામનો ? અને કદી તેમચાત તો આટલા દીવસ સુધી કેમ ન થયો ? ’

‘ શેઠજી ! પ્રધાનજી મન ઘણું શુદ્ધ છે. તેને ગુસ્સો આવી ગયો તેથી આ બીના બની. ’

‘ આપ એ વાત જવા દો. હું પ્રધાનને સારી પેઠે જાણાવું છું. પહેલાં જાણાવતો હતો. હું તેને દુષ્ટ, દુરાચારી, કૃતઘ્ની અને નિમકહરામ ધારતો હતો પરંતુ તે એકવચની છે એમ મહારા મનમાં ખાત્રી હોવાથીજ તેનો સંસર્ગ કર્યો હતો. અરે ભુપસિંહને લીધેજ મને તે નાગરાનો સંગ થયો. નાગરા બધે નીમકહરામજી નીકળે છે કે શું? ગુજરાતનું રાજ્ય ગુમાવ્યું માધવે, અને આને આ રાજ્યને હાલમરોઢમ કર્યું અને તેનો અંત એજ આવશે કે સુસલમાનો રાજ્ય પચાવી પડશે, તેની હાલત

નહર માધવ જેની થશે. અંતે તે રખડી રવડીને વળુમોતે મરશે—

‘તે ગમે તેમ થાય ત્હેની આપણે દરકાર નથી પણ આપને આ સહમોયી છુટવાનો વિચાર છે કે કેમ ?’

‘કેમ ના હોય ?’

‘તો ઉપાય શો કરશો.’

‘હું તો ઇશ્વર ઉપરજ આસ્તા રાખી બેઠેલો છું. મ્હને કાંઈપણ ઉપાય સુઝતો નથી.’

‘કાંઈપણ ?’

‘ના.’

‘પ્રધાન પૈસે ચળે કે નહી ?’

‘કોણ જાણે. વખતે ચળે તોએ મ્હારી પાસે પૈસા નથી.’

‘એમ કેમ મનાશે ? જો ત્હમે કાંઈપણ નહી આપવા ધારશો તો ત્હમારું કુટુંબ દુઃખી થશે.’ સેનાપતીએ જવાબ દીધો.

‘આથી ત્હમે શું ધારો છો કે હું ડરી જઈશ ? હવે મ્હારા કુટુંબને દુઃખ દેવાનું શું બાકી રાખ્યું છે ? મ્હારી આખર પણ કેવી સાચવી છે ? સેનાપતી ! ત્હમે આવા નિમકહરામ થશો એમ તથા મિત્રદ્રોહી થશો એમ મ્હને લાગતું નહોતું.’

‘હું નિમકહરામ છું ? હું મિત્રદ્રોહી છું ? કારણ ?’

‘આપ જાણો છોજ. બેઅદખી ક્ષમા કરશો. પણ આ રાજ્ય વસંત-દેવનું રાજ્ય ઉથલપાથલ કરવા તૈયાર થવું તે શું નિમકહરામીપણું નહી ? શું મ્હને દગો દેવો તે મિત્રદ્રોહ નહી ?’

‘શેઠ ! હું રાજ્યનું લુણ આતો નથી.’

‘તો કોનું આગ્રોહો ?’ શેઠ વચમાં બોલ્યા.

‘હું રાજ્યનું લુણ ખાઉં છું.’

‘તો !’

‘તો રાજ્યના સારા સારા આપણે ત્હેનું હોત સમજીને કાંઈ કરીએ ત્હમારું પણ નિમકહરામીપણું નથી ?’

‘એ તો જેવી આપણી બુદ્ધિ. પરંતુ હું તો આપને નિમકહરામ મણું છું.’

‘ત્હમે મણો પણ હું નથી મણતો. મિત્રદ્રોહ મ્હું ક્યો નથી અને આ ભુપતસિંહ તેવો દ્રોહ કદી કરશે નહી.’

‘તો આ મહારી તથા ભુપતિસિંહની દશા થયે તે હમારા, મિત્ર દ્રોહથીજ થયેને?’

‘એ સાર હું જવાબદાર નથી.’

‘તો કાણ?’

‘પ્રધાન.’

‘કારણ.’

‘હેની આગાતે અનુસરીનેજ મહેં સા કામ કરેલું છે.’

‘એટલે?’

‘એટલે હું ગુન્હેગાર નથી.’

‘એ શું બોલો છો કાંઈ તહોમતદાર બચાવ લાવે કે અમુક જણના કહેવાથી હેણે તે કામ કર્યું હતું તો શું તે ગુન્હેગાર નથી?’

‘તે છે.’

‘તો આપ નહીં?’

‘હું ગુન્હેગાર !’ સેનાપતિ વિચારમાં પડ્યો અને પુનઃ તીવ્રી ડોક નાંખી કીરે સ્વરે બોલ્યો. શેક હું ગુન્હેગાર છુંજ.’

‘આપ રજપુત થઈ—’

‘અરે ! મહેં રજપુત નામને એળ લગાડી છે. મહેં મહારા પરીઆની આબર ગુમાવી છે. હું ગુન્હેગાર !—હા હું છું—શેકજી ! આપે મહને પ્રથમથી કેમ ન કહ્યું ? હું રાજ્ય તરફ, રાજ તરફ, મિત્ર તરફ બેવફા ! એક રજપુત બેવફા ! હાથ તે બોલ્યો ! તલવાર બેંચી ! મહારો પ્રાણ કેમ જતો નથી.’

‘શમશેર ! તું આ નિમક હરામીને આ જગ્યાએ પુરો કર. બસ હું ગુન્હેગાર ! હવે કરવું કેમ તેનો વિચાર કરવાતો નથી ! બસ હવે તો એજ ’ સનાપતિએ તલવાર ઉગામી.

ભુપતિસિંહના શરીરમાં શુદ્ધ રજપુતતું રક્ત વહેતું હતું. હેનામાં રજપુત વિર્યતું તેજ હતું તે. આં સમયે પ્રદિપ્ત થયું. પોલી ગયેલી સુગન્ધ એકદમ જાગત થઈ અને તેમ થતાં હેનામાં જુરસો ભરાઈ આવ્યો અને શમશેર બેંચી પોતાના ગળા ઉપર ઘા કરવા ગયો. શેકે એકદમ કુદીને હેનો હાથ પકડ્યો અને કહ્યું.

‘સજ્જ ! રજપુત આહાવો હીયકારો મારો પકડે તે શું કરમ ભરેલું નથી ? તમે હમાર ગુણોથી હવે બતાવો કે તમે શુદ્ધ રજપુત છો.’

‘ હું શુદ્ધ છું? ના નથીજ. શેઠ ! હવે હું મરીશ. ’

‘ તેમ કરવું અનુચિત છે. ’

‘ બસ હવે તો એજ. ’

‘ શાન્ત થાઓ બાપુ. ધીરા પડો. ’

શેઠ ભુપતસિંહને નીચે બેસાડ્યો અને શાંત પાડ્યો.

“ શેઠજી હવે ત્હમે જોશો કે આ ભુપતસિંહ કેવો માણસ છે. તે હવે રાજ્યને ખાતર પ્રાણ આપશે. ’ સેનાપતિએ કહ્યું.—

‘ જરૂર. ’

‘ હા. ’

‘ વચન ! ’

‘ મહારા શબ્દ. ’

‘ જો જો ’

‘ રજપુત જીહું નહીં બોલે. ’

‘ ઠીક ’

‘ હવે હું જમણ અને ત્હમને જલ્દીથી છુટા કરીશ પ્રધાનની આજ્ઞા લઈશ. ’

‘ હજી પ્રધાનની આજ્ઞા ’

‘ હા ’

‘ શા માટે ! ’

‘ રજપુત રાજ્યની રીતને ઉંધી વાળવા યત્ન કરશે નહીં. પ્રધાનની મરજીમાં આવે તો તે ફેરફાર કરે પણ પ્રધાનાદિ જેમને રાજ્યને અધિકાર મહારાથી ઉચ્ચ અધિકાર આપ્યો છે તેમની આજ્ઞાનુસાર આવવું તેમજ હું સમજી છું. ’

‘ પણ આજ્ઞા સારી યા ખોટી તે જોવી નહીં ’

‘ રાજ્યને નુકશાન નહીં કરતી પ્રત્યેક આજ્ઞા હું પાળીશ ’

‘ જોવી ઇચ્છા ’

‘ હવે હું જઈ ત્હમારે સાથે ગોઠવણ કરીશ પરંતુ— ’

‘ ભુપતસિંહ ! ભુપતસિંહ ! ’ બહારથી ગભરાયેલા પ્રધાને બુમો પાડવા માંડેલી સંભરાઈ.

ભુપતસિંહ બોલતા અટક્યો. અને પોતાની ગતી પ્રધાન તરફ ફેરવી. પ્રધાન ઉતાવળો ત્યાં આવ્યો અને ઉદ્દગાર કહાડવા માંડ્યા.

‘ બાજી ભગડી ઉતાવળ ત્વરાજ લશ્કર મુસલમાન આવ્યા રહાય—

મદદ ઝટ ! આટલાજ શબ્દ તે બોલી શક્યો અને સેનાપતિને બાઝ્યો .

‘ બાપુ ધીરજ ધરો ! શું છે ! તે કહે ! ’

‘ અરે ઝટ ક્યો. બાજી બગડી રાજ્યતુ ખરાબ ખરાબ. જલદી, જલદી. પ્રાણુ જશે—હાની થશે— ’

‘ અરે બાપુ ! થંડા પડે ચાલો ખંઠાર ! ’

‘ અરે ! બે હજાર માણસ !! અધધધ !! ટાળે ટાળા આવે છે. કિલ્લો ઘેરાયો. ઝટ કરો—અરે બચાવો ! બચાવો—ભુપતસિંહ ! ભુપત-સેન ! તિલ્લુ તલવારનો ધા ! હાય ! કારી ધા ! ’

‘ સેનાપતીએ ચાલવા માંડ્યું અને પ્રધાનને પોતાના હાથે ઝાલી સાથે લીધો.

બારણા બંધ થયા. શેઠ પાછા વિચારમાં પડ્યા શેઠને પ્રધાનની રી-તભાતથી વિચિત્રતા લાગી લસકર શું ? કિલ્લો શાથી ઘેરાયો વગેરેનો વિચાર તે કરવા લાગ્યો અને તેના તર્ક કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૩૧.

લાયક ને લાયક.

પ્રધાનના આજ્ઞાપત્રના અનુસારે ભુપતસિંહે ભુપસિંહને રાજ્ય મઢીમાં મોકલ્યો. મેઢીનો વાસ તેજ દ્રકત ભુપસિંહના બંધીખાનામાં ફેર હતો નહીતો બન્નેની સ્થિતિમાં કાષ્ઠપણુ ફેરફાર નહતો.

ભુપસિંહને પોતાના માણસો સહીત રાજમઢીમાં આવવા દીધો હતો પરંતુ તે લોકોના ઉપર સખ્તાઇ ધણી હતી અને લસકરની દુકડી ને ભુપસિંહના મકાનપર રાખેલી હતી તેના નાયકની રજા સિવાય તેઓથી ભુપસિંહ પાસે જવાતું નહતું. ભુપસિંહને ખોરાક પણ બહુ સારો અ-પાતો નહી. નગરશેઠનું બંધીખાનું તે આ મકાનના બોંયરામાંજ હતું.

નગરશેઠની પાસે પાંચ દીવસે સેનાપતિજ એકલો ગયો હતો અને હેને એકાંત વાસ અને અધિકાર શીવાય બીજું દુઃખ નહતું. પરંતુ ભુ-પસિંહને પ્રધાન નિત્ય આવી સતાવતો, કેટલા ખોટા બુતાના મુકતો અને હરેક વાતે ભુપસિંહને પચવતો પ્રધાન દહાડામાં બે કે ત્રણ વાર હેને સતાવવા આવતો.

ભુપસિંહ અહીં આવ્યો. સ્થાપત્ય તહેની સ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ હતી. રાજ્યા ગઈ હતી તે વિચાર અહીં આવ્યા બાદ તહેને તરતજ આવ્યો. રાજ્યાના શિક્ષામુક્ત વચનો, કુમુદાના શાંતિકર અમૃતરૂપ વાડ્યો તહેના નેત્ર સમક્ષ ખડાં થયાં. પોતાનું નિમકહરામપણું તહેના મનમાં આવ્યું અને મનમાં ઘણો પસ્તાવા લાગ્યો.

પણ પસ્તાઈને કરે શું ? તહેનાથી બગડેલી બાજી સુધારાય એમ નહતું. અને જો તેમ થઈ શકે એમ હોત તોપણ તેની આ વખતે એવી શક્તિ નહતી. જો તે અસારલગણ પોતાના ગણતો હતો તે આજ વિપરીત થયા હતા.

પોતે મદીમાં આવ્યો. તે દીવસ આખો વિચારમાંજ નિર્ગમન કર્યો. તહેને અત્યારે શાંતિ દેનાર કોઈ નહતું. તેના બિન્ન બિન્ન વિચારને જીદે રસ્તે દારનાર કોઈજ નહતું. આ વખતે તહેને રાજ્યાની ખોટ જણાઈ. અગાઉ જ્યારે જ્યારે કોઈપણ શોકમાં પોતે હતા ત્યારે ત્યારે રાજ્યા પોતાની બુદ્ધિ અને વચનોથી તહેને શાન્ત પાડતી. આ વાત સાંભરતાંજ તહેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને તહેની આંખમાંથી આંસુ પડ્યું.

આ આંસુથી ભુપસિંહના વિચાર પોતાની મતિ તરફ ફેરવાયા. બાજ કાળની નિર્દોષતા તહેનામાં આ વખતે એકદમ ઉદ્ભવી અને પોતાનું આખું જીવન તહેની યાદદાસ્તમાં આવી પહોંચ્યું.

જે દીવસે નગરશેઠની પાસે ભુપસિંહ ગયો હતો તે દીવસે ભુપસિંહની પાસે પ્રધાન ગયો.

પ્રધાને પ્રવેશ કર્યો તે વખતે ભુપસિંહ અર્ધ નિદ્રાવશ હતો તેના મગલાં સાંભળી ભુપસિંહ જાગી ઉઠ્યો અને બોલ્યો 'હા ! ફરીને પાછો આમરે આવ્યો ?'

તેટલાજ સાર.

હા સાર ?

જે છે તેવું તેજ

શું ?

કેદમાંથી છુટવું છે ?

તેવી ધમ્મી છે

તો સરત કબુલ કરે

તું હવે મ્હાર માથું પકવવું મુકી દે. મ્હાર હવે ત્હાર સસંગ નહીં જોઈએ. આજ મ્હને માંદા માણસને જરા અંપવા દે.

‘ માદો મરશે તો જગતને શી ખોટું જવાની છે ? ’
 ‘ હુર ! ’ ‘ આવિશ્વવી લુપસિંહ બોલ્યા.

‘ કોણ ? ’

વિચાર કરીને બોલો. હવે સરત કચુલ કરો અને રાંચસતા
 ભાગવો.

‘ બહો રાંચ સતા ! ’ ‘ મહારે તહમારી રાંચ સતા નિર્ધતી નથી.

મહેને કપેવા દિશું. ’

‘ તો અંધાપિ પચેત આટલું બધું સામાટ કચુલ ? ’

‘ શું ? ’

‘ મહેને કપેવા દિશું. ’

‘ તો અંધાપિ પચેત આટલું બધું સામાટ કચુલ ? ’

‘ શું ? ’

‘ મહેને કપેવા દિશું. ’

‘ તો અંધાપિ પચેત આટલું બધું સામાટ કચુલ ? ’

‘ શું ? ’

‘ મહેને કપેવા દિશું. ’

‘ તો અંધાપિ પચેત આટલું બધું સામાટ કચુલ ? ’

‘ શું ? ’

‘ મહેને કપેવા દિશું. ’

‘ તો અંધાપિ પચેત આટલું બધું સામાટ કચુલ ? ’

‘ શું ? ’

‘ મહેને કપેવા દિશું. ’

‘ તો અંધાપિ પચેત આટલું બધું સામાટ કચુલ ? ’

‘ શું ? ’

‘ મહેને કપેવા દિશું. ’

‘ તો અંધાપિ પચેત આટલું બધું સામાટ કચુલ ? ’

‘ શું ? ’

‘ મહેને કપેવા દિશું. ’

‘ તો અંધાપિ પચેત આટલું બધું સામાટ કચુલ ? ’

‘ શું ? ’

નથી. હુંએ વિશ્વાસઘાતી નથી. '

‘લુપસિંહ જીમ ઠેકાણે રાખો. પ્રધાને રોડમાં કહ્યું. ત્હમે શામાટે અમારા ઉપર અપવાદ મુકો છો ? ’

‘હું સત્યજ કહું છું. વિનયદત્ત હવે ત્હમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ ત્હમાર મ્હો મ્હને જોવું ગમતુ નથી.’

‘મ્હને જવાબ આપો. ત્હમારે છુટકારો લેવો છે કે નહીં. અને જો લેવો હોયતો બદલામાં શું આપવું છે. ? ’

‘વિશ્વાસઘાતી કુતરા ! ’ લુપસિંહ ખેડો અને બોલ્યો ‘વિશ્વાસઘાતી કુતરા ! નિમકહરામ ! શરી પાછી ત્હેં વાત કહાડી ? પ્રાણુ જાય તો બલે પણ એક ટુટી બદામ ત્હને આપવાનો નથી. સમજ્યો ? ’

‘હા સમજ્યો-બરાબર સમજ્યો. હવે કેદમાં સડીને મરજો કેદમાં ? ’

‘આવી અનેક અડચણો પડે. તું ગમે તેટલા દુઃખો દે પણ લુપસિંહ પોતાનો શબ્દ હવે ફેરવશે નહીં. ચાંડળ ! ત્હને રોમે રોમે કિડા પડશે તું વન વન રજાશે અને—

‘ચુપ રહો ! હવે જરા માનમાં રહો નહીં તો—’

‘નહીં તો શું ? નિમકહરામ કુતરા ! આટલું અધેર ચોમેર ચક્ષાવી મ્હારી પાસે રકમક કરે છે. ત્હાં કશું વળનાર નથી. મ્હારી પાસે હથી-આર હોત હા ! ફક્ત એકજ સમશેર હોત ! તો ત્હને આત્યારેજ મશ્વર પાસે પહોંચાડત-બ્રહ્મહત્યા લાગત તો ખેર ! પણ મ્હારી જુમીને ખાતર આ રાજ્યને ખાતર-વસંતદેવને ખાતર-હું ત્હારો, ચંડાલ રાક્ષસનો પ્રાણુ લેત.’

‘પણ હથીઆર હોત તોને-તોએ તું માંદલુ શું કરવાતું હતું’

‘હા આ સધળો મંદવાડ ત્હારાજ લીધે છે આ કેદખાનાને લીધે અને તેનો કારણબૂત તુંજ છે. આ લુપસિંહ જ્યાં સુધી જીવશે ત્યાં સુધી જીવશે નહીં અને ત્હને બદલો લેશે. ’

‘પણ જીવશે તોજન ! ’

‘ત્હને કોઈ પુછનાર નથી ? ’

‘ના. ’

‘કામપણ ? ’

‘કામ નહીં. ’

‘દુષ્ટ ! ત્હારા હૃદયમાં કશું થતું નથી. ત્હને જરા પણ દયા નથી. ત્હાં આવું કોર નિર્દય હૃદય ક્યાંથી ? ત્હને હજુ પણ પાપી વિચાર આવ્યા કરે છે ? ’

‘ તે સંગતીનાજ પ્રતાપ. ’

‘ હા. ખરું છે. ત્હને પેલા સેનાપતિ મળ્યો છે ત્હેની સોબતની અસરજ ત્હને લાગેલી છે. ’

‘ ત્હેનો શો વાંક. ભુપસિંહે થોડી અસર અમારા ઉપર કરેલી છે? ’

‘ ખબરદાર ! ભુપસિંહનું નામ ત્હારે નહીં દેવું. ભુપસિંહના નેવે થતાં ત્હને ઘણા વરસ જોધએ— ’

‘ હવે આડી વાત બંધ કરો. ત્હમારે છુટવું છે ત્હેનો જવાબ આપો. ’

‘ ના. ’

‘ તો કેદમાં રહેવું છે-સડવું છે? ’

‘ તું જા, ચાલ્યો જા. ત્હારું કાળુ મ્હોં લઈ જા— ’

‘ ખબરદાર ! વધારે બકબક ના કર. ભુપસિંહ ! તું હવે ત્હારા છેલ્લા દીવસ જા્ય છે એમ જાણુ. ’

‘ અરે ! ભુપસિંહનો છેલ્લો દીવસ તો શું પણ છેલ્લી ઘડી કેમ જતી નથી ? અરે ઘડી તો શું પણ પળ જતી હોય તો પણ હવે ભુપસિંહ પોતાનો નિશ્ચય ફેરવશે નહીં. કદાપી તે ત્હારા દુષ્ટ વચનોથી દુઘાઘ તાબે થશે નહીં. પોતાનું મન પરત્રવ કરશે નહીં. પૃથ્વી રસાતાળ જા્ય, સમુદ્ર શોસવાઘ જા્ય, મેર ડગી જા્ય પણ ભુપસિંહ એકનો એ થશે નહીં. ના ! ના ! કદી નહીં. તે કૃતઘ્ની થશે નહીં. લાંચ દેશે નહીં. ચાંડાળ ! કુતરા ! ભુપસિંહ મરવાથી ડરતો નથી. મૃત્યુ તો દરેક મનુષ્યને સર્જીત છે. તે એક દીવસ આવશેજ તો હું નિમકહરામ કુતરાને કડકો રોટલો નાંખી જીવીશ નહીં. બસે ! આખું વિશ્વ પ્રલય થાય પણ ભુપસિંહ કદી ત્હને પાછા આપશે નહીં. ત્હારાથી બને તે કર ! ભુખ્યો રાખ, શમશેરના ઘા કર-શમશેરથી આ ખોલીઆના બે કડકા કર પણ ભુપસિંહ પોતાના વિચાર જાણાવશે અને ત્હારા જેવા કૃતઘ્નીઓના મુખ ઉપર થુંકશે. નાગરા ! તું ત્હારી જાત ઉપર ગયો છે પણ ત્હારી હાલત સારી થનારી નથી. જેની તે અંજલ માંધવની અંધ તેવીજ ત્હારી થશે. તું વગર મોતે મરીશ અને ત્હારાં હાડકાં કુતરાં પણ નહીં સુધે. ત્હારું સઘળું ખેદાનખેદાન થશે. નાગરા ! ત્હારી જાતેજ ગુજરાતનું ઉંધું વાળ્યું છે અને ત્હમારા જેવા કૃતઘ્નીઓના કંદમાં કસાયેલી ભોળી ગુજરાત જન્મજન્માંતરે પર્વત દુઃખમાં રહેશેજ ? આટલું જોશબંધ ખોલતાં માંદગીથી લાચાર ભુપસિંહ થાક લાગવાથી પડ્યો— ’

‘ ભુપસિંહ ! હું એક દીવસની મહેતલ આપું છું. કાલ જવાબ

નહી દે તો ત્હારો પ્રાણુ ત્હારો નથી એમ જાણ્યો અને હવે ત્હારી જવરી થોડી ઓછી કર્યો. 'રોઢખંધ પમ હપાડતો પ્રધાન ગયો.

પ્રધાન હુપસિંહની પાસેથી નીકળી બહાર ગયો કે એક દોડતો ગજ રાયલો હત ત્હેને મળ્યો અને ખબર આપી કે વિરમગામથી થોડે દૂર મુસલમાન લશ્કર જાવણી નાંખીને પડેલું હતું તે રોઢખુર તરફ આવતું હતું અને રણમલ તેની જોડે હતો.

આ ખબર સાંભળી ગભરાતો પ્રધાન સેતાપતિને જીમ મારતો નગર શેઠ જે કાટડીમાં કેદ પડેલો હતો તે તરફ ધસ્યો અને તેને મળી કિસ્લા બહાર લશ્કરનો જંદોબરત કરવા ગયો.

x

x

x

x

x

x

આ તરફ હુપસિંહ પોતાના જીરસાખધ જાપણના લીધે થાકીને લોથપોથ બની પડ્યો. તે ત્રણ દીવસથી તાવથી ઘણોજ પીગતો હતો અને તે આઠલા જીરસાથી આજ ખોડ્યો તેથી તદ્દન થાકીને પડ્યો. પડતાની સાથેજ સર્વ બનાવો તેના નેત્ર સમક્ષ આવવા લાગ્યા અને મૃત્યુ સમય પાસે ધારવા લાગ્યો અને બડબડવા માંડ્યું:—

‘અરે ! હવે હું જીવીશ નહી. શરીરમાં કંઈપણ જિર હતું તે જતું રહ્યું. હવે જીવીને પ્રયોજન પણ શું ? વસંતદેવ ! રણમલ ! ત્હમે ક્યાં હશે ? આ હુપસિંહે કેટલાં પાપો કર્યાં ? ત્હેનો બદલો શું આજે મલતો હશે ? કુંમુદા ! ત્હારા શબ્દો અક્ષરશઃ ખરા પડશે ? તું કહેતી હતી કે મનુષ્ય દુષ્કૃત્યો કરે તે સધજાનો પશ્ચાતાપ થતાં પોતાના કાર્યનો બદલો મલવાનો વિચાર થતાં દીલગીરી થાય છે. ખરેખર ! દેવાંથી કુંમુદા ! ત્હારી અનુપમ પુદ્ધિના લીધે નિકળેલ વાક્યો સત્યજ છે અને હું ત્હારા વાક્યનો પ્રસાદ સાક્ષાત્ અનુભવું છું. ‘મહાર’ હૃદય ગભરાય છે. મન મુંઝાય છે. મગજ શુંચવાય છે. કારણ સમજણ પડતું નથી. ‘કુંમુદા કહેતી હતી કે પાપી મનુષ્યોનાં મૃત્યુ વખતે પોતાનાં સધજા પાપકર્મો ત્હેની નેત્ર સમિપ આવતાં સર્વ વિચારોનું સમેલન થાય છે જેથી ત્હેને કશી પણ સમજણ પડતી નથી. ત્હેના હૃદયમાં વિચાર થયાં છતાં તે સમજતો નથી અને તે સધજાનું પ્રથકકરણ કરતાં તેનું મગજ શુંચવાય છે—અત્યંત મુંઝાય છે. ‘શું તો આ સધજું મહારા મૃત્યુની સમિપતાને લીધે હશે ? શું હવે મોત ? અરે બચકર

મોત ! તું મહારી પાસે છે. ' ' મહારી આંખો હવે કેમ ઘેરાવા લાગી છે ? અને કેમ દૃષ્ટિ નિર્બળ થતી જાય છે ? પરમાત્મા ! શું તને જવાબ દેવો પડશે. ' ' હું શો જવાબ દઈશ ? મહારાં દુષ્ટત્યો ! અરે કેટલાં ! અગણીત. તહેની માફી ! માફી નહીં મળે ! માફી નહીં મળે તો મહારં શું થશે ? અરે મહારં શું થશે ! ' ' ભુપસિંહ તને આ વિચાર અત્યારે જ આવે છે ? હા-અરે તારા હાલ શા થશે. ' ' મૃત્યુ સમિપ આવતાં તને મોત બહીવરાવે તેથી જ તને આ વિચાર સ્ફુર્પા ! હરી હરી ! ઓ પરમાત્મા ! ભુપસિંહનું મોત ! અને માફી નહીં ? ' ' મૃત્યુ તું નિર્દય જ છું ! તું મને બહુ જ બહીવડાવે છે. તને હું પાસે જોઉં છું. અરે હલારા મોત ! તું દૂર રહે, દૂર રહે ! મને બચાવ ! તું મહારી પાસે આવ મા ! અરે આ રણસીંગડાનો અવાજ ક્યાંથી ? ' '

‘ રણમલ મુસલમાનો સાથે પ્રધાન તથા સેનાપતીને શાશન દેવા આવ્યો છે. ’

‘ એ કોણ બોલ્યું ? ’

‘ ભુપસિંહ ! ’

‘ ભુપસિંહ શાંત રહ્યો. ’

‘ ભુપસિંહ ! ’

‘ મને અત્યારે વળી કોણ સંતાવવા આવ્યું ? મહેં શાં પાપ કર્યો છે ફૂટેલું મુખ વારંવાર જોવું પડે છે ! ’

‘ ભુપસિંહ ’

‘ ભુપસિંહે જવાબ આપ્યો નહી. ’

‘ ભુપસિંહ તું કેમ બોલતો નથી ! હવે તારં મૃત્યુ પાસે આવ્યું છે. ’

‘ કોણ બોલ્યું. ’

‘ હું. ’

‘ કોણ ? ’

‘ હું. ’

‘ કોણ તું કોણ છું ? ’

‘ તારો કાળ. ’

‘ અરે શું કાળ મૃત્યુની પાસે આવી આ રીતે ખબર આપતો હશે ! નહીં તું કાળ નથી બોલ તું કોણ છે ? ’

‘ કાલ નહીં હું છું. ’

‘ તું જોળખાતો નથી. તું કોણ છું ? ’

‘ હું હું છું. ’

‘ શું તું ભૂત છે? પિશાચ છે? ડાકણ છે? જો તું ભૂત પિશાચ ડાકણ હમણ તો તું અહીં આવી જકીશ નહી. તું કોણ છું. ’

‘ હું છું. ભુપસિંહ ત્હારા કમો સંભાર. ’

‘ શેના. ’

‘ પાપ કમો. ’

‘ અરે શેના? તુ કોણ છું? ’

‘ પિતૃધાતક ! ’

‘ પિતૃધાતક ! અરે ભુપસિંહ પિતૃધાતક ! ચંડાલ તું કોણ છે અને આવા વેણ આ કેમ ઝોચરે છે. ? ’

‘ પિતૃધાતક ’

‘ કોણ પિતૃધાતક ? ’

‘ ભુપસિંહ ’

‘ અરે પિતાજી ! અરે મહારા જન્મદાતા ! ત્હારો ધાતક હું ? હા હુંજ ! હે પાપાત્મા-એ આત્માતું શુ મહારા પિતાજીનો આત્મા છે ? જો એમ હોય તો પ્રત્યક્ષત્રા મહારા કરણ વચન સાંભળ અને મહેને ક્ષમા આપ !

‘ ભુપસિંહ ત્હને ક્ષમા થશે ? ’

‘ શું કોઈ દીવસ પણ નહી ? ’

‘ નહીજ ’

‘ તો મહાર શું થશે ? ’

‘ નર્ક ’

‘ ભુપસિંહને નર્ક ! નહી કદીજ નહી. ભુપસિંહ કદી નર્કે જશે નહી. ત્હને પોતાની નર્ક યાતના કરી છે ’

‘ કપ ’

‘ કેદ ! આ કારાગૃહા તે નર્કથી પણ ખુરી છે પણ તું કોણ છે ? ’

‘ તો આથી શું શાંતિ થશે ! શું ગિચારી અજળાઓના નિશ્વાસનો બદલો નહી મળે ! ’

‘ અરે મહેં એવું શું કરું છે ! જ જ અજળાને મહેં દૂર કરી છે તે પોતાના વાંકા સાઈજ. ’

‘ દરેકને ? ’

‘ હા ’

રાજબાને ?

‘ હા તે શાથી મ્હારી ઉતાવળની ભાગ થઇ પડી.’

‘ બીજી કોઇ ?’

‘ હા. વિમળા, કુપિળા, સુમતી, અરે કેટલી ! તેવી રીતે કેટલી ભાગ થઇ પડી. પણ તે પણ પશ્ચાતાપથી મળશે.’

‘ નહીજ’

‘ અરે કેમ નહી ! ત્હારું કહેવું જોડું પડશે.’

‘ નહી પડે ! ભુપસિંહ ! હવે પસ્તાવો થાય છે ?’

‘ હા ! હવે બધા કમોનો પશ્ચાતાપ થાય છે.’

‘ તો ખેલા યુદ્ધ કેમ ના આવી ?’

‘ યુદ્ધ બગડી હતી. ાવનાશ થવાને સરજીત હતું તેથી સુયુદ્ધ ક્યાંથી ?’

‘ હવે કેમ સુઝમું ?’

‘ મૃત્યુ બાયથી.’

‘ શું તે ભય ખેલાં નહોતો ?’

‘ નહી. જો કુમુદા મ્હારી પાસે ખેલેથી હોત તો હું કેટલાંક કામ કરતો અટકત ?’

‘ પણ તે બનત કેમ ? તેજ અશક્ય હતું.’

‘ પણ તું કોણ છે ત્હારી ઓળખાણ આપ’

‘ ત્હમે પસ્તાઇ રહો. હું ત્હમારો યમદૂત છું.’

‘ શું યમદૂત છું શું તેઓ આમ વાત કરતા હશે ? અને જો તું યમદૂત હોઇશ તો પણ તું મ્હને લઇ જઇ શકીશ નહી. હું નર્કવાસિ થનાર નથીજ. કુમુદા કહેતી હતી કે મૃત્યુ વખતની સહભાવના નર્કમાંથી તારે છે તો હું મ્હારી સહભાવનાને લીધે જરૂર નર્કમાં નહીજ જઉં. નર્ક મ્હારા જવાને માટે નથી.’

‘ અરે’ રહસ્ય નર્કમાં ત્હમારે જવું પડશે અને શરીરમાં દરેક ભાગે કીડા પડશે કીડા.’

‘ શાંતંપાપ : ! ન કરે નારાયણ. દુષ્ટ ! ત્હાર કાળજી આવું કહોર કેમ છે ! તું ખરેખર ! પાપાત્મા છે.’

‘હું ત્હમારો કાળ છું.’

‘ મ્હારા કાળ ! તું પ્રત્યક્ષ ! તું પાપાત્મા છે અને ત્હારા મ્હોડે પણ હું કહીશ કે તું નિર્દય હૃદયી પાપાત્મા છે.’

‘ ભુપસિંહ ! પેલુ ખુન ! ’

‘ કયું ? ’

‘ રાત્રે કરેલું જેના વિશે પતો નથી. ’

‘ કયું ખુન ? હું એવું કંઈ જાણતો નથી. ’

‘ કમિશ્નારી સાથે જેના લગ્ન થનાર હતા તેવું ! ’

‘ અરે ! હા. તે વિશે હું જુનુંદગાર નથી. ’

‘ ભુપસિંહજી જુનુંદગાર છે. ’

‘ જરા નહીં. તે વીશે તે દુષ્ટા તે ચંડાલણીજી જુનુંદગાર છે ” હે ભૂત ! તું ત્યાં જા. ત્હેને પકડ. તે પાપીણીને પકડ અને મ્હારો કેડોમેલ. હું તે જાખતમાં કાંઈ જાણતો નથી. પૈસાની લાલચે કરેલું કૃત્ય તે ચંડાલણીએજ કરેલું છે. ’

‘ ત્હેનો તથા ત્હમારો બન્નેનો સરખો જુનુંદો, ’

‘ જરા નહીં ! ત્હેને નર્કમાં લઈ જા—તે નર્કની અધિકારી છે. હું પરતાઈ છું. સઘળા કર્મો વિશે મ્હને પશ્ચાત્તાપ થાય છે તે તું જાણી શકે નહીં ! હું નર્કાધિકારી નથીજ જા દુષ્ટાને ત્યાં એને પકડ. ’

‘ અરે તે પણ પરતાય ’ આ શબ્દ સાથે વિમળા પ્રગટ થઈ.

‘ વિમળા ! ’ આશ્ચર્યથી ભુપસિંહ બોલી ઉઠ્યો. ’

‘ હા. ’

‘ તું ક્યાંથી અહીં ! ’

‘ ત્હમારી ખબર કહાડવા આવી. ’

‘ આવી હાંફલી શાંફલી કેમ ? ’

‘ ત્હમારા વચન સાંભળીને. ’

‘ શા વચનો. ’

‘ વિમળા નર્કાધિકારી ! ’

‘ હાજતો. તે ખુન કોણે કર્યું ? ’

‘ ત્હમે. ’

‘ નહીંજ ત્હે. હવે તે વાત જવા દે મ્હારા આવા અણીના વખતે તું કેમ આવી ? મ્હને પૂછવવા ? ’

‘ હા તે સારજ. હવે ત્હમે કાલ સવાર જેનાર નથી. ’

‘ શાથી ? ’

‘ મૃત્યું આવી ત્હમારા શીરપર ઝડુમે છે. ’

‘ દુષ્ટા ! એમ કેમ જાણ્યું ? ’

‘ મહને ખાત્રી છે ’

‘ મુઘ તું ખાત્રીવાળી પિશાય ! તહને આમ યોગતાં શરમ નથી આવતી ? ’

‘ મહને શરમ ! હવે શેની ? આપણો સંબંધ શો ? જે હતો તે તહમેજ તોડયો છે ! ’

‘ શા માટે ? ’

‘ તહમે જાણો ’

‘ વિમળા ! મહારો જરાપણ વાંક નથી સધજો વાંક તહારોજ છે. તું નિમક હરામ છે. ’

‘ તહમે નિમકહરામ છો ’

‘ ચંડાળણી ! દુષ્ટ ! મહને આ સમયે ગાજો દેવા આવી છું ! ’

‘ નહી. તહમને ખંધી વાતની યાદ દેવડાવવા આવી છું ’

‘ શી વાતો ? ’

‘ તહમારા કર્મો ’

‘ અમે એવા શા કર્મો કરેલાં છે ? ’

‘ તહમે સંભારો. ’

‘ તું કહેને ? ’

‘ તહમે સંભારશો તો કીક પડશે. ’

‘ દુષ્ટ ! ’

‘ દુષ્ટ ! ’

‘ ચંડાળણુ ’

‘ ચંડાળ ’

‘ પાપીણી ! ’

‘ મહા પાપી ! ’

‘ કુમારજી ! અહીંથી તું જઈશ ! નહી તો લાત મારી કહાડીશ ’

‘ હવે હું કોઈથી ખેંચીતી નથી. હું અહીંજ રહીશ મારશો તોએ જનારી નથી હું તહમારો કાળ છું ’

‘ કસાયણુ જા ! જા ! તું મહને શું કરીશ ? ’

‘ જીવ લપ્પશ ’

‘ શંખણી ! જા ! હવે જા ! મહારાથી દૂરજા ’

‘ નહી જઉં ’

‘ મહારો જીવ લપ્પશ ? ’

‘ હા. ’

‘ સાથી ? ’

‘ અખર પડશે. ’

‘ વિમળા ! મહે ત્હારું શું ખગાડ્યું છે ! ’

‘ વિચારોને ! ’

‘ હવે તું જઇશ ! મ્હારી આંખે આંધારાં આવે છે તો મ્હને જરા સુખે ઉઘવા દઇશ ? ’

‘ ના. નહીજ સુખે ઉઘવા તો શું પણ સુખે મરવા નહી દઉં સ-મજ્યા ? ’

કારણ ? મ્હારા ઉપર ત્હારે શી અદ્વત ! ’

‘ એતો ત્હમે ને હું જાણીએ અને ત્રીજો જાણે ધનુર ત્હેનો તો ડર રાખો છેવટે મરતાં તો સ્તુતી કરો. ’

‘ વિમળા હું મરનાર નથી. સમજ. ’

‘ ત્હમે આજ જીવનાર નથી. ત્હમારો હું કાળ છું ત્હમારો પ્રાણ લેધ આવી છું. ત્હમારો પ્રાણ લઇ હું જઇશ ? ’

‘ મ્હારો પ્રાણ લઇ તું ક્યાં રહીશ ? ’

‘ ત્હમારી જોડે આવીશ. હવે આ જગતમાં મ્હાર તથા ત્હમાર રહેવાનું જરા પણ પ્રયોજન નથી આપણે આ લુભીના બાર લુત છીએ. ’

‘ તું હઇશ. અમારે હજુ કેટલાંક કામ કરવાં છે. ’

‘ ક્યાં ત્હમે કામ. ત્હમે મહા પાતકી, ધોર કૃતઘ્ની, ચંડાળ છો ત્હમારે હજુ કેટલાં દુષ્કર્મો કરી કેટલા જાણતું નમોદ વાળવું છે ? ત્હમારા જેવા જેમ આ જગતમાંથી બહેલા સીધારે તેમજ સાર. ’

‘ વિમળા ! તું મ્હને અંધારા દઇશ ? નહી તો ત્હેં શો વિચાર ધાર્યો છે તે કહીશ ? ’

‘ ત્હમને મૃત્યુદાન દેવાનો ! ’ દૃઢ મુખાકૃતિ રાખી તે બોલી.

‘ તું શી રીતે આપીશ ? ’

‘ જુઓ. આપણે છીએ તે મકાનને આગ લાગી છે. આસપાસ એમર મુસલમાન લશ્કર આવી પહોંચ્યું છે ત્હેની જોડે રોકાકલું હિંદુ લશ્કર ત્હમારી રાદોથી પણ બહારે ધનાર નથી અને આજ મકાનમાં હું તથા ત્હમે—વિમળા તથા લુપસિંહ—અગ્નિને શરણુ થઇ સર્વ-શક્તિમાન પરમાત્માની હજુર ન્યાય સાર ખડા રહીશું. હા ! આજને આજજ થોડીવાર પછી આપણે બન્ને એકજ વખતે પ્રાણુ સાંભીશું. ’

‘ હૃષ્ટા ! આ મકાન કોને સળગાવ્યું ! ’

‘ વિધિએ. ’

‘ વિધિને શી ગરજ પડી હતી. ચંડાળણી. તું નિર્દય ! કઠોર હૃદયની છે આલ દુર થા ! હું ઉઠી અને જઘસ અને તું અગ્નિના ભોગ થવા પડી રહે. !

ભુપસિંહને ઉઠી જતાં જોઈ વિમળા બોલી- ‘ તહમે ક્યાં જશો ? આગે પોતાનું કામ ચોમેર કર્યું છે. એટલુંજ નહીં પણ રસ્તે તાળા વા-સેલા છે તેથી તહમે હવે બહાર જઘ શકશો નહી. હવે તો અહીંજ રહો. તહમે જેને લાયક હતા તેજ મળ્યું. લાયકને લાયક- ’

‘ ચંડાળણી ! શું હું આમ ક્યાં ને મરવાને લાયકછું. ’

‘ હશોજ. ’

‘ દુષ્ટ ’ ભુપસિંહે વિમળાને લાત મારી.

‘ એવી અનેક લાતો મારો તોએ શું ? પણ તહમે જવા છે તેવા કહેવાને હું ડરનાર નથી અને ડર તોએ તહમારી અને મહારી છેલ્લી મુલાકાત વખતે-છેલ્લી ધડીએ શા માટે ડરીશ ? ધિરનો ભય રાખતાં સત્યજ ઉચરીશ અને તહમારા જવાને દુઃખ લાગે છતાં જે ન્યાયયુક્ત હશે તેજ કહીશ. ’

‘ બસ હવે તહારી લવરી જવા દે. મહારા કર્મનો બદલો મળવા દે. હૃષ્ટા આ ભુપસિંહને કમોતે મારનાર તુંજ છે. મહારી આંખો ઘેરાતી હું માનતો હતો પણ તેમ નથી. ’

‘ ના તેમ નથી. આસપાસ ચોતરફ સળગેલી અગ્નિએ હવે તહમારી પાસે આવવા તૈયારી કરી હતી. તે દર્શાવવા ધુમાડો મોકલ્યો તહેણે તહમારી આંખોને ચોગ્ય દર્શન દીધું ! ’

‘ તહને આવી મતી કોણે આપી ? ’

‘ હૃદયે ’

‘ આથી તહને કાયદો શો ? ’

‘ કશો નહી. બસ મહને તહમને મૃત્યુના મુખમાં દેખી--અગ્નિમાં તરફડીઆ મારતાં દેખી ચતી મળહ આજ નફો ! ’

‘ કહીશુ હૃદયે ! તું આવી કઠોર ક્યાંથી બની ? ’

‘ તહમારી સોબતથી ’

‘ હવે જ આ ભુપસિંહને મરવાદે. પરંતુ સંજુર મહારી છેલ્લી ઇચ્છા પુરીકર જે આ માથા ઉપરની ભળીએ મહડી જે કે લગાઈતું પરીણામ

કેમ આવે એમ જણાય છે, અને આગ કેમ પ્રસરી છે જસ આટલું મ્હારું છેલ્લું કામ કર.'

‘ તે હું કરીશ ! વિમલાએ ઉપર ચઢી જોયું અને થોડીવાર બોલી ‘ મુસલમાન લશ્કર કિલ્લાની છેક પાસે આવ્યું છે અને વિજયદત્ત તથા સેનાપતિ ધણાજ ગભરાયલા માલુમ પડે છે. કિલ્લાની ઉત્તર બાજુ તરફથી લશ્કર આવતું માલુમ પડે છે અને તે પ્રધાન તથા સેનાપતીનું બાગી આવતું હોય એમ જણાય છે. મુસલમાનો જીતે એમ લાગે છે. આગ હવે થોડીવારમાં આપણા ખંડમાં આવશે. ’ વિમલા નીચે ઉતરી.

‘ હા વિમલા ! મુસલમાનોની જીત સાંભળી મ્હને હર્ષ થાય છે. એ એટલાજ માટે કે હવે વસંતદેવ ગાદીએ બેસશે અને પ્રધાન તથા સેનાપતિના મુખ ઉપર ધુળ પડશે. આગતી ખબર મ્હોકાવનારી છે પણ કરવું શું ? લાચાર ! વિમલા હવે મ્હને તું જીવવા દે ! હવે મ્હને ફક્ત બે દીવસ આપ કે હું મ્હારી આંખે રાજ વસંતદેવને ગાદીએ બીરાજેલા જોઉં અને પાપીઓને પોતાના કર્મના ફળ ભોગવતા જોઉં વિમલા તું ઘણીજ ઉતાવળી છું-અવિચારી છું. ત્હેં જે કંઈ તે અવિચારે કંઈ છે મ્હને મારવાથી શો લાભ છે ? ’

‘ લાભ કરશે નહીં અને હાની કરશે નહીં ’

‘ ત્હાર પાપાણુ હૃદય પિગળશે ? ’

‘ કદી નહીં !

‘ તું શું કહે છે ! સ્ત્રીઓને કવીઓ કામળ કહે છે પણ ત્હારા જેવી કઠોર સ્ત્રીઓને દેખતાં તેમના વાક્ય અસત્ય લાગે છે. કસાયણ ! આવી નિર્દય કેમ ? ત્હને ત્હારી બૂમી સાર લાગણી નથી ? મ્હારે સાર લાગણી નથી ? હા ! મ્હેં આ ભુપસિંહે ત્હારા ઉપર અપકાર ધણા કર્યા છે તે સાર હું પરતાઉ છું છતાં તું મ્હને આવી રીતે નિરાધાર કરતાં જરા પણ અચકાતિ નથી ? ! દુષ્ટા ! દયાહિન ! ત્હને શું કહું કોણ જાણે કેવા અપશકુનિઆત ચોષડીઆમાં મ્હેં ત્હાર મુખ પ્રથમ જોયેલું કે મ્હને ઝંપીને બેસવાનો વખત મળ્યો નથી. જો ! આ અવાજે સાંભળ. અગ્નિ સન્મુખ આવી મ્હોંચેલ છે. હવે હું તથા તું ત્હારા અવિચારી કર્મને લીધે કરેલા કૃત્યને લીધે પ્રાણ ત્યાગીશું વિમલા તું વિમલા નથી. ત્હારામાં વિમલતા ક્યાં છે ? હશે જેવી ત્હને શુદ્ધિ સુઝી તેવી ખરી હે ઈશ્વર ! હે દીન દયાળ ! સત્ય સહાયક ! વિ-આધાર પ્રભુ ! સંજિના ! સરજનહાર ! પાલન કર્તા ! અખિલેશ્વર જગન્નિમ-

તા ! ત્હને અભાર સુધી મ્હેં ઓલખ્યો નહી. કુમુદને સહવાસે હું વખતે ત્હને ઝોળખત પણ તે નિર્માણ નહી, આજે આ વિમલાના સહવાસે રાંક ખનેલો હું ત્હમને યુમ પાડું છું, તે સાંભળશો ! હું પાપી છું હું અધમ છું ! ધણા દુષ્ટત્યો કર્યા છે. વિમલે ! હવે જો. ચંડાલણી ! તું જો ! આગ આ આવી પહોંચી. જો આપણું ખારણું પકડ્યું. હાય ! વિમલા ! આસપાસના ઝોરડાઓ તથા ખડોના પડવાનો અવાજ સાંભળી કેમ ત્હારી છાતી ચીરાતી નથી ? હે વિમલે ! હે રામ ! હે પ્રભુ ! પાપાણુ હૃદયની વિમલા ! તું દયા લીનજ છું ! લે જો હવે હું મરું છું તું પણ બળી મર ! કમોતે મરનાર તથા મારનાર ત્હારા જેવા જગતમાં કેટલા હશે ? હવે ઉપાય નથી ! શંભુ ! શંભુ ! વિશ્વેશ્વર ! વિશ્વવનાથ ! હરિ ! હરિ ! વગેરે ઉચ્ચાર કરતો ભુપસિંહ ગાંડો ઘેલો બની પથારીમાં બેઠો અને આસપાસ બ્હાવરો બની જેવા લાગ્યો અગ્નિની પાસે આવતી જવાળા તથા નિર્ભાગીના મૃત્યુ સમયના આ લાભો સાંભળી કઠોર હૃદયની વિમલાનું પાપાણુ હૃદય પિંગળ્યું તે એકદમ ભુપસિંહને બાઝી પડી અને રોતાં રોતાં બોલી ' ઠાકોર ' ! હું હું અભાગી પાપીણી ! હાય ! હવે કેમ બચશું ? ! આત્મ હત્યા ! અને ત્હમારી હત્યા કરવાનો ધરાદો આ દુષ્ટા અધર્મીના હૃદયમાં કેમ થયો ! હે પ્રભો ! જગન્નિયંતા રક્ષા કરો ! રક્ષા કરો !

વિમલા ! હવે છેલ્લી ઘડીએ ત્હારજ મુખ જોઈને મરું છું ' !

' ઠાકોર ! હું પણ અંતકાળે આપના મુખ દર્શનનો લાભ લઉં છું. આ અગ્નિથી પવિત્ર થતા આપણા આત્માને અમર મુખ મળશેજ ? બંનેજણુ સ્તબ્ધ બન્યા. એકબેકને બાઝ્યા અને અગ્નિથી નાશ સમયની વાટ જોતા એક ચિત્તે પરમાત્માનું સ્મરણ કરતાં સ્થિર બન્યા.

પ્રકરણ ૩૨

લહાવો તો લીધો.

રૌલપુરથી નીકળેલો રણુમલ યોગ દીવસે પહોંચ્યો અને ત્યાં સુબાને મળ્યો. સુબાએ ત્હને પોતાના કામથી વાકેફ કર્યો.

રણુમલ રાજનગર સુધું મુકીને આવ્યો હતો. જો કે ભુપસિંહને

રાજ્ય કારોબાર સોંપેલ હતો તદ્દપિ ભુપસિંહ વિશે તેને વારંવાર ચતી શંકા-સ-તાનો ગેર ઉપયોગ થશે એવી શંકા-ત્હેના મનને ઘેરી રહેલી હતી. જેથી સુખાની રજા લઇ ત્હેને તરતજ પાછા ફરવાની ઇચ્છા રાખી હતી. પરંતુ સુખાને અમુક વિષયો ઉપર ખબર મેળવવાની હોવાથી ત્હેને એ દિવસ વધુ રોકાવાની જરૂર પડી. રણુમલ નીકળ્યો ત્યારે વિનયસિંહને સુંપરત કરી હતી કે ત્હેણે ભુપસિંહની હીલચાલ જોવી અને ત્હેનો હેવાલ જાણ અને તેમ જલ્દીથી પહોંચે એમ દરરોજ જાસુસ મોકલવો. આ મુજબ ત્હેને પહોંચ્યા પછી ત્રીજે દીવસે શેલપુરની અંધા ધુધીની ખબર મળી અને તેથી ત્હેણે જલ્દીથી કુચ કરવાનો વિચાર કર્યો અને સુખાની પાસે જઈ વિનંતી કરી કે અમુક સંજોગોને લીધે બાદશાહી લશ્કરની જરૂર પડશે માટે ત્હેની સાથે લશ્કર મોકલવા કૃપા કરવી. સુખાએ ત્હેની વિનંતી ઘણી ખુશીથી સ્વીકારી.

રણુમલ તે સૈન્ય સાથે પાટણથી નીકળ્યો અને પહેલે દીવસેજ વિરમગામ આગળ આવી પહોંચ્યો. વિનયસિંહે પોતે મોકલેલી ખબરને લીધે રણુમલ જલ્દીથી આવી પહોંચશે એમ ધાર્યું હતું પરંતુ ત્હેણે ધાર્યું કે વખતે રણુમલ એકલો પોતાના માણસોજ સાથે આવે અને તેથી રસ્તામાં મુકેલા આદમીઓ રણુમલને સતાવે અને તેથી કાંઈ નુકશાન થાય. આથી અગમચેતી વાપરીને તે પોતાના માણસો સહીત રણુમલના સ્હામો જવા નીકળ્યો હતો તે આ સ્થળે રણુમલને મળ્યો. રણુમલને ધારેલા વખતથી ત્હેનો આવેલો જોઈને આનંદાશ્ચર્ય પામ્યો અને બૂનને મળ્યા.

રણુમલે પુછ્યું ' શી ખબર છે ? '

' સારી નથી. '

' તે તો છેજ. પરંતુ હજી શાન્ત પડ્યું કે કેમ ? '

' ના હજી છે તેમને તેમજ છે. મામલો ગંભીર છે. '

' સુધરે એમ લાગે છે. મ્હને ખાત્રી છે સુધરશે. '

' હા જરૂર સુધરશે. પરંતુ આપણે હવે સાવચેત રહેવું પડશે '

' કેમ ? '

' પ્રધાને ભુપસિંહને કેદ કર્યા પછી તમને રસ્તામાં તહમાર કાંઈ નુકશાન કરવા અને બને તો-જામ બને તેમ માહું કરવા માણસો રાખેલા છે અને આસપાસના કાકોરોને પોતાની મદદ બોલાવેલા છે. '

' તે આવશે ? '

' ના. '

‘ શાથી કહો છો. ’

‘ મહેને એમ બાસે છે. અને વખતે આવશે તોએ તે પહેલા આપણે પહોંચી જશું. અને તેથી તેઓ આપણનેજ મળશે કારણકે આપણી સાથે મુસનમાની લશ્કર છે તેથી આપણને તેઓ પ્રતિષ્ઠ ગણશે. ’

‘ તો હવે જલ્દીથીજ જવામાં ઠીક છે. ’

‘ મહારજ પણ એમ ધારવું છે. અત્યારે અહીં મુકામ રાખવો ઠીક છે અને મળસ્કામાં આપણે અહીંથી કુચ કરશું તો ઠીક પડશે. બપોર પહેલાં શૈલપુર પહોંચી જઈશું. ’

‘ આ બાબતની પ્રધાનને ખબર તો પડી હશે ? ’

‘ શી બાબતની ? ’

‘ મહારા આવવાની ’

‘ તે વિશેની શંકા તે રાખતો હશે. પરંતુ આટલા જલ્દીથી આવી પહોંચશે એમ સ્વપ્ને પણ તે ધારી શક્યો નહી હોય. ’

‘ અમો જલ્દીથી આવ્યા તેજ સાર થયું. ’

‘ હા. ઘણું સાર થયું—મોડા આવ્યા હોત તો બાજી બગડવાનો સંભવ હતો. ’

‘ તો હવે સહવારે કુચ કરશું. ’

‘ બન્ને જણે આખી રાત વિશ્રામ લીધો. ’

‘ પ્રભાત થયું. આ શાન્ત ભુમીમાં નિત્ય થતો પક્ષીઓનો કિલકિલાટ આજ સૈન્યની તૈયારીની ગરબડને લીધે સંભળાતો નથી. સૈનીકો પોતાની તૈયારી કરવામાં ઘણા ગુંધાયેલા છે. ’

સર્વ તૈયાર થયા અને પોતપોતાની ટુકડીમાં જઈ ગોઠવાઈ ગયા.

આજા મળતાં સૈન્ય ચાલ્યું. સૈન્યને મોખરે બહાદુર રજપુતો જે વિજયસિંહની સાથે આવેલા હતા. તેમની પાછળ મુસલમાની લશ્કર અને તેની પાછળ રણુમલતું લશ્કર અને તેની પાછળ ઘોડેસ્વારની ટુકડી, બંદુકવાળાની ટુકડી, અને સર્વત્ર પુઠે રણુમલતું મિત્રમંડળ ચાલતું હતું.

સૂર્ય ધીમે ધીમે ગગન મંડળની મધ્યમાં આવી પહોંચ્યો તે સમયે સઘળું સાગર સમાન સૈન્ય શૈલપુરની ભોગાવતી નદી ઉતરી રાજ્યમઠી આગળ આવી પહોંચ્યું. આ સૈન્ય આવી પહોંચશે તેની ખબર વિજય-દત્તને મળેલી હતી તેથી તેણે પોતાનું સૈન્ય તૈયાર રાખેલું હતું. લશ્કર આવી પહોંચવાની ખબર મળતાંજ દરવાજા બંધ કરી સૈન્ય આગળ ધસ્યું અને રણુમલતા સૈન્ય આગળ ધસ્યું અને રણુમલતા સૈન્ય સાથે બેટો થયો.

યુદ્ધ ઘણીવાર ચાલ્યું તેના દેખાવતું વર્ણન કરવું અત્ર ઉચિત નથી. ઘણીવાર પછી પ્રધાન સેનાપતીની પાસે ગયો અને પુછવા લાગ્યો. 'ભુપત' આતુ પરિણામ શું આવશે ?

‘ આપણે જીતશુંજ. ’

‘ મહેને આશા નથી. ’

‘ શા માટે. ’

‘ સહામુ લશ્કર ક્વાયતી છે અને આપણું દરેક માણસ અતુસાહી છે. આ સઘળા જે લડે છે તે ના છુટકેજ. હૈમના મહોડા સહામુ જોને કરમાઈ ગયેલા છે. ’

‘ છીટ ! કોઈ સાંભળશે તો આપણી કિમત કરશે. હૈમના મહોડા ઉપર સૂર્યના તાપના લિધે અસર થયેલી છે. આપણામાં હીમત હશે તો ધૃશ્વર મદદ કરશે. ’

‘ જેવું ત્હાર ધારવું પણ મને આશા નથી. ’

‘ નિરાશ બનો મા. કામ કરો. ફરજ છે તે બજાવો. જાઓ ત્હમારી જગ્યાએ નહીં તો પરિણામ બગાડશો. ’

મ્હાન વદને પ્રધાન ગયો.

+ + x x +

આશરે બેએક ઘડી ગઈ હશે તેવામાં બન્ને સૈન્યોએ રાજમદીથી ઉતર તરફ બંદુકોના અવાજ સાંભળ્યો. આથી બન્નેના સરદારો વિચારમાં પડ્યા. ભુપતસિંહની પાસે વિજયદત્ત દોડ્યો અને પુછ્યું ભુપત ! મદીની પેલી બાજુ સૈન્ય કયાંથી ?

‘ હું તેજ વિચાર કરું છું. શત્રુઓએ વખતે પોતાની કળા બતાવી હોય. પણ ત્હમે તે બાજુએ જાઓ હું અહીં લડીશ. ’

‘ ભુપતસિંહ ! — ’ પ્રધાને આકાંક્ષા યુક્ત વદને સહામુ જોઈ કહ્યું.

‘ કેમ ? ’

‘ ત્હને આશા છે ? ’

‘ શેની ! ’

‘ જીતવાની ? ’

‘ હવે બોલો મા ! યુધ આપ ચાલ્યા જાઓ અને તે ભાગ બચાવો. ધૃશ્વર આપણને રહાય કરશેજ. જો જીતશું નહીં તો મરશું. ત્હમે પાછી પાની કરતા ના. હિમત રાખીને તે બાજુએ જાઓ હું અહીં રહીશ અને આ ભાગ સંભાળીશ. પ્રાણ જતા સુધી પણ લડીશ અને જીતીશ નહીં. ’

તો મરીશ. ’

‘ તો હું જઉં છું. મહેને ભેટવા દે. ’ ‘ હવે ક્યાં મળશું ’—ભેટતાં પ્રધાન જોડ્યો અને આંખમાંથી અશ્રુ બિંદુ પડ્યું.

‘ હિમત રાખો બા. ડરો મા. ઈશ્વરની કૃપા આપણા ઉપર છે. ’

‘ હવે હિમત રહેતી નથી. શત્રુઓ ઘણા આગળ ગયેલા છે. આપણે માણસો ખોતા જઈએ છીએ. હવે શું તું કેશરીઆં કરી મરીશ ? ’

‘ જે થનાર હશે તે થશે. હિમત રાખો. ’

ખન્ને જણુ ભેડ્યા અને છુટા પડ્યા.

+

+

+

ખંડુકતો અવાજ સાંભળી વિચારમાં પડેલા રણુમલે પુછ્યું ‘ વિજયસિંહ ! મહીની પેલી બાળુ સૈન્ય ત્હમે મોકલેલું છે. ’

‘ કેમ પુછો છો ? ’

‘ બીજા તરફથી રહામાને મદદ નહી આવતી હોય ? ’

‘ નહીજ. તે બાળુ સૈન્ય મહેં મોકલેલું નથી પરંતુ એમને એમ આવેલું હશે તેની તપાસ હમણા કરે છું. તે બાળુની ફીકર રાખવી નહીં પરંતુ—’

‘ શું ? ! ’

‘ રહામે કિલ્લામાં આગ લાગી છે ! ’

‘ હેં ! ’

‘ જુઓ તે તે દુષ્ટેજ સળગાવી દીધો હશે અને ત્હમાંજ ભુપસિંહ કેદ થયેલો છે. રાજ મહીમાંજ ભુપસિંહ તથા નગરશેઠ છે. રણુમલ ! હવે આપણે જલ્દીથી કામ લેવું જોઈએ. હું બીજી દુકડી લઈ તે બાળુ જાઉં છું પરંતુ ત્હમે ગરીબ ભુપસિંહને ખાતર કિલ્લાનું રક્ષણ કરો અને ત્હને અચ્ચાવો. આગ થોડીવારમાં ભુપસિંહના ખંડમાં જશે !

‘ વિજયસિંહે ખોતાનો ઘોડો પશ્ચિમ બાળુએ વાળ્યો.

‘ વિજયદત્ત તથા વિજયસિંહ ખન્ને જણુ થોડા સમયને આંતરે જ્યાં ખંડુકતા અવાજ થતા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા ખન્ને જણુએ આશ્ચર્ય સાથે જોયું તો ત્યાં આગળ એક વૃદ્ધ પુરૂષ અને એક સ્ત્રી જોતો દેખાવ વિરમય પમાડે તેવો હતો તેમને જોયા.

એક બીજો વૃદ્ધ પુરૂષ યોગી જેવો બાસતો હતો ત્હને સર્વ અંગે ભભુત ચોપડેલી હતી અને લાંબી જટા વગેરેથી તથા યોગને લીધે દેહીપ્રમાન બનેલો હતો. બીજો પુરૂષ યોદ્ધા જેવો લાગતો હતો. ત્હની કમરે

ઝરીના પટામાં તરવાર ખોસેલી હતી. અને જો કે તે બન્ને વૃદ્ધ હતા ત-
થાપિ અત્યારે મુખપર શૌર્યતાથી રક્ત દર્શનને લીધે યુવાન જેવા
લાગતા હતા.

આ બન્નેથી તે સ્ત્રીનો પોપાક વધુ વિચિત્ર અને ભયંકર હતો.
તેણે સ્વચ્છ નીરવા રંગની સાડી પહેરેલી હતી અને તેનો તેણે કાછોટો
મારેલો હતો. કમરે ઝરીના પટા કસકસીને બાંધેલો હતો અને તેમાં રત્ન
જડીત મુઠની કટાર હતી. મુખ ઉપરના અલકાર વિધ વિધ આભુપણ
તેને શોભા આપતા હતા. માથે મહાકાલીની મૂર્તિની માફક મુગટ પહેરેલો
હતો. આ ત્રણેને જોતા વિનયદત્ત તથા તેણે લશ્કર સ્તબ્ધ બન્યું, સર્વેને
કાળી પોતાના સુરવીર યોદ્ધાઓને લઈ કિલ્લાનો નાશ કરવા આવેલ હોય
તેમ ભાસ થયો અને વિનયદત્ત થરથર કંપવા લાગ્યો. આ ત્રણ મનુષ્ય-
ના હાથ નીચેની ટુકડી ભીલ તથા રજપુતો તથા કાઠી અને વાઘેર લોકોની
અનેલી હતી. તે સઘળા કિલ્લો પાડવાના કામમાં રોકાયેલા હતા વિનયદત્તે
ઝાડીમાંથી આ સર્વેને જોયા અને તરતજ તેઓ પોતાનો તરફના નથીજ,
એમ જાણી શું કરવું તે વિચારમાં પડ્યો. એટલામાં વિનયસિંહ આવ્યો.
વિનયસિંહ પણ આ ત્રણ જણને જોઈ વિચારમાં પડ્યો ખરો પરંતુ હી-
મતથી પોતાનો ઘોડો તેણે તેઓની પાસે લીધો. પાસે જતાં તે યોગેશ્વરે
તેણે નામ દઈ ખોલાવ્યો અને વિનયસિંહે તરતજ તે મહાત્માને ઓળ-
ખ્યો. આ મહાત્માને આપણે જોયેલા છે. આપણે તેમને મંદીરમાં દીઠેલા
તે સમયના અને આ સમયના દેખાવમાં ધણોજ ફેરફાર હતો શૌર્યની ઝ-
નુનમાં તેમનું રૂપ બદલાઈ ગયેલું હતું.

આ ટુકડી પોતા તરફની છે એ ખાતરી થયાથી વિનયસિંહે પોતાના
થોડા માણસ તે તરફ મુક્યા અને પોતે થોડા માણસ સાથે પાછો પોતાની
જગ્યાએ ગયો. વિનયદત્તે ભુપતસિંહને સઘળી ખીનાની હકીકત મોકલી
અને તે સંબંધમાં ભુપતસિંહે કહાવ્યું કે ‘હવે કશું રહ્યું નથી માટે
પાછળથી તુટી પડવામાં કશી હરકત નથી ! આથી વિનયદત્તે પોતાની
ટુકડી સાથે પાછળથી હલ્લો કર્યો. કીકીઆરી સાંભળતાંજ તે ટુકડીના ત્રણ
સરદારો તથા સૈનિકો તૈયાર થઈ ગયા અને રહામા ફર્યા. બન્ને વચ્ચે
લડાઈ શરૂ થઈ. વિનયદત્ત પ્રથમથીજ ગભરાટમાં હતો અને પોતાની મ-
ગજ શક્તિને તે ઠેકાણે રાખી શક્યો નહી તેથી તે લડાઈમાં તે હાર્યો અ-
ને પાછો હાથો.

વિનયદત્ત પાછો ફર્યો અને ભુપતસિંહ પાસે દોડી ગયો.

‘ કેમ વિનયદત્ત ! ’

‘ હવે આશા નથી ’

‘ શાથી ? ’

‘ બસ એજ. હવે તે તરફની ટુકડી નિર્ભયે પોતાનું કામ કરશે

અને શહેરમાં પેશશે ’

‘ ત્યાં તહમે શું ધોલી આવ્યા ? ! ’

‘ કશું નહી. ! ’

‘ ત્યાં ફેટવું માણસ છે ? ’

‘ માણસો તો થોડા છે પણ સરદારો ઘણા છે ! ’

‘ એટલે ? ’

‘ મહને લાગે છે કે દેવી કોપજ આપણા ઉપર છે ? ’

‘ કેમ ! ’

‘ સાક્ષાત્ અખિકા આપણા ઉપર કોપે બરાબ અનુયયો સહીત

આવ્યા હોય એમ મહને ભાસ્યું. ભયાનક સ્ત્રી મૂર્તિએ હદ કરી ! ’

‘ આ શું બકો છો ? ! ’

‘ હા ખરેખર ! અંડિકાએ આજે ધરા ધ્રુજવી ! અને ખેડા-ન

મેન્દાન કર્યું ’

‘ વિનયદત્ત ! તહમારે ભાન ખસ્યું છે કે શું ? અખિકા શું અને

ધરા ધ્રુજવાવાનું શું ? ! ’

‘ હા--જો--જ--ત્યાં હેમની સરદારણ સ્ત્રી અને હેણે મેળવેલી

છત ! હા. તેજ બતાવે છે કે દેવ વિપરીત છે. હવે શું કરવું ! ’

‘ વિનયદત્ત ! હિમત મુકોમાં અને જુઓ આપણે છતશું વધતો

વખત ખોવા કરતાં યુદ્ધ કરવું સાર ’

ભુપતસિંહ સૈન્ય તરફ ગયો.

*

*

*

*

આણીગમ યોગેશ્વરની ટુકડી (આપણે ઉત્તર-પશ્ચિમ બાજુની ટુકડીને એ નામે ઓળખીશું) એ પોતાનું કામ ધમધોકાર ચલાવવા માંડ્યું. અને તેમેને બલતો કિલ્લો જોઇ બમણી હિમત તથા ખંતથી કામ કરતાં તેઓ કિલ્લામાં રસ્તો કરી શક્યા. સઘળુ લશ્કર તે માર્ગે શહેરમાં પેહું અને દોટની રાંગે રાંગે રાજ મઢી તરફ ગયું અને આગ સર્વે હોલવવા ચલ કરવા લાગ્યા.

કિલ્લા બહારનું રમખાણ બહુજ જોરથી ચાલતું હતું. ભુપતસિંહ

હિંમતથી લડતો હતો અને રજપુત રક્તને દીપાવતો હતો વિજયદત્ત નાગર હતો અને જો કે તે સુરવીર હતો પરંતુ આજે ઉદાસીમાં હતો, પરિણામ સાફ નહીજ આવે એમ ધારતો હતો—અરે !ખરાબ પરિણામ આવી પડ્યું હતું તે ત્હેણે સાક્ષાત્ દીઠું હતું.

થોડીવારે ‘ હરહર મહાદેવ ’ તથા મહારાજ વસંતદેવના નામની જ્યોષ્ણથી સર્વનું ધ્યાન રાજમઢી તરફ ખેંચાયું અને સાં આગળ થોડા સૈન્યને, રાજપુતો વાવટો તથા મુસલમાની ચક્રવર્તિનો લિલો આંદ-વાલો વાવટો ઉડતો દીઠો અને ભુપતસિંહ ગમરાયો. અને હવે મારવું કે મરવું એમ નિશ્ચય કરી વિજયસિંહની સેનાની મધ્ય ભાગે ખુલ્લી શ-મશેરે દોડ્યો. પાછલ તેજ પ્રમાણે વિજયદત્ત પણ દોડ્યો અને નિરાશાથી ભરપુર, શોકગ્રસ્ત પણ હીમતથી બન્ને જણા શમશેર ફેરવતા લશ્કર વ-ટાવી ગયા. વિજયસિંહે આજ્ઞા આપી કે તેઓની પાછલ કોઇએ જવું નહી તેથી ત્હેનો કંડો કોઇએ લીધો નહી.

બન્ને જણા ભોગાવતી ઉતરીને થોભ્યા. બન્નેના દેખાવમાં ફેરફાર થયો થઇ ગયો હતો. ભુગડા તથા શરીરનું કાંઈ ભાન ન હતું. બન્નેની આંખો રાતી બનેલી હતી. ભુપતસિંહ શૌર્યા વેશથી રક્ત નેત્રી હતો અને વિજયદત્તે રૂદન કરવાથી અંતે આંખો રાતી બનાવી હતી. બન્ને જણુ નિર્ભય સ્થળ ગણી બે ઝાડની વચ્ચેની ઝાડીની વચ્ચે ઉભા અને ભુપત-સિંહ બોલ્યો વિજયદત્ત હવે કિલ્લા રહામુજે ! છેલ્લીવાર જોઇલે. હવે આપણે જીતવાની શી આશા છે ? ’

‘ ભુપત હવે શું કરશું ? આપણી ત્રીશકુ જેવી દશા થઈ ’

‘ તે થવાનું કારણ ? ’

‘ એજ વિચારવાનું રહ્યું ’

‘ હવે શું કરશું ? ’

‘ મઢને તેટલા મારેજ વિચાર આવે છે હવે શું કરવું ? ’

‘ હવે સઘળી આશાઓ ગઇ છે હવે શરણે જવામાં માલ નથી ’

‘ હવે જીવશુ તો પકડાઇએ ને હાલ યુરા થવાના તો કરવું શું ? ’

‘ હાથે કરીને આવ કુહાડા પગપર ત્હમે કર્યું ને ’

‘ મહેં શું કર્યું ? ’

‘ રાજ થવાનો ઉત્સાહ થયો તેથી આ બધું થયું સંતોષ રાખ્યો હોત તો આવા હાલ થાત ? ’

‘ અરે ગમે તેમ પણ હાલો તો લીધોને ’ વિનયદત્ત છાતિ કાઢી બોલ્યો.

‘ પણ તે માટે જગત્ શું કહેશે ’

‘ અરે ! જગત્ તો સઘળું વિસરી જશે. ભવિષ્યની વાત શા માટે વિચારવી હમણા આપણે શું કરવું તે કહેને ’

‘ હવે શું કરશું ? ’

‘ મહારો વિચાર એમ છે કે તું મહારો પ્રાણ લે અને હું તારો લઉં હવે જીવવામાં કંઈ માલ નથી. ’

‘ વિનયદત્ત ! જીવતો નર બદ્ધ પામે તે કેમ લુપ્તો છે ? મરવાનું કારણ ? જીવતા હમણું તો વેર લખશું ’

‘ કોના ઉપર ’

‘ ભુપતિસિંહના ઉપર ’

‘ પણ તે તો મુઝો. અને તોના પોતાના કર્મનું ફળ તોને મળ્યું હવે આપણા કર્મનું ફળ આપણે ભોગવવાનું છે માટે તેજ કરવું કે નથી જલ્દી છુટકો થાય ’

‘ તો ચાલો શરણ થઈએ. ’

‘ તો શું આપણી પ્રતિષ્ઠા જળવાશે ? ’

‘ કેમ નહીં ? ’

‘ હવે નમવું તેથી લાભ શો? રણમથલ વેર લેશેજ. ’

‘ નહીં લે. રજપુત કદી શરણે આવેલાના ઉપર વેર લેશે નહીં. અને બચાવશેજ. ’

‘ તો તારે જવું હોય તો ના મહારા ઉપર સમશેરનો ધાકરીને જા. ’

‘ બ્રહ્મહત્યા હું નહીં કરું. ’

‘ તો હું ભોગાવતીમાં પડીશ. ’

‘ જેવી ઇચ્છા હું તો શરણેજ જઈશ. ’

‘ જેવી તારી મતિ ચાલે તેમ ખરી પણ શરણે જવું તે કરતાં મરવું બહેતર છે. ’

‘ ના એવો માર્ગ હું લેવાતો નહીં. ’

‘ પ્રાણ ત્યાગ કરવો તેજ સારું છે. ’

‘ ના જીવતા હશું તો કંઈ કરશું માટે ચાલો બીજો ઉપાય કરીએ. ’

‘ તહામે શરણ જાઓ. ’

‘ ના હવે તે વિચાર બદલાયો ’ જરા વિચાર કરી ભુપતિસિંહ બોલ્યો.

‘ તહમે શરણુ જાઓ. ’

‘ હવે ચાલો આપણે લાખા દુલાણી પાસે જઈએ તે આપણને નોકરીમાં રાખશે અને તેથી આપણું શુજ્ઞાન થશે. ’

‘ લાખાને આપણી શી ગરજ ! ’

‘ તે યવનો સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયારી કરે છે તેથી તેની પાસે આપણને રાખશે. ’

નક્કી ? ’

‘ મહારી ખાત્રી છે. ’

પણ—

‘ શું ? ’

‘ વસંતદેવ. આવે લાં સુધી આપણે ત્યાં જવું નહી. ’

‘ કેમ ? ’

‘ વસંતદેવ આવે આપણે રણમલતું સધળું પોગળ ખાલીશું. ’

‘ શેતું ? ’

‘ તે ખબર પડશે. માટે લાં લગણુ આપણે જવું નહી. ’

પણ ખાશુ શું ? ’

‘ બન્ને જણુ શુદ્ધ તરફ ગયા. વિજયદત્ત બોલ્યો ‘ ભુપત ! હવે આપણે સહી સલામત પહોંચ્યા. આ શુદ્ધમાં આપણે શાંત જીવન ગાળશું અને કરેલા કર્મોનાં વિચાર કરશું. ’

ના તેમ થશે નહી. તહમારા નસીબમાં કાંઈ જુદું છે. ’

આ અવાજની સાથે ઝાડીમાંથી હથીઆર બંધ દુકડી નીકળીને તે બન્નેને કેદ કર્યા અને લઇને ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૩૩

સાહેબીના શાખ.

રાજમહીના બચાવ સાફ ગયેલી યોગીરાજની દુકડીએ કિલ્લામાં બાકેઈ પાડ્યું પછી ઉતાવળથી રાજમહીમાં પેઢા. રાજમહી તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતાં અગ્નિનો તોર તરતજ દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. વમળાથી સળગેલી આગે આ સમયે સર્વ ક્ષણે પોતાનો પ્રભાવ પ્રસાર્યો હતો. ભુપસિંહ જે

ખંડમાં હતો તેની નીચેનાજ ઓરડામાં નગરશેઠ હતો અને નગરશેઠની પાસેના ખંડમાંથી આગે જન્મ લીધો હતો. અગ્નિ સળગતાંજ ચોમેર ફેલાયો અને રાજમઢીની આગળનો ભાગ પકડ્યો. આથી વમળાની યુક્તિ-જેથી કોઇપણ ભુપસિંહને પચાવવા આવી શકે નહીં તે યુક્તિ-પાર પડવી અશક્ય નહતી. ટુકડી રાજમઢીની આગળ આવી તે વખતે આગળનો ભાગ તદ્દન બળી જઇ જમીન ઉપર પડ્યો હતો અને અગ્નિની પ્રબળતાના બળે લોહું, લાકડું તથા ઈંટ, માટી સર્વે પોતાનો સ્વાભાવિક રંગ લજી દઇ સ્થામ બનીને પડ્યાં હતાં. આ સધળાના ઉપર રહેરીઓ પાણી ઢાળતા હતા. રહેરીની બહાર યુદ્ધ થતું હતું. પરંતુ અંદરના રહેરીઓ ને ગમે તે બાજુ જીતે કે હારે તેમાં કાંઇ લેવા દેવા હતું નહીં. પરંતુ ભુપસિંહને વિના કારણે બળતો બાણી-અને તેથી પણ વધારે નગરશેઠ અંદર બળે છે તે બાણી તેમને બચાવવા યત્ન જરૂર હતો. પાણીના ઢાળવાને લીધે આગળનો ભાગ અગ્નિથી ગરમ થયેલો હતો તે થંડો પડ્યો હતો. તે ઉપરથી તે ટાળી તથા લોકો જે ભાગ અત્યારે બળતો હતો તે તરફ ધસ્યા અને વાંસડા લાકડાં વગેરેથી આગને વધુ થતાં અટકાવવા યત્ન કરવા લાગ્યા. કેટલાક જણ નગરશેઠ વગેરેને બચવાની બાધાઓ રાખવા લાગ્યા અને કેટલાક આગમાં દહીની માટલીઓ નાંખવા લાગ્યા. દરેક જણ નગરશેઠને બચાવવા તનતોડ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આગના જોરે આગળ સધળો યત્ન વૃથા જશે એમ ભાસતું હતું. જે ખંડમાં ભુપસિંહ હતો અને નીચે નગરશેઠ હતો તેજ ભાગ અત્યારે ધણો બળતો હતો. યોગીરાજની જોડેની સુંદરી ભુપસિંહવાળોજ ભાગ બળે છે એમ ખબર મળતાંજ તે તરફ ઝપાટાદાર ગતીથી દોડી અને તેની હીમતથી ચક્રિત થયેલા લોકો પણ તેની પાછળ ચાલ્યા. તે સુંદરીની પાછળના લોકો આગલા ભાગ તરફ ગયા અને તે સુંદરી થોડા માણસ સાથે પાછલા ભાગમાં ગઇ.

આગના લીધે થોડા સમયને આંતરે પડતા જુદા જુદા ભાગોના પડવાના અવાજોથી તથા આગ ઓલવનારાઓની કીકીઆરીઓ અને તે સાથે રાજમઢી બહારના કિલ્લા આગળના લશ્કરના ગગનભેદી અવાજો નબળા પોચાને બહીવડાવી નાંખતા હતા.

પાછળ ગયેલી ટુકડીના યત્નોના લીધે યોગીરાજ, તે સ્ત્રી તથા થોડા બીજા મનુષ્યો ભુપસિંહના ઓરડાની જોડેના ઓરડામાં આવી પહોંચ્યા. અહીં આ વખત ખારીક હતો. મહા મહેનતે જે વખતે અગ્નિએ ભુપસિં-

હતા ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો તેજ વખતે આ ટાળી વચ્ચેની બિત પાંડવા સમર્થ બની અને તેઓએ અંદર દયાનનક દેખાવ દીધો. ભુપસિંહ તથા વિમળા એક એકને બાઝી ઇશ્વર પ્રાર્થનામાં સ્તબ્ધ થયેલા હતા. સુંદરી અને જોષ દિંગમૂઠ બની ઉભી અને ક્ષણવાર ટગર ટગર જોષ હિમતથી જરા આગળ ધસી અને પાસે જઈ જોયું તો બન્નેના હોંસ કોસ ઉડી ગયેલા હતા અને બન્ને જીવવાની આશા ત્યાગી, અંતકાળ સમય જાણી, પરમાત્મામાં આત્મા લિન્ન કરતાં હોય તેમ એકાગ્ર દૃષ્ટિથી બેઠા હતા.

અત્યારનો દેખાવ તદ્દન બિહામણો અને દયાનનક હતો. ભુપસિંહનો જીવ તાલવે ચઢયો હતો તે મનમાં સુંઝાતો હતો. અંત સમયે પ્રત્યક્ષ બનતા સર્વે કર્મો ત્હેની દૃષ્ટિ સન્મુખ આવી દુઃખ દેતા હતા. વિષયવાસના, લલના લાલસા, વગેરે સર્વ દુર્ગુણોના દાસભૂત ભુપસિંહ અત્યારે અસાર સંસારનો ત્યાગ કરી જાણે અન્ય જગતમાં પોતાના કર્મોના ફળ ભોગવવાની શિક્ષા મળતાં તૈયાર થયેલો હોય એમ લાગતો હતો. ત્હેના મુખ ઉપર સર્વ પ્રકારના દુઃખ આવી પડેલાં માણસના જેવા ચિન્હ તદ્દન સાફ દેખાતા હતા. વિમળાના મુખ ઉપરથી લોહી ઉડી ગયું હતું. ત્હેનો પવિત્રાત્મા અત્યારે શાંત હતો. પોતાનો એક વખત અતિપ્રિય હતો તેવા મનુષ્યનો નાશ આવી નિરાધાર સ્થિતમાં કરતી હતી તે બાળતના પશ્ચાતાપથીજ વિચાર ઉત્પન્ન થતા હતા. તે સીવાય આ મૃત્યુ સમયે બીજા કંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર ઇશ્વર ઉપર આસ્થા રાખી, દૃઢ શ્રદ્ધાથી મૃત્યુની વાટ જોતી બેઠી હતી.

અગ્નિ છેક નજદીક આવ્યો. યોગીરાજની ટુકડી એકદમ ધસી અને બન્નેજણને લઈ ખુલ્લી હવામાં ગયા અને ત્યાં તેમની જોડેની સુંદરી ભવાસણમાં પડી સંધળો ચિતાર આંખ આગળ ખડો કરવા લાગી.

વિમળા તથા ભુપસિંહને ખુલ્લિ હવામાં લઈ ગયા ત્હેની જોડે સુંદરી પણ પાછળ પાછળ ગઈ. યોગીરાજે તથા તેની સાથેના સરદારે તેમની આસનાવાસના કરી અને ઘણીવારે તેમને શુદ્ધિમાં આણ્યા. શુદ્ધિમાં આવ્યા તોટલામાં જે માલ ઉપર ભુપસિંહ હતો તે માલ મ્હોટા અવાજ સાથે નીચે પડ્યો. આ અવાજ સાંભળતાંજ ભુપસિંહ બોલી ઉઠ્યો—‘કાઈ બચાવો રે કાઈ બચાવો. આ કુરપાપી કૃતદ્રી નિમક-હાય !’ આટલું કહી પોતે પાછો મુર્છાગત થયો. વિમળા ચોડીવારે સાવધ થઈ. ભુપસિંહ પોતાના સંધળા કાર્ય સંભારતો જાણે અગ્નિથી બગી જતો હોય તેમ કષ્ટ પામતો દેખાતો હતો. ઘણીવારે આંખ ઉઘાડી અને ચોતરફ ફેરવી

જોતાં સ્હામી બાળુએ યોગીરાજ, માથા ઉપર જગદંબાશ્રી સુંદરી બન્ને બાળુ લશ્કરી સીપાઇઓ આ નિરખી કુમુદાના દર્શાવેલા સત્ત્વ પુરૂષના સ્વર્ગમાં આવ્યો હોય તેમ લેને ભાસ થયો. અને આનંદ પામી બોલ્યો. ધન્ય ! હું પોતાના પશ્ચાતાપથી રૌરવથી બચ્યો. સાબાશ. કુમુદા ! સાબાશ ! કુમુદા ! કુમુદા ! બહાલી કુમુદા તારા મુદુ વચ્ચે— મધુર વાક્યોનો આલાપ અઘાપિ હૃદયમાં કોતરાયલા છે તે વાક્યોનાજ લીધે હું આ સ્વર્ગ સુખ પામવાને શક્તિવાન બન્યો. જગતમાં થાજે તો થાજે તારા જેવીજ નાર. પરંતુ તારું શું થયું ! રાણી ગઈ અને તું પણ ગઈ ! નહી પતો—ન લેવા—ન દેવા ! વસંતદેવ વન વન ભમે—ક્યાં છે. તારી જાત ! કુમુદા ! અરે કુ—મુદા !!

‘ ભુપસિંહ ’ માથા તરફ ઉભેલી સુંદરી બોલી—ભુપસિંહ આ મધુર અવાજ સાંભળી ઉંચું જોયું.

‘ ભુપસિંહ મહારી ઝાળખાણ પડે છે ? ’

‘ ના નહી. ’

‘ જરા પણ ? ’

‘ નહી. તમે કોણ ! ’ મહાદેવી ! આપ કોણ ? ’

‘ હું કોણ લેનો વિચાર કરો. ’

ભુપસિંહ ઉંચી, વિકાસેલી આંખોએ તેના તરફ તાકી રહ્યો. પરંતુ ગભરાટને લીધે તે કોણ તે ઝાળખી થક્યો નહી. અને લેની આંખો જગદંબા સ્વરૂપજ દેખાઇ અને બોલ્યો—‘ આપ કોણ દેવી છો ! જગદંબા-રૂપનું વર્ણન મહારી કુમુદા કહેતી હતી તેવાજ આપ છો. શું આપ સાક્ષાત્ અંબા ભવાની છો. પેલા નાગરાને દર્શન દઇ દિલ્હી મોકલનાર આરાસુરી શું આપ અત્રે પધાર્યા છો ? દેવી—’

‘ ભુપસિંહ ! હું રતિસુંદરી ! ’

‘ જાણ રતિસુંદરી ! ’ મહારાણી રતિસુંદરી ! ’ ભુપસિંહ એકદમ કુદ્યો અને સ્હામી ઉભો થયો અને હાથ જોડી બોલ્યો ! રાણી શલપુરની પટ-રાણી ! વસંતદેવની જીવનહાર ! આપ અત્રે ક્યાંથી ! ધન્ય પ્રભુ ! આજે આપે રાણીના અયાનક દર્શન કરાવ્યા ! માતૃશ્રી આપ અહીં ક્યાંથી ? ’

ભુપસિંહ તમોને અગ્નિમાંથી બચાવનાર તે. ’ યોગીરાજ બોલ્યો.

ભુપ—‘ રાણી ! મહારાણી ! બહાલા માતૃશ્રી ! ! ! આ સેવકને ક્ષમા કરો ! આ દીન દાસને બચાવો ! ’ રૂદન કરતો ભુપસિંહ જમીન ઉપર હંડવત પ્રણામ કરતો પડ્યો.

ભુપસિંહ ! આ શું ! રજપુત થઇને કેમ ધૈર્ય ત્યજે છો ?

‘ બહાલા માતૃશ્રી ! આ દુષ્ટ ભુપસિંહ આપને વારંવાર વંદન દન કરશે પણ ત્હેના પાપ માફ થશે નહીંજ. ઓ દેવી ! આપને ગુમ થયેલા માનવામાં આવે છે અને મહારાજ વન વન રખડે છે તે તકનો લાભ લઇ આ દુષ્ટે કરેલા અપરાધો ક્ષમા કરો ! ક્ષમા કરો ! બચાવો ! બચાવો ! આ દુષ્ટને આ પાપીને આ નરાધમને અગ્નિમાંથી બચાવો તેમ યોગીરાજ ! આ સંસાર અગ્નિની જ્વાળામાંથી બચાવી મહારા જીવનનું સાર્થક કરો. ’

ભુપસિંહ ! ત્હમે આમ કેમ ગભરાઓ છો. ’

‘ માતૃશ્રી ! મહારા પાપો અસંખ્ય છે તે ગણુતાં પાર કેમ આવે ? જીભે કહેવાય તેમ નથી. શું કહું હું પિતૃઘાતક ! રાજદ્રોહી, નફ્ટ, નિર્લજ છું. માતા હું ત્હમાર છોર છું. બચાવો ! સાલ્જીની કડવા બીજ ચખાડનારા કિલ્લા બહાર છે. તેમનો નાશ જલ્દી થશે. આ શરણાંગતને બચાવો. ’

‘ ભુપસિંહ ! ત્હમારે સાલ્જી નોંધતી નથી ? ’ યોગીરાજે પુછ્યું !

‘ મહારાજ ! મહારા મુરખી ! સાલ્જીનો શોખ-સાલ્જીનો કોડ આજે પુરો થયો ! મહારા સકળ કર્મના ફળ મ્હને મળ્યાં. આખી જીંદગીનું જ્ઞાન આ અઠવાડીઆમાં મ્હને મળ્યું ! પાપના પશ્ચાતાપે પાવન બન્યો. ત્રાહિ ! ત્રાહિ ! આપને વારંવાર પ્રણામ કરૂં છું. ’

‘ ભુપસિંહ ! ત્હમારા પાપ કર્મોના ફળ ત્હમારે ભોગવવાં પડવાનાંજ !

‘ માફ કરો યોગીરાજ ! મહારી કુમુદા, મહારી પ્રિય ભગિની મહારી જનેતા જનેતાથી પણ અધીક બ્હેન કહેવી હતી કે પાપી પાપનો પશ્ચાતાપ કરે તો છેવટે છુટશેજ અને હું છુટીશજ-કુમુદા ? બહાલી કુમુદા ! દેવાંશી કુમુદા ! તું કયાં છું ? આ પાપીને બચાવ. રતિસુંદરી ! માતૃશ્રી ! કુમુદા કયાં ? કુમુદે ! કુમુદા !—” બોલતો તે યુમે મારવા લાગ્યો.—

અમિત બનેલો ભુપસિંહ થોડીવાર સુધી શાંત રહ્યો વળી બોલ્યો ‘ બહાલી કુમુદા ! જગતારીણી ! જગદુદ્ધારીણી ! મ્હને બચાવ. મહારા ઉપર કૃપા કર ! યોગીરાજ ! આ પશ્ચાતાપી ભુપસિંહના ઉપર કૃપા કરો અને પવિત્ર, શુદ્ધ-બનાવો. કુમુદા ! હે કુમુદા ! ત્હારા વચન ખરા કર ? શાશ્વીણી ! આવ ! આવ ! !—’

‘ ભુપસિંહ ત્હમારા પશ્ચાતાપનો અનુભવ જોવા હું આ આવી. ’

‘ આ કુમુદા ! ’ યોગીરાજ આશ્ચર્ય સહીત બોલી ઉઠ્યા.

શબ્દ સાંભળતાંજ ભુપસિંહ ઉઠ્યો-દોડ્યો અને કુમુદાને પગે પડ્યો.

રતિસુંદરી દોડી અને કુમુદાને ગાઠ આલિંગન દીધું—હૃદયનો હર્ષ ઉભરાયો. ધણે દીને પોતાની બાજુ સહચરીને દેખી રાણીનો આનંદ અધિક થયો અને હૃદયના આવેશે આંખોમાંથી અશ્રુ વૃષ્ટિ કરાવી.—

કુમુદાને પણ ઝગઝગીઆં આવ્યા અને મનમાં બોલી.—

‘ આ હર્ષના આંસુ ! રાણીનો ક્રોધ ક્યાં અને આજ આ આલિંગન શું ! ’ સર્વ થોડીવાર સ્તબ્ધ રહ્યા તે શાન્તિનો ભંગ યોગીરાજે કર્યો અને બોલ્યા ‘ કુમુદા ! તું અહીં ક્યાંથી ? ’

પ્રણામ કરી બાળા બોલી ‘ મહારાજ ! હાકોર વિજયસિંહે આપને ખબર આપવા મ્હને મોકલી કે અમોએ દરવાજા ખુલાર જય મેળવ્યો છે અને દુશ્મનો વિખરાઈ ગયા છે. અમે નગરમાં પેસી વસંત મહેલ તરફ નીકળ્યો છીએ. ત્હમે આવી પહોંચો અને ભુપસિંહના સમાચાર મોકલો ! ભુપસિંહના સમાચાર હું લઈ જઈ છું આટલું બોલી ચપળ કુમુદા ચાલી ગઈ અને જોત જોતામાં અદ્રશ્ય થઈ ગઈ.

સર્વ ક્ષણવાર મૌન્ય ધારી રહ્યા અને પછી યોગીરાજની આજ્ઞાથી સર્વ જણ મહેલ તરફ જવા નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૩૪.

કર્મ કથા.

કુમુદા યોગીરાજની પાસેથી ઉતાવળી નીકળી. તે વસંતમહેલના તાજા આગળ આવી પહોંચી કે ત્હેણે છડીદારની નેકીના અવાજ સાંભળ્યા અને મહારાજ વસંતદેવ પંડે દરબારમાં બિરાજેલા હોય એવા પોકારો ત્હેના કાંઈ પડ્યા. આ સાંભળી તે ક્ષણવાર સ્તબ્ધ રહી અને વિચારમાં પડી—‘ આ શું ! શું મહારાજ વસંતદેવ આવી પહોંચ્યા ! ’ આ વિચારમાં ગઈ થયેલી તે ધીમે પગલે પગથીઆં ચઢી. અંદર જુએ છે તો રહામા સિંહાસન ઉપર વસંતદેવને બિરાજેલા દીઠા. આથી તે હર્ષ તથા આશ્ચર્યના આવેશમાં દોડી અને ‘ મહારાજ ! આ કુમુદા—’ આટલુંજ બોલી શકી અને મહારાજના પગમાં પડી.

અચાનક ક્રોધ મનુષ્ય જેની આકાંક્ષા આપણા મનમાં હર હમેશ

રહેલી હોય છે, અને જોને શોધવા માટે અગણીત યત્નો કર્યા છતાં જોને પત્તો લાગતો નથી, અથવા જોનો મેળાપ થતો નથી, અને જોના મેળાપ માટે સર્વ આશાઓ નિષ્ફળ જોવી બને છે, અને જો કોઈપણ સમયે મળશે કે નહીં તે શંકાયુક્ત રહે છે, તે મનુષ્ય અચાનક, અણુચીંતન્યુ અને અણુધાર્યુ પોતાની મેળેજ આપણી રૂપર આવી પહોંચે તો જો હર્ષ ઉમંગ અને આનંદના મિશ્રણથી અદ્ભુત ભાવ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતાં સર્વે ઇન્દ્રીયો પોતાનાં અન્ય કાર્યો મુકી તેજ ભાવની આજ્ઞાનુસાર વર્તતાં વિચિત્ર વર્તન કરે છે તેવું વર્તન રાજની ઇન્દ્રીઓ આ સમયે કરવા લાગી. પોતે રાજદરબારમાં છે તે વિસરી જઈ, પોતે શું કરે છે તેની સમજણમાં ગયા શીવાય, ઇન્દ્રીયોનો અનુગ્રહ નહીં કરતાં રાજ સિંહાસન ઉપરથી ઉભા થયા અને જમીન ઉપર કુદી કુમુદાને ઉભી કરતાં પુછવા લાગ્યા ‘ કુમુદા ! તું ક્યાંથી ? અને આમ અચાનક ! ’

કુમુદા બોલી શકી નહી. જરાવાર પહેલાં રાણીને મળી હતી અને થોડીજવાર પછી રાજને મળતાં હોનો હર્ષ હૃદયમાં રહી શકતો નહોતો. મહામહેનતે પોતે પોતાનો ભાવ છુપાવી શકી પરંતુ મહારાજની સ્થિતિ વિચિત્ર બની હતી. આજસુધી સુષુપ્તિ અવસ્થા ભોગવતી પોતાની લાંબા વખતની ઇચ્છાઓના દર્શને પુનઃ જાગૃત બની અને પોતે ભૂતકાળનો સમય સંભારવા લાગ્યા. તેમ કરતાં બાલકાળ, યુવાવસ્થા, રાણી સાથેના સર્વ વિલાસો અને રાણીનું ગુપ્ત થવું તે સંધ્યા દેખાવો હોતી નજર આગળ આવી પહોંચ્યા અને પોતે પોતાના હૃદય રંગભૂમી ઉપર સર્વ આવેશોને નૃત્ય કરાવવા લાગ્યા. આવેશોએ અતિશય વૃદ્ધિ પામતાં મહારાજના હૃદયને ધ્રુજાવી નાંખ્યું અને તેમ થતાં રાણીનો શોક ઉદ્ભવવા પામ્યો. શોકના પુનર્જન્મ સાથે મહારાજ એકદમ કુમુદા, ને શો જવાબ આપવો તે વિચારમાં અને વધુ શું પુછવું તે ધારતી દિગ્ બની ઉભી હતી. હોતી પાસે જમીન ઉપર એકદમ બેસી ગયા અને શોકચસ્ત બની બોલ્યા ‘ કુમુદા ! રાણી ક્યાં ! હોનો પત્તો ! તું ક્યાં ગઈ અને કેમ થયું ? ’

આ સાંભળી કુમુદા વિચારમાં પડી-ગુંચવાડામાં પડી-હકીકત કેમ બની-શી બની તે હોણે રાજબાને મ્હોડે સાંભળી હતી. પરંતુ થોડીવાર ઉપર મેળવેલી રાણીની ખબર મહારાજને નહીં હોય ? મહારાજ વિજયસિંહના લશ્કરમાં નહીં હોય ! અથવા રાણીની ખબર શું હોતે નહીં પડી હોય ? આ સંધ્યા વિચાર-શંકા-ચતાં સ્તબ્ધ બનેલી બાળા અંતે

બોલી ' મહારાજ ! રાણી હાં છે !

' ક્યાં ? ! ! ' એકદમ રાજા ઉભો થયો અને બોલ્યો.

' તે ભુપસિંહને લઇને આવે છે. '

' શું તે કૃત્તનીને લઇને રાણી કહ્યાં ?

' મહારાજ ! સાંભળો. દાકર વિજયસિંહે મ્હને આજ્ઞા આપી તે લઇ યોગીરાજની ટુકડી પાછળ હું ત્હેમને આપણા જયની ખબર કહેવા ગયો. ત્યાં મ્હેં આ પ્રમાણે દેખાવ દીધો. જમીન ઉપર નિરાધાર અવસ્થામાં અગ્નિ જ્વાળાથી બચેલો-ભુપસિંહ પોતાની જુની સ્ત્રી વિમલા સહીત હતો. રાણી વિરાંગનાના આભુષણ પહેરી કમરે કસકસાવેલા કમરપટામાં તરવાર તથા કટાર જેનો દેખાવ દેવાલયના ભોગ—અરે ! દેવાલયની સાક્ષાત ચંડિકા સ્વરૂપ દેખાય છે તેવી રાણી ઉભેલી હતી. ત્હેની પાસે નમ્ર અને દીન બનેલો ભુપસિંહ પોતાના પાપની માફી માગતો હતો અને મહારાજ જુના સમયના વચનો સંભારતો હતો અને રાણીને વારંવાર નમન કરતો હતો. મ્હેં તેઓને સમાચાર કહ્યા તે સાંભળી તેઓ જંદીથીજ અહીં આવશે અને આપની આકાંક્ષા પુર્ણ થશે અને ગુમ થયેલી રાણી આપના ચરણારવિન્દમાં લક્ષ્મી જેમ વિષ્ણુની, પાર્વતી, જેમ શીવની સાવિત્રી જેમ બ્રહ્માની સેવામાં રહે તેમ રહેશે. '

કુમુદા રાણીને નીરખવા મહારજ મન તલસી રહેલું છે તેથી તું ચાલ અને આપણે સ્હામા જઇએ રણમલ ! હું રાણીને લઈ તરતજ આવું છું અને ભુપસિંહને પણ લઈ આવીશ. પેલા પ્રધાન તથા સેનાપતીની શોધ કરાવે હું થોડી વારમાંજ આવીશ. '

' મહારાજ ! મુરખાની ક્ષણવાર ધૈર્ય ધરો. સર્વ મંડળ અત્રેજ આવશે અને આ વસંત મહેલમાંજ રાણીનો મેળાપ થવો યોગ્ય છે.

' પ્રિય રણમલ ! હવે એક ક્ષણ એક દીવસ જેવી લાગે છે. '

' ઇચ્છિતવસ્તુપ્રાપ્ત્યર્થ સમય ગમે તેવો ટુંકો હોય તદ્દપિ લાંબો જ લાગે છે એ ખરું છે. મહારાજ ચાલો ! કુમુદા બોલો.

કુમુદા તથા વસંતદેવ ચાલ્યા. દરવાજા આગળ જતાંજ ભુપસિંહ આદિ મંડળ સ્હામું આવતું ત્હેમણે દીકું કુમુદા તથા મહારાજ તેમને જોઇ પાછા ફર્યા અને મહારાજ પોતાના આસને બેઠા.

સર્વ મંડળ દાખલ થયું મહારાજની ચચળ આંખો ચો તરફ ફરી. તે મંડળમાં રાણી હતી નહી. વિજયસિંહ યોગેશ્વરને સોંધવા લાગ્યો પણ તે ત્યાં હતો નહી. કુમુદા, રાજા, વિજયસિંહ અને રણમલ, ચિત્રવત

વિચારમાં પડ્યા—સર્વેને પોત પોતાની ધ્વજિત વસ્તુ જે મેળવવા ઉત્સુક હતા અને જે મળતાં જરાપણ વાર નથી એમ ધારતા હતા તે વસ્તુ—હાથમાં આવેલી—દૂર થઈ હતી. રતિસુંદરી તથા યોગીરાજ હતા નહીં. તે મંડળની જોડે જે સરદાર કીલ્લા ઉપર લીલો ઝુંડો ચઢાવનાર હતો તેજ હતો. ભ્રમલાએ અંદર પેસતાંજ ધ્રુમટો તાણ્યો અને ભુપસિંહે ઝપાટાદાર ગતિથી મહારાજના સિંહાસન પાસે જઈ સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા.

વસંતદેવ ખખર પુછે તે પહેલાંજ કુમુદાએ સવાલ કર્યો હાકોર રતિ-સુંદરી ક્યાં ?

‘ અમારી જોડેજ હતાંને ?

‘ સર્વ મંડળ વિસ્મય થયું. કુમુદાએ પોતાની મેળેજ ઉત્તર આપી માછળ રહી ગયાં હશે. ’

‘ રાણી વગેરેની વાટ જોતાં દીવસ પુરું થયો પણ તેમનો પતો નથી. વિરહી વસંતદેવના વિરહમાં બમણો વધારો થયો. ‘ રાણી સર્વ લક્ષ્મણી સહીત હતી તો કેમ આવી નહીં ! અથવા કુમુદા શું જુદું બોલે છે ! કુમુદા જુદી ! ના તે કેમ હોય ?—સર્વે જણાએ રાણીને પ્રત્યક્ષ દીઠી હતી. શું રાણીનો આત્મા આ શૈલપુરને તથા ભુપસિંહને બચાવવા આવ્યો હશે કે શું તે કાંઈ ગુપ્ત કારણથી આવતી નહતી ?—રાણી ગુપ્ત થવાનું કારણ શું તે આ કુમુદાને પુછવાથી જણાશે શું રાણી હુંટારા પાસેથી નાસી આવેલી હશે અને આજ પછી સપડાઈ હશે ! અથવા કોઈ બીજા કારણથી ગઈ હશે. આ સઘળું કુમુદાને પુછવાથી જણાશે ’ આમ વિચાર કરી રાજાએ કુમુદાને પુછ્યું ‘ કુમુદા ’ તું તથા રાણી ગુપ્ત શાથી થયા ? અને ક્યાં ક્યાં જઈ આવ્યા તે કહે. ’

‘ મહારાજ ક્ષમા કરો રાણી પંડેજ આવશે પછીજ સર્વ વાતનો ખુલાસો થશે કૃપાનાથ તેટલી કૃપા કરો ’

‘ કુમુદા મહારાજ મન વિવહલ બન્યું છે મનમાં અનેક ભયંકર વિચાર આવે છે. માટે હું તંદને વિનવિને કહું છું કે તમારી અત્યાર લગીની કથા કહો—સઘળી નહીં તો તે રાતની—અરે ! તે રાતનો વિચાર કરતાંજ મને મુર્છા આવે છે. તારી બળ સહયરી કેમ ગઈ ! ક્યાં ગઈ તેનો ઇતિહાસ—વૃતાંત—જો તું પુરો ન જાણતી હોય તો પણ તે રાતનો જે રાતે તંદને બંને ગૃમ થયા તે રાતનો હેવાલ જણાવો જેથી મહારાજ-બંદે આ સઘળા મંડળનો શ્રમ દુર થાય—’

‘ પૃથ્વી પતિ ! આપ થોડો સમય ધૈર્ય ધરો. રાણી અત્યારે નહીતો સહવારે પણ આવશેજ. જો કાંચે સહવારના દરબાર સમય સુધીમાં નહીજ આવે તો હું આપને સઘળું નિવેદન કરીશ. ’

‘ કુમુદા ! આજની રાત કેમ જશે ? ’

‘ આટલી ગધ તેમ ’

‘ પરંતુ કુમુદા ! તું વિચાર કર ! તું મનુષ્યના મન જાણે છે ત્હેં તે જાણતો સારો અભ્યાસ, કરેલો છે. તું અનુભવી છું તેથીજ કહેને મહારી રાત કેમ જશે ? ’

‘ મહારાજ ! મહારા વૃતાંત પહેલા જીજ્ઞાસુ પુછે આ ઠાકોર ક્યારના આપની પાસે યાચના કરવા તત્પર છે તે તરફ દૃષ્ટિ કરો. ’

‘ હા ! ભુપસિંહ ત્હમારે શું કહેવું છે ભુપસિંહ તરફ ફરી રાજ્ય બોલ્યા આ વાક્ય સાથે ઉભેલો ભુપસિંહ તાપ્ત આગળ બેસી ગયો અને ન્હાના જાળકની માફક, રૂઢન કર્યું આજે ભુપસિંહનો દેખાવજ માત્ર દયા ઉપજાવે એવો હતો અને આ હેના આચરણથી સર્વનાં હૃદય પિંગળ્યાં. વસંતદેવ આસનથી ઉઠ્યા અને ત્હેને ઉઠાડી ત્હેને બેઠ્યા અને બોલ્યા ! હું ત્હારા અજુજાણે થયેલા ગુન્હા માફ કરું છું બાપ ભુપસિંહ ! ત્હેં પેલા મતલબીઆઓની સિખવણીથી જે કામ કર્યું. તે સાર ત્હને શિક્ષા થશે નહી. ’

‘ પરંતુ શિરછત્ર ! આ દુષ્ટ શિક્ષા પાત્ર છેજ. ’

‘ શાં માટે ? ’

‘ આ ભુપસિંહનું જીવન શું આપના સમક્ષ ગયેલું નથી શું ? શું આ પિતૃવાતક-હાય ! આ દુષ્ટ દયા હીન— ’ તે મુર્છાંગત થયો. થોડી વારે સાવધ થતાં બોલ્યો ‘ શું ! આપને મહારા શિર છત્રના મૃત્યુની વાત ખબર નથી ? આ વિમળા તે જાણતની સાક્ષી થશે. મહારા પરમ પ્રિય જન્મદાતા પિતાજીના મૃત્યુનો સાધન ભૂત હું શું શિક્ષાપાત્ર નથી. મહારાજ ! મ્હને શિક્ષા કરો. મહારા કર્મનો ખદલો આપો. ’

‘ ભુપસિંહ ! હું ત્હમારી વાત સમજતો નથી. હાલ ત્હમો ગભરાયલા માલુમ પડો છો માટે આરામ લો અને મગજને શાંતિ આપો. ’

‘ મુરબ્બી ! શિરછત્ર ! ન્યાય મૂર્તિ આપ ન્યાય કરો. હું પાપી છું અધમ છું મહારી બુદ્ધિ ઠેકાણે છે હું જ્ઞાનમાં છું. મહારી વાત કહેવા દો. ભૂતજીવનના શ્યામ વૃતાંતનો પટ ખોલવાદો અને આપ શિક્ષા કરો. હું અધમ છું-નરાધમ છું રૌદ્ર્ય નર્કનો ધિકારી છું-કુમુદા ! કુમુદા !

અચાવ : અચાવ ! ! ભુપસિંહ જમીન ઉપર સોટી પડ્યો.

‘ ભુપસિંહ સાવધ થતાં વિમળાએ પુછ્યું ઠાકોરશ્રી ! આપની આજ્ઞા હોય તો સધળી બીના જણાવું પણ આપની ઇચ્છા હોય તો. ’

‘ હા વિમલા ! મહારા સધળા કર્યો જણાવ. અને મહેન ન્યાય અપાવ વિમલાએ પિતૃધાતકનો હેવાલ શરૂ કર્યો. ’

‘ નેક નામદાર ! હું આ ઠાકોરની એક સમયે અર્ધાંગના હતી. તે પહેલાનો આ હેવાલ છે. તે હું કહું છું આ ઠાકોરના પિતા હિંમતસિંગ આપના જણવામાં છે. તેમણે એક સમયે મહાર લાવણ્ય જોયું. અને મોહ પાસમાં પડ્યા. ભુપસિંહ પણ મહારા ઉપર પ્રેમ દ્રષ્ટિથી જોતા હતા. પુત્ર તથા પિતા બન્નેને મહારે માટે અપેક્ષા હતી. હું મહારા જીગરથી ભુપસિંહને મ્હાતી હતી. તેમના પિતા વૃદ્ધ વયે ઉતરતી અવસ્થામાં મહારા સાર આવી રીતની ઇચ્છા રાખે તે ઠાકોરને પ્રસન્ન પડ્યું નહીં અને તેથી ઠાકોરે મહારી આ દુષ્ટાની સંમતિથી ખુન કર્યું હા ! એક સમયે શેરનો ધા હું જાણું છું, અરે તે સમયનો દેખાવ કેવો તે હું અત્યારે જાણું દેખતી હોઉં એમ લાગતાં હું કંપુ છું. હું તે વખત એક જાત્રીમાંથી જોતી હતી તે વખત કંપતી ન હતી પણ આજે કંપુ છું. સમયે શેરનો ધા અને એકજ ધાએ તેમના પિતાના પ્રાણ પરમાત્માના સમિપ ગયા. અને ભુપસિંહ નિશ્કંટક રહ્યા. તે દીવસે ફેલાવેલી હુંટારાની વાત જે સ્થેરમાં ફેલાવી કે હુંટારા ધર ઉપર હલ્લો લઇ ગયા અને ઠાકોરના પિતા તેમની જોડેના ટંટાથી મૃત્યુને આધીન થયા તે વાત તદ્દન બનાવટી અને જુઠ્ઠી હતી. જે બીના બની તે હું તથા ઠાકોર અને ત્રીજો પરમેશ્વર તે શીવાય કોઇ પણ જાણતું નથી. ભૂતકાળના આ હેવાલ તરફ અગ્નિએ અમને જોવડાવ્યું અને પાતકનું નિવારણ સત્યથીજ થશે એમ બન્નેને બાર્યું અને તેથીજ આ સધળું સત્ય આપ સમક્ષ કહીએ છીએ. આપ ન્યાય કરો. બન્નેને શિક્ષા કરો અને ‘ન્યાય તથા સત્ય’ ના સૂત્રથી અમને પાવન કરો. ’

‘ વિમલા ! તમારો વૃત્તાંત ખરેખર આશ્ચર્ય જનક છે. અત્યાર સુધી કોણે ધાર્યું હતું કે જે પિતા પોતાના પુત્રને પ્રાણથી અધીક ગણતો હતો તે-તેજ-પોતાનો ધાતક થશે. હિંમતસિંગ અને ભુપસિંહ વચ્ચે પુત્ર પિતાનો સ્નેહ એવો ગાઢો હતો કે તહેતું વર્ણન થઇ શકે નહીં. તે સ્નેહ એક સ્ત્રીની લાલસાને લીધે છિન્ન બિન્ન થયો અને નિમકહરામ પુત્રે પિતાનું ખુન કર્યું ! દુષ્ટ ભુપસિંહ ! ત્હારી બુદ્ધિ કેમ ખેર મારી ગઇ. ’

જો મહેને તેજ વખત ખબર પડી હોત તો ત્હને હું શું કરત તે કહી શકતો નથી—તું પિતૃ ઘાતક અને રાજ્ય દ્રોહી ! હા રજપુત ! તું તે નામનેજ લાયક નથી. ત્હને શું કરવું ? આ શમશેરથી ત્હારા દુકડા કડં વસંતદેવ ઉઠ્યા અને ક્રોધથી ખાલવું ચાલું રાખ્યું—અને વિમલા ! ત્હારા શરીરના કડકે કડકા કરી આંધળા જગતને નિર્મલ ન્યાય બતાવી ઝીના આંધળા પ્યારનો બદલો બતાવું. એવી મહારી ઇચ્છા એકાએક થાય છે પરંતુ ન્યાય ખાતર હું મહારી શમશેર મ્યાન કરું. સત્યનો બદલો ન્યાય આપશેજ ? કુમુદા ? ત્હારા વચન ક્યાં ? મનુના વચન ક્યાં ? સસ ને સાર હવે શું કરવું ?

‘ મહારાજ ? ભુપસિંહને ક્ષમા આપવી જોઈએ. શરણાંગતનું રક્ષણ કરવું તે ધર્મ છે ’

કુમુદા ! તું શું બોલે છે ? તુંજ કહેતી હતી કે રજપુતોએ આંધળા બની ભવિષ્ય તરફ વિચાર નહી કરીનેજ પોતાનું સ્વતંત્ર્ય ગુમાવ્યું છે. શાહબુદ્દીન પૃથુરાજને શરણે આવ્યો. તેણે શરણાંગતનું રક્ષણ કર્યું અને તે સાથે આખા આર્યવર્તના સ્વાતંત્ર્યનો નાશ થયો તે કહેનાર તું અને આજે ફરીથી તેજ વચન તું લાવે છે ?

‘ મહારાજ ? બન્નેમાં તફાવત થયો છે ખરો શત્રુ હતો અત્ર શત્રુ નથી. પશ્ચાતાપનું ફળ ભોગવવા દેવું જોઈએ. ભુપસિંહને શું શિક્ષા મળી નથી ? પોતાના કર્મના ફળ શું ત્હેણે ભોગવ્યા નથી ? અગ્નિથી શુદ્ધ થયેલા સિતાદેવીને પણ રામે ગૃહણ ક્યાં હતા—’

‘ સમુર ! કુમુદા ! તું ત્હાર શાસ્ત્ર વિચિત્ર રીતે અંદર લાવે છે. સિતા કલંકિની હતાં ? ભુપસિંહ છે. સિતા જાતે અગ્નિમાં પડ્યાં હતાં. ભુપસિંહ અગ્નિનો ભોગ થયો. આ સઘળો બનાવ તું શી રીતે સરખાવી શકે ? ’

‘ મહારાજ મ્હાર કહેવું એમ નથી. હું એમ કહું છું કે પશ્ચાતાપ રૂપી અગ્નિથી પવિત્ર થયેલા આ ભુપસિંહનો આપે અંગીકાર કરવો. હું એમ કહેતી નથી કે ત્હને ત્હેના ગુન્હા સાર મારી બક્ષવી પરંતુ ત્હને ત્હેના દરજ્જાને યોગ્ય શિક્ષા થવી જોઈએ. આ સઘળા ઠાકોરા ભાયાતોના સન્મુખ ત્હને આ નીચું જોવાનો વખત આવ્યો તે શું ઓછી શીક્ષા છે ! પશ્ચાતાપીને યોગ્ય શાશન દો ?

‘ ભુપસિંહ ! તે ગુન્હા સાર પછી વિચાર થશે તે શીવાયના બીજા ગુન્હા કહે. ’

‘ આ પાપી શું કહે ? આ રાજદ્રોહી શું કહે ! મહારા ગુન્હા અસંખ્ય છે. બીજું ખુન ! હા તે હું કહી શકતો નથી. કેમ કરીને કહું ? હું ખુની છું. પાપી છું. વિમળા ! મહારા પાપની ભાગીયણ તું કહે. મહાર પોગળ અત્યારે ખુદકું કર અને ન્યાય આપ. ’

‘ મહારાજ ! મારી શોક્ય કપિલાના નિર્ણીત પતિ માનસિંગ-આપના કાકોર માનસિંગ. ત્હેનું ખુન ! ’

‘ અરે શું ત્હેનું ખુન પણ આ પાપીએજ કર્યું. હા ! ભુપસિંહ ત્હેને શું કરવું ? કુમુદા ! આશું ત્હારો ભુપસિંહ આવો તદ્દન પાપી અને તું ત્હેની હીમાયતી ? ’

‘ મહારાજ ! ધૈર્ય ધરો. સઘળા ગુન્હા સાંભળો પછી ન્યાય કરો. ઉતાવળા થાઓ મા. બાઈ વિમળા ! માનસિંગને મારવાનું કારણ ? ’

‘ પૈસાની લાલચ. ભુપસિંહને કપિલાની આકાંક્ષા હતી તે વાતની મ્હને પછી ખબર મળી. પરંતુ ત્હેની પાસેની હજાર મ્હોરો સાથે અમે ઝેર દીધું. ’

‘ હાય ! ઝેર દેનાર દુષ્ટ ! ’

‘ મહારાજ હજુ પણ સાંભળો. અનેક સ્ત્રીઓને વગર કારણે દુઃખ દીધું. ’ ભુપસિંહ બોલ્યો.

‘ પછી ! ત્હારા કાળા કર્મનો પડદો ઉઘાડ. ’

‘ મહારાજ ! આ પાપીની છેલ્લી હકીકત સઘળા જાણે છે. રણમલસિંગ તથા વિજયસિંહ બરાબર જાણે છે-મહારી રાજ્યની ઇચ્છા-રાજ્ય લોભ, પરંતુ તે લોભ લગાડનાર ભુપત તથા વિજયદત્ત. ’

‘ તે હું જાણું છું. ’

‘ હજુ પણ બીજા ગુન્હા રહી જાય છે. ’

‘ તે કહે ! ’

‘ મહારાજ ! હવે એકજ મુખ્ય ગુન્હો કહીશ. તે ધૈર્યથી સાંભળો પછી શિક્ષા કરો. ’

‘ હા. બોલ પશ્ચાતાપી બોલ. ’

‘ રાણી સાથે આકાંક્ષા. ! ’

‘ અંડાળ !- ’ વસંતદેવ એકદમ આસન ઉપરથી તરવાર ખેંચી ઉભા થયા અને સર્વ મંડળ પણ તેજ શબ્દ બોલ્યું.

કુમુદાએ મહારાજનો હાથ પકડ્યો અને બેસાડ્યા અને કહ્યું;—

‘ મહારાજ ! ન્યાય મૂર્તિ ! ધીરજ ધરો. સઘળું સાંભળો અને પછી ન્યાય આપો. જન્મે બાળ્યનો વિચાર કરો એકદમ આકરા થાઓ મા. ’

‘ કુમુદા ! શુન્દેગાર કયુલ કરે તે છતાં તું હજી ધૈર્ય ધરવા કહે છે મહેને શિક્ષા કરવા દે ’

‘ આપ મુખ્યાર છો. પણ નિષ્કપટી અને બિન શુન્દેગાર મરી જાય તે શું ન્યાયનું ભુપણ છે ? આપ પૂર્ણ હકીકત સાંભળો અને પછી શિક્ષા કરો ’

‘ કુમુદા ! શું કરે કે ત્હારા જ્ઞાનનો પ્રભાવ મહેને અટકાવે છે નહીં ? આ ક્ષણે ત્હને પણ શગશેરથી- ’ મહારાજ હસીને બોલ્યા.

‘ હાથી દેત- ! મહારાજ ! તેજ હતાવસીઆઓનું લક્ષણ છે. ન્યાયનું લક્ષણ નથી. ન્યાય કરતાં બહુજ વિચારવાનું છે. ધૃત્વની વિભુતી જે ન્યાયાધિશોમાં આપેલી છે તેનું અનુકરણ કરવું સહેલું નથી. મંભિરતા ધીરજ અને બંને બાબતો સાંભળવું અને કૃત્યની જ્ઞાત તથા કૃત્ય કરનારે શા સંજોગો વચ્ચે કૃત્ય કર્યું તથા પછીથી ત્હને શું ફળ મળ્યું અને તે ફળ પુરતું મળેલું છે કે કેમ તે વિચારવું અને ત્યારબાદ જે ફળ બરાબર મળ્યું હોય તો વધુ શિક્ષા કરવી તે અન્યાયજ્ઞ અને ફળ બરાબર મળ્યું ન હોય તો વધુ શિક્ષાની જરૂર ખેરીજ. આપનો ધર્મ સમજી કામ કરો અને જે આત્માને લાગે તે કહો ત્હમાં શ્રી કૃષ્ણના વચન પ્રમાણે પાપ નથી એમ આપનું સમજવું છે પરંતુ આત્મા ઉપર મનની પ્રત્યક્ષતા હોય છે ત્યારે મન જે કહે તેજ આત્મા કહે છે એમ લાગે છે. મન શાન્ત રાખી બહુ સાંભળી પૂર્ણ વિચારી, ન્યાય કરી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવો તેજ ન્યાય મૂર્તિઓના લક્ષણ છે. ’

‘ કુમુદા ! ત્હારા વચનો ખરેખર વિચારવા જેવા છે ! હીક ભુપ- સિંહ હવે બીજી કાંઠ રહે છે. ’

‘ મહારાજ ! આ કુમુદાના વચનથી ત્હેના મોહ પાસમાં હું પડ્યો ’

‘ કુમુદા ! હવે તે વિશે તું શું કહે છે ? ’

‘ મહારાજ ! તે બાબતમાં પૂર્ણ સાંભળો. હાકાર ! મ્હેં ત્હમને તે બાબતમાં શું કહેલું ? ’

‘ હા મહારાજ ! કુમુદાએ મહેને કહ્યું કે જ્યાં સુધી ત્હમે ત્હમારા આત્મા બુદ્ધિ અને મનથી કુમુદાને વરવા યોગ્ય છો એમ લાગે નહીં ત્યાં સુધી કુમુદા ત્હમારી જોડે સંબંધ બાંધી શકશે નહીં !

‘ હે ! ’ આખું કચેરી મંડળ બોલી ઉઠ્યું અને મહારાજ હર્ષ- વેશમાં બોલી ઉઠ્યા ‘ ધન્ય ! કુમુદા, આર્યવર્તમાં ત્હારા જેવીજ આ- ર્યઓ જોઈએ. ’

‘ મહારાજ ! હું શું છું ? પ્રાચિન આર્યાઓના અનુકરણ કરવામાં હું રોકાયેલી છું પરંતુ પુરતી કેળવણી શીવાય હેના હજારમાં ભાગને પણ હું પહોંચી શકી નથી. હવે ભવિષ્યમાં સ્ત્રીઓને કેળવણી કેમ અપાશે તે ધારી શકાતું નથી. હવે તે જરૂર વીચારાશે. હવે સુંદરીઓ મહારા જેટલી ઉમર સુધી કુમારીકાઓ રહેશે એ આખતની મહેને શંકા છે. રાણી વગેરે ૧૬-૧૭ વર્ષની ઉમરથી લગ્નથી બંધાયેલા છે, અને હું હજી છુટી છું અને બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવેજ હું આટલી જ્ઞાનવાન છું મહારાજ નાગ-દેવની સંપૂર્ણ કેળવણીતાજ આ પ્રતાપ છે. હું જો રાણી અને તેની બહેનના સંસર્ગે રહી હોત તો અનેક કુષ્ટત્યો કરવા તરફ મહાર મન જાત. ’

‘ સમુર કુમુદા ! ’ રાણીએ શા દુષ્ટ કર્મો કર્યા, ખબરદાર ! હારા પોતાના વખાણમાં બીજાને વખોડતી. ’

‘ મહારાજ ! ન્યાયમૂર્તિ ! ક્ષમા કરો ! રાણી આવશે ત્યારે હેની વાત પણ મહાર સાંભળો—ઘણી બાળિકાઓને હું આજ જોઈ છું કે નહાની ઉમરમાં ખરાબ સંગતિને લીધે તથા ખરાબર શિક્ષણના અભાવે દુષ્ટકર્મો તરફ પ્રવૃત્તિ કરે છે પરંતુ તે સઘળાજ કારણ માત્રપિતા છે કેમકે, છોકરા જેની રીતે કેળવીએ તેવી રીતે કેળવાય છે. નહાનપણમાં છોકરાના મન ઉપર પાડેલી છાપ જીવન પર્યંત મન સાથે ચોટી રહે છે અને તેજ છાપના અનુકરણે તેઓ મહોટપણમાં વર્તે છે. મનુષ્યનું મન જન્મથી કોરા કાગળ જેવું છે અને હેના ઉપર જેવું લખીએ તેમ લખાય અને તે અસંખ્ય વર્ષો પર્યંત રહે છે તેમ આ પણ જીવન પર્યંત અસુક લેખાસમાં રહે છે. હાલના નવા મુસલમાની રાજ્યમાં જોર જુલમ થયો તેથી બાલ-ઓના બહેલા લગ્ન થવા માંડ્યા છે—રજપુત રાજ્યમાં કાંઈ ઠીક છે. બહેલા લગ્ન થવાથી ઘણા દુઃખ છે. આ સંસારમાં મનુષ્યને જન્મ લેવાનું યોગ્ય ન શું ? જીવનકાળે કરેલા કર્મો સારા યા માફ તે સઘળા જુસી નાખી એક પણ સારા યા માફ એક પણ કર્મ નહી રાખી ભવિષ્યમાં પુનરપિ ખરણ આપનાર આ સંસાર સાગરમાં ના આવવું પડે તે માટે કર્મો કરવા માટેજ આ જીવન આપણને મળેલું છે. તેનો સદુપયોગ કરવો તે માણસની ફરજ છે. આ ફરજ લગ્નની ગાંઠમાં બહેલા બંધાયેલી જતી રહે છે કારણ કે જ્યાં સુધી લગ્નની પવિત્ર ગાંઠમાં મનુષ્ય બંધાયું નથી ત્યાં સુધી **ब्रह्मखलु जगद्विद्रुम्** એ સત્તાનુસાર સર્વ પ્રાણી-માં એક્યતાનો બાસ થાય છે અને સમય જતાં તે દૃઢ થઈ વૃદ્ધિને

પામે છે. મનુષ્યને આખા જીવન પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવું તે શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત નથી કેમકે તેમ કરવાથી જાતિએ જાતિને વધારવી તે મૂળ સિદ્ધાંતનો ક્ષય થાય છે અને તેમ છતાં જગત કેમ ચાલે? તેટલા માટે તથા લગ્નથી જોડાતા મનુષ્ય એક આત્માને બીજા આત્મા સાથે કેમ જોડે? તેમ પુત્રાદિની પ્રાપ્તિ થતા બેથી ત્રણ, ત્રણથી ચાર એમ વધુ આત્મા સાથે કેમ જોડાવું અને મુખ્યત્વે પરમાત્મામાં ~~લિન~~ કેમ થવું તે શિક્ષણ લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી શીખાય છે તે માટેન સૂત્રકારોએ બ્રહ્મચર્ય પાળવા લખેલું છે તથા તેના સમય પછી મનુષ્યે ગૃહસ્થાશ્રમી થવાને આજ્ઞા કરેલી છે. બ્રહ્મચર્યથી જ્ઞાનનો વધારો અને ભવિષ્યની પ્રજાની સારી ઉત્પત્તિ તે મહાન લાભ છે બ્રહ્મચર્યના લાભ આપને મહારા જીવનથી સાક્ષાત્ દેખાશે. મહારાજજી આપણે બીજા વિષય ઉપર ઉતરી ગયા અને ભુપસિંહને વિસરી ગયા.

‘કુમુદા!’ જ્યાં જ્યાં કુમુદા ત્યાં ત્યાં ચાલુ વાત બંધ’ એ સિદ્ધાંત જેવું થઈ ગયેલું હતું તેટલામાં તું શુભ થઈ. આજ તું મળી તેથી નિયમ પાછો સાંભર્યો! હસીને રાજા બોલ્યા. ભુપસિંહ તરફ આજ્ઞા કરી ‘હવે તારા પુર કર.’

‘આપની જાંઘળી લેવાના યત્ન.’

‘તે હું જાણું છું. વધુ?’

‘વધુ કંઈ નહી. હવે આપને યોગ્ય લાગે તે શિક્ષા કરો.’

‘કુમુદા! હવે બધું પુર થયું. બોલ હવે શિક્ષા શી કરવી?’

‘જે આપને યોગ્ય લાગે તે. પરંતુ વધુ શિક્ષાની જરૂર નથી.’

‘કેમ?’

‘સાંભળો! ભુપસિંહના ગુન્હા કેટલાએક પિતાનું ખુન, બીજાં માનસિંગનું ખુન, ત્રીજા જુદી જુદી સ્ત્રીઓની આકાંક્ષાથી જુની સ્ત્રીઓને દીધેલું દુઃખ, ચોથો રાજ્યદ્રોહી, રાણીની ઇચ્છા, આપના ખુનની તથા રણમલના ખુનની કોશીશ. હવે જુઓ પિતાના ખુનનું કારણ શું? વિમલાની ઇચ્છા. વિમલા સારું તેના પિતાએ આકાંક્ષા રાખી હોત નહીં તો ભુપસિંહ તેનું ખુન કરત નહીં. મહારાજ! આપજ વિચાર કરો અને સંભારો કે જે સમયે ભુપસિંહે કહ્યું કે રાણીની આકાંક્ષા’ તે સમયે આપજ તરવાર લઈ મારવા સજામાં થયા હતા. તે વખતે મહે’ આપને બેસાડ્યા ન હોત તો તેનું ખુન કરત કે નહીં! તેવીજ રીતે ભુપસિંહે પિતાનું તેજ કારણસર ખુન કર્યું. જો તે ખુન-પિતાનું ન હોત તો શિક્ષા

પાત્ર થાત ? પુત્ર જે સ્ત્રી ઉપર આકાંક્ષા રાખતો હોય તે સ્ત્રી ઉપર પિતા
પોતાની વૃદ્ધ વયમાં-ઉત્તરતી અવસ્થામાં ઇચ્છા રાખે તે શું ન્યાય યુક્ત
ખરૂં ? આ ઉપરથી ભુપસિંહ મહેને તો તકશીરવાર લાગતો નથી. માન-
સિંગના ખુન વિશે પણ તેજ હકીકત અને તેજ કારણ. ભુપસિંહ કપિ-
લાને ચ્હાતો હતો. કપિલા ભુપસિંહને ચ્હાતી હતી. માનસિંગ કંટકરમ
હતો આથી ક્ષણીક લાગણીઓને તાણે થઈ આવું કૃત્ય કર્યું તે માટે
પણ માફી આપી શકાય. ત્રીજી જુદી જુદી સ્ત્રીઓની આકાંક્ષાને લીધે
આપણુ પહેલી સ્ત્રીઓને કદ. મહારાજ ! મનુષ્યનો સ્વભાવજ એવો છે કે
કાંઈ નૂતન સ્ત્રી દેખતાં અને હેમાં ભાવ લાગતાં જુની સ્ત્રી ગમે
તેવી અમુદય હોય તદ્દપિ—તે ગમતી નથી અને તેમ થતાં જુની
સ્ત્રીનો તે ત્યાગ કરે છે. આ પ્રમાણે જગતનો નિયમ છે અને
ભુપસિંહ જગતનોજ મનુષ્ય તે અને તેથી સકળ જગતના નિયમોને અ-
ધિન છે એમ મહાર માનવું છે. વળી આ ગુન્હાનું કારણ એકથી વધુ
સ્ત્રી કરવી તેજ છે અને તે નિયમ કરતા સાર અસલ સુત્રેકારોની બુદ્ધ
એમ મહારે કબુલ કર્યા વગર ચાલતું નથી. આપણા પાછલો ઇતિહાસ
નેતાં માલુમ પડે છે કે ઘણા મહાતુભવ પુરૂષો એક સ્ત્રી કરતા હતાં.
વધારે સ્ત્રી કરવાથી આપણા ઘરની પાયમાલી છે એવા અનેક દાખલાઓ
છે અને આ એક આપણા આગળ મોજુદ છે. ચોથું રાજ્યદ્રોહિ. રાજ્યની
આકાંક્ષા અને તે મેળવવાની ખટપટ હેના કારણબુત પ્રધાન તથા સેના-
પતિ હતા. તે અંતે શિક્ષાપાત્ર છે. ભુપસિંહ તે સાર પશ્ચાતાપ કરે છે
તે માટે માફી આપી શકાય. પાંચમું રાણી સાર ઇચ્છા. તે ઇચ્છા થવાનું
કારણબુત રાણી હોવીજ નેમએ. નહીં તો તે ઇચ્છા થાયજ નહીં, મનો
મન સાક્ષી પુરે છેજ માટે તે બાળત રાણી આવે ત્યાંસુધી તે ઉપર હેવટના
ન્યાય ઉપર આવી શકાય નહીં. છઠું આપના ખુન તથા રણમલના ખુનની
કાશેશ, તે સાર પણ વજન્યદત્ત તથા ભુપતસિંહ સુખ્યત્વે કરીને ગુન્હેગાર
તેમને શિક્ષા થવી નેમએ. ભુપસિંહને ચ્હડાવ્યો તેમ ચ્હડાવ્યો હેમાં એ-
નો વાંક શો ? આ સઘળાનો વિચાર કરતાં ભુપસિંહ તદ્દન બિનગુન્હે-
ગાર છે એમ નથી. પરંતુ જે થોડો ગુન્હેગાર છે હેને સાર અગ્નિએ
તથા પશ્ચાતાપે અને અંતે આપના શરણાંગતે તેને યવિત્ર બતાવ્યો છે.
જે તે સઘળું કબુલ કરત નહીં તો આપને હેના ગુન્હા કેમ ખખર
પડત અને શું તેથી હેના કુર કલ્યાનો કાલો પડેો હમેશને માટે હંકા-
યલો રહેત નહીં ? આપને ન્યાય કરવાનો છે અને ન્યાય સાથે દયા તે

ન્યાયાધિશમાં હમેશાં હોવી જોઈએ અને હોય છેજ. આપ કેદીને શિક્ષા કરી કેદમાં મોકલો છો તો ત્હેને ખાવાનું આપો છોજ અને તેની તપ્પીયત કેમ રહે છે તે બાબત લક્ષ આપો છો તે દયાના લીધેજ. પિતા પોતાના બાળકોને શિક્ષા કરે તે ન્યાય સારજ અને તે પછી પોપણુ કરે તે દયાને લીધેજ. તદ્દન ન્યાય ઉપર રહેવું તે મુખાધિ બરલું છે તેમજ તદ્દન દયા ઉપર રહેવું તે પણ મુખાધિ બરલું છે. ન્યાયની જોડે દયા જોઈએજ અને દયા ધર્મનું મૂળ છે એ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. આપ ન્યાય કરો તે સઘળું કૃત્ય અને શા સંજોગો વચ્ચે તે કૃત્ય થયેલું છે અને તે કૃત્ય વખતે તેના મનનની સ્થિતી કેવી હતી અને તે સ્થિતીના કારણસૂત થું હતું વગેરે વિચાર કરીનેજ આપની મરજીમાં આવે તે આજ્ઞા કરવાને આપ મુખત્યાર છો. પરંતુ રાણીને આવવા દો કારણ કે રાણી શીવાય કેટલુંક અંધારામાં રહે છે.

‘કુમુદા’ રાણી તથા બુપસિંહને શો સબંધ ?

‘આપને સમય આવે બજાર પડશે આપ અમારા ગુમ થયા વિશે ની હકીકત વખતે આપને બજાર પડશે આપ તે હકીકત જાણવા માગતા હોતો ગુન્હેગારને ક્ષમા બક્ષો તો આપની પાસે ત્હેની સાબિતિ સાથે ગુન્હેગાર બતાવું.’

‘કુમુદા’ ન્યાય ખાતર જે કરવું પડશે તે શીવાય બીજી કાંઈ પણ કાર્ય શિવાય ગુન્હેગારને ક્ષમા આપું છું.’

‘મહારાજ ! ન્યાય—દયા યુક્ત ન્યાય સાર જે કરવું હોય તે કરજો—તે બાબતમાં મહારાજી વચ્ચે અવાય નહી. અને જો તેમાં હું વચ્ચે આવું તો પાતકી કહેવાઈ.’

‘તો કીક, આજ નામ દે.’

‘કાલ દહશ. આજ રાત ઘણી ગઈ છે માટે આપ હવે ઉઠો અને સર્વ મંડળને જવાને આજ્ઞા દો.’

‘જેવી ત્હારો ઇચ્છા. બુપસિંહ ! ત્હારો ન્યાય કાલે થશે. વિમલા ! ત્હમારો પણ બુપસિંહની સાથે કાલે ન્યાય થશે. રણમલસિંહ ! તથા વિજયસિંહ ! દરબાર બરખાસ્ત કરો. અને આજ સર્વ સદારો સહિત વિશ્રાન્તિ લો અને કાલ સવારના દરબારમાં હાજર રહી ન્યાયને પુષ્ટિ આપો. રાણીની તપાસ થતાં જડશે તો કીક નહી તો કુમુદાનો વૃતાંત અથથી ઇતિ સુધી આપણે જાણીશું અને રાણીના ગુમ થવાના કારણ પણ જાણીશું અને તેથી સઘળો ભેદ-છુપો ભેદ જોને માટે આપણે હજી કશું જાણી

શક્યા નથી તે બેઠ આ વિચિત્ર ગુણ મૂર્તિ કુમુદાની પાસથી જાણીશું. વિજયસિંહ આપ પેલા યોગીરાજની વાત કહેતા હતા તેમને પણ કાલ જોલાવો તો ઠીક નથી તેમની તરફથી ન્યાયને પુષ્ટિ તથા આપણને જ્ઞાન મળે. ’

‘ જી. આજ તેઓ ભુપસિંહને ખ્યાવવા ગયા હતા પરંતુ અત્રે તેઓ આવેલા નથી તેથી તે પણ રાણીની જોડે હશે. ’

‘ હા મહેને પણ એમ લાગે છે. વિજયસિંહ હવે આપની સમજા ટાળી લઇને લાંજ આવો અને સર્વ મંડળને લઇ ગુફામાં રહેવા કરતાં અત્રે રહો તો કેમ ? ’

‘ જેવી ઇચ્છા. હું રાજ લઉ છું. કુમુદા ! આવે છે કે ? ’

કુમુદા—મહારાજની જેવી ઇચ્છા.

વસંત—ના. કુમુદા અહીંજ રહેશે.

કુમુદા—કાલે રાજ્યા લક્ષ્મીબા વગેરે બધાને લેતા આવજો.

વિજય—તેમાં ભુલ નહી કરે. જય જય.

વિજયસિંહના કાનમાં કુમુદાએ કાંઈ કહ્યું.

ભુપસિંહ કુમુદાના છેલ્લા વાક્ય ઉપર વિચાર કરતો વિમલાને સાથે લઇ પોતાના મકાન ઉપર ગયો. અત્યારે ત્યાં કોઇ પણ હતુ નહી તેથી તે ખાવા ધાતુ હતું.—

રણમલ તથા સરદારો ગયા. રાજ તથા કુમુદા એકલા રહ્યાં બન્ને જણુ જોડે ઉઠ્યાં અને રાત્રિ ગયેલી હોવાથી સુવાને ગયાં મહારાજ. શયન ગૃહના બારણા બંધ થયા અને વાંચક ! આપણું પ્રકરણ પણ બંધ થાય છે.

પ્રકરણ ૩૬.

રણમલની કૃતદ્વનતા !

લાંબા વખત પછી વસંતદેવ પોતાના વસંત મહેલમાં આજ રાત્રે સુતા. પોતાની રાણીના વિયોગોતું દુઃખ અત્યાર સુધી શાંત હતું તે એકાએક શયન ગૃહ દેખી થઇ આવ્યું. ‘ દેવી વિનાતું શુન્ય શયન ગૃહ ! ’ આજ લેના મનમાં રમવા લાગ્યું. ધણીવાર સુધી આમથી તેમ

ને તેમથી આમ તરફડીઆ માર્યા છતાં નિંદ્રા આવી નહી. તેથી અંતે તે ઉઠ્યા અને અટારીનું ખારણું ઉઘાડ્યું.

કુમુદાએ આજ લાંબા વખત પછી પોતાનું બિછાનું રાખના શયનગૃહના પાસેના ઝરખામાં નાંખ્યું હતું. આજ તે પોતાની છેલ્લી વખતની આ ઝરખામાં ઉંઘ અને ત્યારપછીના આજ સુધીના બનાવોનું નિરીક્ષણ કરતી હતી. તથા પોતે કેટકેટલે ઠેકાણે રખડી અને તેરખડવાનું જે રાણી ગુમ થઇ છે એટલું જાણ્યું હોત તો બંધ થાત એ ચીંતવતી હતી. આ વિચારમંત્રણેને પણ ઉંઘ આવતી નહતી. ગઇ કાલ તથા આજરોજના બનાવ તથા એકદમ અણુજાણે રાણી, ભુપસિંહ, રાજા તથા પોતાનું ભેગા થવું તે ત્રેને આશ્ચર્યવત્ લાગ્યું. અને મનુષ્ય જીવન ઉપર પોતે વિચારવા લાગી. એકાએક વિયોગ અને એકાએક સંયોગ ! તે ઉપર ભિન્ન ભિન્ન વિચાર કરવા લાગી. રાણીને પોતે પ્રત્યક્ષ દીડી અને પછી પાછી ક્યાં ભાગી તે વિશે તર્ક દોડાવવા લાગી. પરંતુ તેના તર્ક કાંઈ કામમાં આવ્યા નહી. એને ભુપસિંહના વિચાર—તેના કર્મના વિચાર—તે ગોઝારો દુષ્ટ ! અને આજ કેટલો 'નિર્મલ બન્યો તે વિચાર— વિમળા વિશે વિચાર—આ સર્વ વિચાર ભેગા કરતાં ત્રેનું મગજ ઘણુંજ સંકુચિત થયું અને તે અકળાવા લાગી. એટલામાં મહારાજાએ ખારણું ઉઘાડ્યું અને ધીમે રહીને કુમુદાને હાંક મારી.

કુમુદા જાગતીજ હતી. મહારાજાનો સ્વર સાંભળી બેડી થઇ અને અંદર દીવાનખાનામાં બંનેજણ ગયાં. મહારાજાએ કુમુદાને અત્યારે વૃતાંત યુક્તવા માંડ્યો અને વારંવાર વિનવવા લાગ્યો. કુમુદાએ તે વિશેના એક પણ બોલ નહી બોલવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો.

મહારાજા આકુળ થયા અને કુમુદાને પૂછે પડ્યા. કુમુદાએ વસંત-દેવને કહ્યું ' મહારાજા ! આપ ગમે તેટલું કેહેશો તોએ કુમુદા પોતાના કરાવથી ડગંતાર નથી. '

વસંતદેવ કુમુદા જે ઠેકાણે બેડી હતી તે પાસે ગયો અને ત્રેના ખબા ઉપર ટેકો દઇ ઉભા અને બોલ્યા બાળા ! હવે તું મહારી હિતૈષિ લાગતી નથી. '

ઉંચું જોઇ તે બોલી ' કેમ બાપુ ! ? '

' મહારી રાણીની ભાજ આપ. તે વગર હું પ્રાણ કાઢીશ. '

' બાપુ આજની રાત—હવે દક્ષત થોડીજ રાત ધૈર્ય ધરો. કાલ પ્ર-આતના દરબાર સમયે રાણી આવશે અને આપના મનને આનંદિત કરશે. '

‘કુમુદા.’

‘હ. !’

‘મહારી એક ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ ?’

‘યે ૭૫ હશે તો જરૂર.’

‘નહિક.’

‘હા’

‘જેને પછીથી ફરતી.’

‘રજપુતાણી ફરશે ?’

‘આપ વચન.’

‘બાપુ ! મહારા ઉપર વિશ્વાસ નથી ? આર્ય બાળા બુદ્ધિ-
લતીજ નથી.’

‘કુમુદા !’

‘હ ?’

‘કુમુદા !’ રાજા સ્હામે આવ્યો. ”

‘હ. આપની ઇચ્છા કહો.’

‘મહારી હવે ઉપડતી નથી.’

‘બોલો.’

મહારાજ આરે બાળુએ કોઈ સાંભળતું નથી અને કુમુદા તથા તેની
વાત કોઈ સાંભળી શકે એમ નથી અને તે એકાન્તમાં છે જાણી બોલ્યા
‘કુમુદા ! તું મહારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશજ એવી ખાત્રી છે. મહેને ઉત્તર
દે. રાણી તથા ભુપસિંહને કાંઈ અઝાનતો સંબંધ ખરો !’

‘બાપુ ! મહારાથી કેમ કહેવાય !’

‘કુમુદા !’

‘હ’

‘તું જાણે છે છતાં છુપાવે છે.’

‘મહારાજ ! ભુપસિંહ રાણી પાસે અને રાણી ભુપસિંહ પાસે એમ
જા આવ તો કરતાં હતાં.’

‘તે દરેક વખતે તું જાનેતી સાથે ખરી ?’

‘હા બાપુ’

‘રાણીને શુભ કરવામાં ભુપસિંહનો હાથ ખરો ?’

‘મજાથી કેમ કહેવાય ?’

‘ જો રાત્રે ત્હમે જુમ થયા તે રાત્રે ત્હારી પાઠજ કાઢ સ્ત્રી દોડી હતી ખરી ? ’

‘ હા આપુ. ’

‘ ત્હને પહેરેગીરાએ ધાયલ કરી ! ’

‘ હા આપુ. ’

‘ પછી શું થયું ? ’

‘ તે સવારે જણાવીશ. ’

‘ કુમુદા ! મ્હારી બહાલી કુમુદા ! આ વસંતદેવને તું વિરહે પીડાવા દઈશ ? ત્હારા તરફ અત્યાર લગણુ હું શી દૃષ્ટિથી જોતો હતો ! હું ત્હને મ્હારા હૃદયને શાંત કરનાર ધારતો હતો પરંતુ તું મ્હને વિરહાગ્નિમાં બાળે છે. ’

‘ આપુ ! પ્રભાત થવા લો. હવે ચાર ઘડીની વાર છે. આપ થોડી નિંદ્રા લ્યો. ઉઠો આપ પક્ષગમાં પોઢો. પ્રભાતમાં દરબાર વખતે રાણી નહીં આવે તો ત્હેની તલાસ કરશું. ’

‘ કુમુદા મ્હને ઉંઘ આવતી નથી. ત્હને ઉંઘ આવે છે ? ’

‘ ના મહારાજ ! કાંઈ આજ્ઞા. ’

‘ ત્હને ઉંઘ ના આવતી હોય તો સેત્રંજ કાઢ. ’

‘ જેવી ઇચ્છા. ’

કુમુદાએ તેમ કયું. અને બંને જણુ પ્રભાત થતાં સુધી રમ્યાં.

પ્રભાત થયું—સૂર્યે પોતાના કિરણથી સુવર્ણમય ચાદર સકળ જગતને ઓઢાડી તે પહેલાં આખા શહેરમાં આજ ભુપસિંહનો ન્યાય થવાનો છે એમ ખબર ફેલાવાથી દરબાર સમયે ઘણા જણુ હાજર રહેવા યત્ન કરવા લાગ્યા.

મહારાજ પોતાના કાર્ય કર્મથી પરવારી દરબારમાં જવા તૈયાર થયા. જવાની વખતે મહારાજાએ કુમુદાને જુમ પાડી પરંતુ તે બોલી નહીં. મહારાજાને આશ્ચર્ય લાગ્યું, પરંતુ તે દરબારમાં ગઈ હશે એમ ધારી મન વાળ્યું. શુન્ય હૃદયે દરબારમાં ગયા ત્યાં પણ કુમુદા નથી. આથી જરા દુઃખ પામી મહારાજા પોતાનો ભાવ દબાવી દઈ સવારના દરબારમાં ન્યાય કરાવશે એવા કુમુદાના વચનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી પોતાના આસનપર બેઠા.

રણમલાદિ સર્વજનો આવી પહોંચ્યા હતા. ભુપસિંહ શરમને લીધે નીચુ માથુ નમાવી ઉભો હતો. વિમલા પાસે ઉભી હતી. મહારાજા અને સર્વ મંડળના બેઠા પછી ભુપસિંહ તથા વિમલાને બેસવાની

આજ્ઞા મળી. સધળા વિનયસિંહની રાહ જોઈ બેઠા. ઘણીવાર સુધી તેમ નો કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહી. તલસીને બેઠેલા સધળાઓએ વિનયસિંહને યોતાના રસાલા સાથે આવતો દીઠો. રાજબા, લક્ષ્મી તથા અન્ય મંડળ મ્હોં ઢાંકીને આવી પહોંચેલા હતાં.

વસંતદેવે વિનયસિંહને પુછ્યું ‘ યોગીરાજ તથા રાણીનો પત્તો કાંઈ નથી. પરંતુ મ્હારા કેટલાએક માણસોના કહેવાથી એમ જણાય છે કે તેઓ થોડા માણસોને લઈને કોઈ ઠેકાણે ગયેલા છે-હું અનુમાન કરું છું કે તે થોડીવારમાં આવવા જોઈએ. ’

‘ કુમુદા ક્યાં ? ’

કોઈએ જવાબ આપ્યો નહી. મહારાજાએ મ્હેલમાં તપાસ કરવા માણસ મોકલ્યું તેને આવી જવાબ દીધો કે ‘ મ્હેલમાં તપાસ કરતાં કુમુદાનો પત્તો મળતો નથી. ’ સર્વ તેની વાટ જોતા બેઠા.

થોડીવારે પ્રતિહારીએ આવી રાજાને પ્રણામ કરી કહ્યું કે ‘ દ્વારે એક મનુષ્ય મલવા માગે છે અને તે કોઈ ઘણો અગત્યનો કાગલ લઈ આવ્યો છે. એમ કહે છે. રાજા મલતાં તે મનુષ્યને દાખલ કરવામાં આવ્યો. ત્હેણે નમન કરી મહારાજાને કહ્યું ‘ આ પત્ર ચંડિકાદેવીના મંદિરમાં પડેલો આપને કામનો છે એમ સમજાવુ મળવાથી આણેલો છે. આપ વાંચો અને ખાત્રી કરો. ’

મહારાજાએ તે પત્ર જોયો તો તે અડધો ફાટેલો હતો તેથી તેઓ વિચારમાં પડ્યા. થોડીવાર વિચાર કરી ચંડિકાદેવીના મંદિરમાંથી ત્હેમને મળેલો અડધો પત્ર મંગાવ્યો અને ભેગો કરી મનમાં વાંચ્યો.

પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો—

મુરખી મહારાજાની પત્રિત્ર સેવામાં,

આપને જો આપ કોઈ દીવસ આ સ્થલે પધારશો તો આ સ્થલે આ પત્ર, અને તે પણ અપરિચિત હસ્તેથી લખાયેલો જોઈ આશ્ચર્ય લાગશે પરંતુ હું આપને અપરિચિત નથી પણ પરિચિત છું અને તે વખત આવે ખબર પડશે. હું આટલા દીવસ-મહારા જન્મથી અસાર સુધી બાઈ પાસે રહી, મહારા ખરા જીવંતથી સેવા કરી ત્હેનો મહને આજ રાત્રે આવો જદલો મલશે એવી આશા કોઈ દીવસ મ્હેં રાખેલી નહોતી. શૈલ્ય-પુરની રાણીને મ્હેં આવી કપટી ધારી નહોતી. અને જો મ્હેં કદાચ ધારી હોત તો ત્હેનો સંગ હું કદી પણ કરત નહીં. હશે ! જેમ ધર્મચર-મ્હા. હું મૃત્યુ સુખથી જાણી છું, પરંતુ હાલમાંજ અહીંથી નીકળ્યા પછી

શું થશે? તે હું કહી શકતી નથી. આજ રાત્રે ચંડીકાનો ભોગ આપવાને સાર કપટથી આપ્યો મ્હને આણી હતી પરંતુ દરવાજા તરફ જતાં મ્હને મદદ મળવાથી છુટી છું અને બાઈને ઘા થયા છે અને તેઓ ક્યાં છે ત્હેની મ્હને ખીલકુલ ખબર નથી. ત્હેમના જીવનો મ્હને બરાસો નથી અને મ્હારે ખાતર ત્હેમનો પ્રાણ જાય તો આપ શું કહો? તેથીજ હું અત્યારે શૈલ્યપુર લાગ કરીને જાઉં છું. આપે એક વખત કહ્યું હતું કે શીકારેથી પાછા ફરતાં અહીં મુકામ કરો છો તેથીજ આ પત્ર મ્હેં મુક્યો છે. તરફી માફ કરશો.

લી. એક

પરિચિત પણ અપરિચિત
લેદ ભરેલી બાળા.

પરિચિત પણ અપરિચિત બાળા તેજ કુમુદા? મહારાજા મનમાં બોલ્યા અને ‘દુષ્ટ’ શબ્દ કહેતા તરવાર ઉપર હાથ મુક્યો. જરા વિચાર કરી રણમલ તથા વિજયસિંહને બોલાવી પત્ર વંચાવ્યો અને બોલ્યા. ‘તે નિમકદરામ રાણી આંધીજ બટકતી ફરે છે. કુમુદા મ્હારી પાસે આવી જાણી તે પાછી ભાગી ગઈ. હવે જેમ તેમ કરીને ત્હેને શોધી લાવો ત્હેને પુરતું શાશન દઈશ.’

મહારાજા તે માણસ કુમુદાના સમાચાર જાણતો હશે એમ ધારી પુછ્યું ‘કુમુદા ક્યાં? ત્હેને આ પત્ર કોને આપ્યો?’

‘મ્હને ચંડિકા દેવીના મંદીરમાં મળ્યો!’ હવે વધુ શો જવાબ જોઈએ?

‘ચોતે તે દીવસે ઘણી જોળ કરી હતી પરંતુ ત્હેમને તે પત્ર મળ્યો નહતો. અને આજ અચાનક આવી રીતે તે માણસને પત્ર મળવાનું કારણ શું?’ તે વિચારમાં તેઓ થોડીવાર બેસી રહ્યા. તે માણસે રજા માગી અને તે મળી. થોડીવાર સુધી સંઘળા શાંત રહ્યા. મહારાજા ભુપસિંહને પુછવા લાગ્યા ‘ભુપસિંહ! રાણીના ગુમ થયા વિશે ત્હમે શું જાણો છો?’

‘આપુ! તે ગુમ થયાં એટલુંજ જાણું છું.’

‘સાચું બોલજો. અસત્ય બોલતો ના.’

‘હવે આ પાપી અસત્ય બોલશે નહીંજ. તે ગુમ થયાં તેટલુંજ હું જાણું છું અને કાલે મ્હેં જ્ઞેયાં હતાં. ત્હેમણે મ્હને બતાવ્યો હતો તેટલું હું જાણું છું—’

બહાર ગરબડ થવા માંડી. કારણ પુછાવતાં ખબર મળી કે ભોંયરામાં પુરાયલો નગરશેઠ બચેલો તે આવે છે અને તેથી લોકો હર્ષના પોકાર

કરે છે. નમરશેઠ અંદર પેઠા અને ભુપતિસિંહને આવી સ્થિતિમાં દેખી તરતજ સિંધેા તપ્ત પાસે ગયો અને હાથ જોડી ઉભો રહ્યો અને બોલ્યો ' મહારાજ ! ક્ષમા કરો. મ્હને મહારા કૃત્યતું ફળ મળ્યું. હું હુપ્પેના લીધે ફસાયો હતો તેથી મ્હને ક્ષમા કરો ! '

' શેઠ ! ત્હમે જે કાંઈ થોડો ગુન્હો કર્યો ત્હેનો બદલો ત્હમને મળ્યો છે એમ માફ ધારવું છે. પરંતુ ત્હમારો ન્યાય વખતે થશે માટે તમારું આસન લો. '

' મહારાજ ! મહારો ઇતિહાસ સાંભળશો તો ઘણા જણના ન્યાયમાં કામ આવશે અને નિરપરાધી માર્યા જતા બચશે માટે--'

' જય જય મહારાજ ! રાણી આવે છે. હુપ્પે પકડાયા. મહારાજ વસંતદેવને ઘણી ખમા ! ' કુમુદા દોડતી આવી અને બોલી.

' ઘણી ખમા ! ' આખું મંડળ બોલ્યું. રાજા કુમુદાતું વચન સાંભળી ઉભા થયા, અને બધા ઉભા થયા. અને દ્વારમાં મહાદેવી સ્વરૂપ રાણી તથા ચોગીરાજ તથા લશ્કરી ટુકડીથી સપડાયલા વિજયદત્ત તથા ભુપતિસિંહ અંદર પેઠા. તેમની પાછળ હર્ષના પોકાર કરતા લોકો અંદર આવ્યા અને તેમના હર્ષમાં સર્વ હાજર રહેલાઓએ ભાગ લીધો. મહારાજ હર્ષાવેશમાં રાણીને ભેટવા જતા હતા પરંતુ રાણીએ દૂર રાખ્યા અને કહ્યું ' આ પાપીણીને ન્યાય થયા શીવાય અડકતા મા. '

મહારાજ દૂર રહ્યા-થોડીવારમાં પહેલાનો પત્ર યાદ આવ્યો અને દૂર ઉભા.

ભુપત તથા વિજયદત્ત-જેઓ એક વખત સેનાપતિ અને પ્રધાન હતા-તેઓને ઘણાજ અણીનો સમય હતો. પૃથ્વી માર્ગ આપે તો અંદર પેસી જવા બન્ને ખુશી હતા. શમશેરના ઘાથી પ્રાણ બચ તો તેમ થવા તેઓ આનાકાની કરનાર નહતા. એકઠા મળેલા લોકોની સન્મુખ જેઓએ એક વખત હાકમી કરેલી તેઓને દેદી થઇ-ગુન્હેગાર બની-ઉભા રહેવું કષ્ટદાયક લાગ્યું. પણ કરે શું ? લાચાર--

મહારાજ બોલ્યા ' વિજયદત્ત ! તું બ્રાહ્મણ ત્હેમાં વળી નાગર બ્રાહ્મણ અને ત્હને આવું કૃત્ય કેમ સુઝ્યું ? તું નિમકહરામ ! રાજ્યદ્રોહી ! આવું કામ કરતાં ત્હને શરમ કેમ ન આવી ? પાપો કરતાં ત્હે પાછું કેમ ન બાળ્યું ! અંડાળ નિમકહરામ ! હજી ત્હને પશ્ચાતાપ થાય છે ? !

નિચું માથું કરી તે બોલ્યો ' મહારાજ ! મુરખી ! અમારી વાત સાંભળવા કૃપા કરશો. ખીન ગુન્હેગારને સાંભળશો અને ન્યાય કરશો ! '

‘ જોલો. ’

‘ અમેએ આપના સ્હામા હથીઆર ઉગામ્યાં નહતાં. ’

‘ તો ત્હમે શું કર્યું હતું ? ’

‘ રણુમલસિંહની ઉદ્ધતાધને લીધે અમે તેને શાશન આપવા માટે હેને કેદ કરવાના હતા. આપના નિમકહલાલ નોકરો અમે શું રણુમલને રાજ્ય પચવા દધએ ? ’

‘ ચુપ રૂહો ! રણુમલે શું કર્યું ? ! ’

‘ ક્ષમા મહારાજ ! હું ગરીબ માણસ છું. રણુમલની આજ ચહડતી ગૃહ દશા છે અને અમારી પડતી તેથી આપ ત્હેતુંજ સાંભળશો. ભુપસિંહનેજ આપ પુછો કે તે શામાટે રણુમલના સ્હામા ચવાના હતા ? રણુમલ કૃતદ્વી--’

‘ અરે કૃતદ્વી ! ’ ભુપસિંહ જોલ્યો.

‘ શાખાશ. ’ એ શબ્દ બધેથી સ્પૃચ્યો.

અટકેલો વિનયદત્ત જોલ્યો ‘ તે હું જાણુંછુંજ. આપ પાછલાં દફતરો મંગાવો અને જુઓ કે રણુમલસિંહે કેવાં અધમ કર્મો કરવા માંડ્યાં હતાં ? રાજ્યના હિસાબોમાં કેટલો ગોટાળો કર્યો અને—જધુ જુઓ પછી કૃપાનાથ ! અમને શાશન દો. આપ અત્રે હોત તો આપની આગળ સઘળી ચીજ ચોખ્ખી કરી મુકત--’

‘ તો ત્હમે રાજની આણુ કેમ ફેલાવી ? ’

‘ મહારાજ ! આણુ તો જાણે આપના નામની ફેલાવેલી હતી. આપના આગળ અમારા શત્રુઓ ગમે તે કહે તે શું ન્યાયરીતીની દૃષ્ટિથી આપો નહી જુઓ ? આપ ચોપડા મંગાવી ખાત્રી કરો. ’

કુમુદએ મહારાજને શુભ રીતે કાંધ કહ્યું ‘ તેથી મહારાજએ રણુમલને આજ્ઞા કરી કે ‘ વિનયદત્ત કહે તે ચોપડા રજુ કરો. ’

‘ વિનયદત્તે નામ આપ્યાં અને તે ચોપડા રજુ થયા. વિનયદત્તે એક પછી એક પાનાં ફેરવી ગોટાળો બતાવી આપ્યો. તે સાથે દફતરો મંગાવી રણુમલની સહીના પત્રો જે રાજ્યદ્રોહી હતા તથા વસંતદેવને મારવાના પત્રો બીજા ઠાકરો ઉપર લખાયેલાં પણ મોકલવાના રહી ગયેલાં તે બતાવ્યા. મહારાજ એકદમ ગુસ્સે થઇ ખુબ મારી જોલ્યા ‘ કૃતદ્વી રણુમલ ! આમ આવ. આ જો ! ત્હેં શું કાણું કર્યું છે. મહારા નિમકહલાલ નોકરો ઉપર આજ ઓડાડવા આવાં કૃત્યો કરી રજપુત નામને લજવે છે ! --’

‘ બાપુ ! શાંત થાઓ જન્ને બાળુને સાંભળો. ’ કુમુદા બોલી.

‘ ઠીક ! રણુમલ આ બધા વિશે ત્યારે શું કહેવું છે ? ’

‘ હું નિર્દોષ છું અને આ બધું તર્કટ છે. ’

‘ તેનો પુરાવો ? ’

‘ શો આપું ? ’

‘ કુમુદા હવે રણુમલને શું કહે ? તે શો બચાવ કરે છે ? ’

કુમુદા—રણુમલસિંહ આ સહીઓ આપની ખરી ?

રણુ—દેખાય છે ખરી. ’

કુ—ખાત્રીથી કહો તમારા ખરા કે નહી. ’

રણુ—મહારી છે એમ લાગે છે.

કુમુદા—તમારે બચાવમાં શું કહેવું છે ? ’

રણુ—શું કહું ! આ બધું તર્કટ છે. ’

વસંત—અરે તર્કટ હોય કે ગમે તે હોય. ત્હમે અમને તે વિશે બહોળી સમજણ પાડો. ’

રણુ—હું આથી ગભરાઇ ગયેલો છું. માટે પછી જવાબ આપીશ. ’

કુમુદા—‘ ઠીક. તેમ કરો. વિનયદત્ત ! ત્હમે કોઈપણ ચુંદો નહીં કર્યો હોય તો માફી બક્ષવામાં આવશે. પરંતુ તમારે તમાર કહેવું પણ સાબીત કરવું પડશે. મહારાજનો હુકમ સાંભળી જાઓ. ’

વસંત—હા. હાલ ત્હમને નજરકેદ રાખવામાં આવશે. ’

તેઓને લઇ જવામાં આવ્યા.

‘ રણુમલ કશો જવાબ આપી શક્યો નહી. અને આવો સારો દેખાતો માણસ આવા કર્મ કરે તે અસંભવિત લાગતું હતું. રણુમલની સુખાકૃતિ તરતજ બદલાઇ અને ત્હેના મ્હો ઉપર રહેડા પડ્યા હતા. ’ આ વિચાર થી મહારાજનો આનંદ અત્યારે શોકમાં બદલાઇ ગયો હતો અને તેનું શું કરવું તે વિચારમાં થોડીવાર સ્તબ્ધ રહ્યા અને પછી વીલે મ્હોડે ટચેરી બરખાસ્ત કરવા હુકમ આપી રણુમલ તથા કુમુદાને લઇ પોતે રવાને થયા અને વિનયસિંહ, રાણી, યોગીરાજ વગેરે મંડળને પાછળ આવવા કહ્યું.

x

+

x

x

x

બપોર થયા. ઘેર ઘેર આજ વાત થતી હતી. લોકો જે ભુખસિંહનો ન્યાય જોયા હિત્તુકતાથી ગયા હતા તેઓએ રણુમલ જે ખરો રજપુત બતાવ્યો હતો તેની આવી હકીકત જોઇ દીલગીર થયા. વિનયસિંહ ધ-

જોન દીલગીર હતો. આટલા દીવસના સંસર્ગથી જોયું હતું કે રણુમલમાં રજપુતને જોઈએ તેવા સંપૂર્ણ ગુણો હતા અને તે આવું કામ કરે તેવો નહતો પરંતુ રણુમલની મુખાકૃતિ, તે જવાબ દઈ શક્યો નહીં તથા પોતાની વાત સમજવી શક્યો નહીં તે જોઈ વખતે તે ગુન્હેગાર હશે એમ શંકા થવા લાગી. કુમુદના મુખ ઉપરથી હર્ષ કે શોક-કથાની પણ લાગણી હોય એમ લાગતું નહોતું. ત્હને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે સત્ય આખર તરેછે. રાણી સ્હવારની આવેલી પરંતુ હજુ મહારાજ પાસે જઈ શકી નહીં. દરબારમાંથી ઉઠ્યા પછી મહારાજએ રણુમલને દીવાન-ખાનામાં બેસાડ્યો અને સાંજ સુધીની મહેતલ આપી. મહારાજ તરફથી રણુમલને ખાવાનું આપવામાં આવેલું હતું. પરંતુ રણુમલને તે ભાવ્યું નહીં. ‘અચાનક આમ થવાનું કારણ શું?’ તેજ ત્હેના મનમાં થતું હતું.

બપોરે કુમુદ તથા મહારાજ શયનગૃહમાં બેઠા હતા. મહારાજએ પુછ્યું કુમુદ ! રણુમલ પાસે જઈ આવી ?’

‘હા. પરંતુ તે વિચારમાં છે અને કાંઈપણ જવાબ દેતો નથી.’

‘કુમુદ ! ત્હને કેમ લાગે છે ? રણુમલે આમ કીધું હશે ?’

‘એ તો કેમ કહેવાય.’

‘ત્હેનું મ્હોં જો. મ્હેં આવું કોઈ દીવસ ધાર્યું નહોતું.’

‘શું ? !’

‘કે રણુમલ કૃતધ્ની છે.’

‘હું પણ ધારતી નહતી.’

‘તો હવે શું કરવું ?’

‘આજ સાંજ સુધીની આપે મુદત આપેલી છે ત્યાં સુધીમાં પોતે પોતાને ચોખ્ખો કરે નહીં તો પછી જે ચોગ્ય લાગે તે કરવું.’

‘પછી શું ચોગ્ય લાવવાનું ? હું તો ફાંસીએજ સ્હડાવીશ. રાજ્ય-દ્રોહી જુઠાઓને તો એજ.’

‘બાપુ ! ધીરા થાઓ. રણુમલને સમજાવવા દો. હજુ પુરાવા લો પછી શિક્ષાની વાત કરો.’

‘પુરાવા શાના ? રણુમલજ કબુલ કરેછેને ?’

‘શું કબુલ કર્યું ?’

‘જવાબ નથી દેતો તે. કૃતધ્ની માણસ શો જવાબ દે !’

‘એમ કેમ ? આપ શી રીતે કહી શકો કે તે ગુન્હેગાર છે ?’

‘તો તે ખીન ગુન્હેગાર છે એમ કેમ કહેવાય ?’

‘ વિનયદત્તની જાત તો આપ જાણો છો ના ? ’

‘ હા. ’

‘ માધવે કેમ ક્યું હતું તે આપના જાણવામાં છે ? ’

‘ હા તે તો હું જાણું છું. ’

‘ તો તે જાત ઉપર વિશ્વાસ પૂર્ણ કેમ રખાય ? ’

‘ અરે ! એક દુષ્ટ નીકળે તો આખી જાત ખરાબ ! ? ’

‘ મહારો તો તે આખી જાત સાર અભિપ્રાય ખરાબ છે. તે સમગ્ર અમલદારીન કુતરાઓ છે. ’

‘ છીટ ! તું એમ કેમ કહી શકે છે ? ’

‘ મહેને એમજ લાગે છે. મહેને લાગે છે કે આ સઘળું તૂટે તૂટે છે. ’

‘ આ સઘળું તૂટે છે એમ કેમ કહેવાય ? ’

‘ તપાસ વખતે ખખર પડશે. ’

‘ તે તેના કર્મના ફળ ભોગવશે. રાણીતું શું કરશું ? ’

‘ આપની ઇચ્છામાં આવે તે. પરંતુ હકીકતનો પુર્ણ સાંભળવી પડશે. આપને મહારો પત્ર મળ્યો ? ’

‘ અપરિચીત પણ પરિચીત બાલા ! ત્યારે પત્ર મળ્યો. વાંચ્યો તે હકીકત જાણી. ’

‘ તો હવે તહેનો પણ ન્યાય કરવો પડશે. ’

‘ હા કાલ સઘળું થશે અને શૈવપુરની પ્રજા કાલ નિર્મળ ન્યાય જોશે. ’

‘ હા. કાલે પાપીઓને પાપનો બદલો મળશે અને સત્યનો જય જ-રૂર થશે. ’

‘ કુમુદા ! ’ ઉત્સુકતાથી મહારાજ બોલ્યા--

‘ જી. ’

‘ કુમુદા ! કાલે શું થશે ? ’

‘ ન્યાય ! ’

‘ પણ અન્યાય નહીં થાય ? ’

‘ શંકા શા માટે આણી છે ? ’

‘ આ બધું ગુન્યવાદ બરેહું ભેગું થયું તેથી મહેને શંકા આવે છે કે વખતે અન્યાય થાય. ’

‘ અરે ! બધું રહેલું થશે. જુઠાણું લાંબુ ચાલશે નહીં. ’

‘ તહારા વચનની કીમત કામે થશે આજે નહી. ’

‘ તે જણાશે. હું જાણું. ’

‘ ક્યાં જઇશ ? ’

‘ રખડવા ’

‘ પણ મહેને ગમશે કેમ ? ’

‘ રાણી હમણાજ આવશે. ’

‘ ના હું રાણીને હમણા બોલાવવાનો નથી. ’

‘ કેમ ? ’

‘ તહારે ખુન કરવાને તૈયાર થયેલી રાણીને હું શું કામ બોલાવું ? ’

‘ હું માફ કરું છું. ’

‘ પણ ન્યાય થવોજ જોઇએ. ’

‘ તે કાલ થશે. જય જય. આપ આરામ લો. થવાનું થયા કરશે મનમાં ચિંતા રાખતામાં. સૌ સારાવાનાં થશે. ’

કુમુદા ગઇ. તે રાજની પાસેથી નીકળી વિજયસિંહના ઉતારે ગઇ. ત્યાં વિજયસિંહ, લક્ષ્મી, રાજબા, યોગીરાજ વગેરે વાત કરતા હતા. કુમુદા આવવાથી વધુ વિગત મેળવવાની આકાંક્ષાથી ત્હને પ્રશ્ન કર્યો.

‘ રણુમલ કેમ છે ? ’

‘ આપ જાણતા નથી ? ’

‘ અમારાથી શી રીતે ત્હેની પાસે જવાય ? ’

‘ તો મહારાથી કેમ જવાય ? ’

‘ તું તો સર્વતો ભદ્ર છે. જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવાની ત્હને છુટ છે. જંગલમાં રખડ કે મહેલમાં. ગરીબને ત્યાં કે ધનવાનને ત્યાં પણ ત્હને કોઇ રોકનાર નથી. ’

‘ આજે રણુમલ કાંઇ ગમગીન લાગે છે. ’

‘ ત્હેણે આવું કામ કર્યું હશે ? ’

‘ મહેને ખાત્રી છે કે નહીં કર્યું હોય. ’

‘ મહારાજના શા વિચાર જણાય છે ? ’

‘ તે હું જાણું છું પણ કહી શકું નહીં. એક જગ્યાની વાત બીજી જગ્યાએ કહેવી તે નીચતા છે. ’

‘ ધન્ય ! કુમુદા ! તું ખરું કહે છે. તહારા જેવાજ મંત્રી રાજ્યમાં જોઇએ. ’

વિજયસિંહ યોગીરાજ તરફ ફરીને બોલ્યા ‘ યોગીરાજ આપ કૃપાળુ

છો. આપ શું ધારોછો? રણુમલતું શું થશે?’

‘જે ન્યાયયુક્ત હશે તે થશે તેમાં આપણે કેમ કરીશું?’

કુમુદા. જય જય. હું જાઉં છું.’

વિન્—‘ક્યાં જશો?’

‘જરા રાણી પાસે જઈ આવું. ન્યાય તો કાલે થશે.’

‘આજ નહીં?’

‘આજ શી રીતે બની શકે? મહારાજને રાતનો ઉભાગરો છે. જય જય.’

કુમુદા નીકળી અને ભુપસિંહને ત્યાં ગઈ. ભુપસિંહ વિમલાની સાથે હિંડોળાપર હોંચતો હતો. તેમના બચાવ પછી બન્નેનો પ્રેમ પ્રથમ હતો તેનાથી પણ અધિકતા પામ્યો હતો. બન્નેએ પશ્ચાતાપથી પોતાના હૃદય સ્વચ્છ કર્યા હતાં. અને મહારાજનો ન્યાય સાંભળી પોતે શિક્ષા ભોગવવા તૈયાર હતાં. આજના બનાવે બન્ને જણને વિભાસણમાં નાંખ્યા હતા. રણુમલ અહાવો! —તે તેઓ સ્વપ્ને પણ ધારતા નહતા. કુમુદાએ નીચેથી યુમ પાડી તે સાંભળી ભુપસિંહ તથા વિમળા દાદરા સુધી સ્હામા લેવા ગયાં અને કુમુદા ઉપર આવી બ્યારે યોગ્ય આસન આપી બેસાડી.

ભુપન્—‘યોગિની! આજ નવરાંશ ક્યાંથી મળી?’

કુન્—‘સહેજજ. મળવા સારૂ આવી હતી.’

વિન્—‘હવે રણુમલતું શું થશે?’

કુન્—‘ન્યાય પ્રમાણે જે થનાર હશે તે થશે. કર્મના ફળ ભોગવશે.’

ભુન્—‘કુમુદા! નિરપરાધી માર્યો જશે.’

કુન્—‘સત્ય તરશે.’

ભુન્—‘રણુમલ નિરપરાધી હોવોજ જોઈએ.’

કુન્—‘શાથી! તે હોવોજ જોઈએ એમ શાથી?’

ભુન્—‘તે ખરો રજપુત છે.’

કુન્—‘ઠાકોર! આપજ વિચાર કરોને કે આપ ક્યાં રજપુત નહોતા? હવે રાજપુતોનો વિનાશ કાળજ આવેલો છે. યોગરદમ થવનો ફરી વળ્યા છે. તે એક કોળીએ આ રાજ્ય અને બીજા બાચકે આ એમ જરૂર હોઈએ કરી જશે.’

ભુન્—‘મહેને પણ એમજ લાગે છે. અને આથી આખા ભરત ખંડની પડતી આવવા બેઠી છે—’

કુમુદાન્—‘પૃથુરાજે સાહસુદીન ગોરીને હત્યો અને પછી શરણાંગતને

રક્ષણ આપ્યું તે દીવસથીજ આર્યાવર્તની પડતી આવી છે. આપણે ત્યાં ગીજનીતો મહમદ આવ્યો અને સોમેશ્વરનું દહેરું છુંટ્યું તે વખત પછી જો રાજપુતો ચેત્યા હોત તો આજ આ દુષ્ટ મ્હેચ્છો આપણા ઉપર સત્તા ભોગવતા હોત નહી--હાલ અહલા-ઉદ્-દીનને ગુજરાતમાં પેસાડનાર કાણુ? પેલા નાગરો ! આ વખતે પણ જો રાજપુતોએ વિચાર અને દીર્ઘ-દૃષ્ટિથી કામ કર્યું હોત તો વખતે ઇતિહાસ બદલાત. હ્યો હવે મ્હારે વખત નથી. કાલે ન્યાય વખતે મળીશ--જય જય.

વિ.-કુમુદા! ન્યાય કાલે છે?

કુમુદા-હા ! મ્હારાજને રાતનો ઉગમશે છે એટલે કાલજ.

+ + + + +

કુમુદા ત્યાંથી નીકળી કેટલેક ઠેકાણે ગુપત્યુપ બરાધ ગામની ચર્ચા સાંભળી મ્હેલમાં રણુમલ પાસે આવી. રણુમલ પોતાના જીવની આશા ત્યાગી બેઠો હતો. હવે શું કરવું તેજ વિચાર લેના મગજમાં થયાં કરતો હતો. અને પોતે નિરપરાધી માર્યો જશે એ બહીકથી તે નિરાશ થઈ પડ્યો હતો. કુમુદાને દેખી લેનામાં જરા હિમત આવી અને લેને લેણે આવકાર દીધો.

કુમુદા-‘કેમ! કાંઈ વિચાર ઉપર આવ્યા?’

રણુમલ--‘મ્હને આ બધામાં કશી સમજણ પડતી નથી.’

કુમુદા-‘સહીઓ તો લ્હમારી ખરી નો’

રુમુદા-હા વિશ્વાસે કરેલી સહીઓએજ આજ મ્હને રસાવ્યો.

કુમુદા-તો કાંઈ ઇલાજ તો કરવો પડશે ને?

રુમુદા-હું નિમકહલાલ અને નિરપરાધી છું તેજ બચાવ અને ઇલાજ.

કુમુદા-તે ઉપર હું પણ બરોશો રાખું છું. હવે કાલ જ થાય તે ખરું.

રુમુદા-શું આજ ન્યાય થનાર નથી?

કુમુદા-ના આજની રાત લ્હમને વધારે મુદત મળશે.

રુમુદા-તેથી મ્હને કાંઈ લાભ નથી. જેમ અને તેમ બહેલો નીકાલ આવે તેજ સાર.

‘પરંતુ જે સમય મળે છે તે સારા સારજ.’

‘શા માટે?’

‘લ્હમારો ધર્મ શો? હવે જે સમય મળે તે પ્રભુ પ્રાર્થનામાં ગાજો.’

‘હા કુમુદા? તું સત્ય કહે છે. તું કહે તેમ કરીશજ.’

‘પરંતુ ઇશ્વર પ્રાર્થનામાં ફળ શું? લ્હમે સત્યના ઢગલામાં અચળ

રહેજો. તેથી તહમારું શ્રેયઃ નહિ થશેજ. પ્રાણુ જય તો ભણે પણ સત્ય વિસરતા ના. તેજ તહમને સહાય કરશે. આપુ જય જય હવે હું જઈશ. ' જય જય. '

કુમુદા ઘણીવારે મહારાજ પાસે પહોંચી. મહારાજ ઉંઘમાંથી હમ-ણુંજ જાગ્યા હતા. દરબારમાં મુદત ફેરવ્યાની ખબર આપ્યા પછી કુમુદા તથા મહારાજ એકાંતમાં રહ્યાં અને અડધી રાત ધર્મ નીતિ અને ન્યાયની વાતો કરવામાં ગાળી.

પ્રકરણ ૩૭.

લાલા લાલ.

બીજો દીવસ-ખપોર-ઘેરેઘેર રણમહતો ન્યાય જેવા જવાની તૈયારી થવા માંડી છે. નિમકહરામીને શો બદલો મળે છે તે જેવા માટે થોડી-વાર પછી લોકો યોગ્ય ધ દરબાર ગૃહ તરફ જતા હતા. આજે ગીરદી વધારે થશે એમ જાણી ન્યાયનો પ્રભાવ સમસ્ત પ્રજાજનને પ્રદર્શિત કરવાની આકાંક્ષાયુક્ત કુમુદા સવારથી મોટું મેદાન સાફ કરાવવા તથા બરોબર બંદોબસ્ત રખાવવા ગુંથાયલી હતી.

દરબારનો વખત થયો તે પહેલાં લોકો 'જથાબંધ' ગોઠવાઈ ગયા હતા. વચ્ચેની મ્હોટી બેઠક ઉપર સિંહાસન ગોઠવેલું હતું અને તહેની પાસે નહાના આસનો બિન્ન બિન્ન ઠાકોર રજવાડાઓ સાથે મુકવામાં આવેલા હતાં. સરઘરો વગેરે માટે ગાદી ગલીયા બીજાવવામાં આગ્યા હતા. આજ રોજ ન્યાયની બક્ષીહારી પ્રજાજનોને બતાવવાની હતી તેથી કુમુદા હર્ષમાં હતી. સવારથી ખપોર સુધી આમથી તેમ ભગ્યા કરતી કુમુદાએ ખાધુ ન ખાધુ કરી સર્વ દરબારી મંડળના પહેલાં દરબારમાં જઈ પહોંચી હતી.

સમય થતાં સહેરના શેડીઆઓ તથા ગૃહસ્થો આવી પોતપોતાના યોગ્ય આસને બેસી ગયા. પછી ઠાકોરો ભાયાતો વગેરે આવ્યા ત્યારબાદ વિજયસિંહ જેને આજરોજને સાથે મહારાજાએ અમાત્યની પદ્ધિ આપી હતી તે આવ્યા અને અમાત્યના આસને બેઠા. ત્યારબાદ ભુપસિંહ તથા વિમળા આવ્યાં અને રામના સિંહાસન પાસે જાગમ ઉપર બેઠાં. ત્યાર બાદ રાણી તથા યોગીરાજ આવ્યા. રાણીએ જે કે પોતાનું મ્હોટું ઢાંકેલું

હતું તદ્દપિ હેતી સૌંદર્યતા ઢંકાયલી નહતી. રાણીનો ન્યાય રાજ પડે કરનાર છે તે ખબર જાણી ઘણા ગામના આવેલા લોકો આ જોઈ દિગ્ભ્રમ બન્યા. ત્યારબાદ મ્યાનામાં રજપુત સ્ત્રીઓ આવીને તખ્તની પાછળ નાખેલા ચક્રમાં બેઠી. સ્હેરતી સ્ત્રીઓમાંથી જે મોટા ઘરની સ્ત્રીઓ હતી તે માટે કુમુદાએ ચક્રમાં ગોઠવણ કરી હતી. સર્વ મંડળ પુર બરાયલું જાણી કુમુદા મહારાજને ખબર કરવા ગઈ.

મહારાજને ખબર મળતાં તૈયારી કરવા લાગ્યા. તેમની વાટ જોવા વગર કુમુદા પાછી ગઈ અને દરેક પોત પોતાને ઠેકાણે જરાખર છે કે નહી તે જોવા લાગી અને કોઈપણ અવ્યવસ્થિત જણાય તો સમરાવા ચત્ત કરવા લાગી.

છડીદારના પોકારથી મહારાજના આગમનની ખબર પડી. સર્વ મંડળ માનને ખાતર હલુ થયું. મહારાજ પડે આજ ન્યાય કરવાના હતા તેથી ન્યાયમૂર્તિને યોગ્ય સંદેહ વસ્ત્રાલંકારથી આભુષિત થએલા હતા. રાજના આસને ખીરાજ્યા પછી રાજ્યના ન્યાયાધીશો જેમને આજરોજ ખાસ કરીને આમંત્રવામાં આવ્યા હતા તેઓ સિંહાસનની પછળથી આવી તેમને માટે સિંહાસનની આગળ ગોઠવેલી બેઠકો ઉપર બેઠા.

મહારાજની આજ્ઞા મળતાં રણુમલ, ભુપસિંહ, તથા વિજયદત્તને આણવામાં આવ્યા. આ મંડળ દાખલ થતાં લોકોમાં ભિન્ન ભિન્ન લાગણીઓ થવા લાગી. નિરપરાધી દેખાતો અને સર્વાંશ પરિત્યાગી બેઠેલો રણુમલ ઘણાના હૃદયમાં કંઈકાં ઉત્પન્ન કરતો હતો. ઘણા જણ આવા દેખાતા રણુમલ ઉપરનો આરોપજ જાણી વિસ્મય થતા હતા. ભુપતસિંહ તથા વિજયદત્તના મુખ ઉપર અત્યારે આનંદની છાયા હતી તે નિહાળતાં ઘણા જણ મનમાં ઘણા ક્રોધે ભરાતા હતા અને દરેક જણનાં મન રણુમલના જમાવતી વાટ જોતાં હતાં—

સર્વ ગોઠવણ થયા પછી તપાસની તૈયારીનો સમય પાસે આવ્યો તે વખતે કોઈ દૂતે પ્રવેશ કરી મહારાજને ખબર આપી કે અમરગઢાધિપતિ મહારાજ નાગદેવ પધારે છે. આ સાંભળી કુમુદા વિસ્મય થઈ અને મહારાજ નાગદેવને લેવા સ્કામા ગયા. થોડા સમય બાદ નાગદેવ તથા વસંતદેવ દરબારમાં આવ્યા. મહારાજ નાગદેવ આ દરબાર દેખી વિસ્મય પામ્યા અને કુમુદા તરફ દૃષ્ટિ કરી. કુમુદા મહારાજના મુખ ઉપરથી બાંધેલ સમગ્ર અને પ્રજ્ઞામ કરી પાસે ગઈ. અને સર્વ ખીતા સંક્ષિપ્તમાં સમજાવી. નાગદેવ શૈલપુર ઉપરના મુસલમાનના ઘેરાની વાત

સાંભળી મદદે આવેલા હતા. પરંતુ ખરી બીના જાણી આનંદ પામ્યા અને તપાસ તરફ પોતાનું ધ્યાન ફેરવ્યું.

આસપાસ નજર નાખતાં તેમને લોકોની મહોટો મેદની દેખી અને તેમની નજર ધરતી ધરની રાણીના તરફ પડી. રાણીને જોતાં તેમને એક અજબ અસર થાય તે સ્વાભાવિક છે. રાજ્યની રાણીનો ન્યાય થતો પ્રજા જુએ તે તે મને આશ્ચર્યવત્ ભાસવા લાગ્યું. પરંતુ કુમુદાના કહેવાથી નિર્મળ ન્યાયની પ્રખળતા જોવા મેડા.

મહારાજાએ રણુમલને પુછ્યું ‘ રણુમલ ! હવે ત્હમે શો જવાબ આપો છો ? ’

‘ હું નિરપરાધી છું મહારે બીજુ કશું કહેવું નથી. ’

‘ કુમુદ ! હવે ત્હારે શું કહેવું છે ? ’

‘ મહારાજ ’ રાત્રે આપ કહેતા હતા કે નગરશેઠ કાંઈ બીના કહેવાના હતા જેથી ઘણી બાબતમાં આપણને મદદ મળે એમ હતું તો તે વાત પહેલાં સાંભળવા દો. આથી આ વાત ઉપર ઘણું અજવાળું પડશે. ’

‘ તો એમ કરો. નગરશેઠ ! ત્હમે ત્હમारी વાત કરો. ’

નગરશેઠે પોતાનો વૃતાંત શરૂ કર્યો (તે અમે હુંકમાંજ આપીએ છીએ.) ‘ મહારાજ ! આપ રાણીની શોધમાં ગયા તે પહેલાં એક દીવસ ભુપસિંહને લઈ વિજયદત્ત મહારે ત્યાં આવ્યા હતા. તે વખતે મ્હને ઠાકોરની ઓળખાણુ પ્રધાને કરાવી. ત્યારબાદ ધીમે ધીમે રાજ્યને ઉચ્ચ-પાથલ કરવાની વાત મહારા આગળ કહેવા માંડી. ધીમે ધીમે, મ્હને લોભ લગાડ્યો અને હું લાલચે લપટાયો. રાણી શુભ થયાં પહેલાં ગાદી સ્થાને ભુપસિંહાદિએ જે ત્રણ વખત કાવત્રાં કર્યાં હતાં પરંતુ તે બન્ને કાંઈ કાંઈ કારણસર નિષ્ફળ ગયેલાં હતાં. આપ રાણીની શોધમાં ગયા પછી રણુમલને સમજાવવા શામથી યુક્તી કરી જોઈ. પરંતુ ત્હેમાં કાંઈ વળ્યું નહીં. તેથી દામની યુક્તિ પણ કરી જોઈ. પણ કૃતશ રણુમલ ડગ્યો નહીં. ત્યારબાદ રણુમલને થોડા વખતે સુખ તરફનું તેડું આવ્યું તે તેડાને લીધે ભુપસિંહને વહીવટ સોંપી તે ગયો. રણુમલ ગયો તેને બીજે દીવસે વિજયદત્તે સેના મોકલી ભુપસિંહને કેદ કર્યો અને મ્હને ઘેર બોલાવી કેદ કર્યો. હું કેદમાં પડ્યો ત્યાં ભુપસિંહ પૈસા કહડાવવા વારંવાર ચત્ત કરતો હતો, અને સતાવતો હતો. આજથી ચારેક દહાડા ઉપર તે મહારી પાસે છેલ્લો આવ્યો હતો. તેના ગયા પછી આસરે ત્રણેક ઘડીએ મ્હને

ગરમી લાગવા માંડી અને તે ક્ષણે ક્ષણે વધતી ગઇ. ઘણીવાર ઘડાકા સંભળાયાથી આગ લાગી છે એમ મ્હને અનુમાન થયું અને હું ગભરાવા લાગ્યો. આગજ થઇ છે એમ ખાતરી થતાં હું ખુબ ગભરાયો અને ગભરાટમાં ત્રણવાર ઉભો થયો અને ત્રણવાર બચવાની આશા નહીં જાણાયાથી નિરાશ થઇ પડી રહ્યો. અંતે આગને છેક નજદીક દેખી સર્વ આશાનો ત્યાગ કરી ઇશ્વર સ્મરણ કરતો એહોંસ થઇ પડ્યો અને ઘણીવારે આંખ ઉઘાડી જોયું તો હું મહારા ઘરમાં હતો અને મ્હને આપના આવ્યાની ખબર પડી અને દુસ્મનની શી વસ્તે થઇ તે જાણી.

‘હીકા ત્હમારી ખબર ખપ આવશે તો જોઇશું. કુમુદા ! હવે કાને હકીકત પુછવી છે?’

‘ભુપસિંહને ત્હેનો વૃતાંત કહેવા દો.’

‘ભુપસિંહ—ન્યાયમૂર્તિ ! હું તથા ભુપતસિંહ ન્હાનપણના દોસ્તદાર છીએ. આશરે સાતેક વર્ષ ઉપર મ્હારે વિનયદત્ત જોડે જોળખાણ થઇ. વિનયદત્ત કોઇ કોઇ વખત રાજ્યસુખ દર્શાવતો અને તે સારૂ મ્હારી પાસે ઉદ્દગાર કહડાવતો. ધીમે ધીમે અને નિત્ય કાનમાં રાજ્ય લોભતો રસ રેડાયાથી હું રાજ્ય મેળવવા ઉત્સુક થયો. તેટલામાં કુમુદાનો સંસર્ગ થયો. તે યોગિનીના વચન સાંભળી હું ત્હેને મેળવવા આતુર થયો. મ્હારા મનની વૃત્તિઓ તે જાણી ગઇ અને મ્હને તે નિત્ય શિક્ષા આપતી ગઇ પરંતુ હું મૂઠ કાંઇ સમજ્યો નહીં; એક સમયે ત્હેણે રાણી રતિસુંદરીની સાથે મેળાપ કરાની આપ્યો તે દીવસથી હું કુમુદાને વીસરી ગયો અને ગમે તે પ્રકારે રતિસુંદરીને મેળવવા મ્હારી ઇચ્છા થઇ. આ વાતની ખબર ભુપત તથા વિનયને પડતાં તેઓએ મ્હને રાણી મેળવી આપવા વચન આપ્યું. અને વખતો વખત મ્હને ટોણા મારી મ્હારી ઇચ્છા તેઓ સચેત રખાવતા. સાહેલીનો શોખ અને રાણી સાથે રંગરાગ એ બન્નેની ઇચ્છા દીનપરદીન બલવતર બનતાં મ્હારો આત્મા અને ઇંદ્રીઓ વશ રહી શકી નહીં અને ગમે તેવા કૃત્યો કરવા હું તત્પર થયો. થોડા સમય પછી આ નગરશેઠની જોળખાણ થઇ. પછીની વાત આપને નગરશેઠ કહી છે અને ઘણી આપ જાણો છો. મ્હને કેદમાં પુર્યા પછી વિનયદત્ત મ્હને નિત્ય સતાવતો હતો. છેલ્લે દીવસે તે મ્હારી પાસેથી ગયો અને થોડીવારે વિનય મ્હારી પાસે આવી અને મ્હને ભૂતકાળના કૃત્યો સ્મરાવવા લાગી. મ્હેલના સળગવાની ખબર ત્હેણે આપી અને મ્હને મ્હારા કર્મો દર્શાવી પશ્ચાતાપમાં નાખ્યો. મ્હે ત્હેને ઘણી વીનંતી બચાવવા માટે કરી પરંતુ

તે પોતે ધણીજ સ્થીર રહી. અગ્નિ ઝોરડાની અંદર આવવાને તૈયારી થતાં સુધી તે હિંમત રાખી રહી. પરંતુ અંતે હિંમત રહી શકી નહીં. તે મ્હને બાકી પડી અને અમે બન્ને પસ્તાતાં જગત્નિયાંતા પ્રભુની પ્રાર્થના કરતાં સ્તબ્ધ બન્યાં. અમોએ અમને થંડક વળતી દેખી આંખ ઉઘાડી જોયું તો રાણી, યોગીરાજ અને આ સરદારને દીઠા અને ત્યાર પછીની વાત આપના જાણવામાં છે. ’

‘ કુમુદા ! હવે કોની હકીકત જાણવી છે? ’

‘ હવે રાણીને પોતાની હકીકત કહેવા દો. ’

શૈલપુરની રાણી જ્યારે સર્વ હકીકત કહેવા ઉભી થઇ ત્યારે લોકો આશ્ચર્ય રસમાં લુપ્ત થયા. રાજની રાણી પોતાના પતિ પાસે પોતાના કૃત્યો નીવેદન કરવા ઉભી રહે તે ન્યાયની બલીહારી દેખી લોકો પોતાના હૃદયમાં ભિન્ન ભિન્ન વિચાર તરંગમાં પડતા હતા. રાણી બોલી:—“ હું મહારાજના નાગદેવની તનુજા છું. હું મહારી સઘળી હકીકત સાચે સાચી કહીશ. કુમુદા મહારી ન્હાનપણની સહીઅર છે. અમો બે બેનો હતી. ન્હાનપણમાં માતાનું મૃત્યુ થયેલું હતું તથાપિ અમારા પિતાજીની સંભાળ અમારા તરફ સારી હતી. અમો કુછંદે વળગત પરંતુ આ સાધવી કુમુદાના પ્રતાપે અમો કુછંદે વળગતાં અટક્યાં. મહારા લગ્ન પહેલાં એક દીવસ ગુજરાતના સુબા અલ્લખાંનો મુકામ અમરગઢ હોવાથી મહારી સુબા સાથે જોળખાણ થઇ અને તેમ થતાં ત્હેણે મ્હને વચન દીધેલું. તે વચનની વાટ જોતી હું લગ્ન કરવા તત્પર થયેલી નહી. પરંતુ લાચારીએ તે વચન થશે નહી એમ ધારી મ્હારે લગ્ન બાબત હા પાડવી પડી અને મહારા લગ્ન થયાં.

‘ કુમુદા મહારી સઘળી વાત જાણતી હતી. મહારી ગુપ્ત વાત અને તે વચન—જે હું ખાનગીમાં કહીશ. તે સઘળું તે જરાઅર જાણતી હતી. હું તે સઘળું છુપુ રહે એમ ઇચ્છતી હતી પરંતુ તે રહેશે કે કેમ તે વીશે મ્હને શંકા થવા લાગી.

‘ મહારા લગ્ન થયા પછી કુમુદા મહારી સાથે આવી. કુમુદા ન્હાનપણ થીજ બટકબોલી હતી તથા શાસ્ત્રનાં થોથાં વાંચેલા હોવાથી જ્ઞાની થઇ હતી. જ્ઞાનવાન હોવાથી અને ત્હેના આગળ પડવાના સ્વભાવને લીધે તે ગમે તે મનુષ્ય સાથે છુટથી વાત કરી શકતી. આથી તે રખેને મહારાજને ચાતુર્ય અને માધુર્યથી ભોળવી નાખી લગ્નની પવિત્ર ગાંઠે જોડાઇ તેમની અર્ધાંગના બની મ્હને હમેશાં ભારી થઇ પડે એવી શંકા મ્હને

ચતી. આ શંકા તથા વખતે ભોળપણમાં, સુખાએ આપેલા વચનની વાત મહારાજને કહી દે એ બ્હીકને લીધે મહેં ત્હેનો નાશ કરવા ધરાદો કયો. ત્હેનો નાશ બ્હેલો થઇ જત પરંતુ ત્હેણે મહારી સાથે ઠાકોર ભુપસિંહની પીછાત કરાવી અને તે તેની સાથે લગ્ન કરવાના ધરાદામાં હતી એમ ખબર આપવાથી મ્હને શાંતિ થઈ અને તેથી ત્હેનું મૃત્યુ આણવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો નહી. થોડા દીવસના ભુપસિંહના સંસર્ગે મ્હને ભુપસિંહની દાનત શ્રષ્ટ હોય તેમ બારયું અને તેથી એને ત્યાં જવાનું મહેં ઓછું કર્યું. હું જ્યારે જ્યારે ભુપસિંહને ત્યાં જતી હતી ત્યારે ત્યારે કુમુદા મહારી સાથે આવતી હતી. આણી તરફ કુમુદાના વચનો તથા તેની આવડતને લીધે મહારાજ તેની તરફ સંતોષની દૃષ્ટિથી દેખતા હતા છતાં મ્હને અમુક સંશય થયો. આ સંશયમાં કુમુદાએ જ્યારે મ્હને ભુપસિંહ સાથે પોતે લગ્ન કરવાની નથી એમ કહ્યું ત્યારે મ્હને ક્રોધમાં વધારો થયો અને તેથી મહેં તેનો ઘાટ ઉતારવાનું ધાર્યું. કુમુદા મ્હને વારંવાર કહેતી હતી કે ‘મહારે મનગમતો પતી મળે તો વરવું’ ન્હાનપણમાં હું સ્કેજસાજ મંત્ર તથા તંત્ર વિદ્યા શિખી હતી તે વાત તે જાણતી હતી તેથી તેવા મંત્ર તંત્રથી પોતાના મનનું કાર્ય પૂર્ણ થાય એમ તે ધચ્છતી હતી. તેથી મહેં ત્હેને મહારો એડો પાર ઉતારવા માટે ત્હેને આશા આપી હું ત્હેને અંડિકાના દેહેરામાં લઇ ગઇ—’

આ પછી રાણીએ ત્હેને કેવી આશા આપી. કુમુદાનું જીવન કરવું કે નહી તે વીશે કેવા તરંગો ત્હેના મનમાં થયા. અને આખરે પોતે કેવી રીતે ભોળી કુમુદાને ભભાવી ફોસલાવી કારી ઘાતે તલવારનો ધા-કર્યો અને કુમુદા ધા થતાંજ કેવી રીતે જીવ પાડતી દોડી અને ત્હેની પાછળ પોતે કેવી રીતે ધાઇ અને કુમુદાની જીવ સાંભળી રાજ્યના અનુચરોએ પોતાને કેવી રીતે ધા પાડ્યા અને ધવાયા પછી લોહીની ધાર બ્હેતાં છતાં તે જીવ લઇને કેવી રીતે નદી તરફ દોડી અને દુઃખદ અવસ્થામાં અને આવેશમાં કેવી રીતે નદીમાં પડી અને કેવી રીતે મુસલમાન સરદારે તેને બચાવી તે સધળી ખીના આળેહુજ રસથી આકર્ષક રીતે કહી. (આ સધળી ખીના વાંચક જાણે છે.) આગળ આલતાં તે જોલી—‘મુસલમાન સરદારે મ્હને બચાવી પણ મ્હને મહારી મરજીમાં આવે ત્યાં જવા દેવા મહેં ઘણી વીનંતી કરી, પણ તે માની નહી. રકઝક કરતાં અમે હુંટારાના હાથમાં મપડાયાં. હુંટારાના સરદાર પાસે અમને લઇ જવામાં આવ્યાં ત્યાં તે સર-

દારની નજર મ્હારા ઉપર બગડી તેથી તે સરદારને તથા મ્હને જુદે ઠેકાણે રાખ્યાં. થોડા દીવસે તે સરદારને રાતો રાત કહાડી મુક્યો અને મ્હને એકલી રાખી. હું એકલી હતી પરંતુ રજપુતાણી હતી. તે દુષ્ટ એક દી મત બની મ્હારી પાસે આવ્યો અને અસભ્ય માંગણી કરી મ્હારી મરજી વિરુદ્ધ જોર જુદમ કરવા તત્પર થયો. મ્હને રહેતે સમશેરના ધાથી માર્યો અને તે તલવાર સહીત હું ખંડાર નીકળી પડી. રસ્તામાંજ તે સરદાર દ્વરીથી મળ્યો અને થોડા દીવસ જંગલમાં રખડ્યાં. થોડા દીવસ અમે રખડ્યાં કરતાં હતાં એટલામાં જે લુંટારાના સરદારને અમે માર્યો હતો તેના માણસો શોધ કરતાં જંગલમાં આવી પહોંચ્યાં અને તેની સાથે અમારે ભેટા થયો. આ સરદારે ખંડારીથી તેમનામાંના કેટલાકને જખમી કર્યાં તેથી તેઓ અમને શરણુ થયા અને સરદારને પોતાનો સરદાર નીમ્યો. કાંઈ પણ નહીં ધંધા કરતા કોઈક ધંધો સારો ધારી અમેએ તે ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું. અને લુંટારાને બદલે આસપાસના લુંટારાઓ જે કાંઈ લુંટી લાવે તેમને લુંટવાનો ધંધો અમે શરૂ કર્યો. એક દીવસ શૈલપુર ઉપર મુસલમાની લશ્કર મ્હડયું છે એમ અમને ખબર મળી તેથી અમે અમારા માણસ સહીત શૈલપુર તરફ નીકળ્યાં. રસ્તામાં આ યોગીરાજ થોડા માણસ સહીત આવતા હતા તે મળ્યા અને અમને ખરી બીના સમજાવી. પછી અમે કિલ્લાની બીજી તરફ ગયાં અને બાકોડ પાડી અંદર પેઠાં અને અગ્નિમાંથી ભુપસિંહ તથા વિમલાને બચાવ્યાં થોડીવારે કુમુદા આવી અને અમને શત્રુઓની હારની ખબર આપી તે સાથે શત્રુઓને બચવાની પણ ખબર આપી. આથી હું તથા આ સરદાર તથા થોડા માણસ તેમની પાછળ પડ્યાં. અને તેમને ગુરામાં પેસતાં પકડી આણી રજુ કર્યાં. આ મ્હારો વૃત્તાંત છે આપને યોગ્ય લાગે તે ન્યાય કરો.

રાણીની વાત પુરી થતાં લોકોમાં રાણીને વીશે ભિન્ન ભિન્ન શંકા-પ્રશ્નો થવા લાગ્યા અને રાણીનું વૃત્તાંત રસથી બરપુર હોવાથી કેટલાકના મનમાં ભિન્ન ભિન્ન ભાસ થવા લાગ્યા. અંતે મહારાજાએ હાથ જોડી ન્યાય સાંભળવા ઉભી રહેલી રાણીને દૂર જઈ બેસવાની પરવાનગી આપી તે સમયે સત્રજાનું ચીત્ત હવે કોની જુબાની લેવાય છે તે તરફ એકાગ્ર થયું. મહારાજા પુછ્યું “ કુમુદા હવે કોની હકીકત જાણવી છે ? ”

‘ રાજબાની હકીકત જાણવા દો. ’

રાજબાનું નામ સાંભળતાં ભુપસિંહ વિચારમાં પડ્યો. અને રાજબા આહીં ક્યાંથી તેના વિચારમાં ગઈ બની તર્ક દોડાવતો હતો. તેટલામાં રા-

જાળાએ પ્રવેશ કર્યો. મહારાજને નમસ્કાર કરી, ઠાકોર તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી પોતાનો વૃતાંત ત્હેણે શરૂ કર્યો. ‘મહારાજ ! હું ઠાકોર ભુપસિંહની છેલ્લી સ્ત્રી છું. મ્હારે બહુ કહેવાનું નથી. હું ઠાકોરને ને ઠાકોર મ્હને મ્હાતા હતા. એક દીવસ પ્રધાન તથા સેનાપતિ પેલા શેઠ તથા ઠાકોર રાજ્ય વિરુદ્ધ કાવતરૂં રચતા હતા. તેમની વાતો અકસ્માત મ્હેં સાંભળી. અને તે વીશે મ્હેં ફરી સાંભળ્યું. ઠાકોરને મ્હેં શિક્ષાના વચનો કહ્યાં. અને તેથી પોતે ગુસ્સે થયા અને તેથી મ્હને મહાલયનો ત્યાગ કરવા આજ્ઞા મળી. આજ્ઞા મળતાં હું નીકળી અને કર્મ સંજોગે મ્હને વિજયસિંહનો આશ્રય મળ્યો. મ્હને તેમના આશ્રયે કુમુદા મળી અને અમોએ આટલા દી ભેગા રહી ગાળ્યા. પરમ દી અમને વિજયસિંહનો હુકમ મળ્યો કે ‘શૈલપુર આવવું’ તેથી અમે અહીં આવ્યાં.’

રાજા પોતાની હકીકત પુરી કરી પાછી ફરતી હતી તેવામાં રજપુતાણીનું હિંમતથી બોલવું સાંભળી ચકિત થયેલો ભુપસિંહ ઉભો થઈ રાજાની પાસે જઈ પગે પડ્યો અને બોલ્યો ‘રાજા ! મ્હારો અપરાધ ક્ષમા કરો હું પાપી છું.’

‘ઠાકોર ! આ સ્થળ તેને માટે નથી. હવે પછીથી આપણે મળીશું અને તે સારા સંજોગો વચ્ચે મળીએ એમ ઇચ્છુ છું. આટલું બોલી રજપુતાણી ઋપાટા બંધ ચાલી ગઈ.

રાજાના ગયા પછી મહારાજાએ પુછ્યું ‘કુમુદા હવે ત્હારે શું કહેવું છે ? હવે કોની હકીકત જાણવી છે ? રણમલના બચાવમાં કંઈ હકીકત મળતી હોય તેમ લાગે છે ?’

‘મહારાજ ! ન્યાય મૂર્તિ ! હવે રણમલસિંહની પાસેજ ખુલાસો માંગો તેથી વખતે શંકા દુર થશે.’

રણમલને પુછવામાં આવતા ત્હેણે હકીકત કહેતાં પહેલાં ભુપતસિંહના જવાબ સારા આકાંક્ષા બતાવી તેથી ભુપતસિંહની હકીકત પુછતાં ત્હેણે જણાવ્યું. ‘નામદાર ! કૃપાવંત મુરખી હું આપનો સેનાપતિ હતો. હું કાંઈ જેર સમજને લીધે નોકરીથી દુર થયેલો છું. ભુપસિંહને હું રાજ્યના ઠાકોર તરીકે જાણ્યું છું. મ્હને વિજયદત્તે ભુપસિંહ તથા રણમલ બન્ને મળી રાજ્ય પાયમાલ કરવા ઇચ્છે છે એમ ખાત્રી થવાથી ભુપસિંહને કેદ કરવાને હુકમ આપ્યો હતો તે અનુસાર મ્હેં ભુપસિંહને કેદ કર્યા હતા. નગરશેડે જે બાબત કહી છે તે બાબત હું કાંઈ જાણતો નથી. હું તીરપરાધી છું. મ્હારે બીજું કશું કહેવું નથી.’

આ પછી રણુમલે પોતાની હકીકત શરૂ કરી; “ મહારાજ ! આપ મહેને ઘણા લાંબા સમયથી ઓળખો છો. આપે મહેને અમાત્યની પદવી આપી તે સમયે આજ્ઞા આપી હતી કે ભુપસિંહ વગેરેનો વિશ્વાસ રાખતો મા. આ પછી હું તહેમતા કૃત્યો ખારીકાઈથી તપાસતો હતો. આપના ગયા બાદ એક દીવસે નદી ઉપરની એક ગુફામાં ચારે જણા ભેગા થયા હતા; અને રાજ્ય સહામી ખટખટ કરતા હતા. તે દીવસે મહેને અગાઉથી ખબર પડ્યાથી હું ગુફામાં બહેલો ગયો હતો અને બધી વાત સાંભળી હતી ” ત્યારબાદ બધી વાત જે આપણે પ્રકરણ ૧ માં જાણી છે તે સઘળી કહી બતાવી અને પછી કહ્યું “ તહેમને લખાણ કરીને જે કાગળ ફાડી નાંખેલ તે આ રહ્યો. આપે કાલ રાત્રે ઘેર જવાની રજા આપી તે વખત હું તે સઘળા લાવ્યો છું તે રજુ કરૂં છું. વળી તેજ દિવસે વિજયસિંહે આપેલી ચીઠ્ઠી પણ આ રહી. આપની આજ્ઞાથી હું વાંચુ છું.

‘ રણુમલ ! ’

પાપીઓ મળ્યા છે. દામથી ફેડાશે. સાવચેત. રજપુત દગો ન દે.

હી. તુ જાણે છેજ.

હારો

વિ. ”

મહારાજએ તે ચીઠ્ઠી વિજયસિંહને બતાવી. વિજયસિંહે તે ચીઠ્ઠી પોતાની લખેલી છે એમ કપ્પુલ કર્યું. સરતોવાળો કાગળ ભુપસિંહને બતાવતાં તે તેજ છે એમ તહેણે કપ્પુલ કર્યું. ‘ રણુમલે પછી પોતાની હકીકત શરૂ કરી. ‘ ત્યારબાદસાંજે રાયમલ આવ્યો હતો પરંતુ તે કાંઈ ખબર આપી ગયો હતો નહી. એ ત્રણ દી પછી પાટણના સુખાના બોલાવવાથી હું પાટણ ગયો અને ત્યાં મહેને આપની બીના મળી. આપની બાજ મળતાં આપની સાથે હું આવ્યો તે પછીની વાત આપ જાણોહોજ. ’

‘ રણુમલ ! બીજુ કશું કહેવાનું છે ? ’

‘ જ ના. ’

‘ કુસુદા ! રણુમલનો ગુન્હો સાબીત નથી થતો ? ’

‘ હ. બચાવમાં શું આપી શકે ? વિજયદત્તની હકીકત જાણવા દો. આજ્ઞા થતાં વિજયદત્તે પોતાનો ખુલાસો કરવા માંડ્યો. ‘ હું આપનો પ્રધાન ભુપસિંહને ઠાકોર તરીકે ઓળખું છું. રણુમલ તથા મહારે જુની અદાવત છે કે નહી તે હું જાણી શકતો નથી પરંતુ કાંઈ કારણને. લીધે રણુમલ મહારા કાવત્રાની ખુબ બહાર ઉડાવતો હતો. ભુપસિંહ સાથે અ-

મારે બહુ સખધ હતો નહીં. તેમ હું બીજી વાતોમાં તેની સાથે કાંઈ પણ મસલત કરતો હતો નહીં. હીસાબનો ગોટાળો ચોખ્ખો કરી આપવા મહેં રણુમલને ઘણી વખત કહ્યું છતાં તે મહેંને હુડકારી કઢાડતો હતો. છેવટે તે ગયો ત્યારે કહી ગયો હતો કે સુખા પાસેથી હું રાજ્યનો પટો લેવા જઈ છું આથી મહેંને શંકા થઈ અને રાજ્યને હાની થશે એમ ધારી અમોએ લેને કેદ કરવા વીચાર કર્યો અને તેથી યુદ્ધ થયું. રહામા લોક-રમાં આપ છે એમ અમોએ જાણ્યું હોત તો અમો કદી આપના રહામા થાત નહીં. આ મહેં મહારો ખુલાસો કર્યો આપને યોગ્ય લાગે તેમ કરો.”

મહારાજાએ રણુમલને પુછ્યું ‘રણુમલ ! હું ત્હને છેલ્લી તક આપુ છું અને પુછુ છું કે ત્હારે કશો ખુલાસો કરવો છે ?’

‘ નહીં જ, હું ગુન્હેગાર નથી. હું તદ્દન નીરપરાધી છું. ’

રણુમલ તું ત્હારા વર્તનનો જવાબ સંતોષકારક આપી શક્યો નથી.

‘ આપને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ ખર. આપ ત્યાય કરો. ’

‘ રણુમલ ! ત્હેં રાજ્ય કોશના હીસાબમાં ગરબડ કરી પૈસા ખાઈ ગયો તે બાબત જવાબ આપી શકતો નથી અને ત્હોમત સાબીત કરવાને ચોપડાજ બસ-પુરતા છે. તું કયુલ કરે છે કે આ સહી ત્હારી છે અને તેથીજ ત્હેં ગરબડ કરી પુરવાર થાય છે. રાજ્યને પચાવવા કરેલા દસ્તાવેજો ઉપર પણ ત્હારી સહી છે. ત્હેંને ઉગવી દીધા હોત પરંતુ હું એકદમ અચાનક આવ્યો તેથીજ તે પકડાઈ ગયા છે. તું રજપુત પુત્ર થઈ, મહારો વિધાસુ થઈ આવું કૃત્ય કરે તે માટે ત્હને શી શિક્ષા કરવી તે મહેંને સમજ પડતી નથી. ત્હને વધારેમાં વધારે સજા થવી જોઈએ. નિમકહરામ ! તું ડોળ ધાલું નિમકહલાલ, વિશ્વાસઘાતી, બે વચની ! રાજ્ય દ્રોહી ! જુઠા ! આજ સાંજનો સૂર્ય અસ્ત થતા પહેલાં ત્હને ફાંસીએ મહાવવા હુકમ કરે છું. ત્હારા જેવાને અહાવી શિક્ષા થવાથીજ લોકમાં સારો દાખલો બેસશે. બોલ પાપી ત્હારે કાંઈ કહેવું છે. ? ”

“ હું નિરપરાધી છું. મરવા તૈયાર છું પણ રજપુતના વચન ઉપર કહુ છું કે હું આમાતું કંઈ જાણતો નથી ”

‘ કાંઈ જાણતો નથી ? ! આ સહી ત્હારી બજેલી છે તે તું કયુલ કરે છે તેથી વધુ શો પુરાવો ? ! ”

“ મહારાજ ! ” કુમુદા નમ્રતાઈથી બોલી ! એક વિનંતી સાંભળશો ?

“ કુમુદા ! હવે શિક્ષામાં ફેરફાર થશે નહીં. બોલ ! શું કહેવું છે ? ”

“ મહારાજ ! કૃપાવંત ! શિક્ષા ભારે છે. આ ચો તરફ લોકોની

મેદની તરફ જુઓ. લોકો શિક્ષા સાંભળી અશ્રુધારે રડે છે. આમ ઠાકોરોના મુખ જુઓ તે ખતાવી આપે છે કે અધિક શિક્ષા થાય છે. ઠાકોર બુ-પસિંહ-રણુમલના દુશ્મન બુપસિંહ-તરફ જુઓ. ત્હેની આંખો પણ જ-ળથી ભરાઈ છે. અંદર સાંભળો કકલાણુ થાય છે. રણુમલની પાછલ કોઈ રડનાર નથી એમ નથી. એકલો મિત્રહીન રણુમલ નિરપરાંની મૃત્યુના મુખમાં પડતો ભાસતાં સર્વ મંડલ ચોધારે આંસુ ઢાલે છે. તે દુષ્ટો-જેમણે રાજ્યની શાંતિનો ભંગ કર્યો તે ગયી જાય છે. આ ન્યાય કેવો ? ત્હેના ઉપર શુંહો સાખીત થાય છે-એ વીશેની શંકા, હાલની હકીકત જોતાં, લઈ શકોતી નથી પરંતુ આજને આજ ફાંસી દેવાતાં રણુમલના સ્નેહીઓ તેની છેલ્લી મુલાકાત લઈ શકે નહી. માટે તે મુદતમાં ફેરફાર કરવા કૃપા કરો. મ્હારે ખાતર નહી પણ ત્હેના સ્નેહીઓને ખાતર-આ શૈલપુરના પુ-રજનોને ખાતર તેટલી દયા કરો. પેલા હાસ્યે નિમગ્ન થયેલા દુષ્ટો સહામુ જુઓ ! રાણી વગેરેના મુખ જુઓ. અંદરનો કકલાણુ સાંભળો. આકાશ જુઓ તે કેવું થઈ ગયું છે. પણ પક્ષીઓ ફેદન કરતાં ચો તરફ ભાગે છે-આ ભયંકર દેખાવ તરફ જુઓ. રજપુત રણુમલસિંહ ! ધન્ય છે તમને કે આવા સમયે પણ તમે ધૈર્ય ધારી રહ્યા છો. ઇશ્વર ત્હમારા આ-ત્માને શાંતિ બક્ષેજ અને નિર્મલ ન્યાય ખતાવશેજ

“કુમુદા ! મ્હને ન્યાય મળ્યોજ. આ નિરપરાધી પણ મોતે માર્યો જાઉં ત્હેમાં શાંતિ શી ? ન્યાય કયાં ? વિધી ગતી ! હવે જે થાય તે ખરું હરી હરી !”

રણુમલે ‘હરી હરી’ કહ્યા તે સાથે લોકોના ટોળામાં ‘પણુ’ હરી હરી’ શબ્દ સ્ફુરવા લાગ્યા. કુમુદાએ મ્હારાજને પૂછ્યું ‘આપની શી આશા છે ?’

‘કુમુદા! શિક્ષા તો હું ઘટાડી શકતોજ નથી પરંતુ ત્હારી વિનંતી ઉપ-રથી-ફક્ત ત્હારા ઉપરના મ્હારા બહાલ ખાતર નહી પણ તેં આજ ન્યાયમાં મદદ કરી છે તે ખાતર એક દીવસની મુદત વધુ આપુ છું અને કાલ સાંજે સુર્ય પૃથ્વી ઉપરથી અદૃશ્ય થતાં તે પ્રાંસીએ ચ્હડશે’

‘જે લિખીત હશે તો’ કુમુદા બોલી.

આ સઘળો વખત ઘણા કુમુદાનો ચ્હરો તપાસતા હતા પરંતુ ત્હેમાં હર્ષ કે શોક કશાના ચિન્હ દેખાતા ન હતા. થોડીવારે કુમુદાએ કહ્યું ‘તો હવે રણુમલસિંહને લઈ જઈ ત્હેમના સ્નેહીઓને મલવા દે ?’

‘હા લઈ જાઓ !-પણ સખુર ત્હેના દેખતાંજ પેલા પાપીઓને

શિક્ષા થવાદો—ભુપત તથા વિજયદત્ત ! ત્હમે બન્નેએ મ્હાર અન્ન ખાધ હરામ કર્યું છે. મ્હારી રાણી સ્હામે—મ્હારા રાજ્ય સ્હામે અને સમગ્ર ગુજરાત સ્હામે ત્હમે જે કૃત્યો કર્યાં છે ત્હેના ફલ મળવા દો ત્હમે ત્હમારા શત્રુ રણુમલને મુએલો દેખશો નહીં (લોકોમાં હર્ષના પોકાર) એટલે રણુમલ ફાંસીએ મ્હડશે તે પ્હેલાં આખા નગરમાં ત્હમને ગધેડે બેસાડી કાલા મ્હોં કરી ઝેરી નાગ પાસે ડાખાવી કે સુધીએ લટકાવી દેવા હું હુકમ કરું છું ’

બન્નેના હસતાં મ્હોડા બંધ થયા અને પોક મુકી રડવા લાગ્યા. પ્રધાનનો એક છોકરો જે ટોળામાં હતો તે રડતો મહારાજ પાસે આવી પગે પડ્યો. પણ મહારાજએ ત્હને દૂર કરવા હુકમ કર્યો અને બીજા ગુન્હેગારોનો ન્યાય કરવા લાગ્યા.

‘ હવે ભુપસિંહ ! ત્હેં ઘણા દુષ્કૃત્યો કર્યાં છે અને તેનું ફળ પશ્ચાતાપથી ભોગવ્યું છે પરંતુ ત્હને શિક્ષા કરવીજ જોઈએ તે માટે ત્હને શિક્ષા ફરમાવું છું કે સઘળા દોકરો અને ભાયાતો વચ્ચે ઉભો રાખી એકવીસ ફટકા શરીર ઉપર મારવા.

‘ વિમલા ! ત્હને શું કરું ? તું સ્ત્રી જાતી છે તે ઉપર દયા રાખવાને સૌ કહે છે પરંતુ ત્હારા કર્મો ઘણા ભયાનક છે માટે અને ન્યાય આગળ સ્ત્રી કે પુરૂષ, રંક કે રાય સરખા છે તેથી ત્હને શિક્ષા કરું છું કે ત્હને સાત દીવસ સુધી એકાંત કેદમાં રાખવી.

‘ રાણી ! હવે ત્હમારો વારો છે. ત્હમે કુમુદાનો શ્રવ લેવા સારૂ યત્ન કર્યો તે ગુન્હાસારૂ ત્હમને શિક્ષા થવી જોઈએ. અને તે શી કરવી તે મ્હને સમજણ પડતી નથી. કુલવંત માતપીતાના પેટે અવતરી મ્હારે ઘેર આવી ભાતભાતના વિહાર કર્યાં તે સઘળું ત્હમે ભુલી જઈ ત્હમારી પ્રાણુથી પણ પ્રિય સહચરીનું ખુન કરવા નિશ્ચય કર્યો અને તે પણ રજપુતાણીને ન છાજે તેવી રીતે. ત્હમને શીક્ષા શી કરું ? આ આખા શૈલપુરના લોકની વચ્ચે ત્હમને મ્હારા મુખથી આવા વચનો સંભળાવવાં તેજ શિક્ષા ઘણી છે. વળી કુમુદાનું ખુન કરતાં ત્હમારું ખુન થાત એ વાત ધ્યાનમાં લીધી છે અને પહેરેગીરોના ધાથી ત્હમે છુટ્યાં તેટલી વખતની પીડા થઈ તે શિક્ષા પણ ધ્યાનમાં લીધી છે. આ સઘળી વાતનો વિચાર કરતાં ત્હમને વધુ શિક્ષા શું કરું પણ આજથી આઠ દીવસ સુધી ત્હમારે અમારા આગળ મ્હોં બતાવવું નહીં તે શિક્ષા ઘણી છે. ”

“ રતિસુંદરી ! ” મહારાજ નાગદેવ મ્હાન વદને બોલ્યા ‘ મ્હને

ધશ્વરે એ પુત્રીઓ આપી હેમાં મ્હને એકેથી સુખ મલ્યું નહી. બન્ને સરખી નીકળી. તું ત્હારા પતિની પાસે સુખથી રહેતી જાણી હું આનંદ પામતો હતો. આજે તે આનંદનો અંત આવે છે. મ્હારી પુત્રી-નાગદેવની તનુજ ખુની થાત ! અરે તું ત્હારું સુખ પછી કેમ બતાવત ? અરે ! તું ત્હારા કુટુંબ ઉપર નહી પણ નાગદેવના કુલ ઉપર કલંક મ્હોંટાડત. અરે ! ત્હને આવી બુદ્ધિ કેમ સુઝી ? વળી તું ખુન કોતું કરવા તૈયાર થઇ ? ત્હારી બહાલી સહચરીતું ! અરે ! એવો વિચારજ નાગદેવની પુત્રીના મનમાં કેમ ઉદ્ભવે ? અરે નાગદેવની તનુજ નીચ કર્મો કરવા કેમ દોરાય ? રતિસુંદરી ! જો તું મ્હારા રાજ્યમાં હોત તો હું ત્હારા દુકડા કરત પણ વસંતદેવે કૃપા કરી છે તે તું એકાંત ભોગવી ભોગવ. હવેથી બવિષ્યમાં આવા કૃલ કરવાનો વિચાર આણી નાગદેવનું નામ બોળતી મા અને કુલાંગાર થતી મા. તું રાજ્યની રાણી છે, મ્હારી પુત્રી છે, એ સઘળું ધ્યાનમાં રાખી જૂતકાળને વીસારી દઇ બવિષ્યમાં સત્કર્મો કરવા તરફ લક્ષ રાખી તું મ્હારા હૃદયને ફરીથી શોકગ્રસ્ત કરતી મા—

રતિ—“ પુન્ય પિતાજી ! મ્હને ક્ષમા કરો. તે વખતે અંતરથી ઘણું થતું હતું પણ મન ઠેકાણે રાખી શકી નહી. શું કરું ? પણ ધશ્વરનો પાઠ કે હું પાપકર્મ કરતાં છુટી. મ્હારી બહાલી બ્હેનનું શું થયું ? ”

“ બ્હેન ! તે ગઇ. મ્હને દુઃખી કરી પોતાના પાપનો ભોગ થવા ગઇ. તેની છોકરી કરતાં ન છોકરી હોય તે સાર. તે ક્યાં ગઇ તે કાણ જાણે ? ”

“ આ રહી ત્હમારી પુત્રી કલંકિની. ક્ષમા કરો ક્ષમા કરો. ” રાજ વસંતદેવની પાછળનો ચક્ર ફાડી હાંફલીફાંફલી બનેલી લક્ષ્મી દોડી આવેલી તે બોલી.

“ કાણ લક્ષ્મી ? ” આશ્ચર્યથી નાગદેવ બોલ્યા.

વસંતદેવ તથા વિજયસિંહ પાસે આવ્યા અને યોગીરાજ વગેરેએ ઉંચા હાથ કરી આશિર્વાદ દીધા.

‘ પુન્ય મહારાજશ્રી નગરકાર. આ આપના જમાઇને આશિર્વાદ દો. આ વિજયદુર્ગનો વિજયસિંહ નમસ્કાર કરે છે. નમન કરતો વિજયસિંહ બોલ્યો.

‘ આશિર્વાદ વિજયસિંહ ! આશિર્વાદ. મ્હારું પણ અહોભાગ્ય કે ત્હમારા જેવા સુરવીર રત્નપુત્રને વરી મ્હારી પુત્રીએ નાગદેવના કુલને કલંકથી બચાવ્યું છે. ધશ્વર ત્હમારું ભલું કરો.”

‘ ઇશ્વર તહમાંજે બધુ કરો ’ યોગીરાજ બોલ્યા અને સમગ્ર પ્રજા જન તેજ બોલ્યા.

‘ બહાલી બહેન લક્ષ્મી ’

‘ બહાલી રતિસુંદરી ’

બન્ને જણુ ભેટયાં અને કુમુદા પણ દોડતી આવી બન્નેને ભેટી અને જ્ઞાન, સૌંદર્ય અને પશ્ચાતાપ રૂપી ત્રિપુટી કુમુદા, લક્ષ્મી અને રતિસુંદરી-એ બનાવી અને લોકો હર્ષનો પોકાર કરવા લાગ્યા.

પણ આ હર્ષ બહુવાર રહેનાર નહતો. મહારાજાએ ઠોકણે જઇ આજ્ઞા કરી કે “ રણુમલ્લ. ભુપત, વિજયદત્ત વગેરેને લઇ જાઓ અને સમ્પત્તિ જપતો રાખો. ભુપસિંહ તહમને એ ત્રણના મૃત્યુ અને વિમલાની સજા પછી શિક્ષા મળશે. રાણી તહમો આજીવીજ અમારા મહેલે આવશેના. મહારાજા નાગદેવ, લક્ષ્મી બહેન, રાજબા આપસધળા ચાલો. મુરખી શિરછત્ર ! આપની પુત્રીની શિક્ષા તરફ ધ્યાન ન રાખી મહારા મહેલ પાવન કરો. વિજયસિંહ ! આપણે આજે નવા સંજયથી તરીકે આગળા-યા ચાલો ત્યારે અમારી જોડે. જય શ્રી હરી ”

સંદે ગયા.—સ્થળમાં શાન્તિ થઇ—

આવી રીતે આજનો હર્ષ-શોકમય વૃત્તાંત પુર્ણ થયો. અને આખા સ્ફેરમાં આ વાત ઠેર ઠેર થવા લાગી. હર્ષ અથવા શોક એ બેમાંથી પુરના લોકોમાં કઇ વૃત્તિ વધારે ફેલાયલી છે તે જાણવા કુમુદા રાત્રે નીકળી તો લેને શોક હર્ષને ઢાંકી દેતો લાગ્યો. પ્રધાન તથા સેનાપતીના ઘરના શોકમાં હતા અને છાતી ફાટ રૂદન કરતા હતા. કુમુદા આ સધળું જોઈ મહેલમાં ગઈ ત્યાં નીચેના ઓરડામાં રૂદન કરતી રાણી પડેલી હતી લેના આગળ ન્યાયના અમલતું ભાષણ કરી, રહેજ આશ્વાસન દઇ ઝપાટાબંધ બધા મંડળના ભેગી થઇ ગઈ.

×

×

×

×

સમય મધ્ય રાતનો થવા આવ્યો હતો. સધળે શાંત હતું તે સમયે રાયમલના ઘરમાં કાંઈ ગુપચુપ વાતો થતી હતી. રાયમલ ઘેર આવ્યો તે સમયે લેની સ્ત્રીએ લેને તે દીવસનો વૃત્તાંત પુછતાં રૂદન કરતા વદને સધળો હેવાલ કહ્યો. રાયમલે રણુમલ્લને આવી શીક્ષા થશે એમ સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહતું. પૈસાના લોભથી તે રણુમલ્લના સ્હામો હતો પરંતુ ઉપકારના આભારમાં તે રણુમલ્લ તલે હતો ! તેથી લેને ધણું લાગતું હતું. બગડેલી બાજી હવે સુધરે નહી તેથી બન્ને જણુ છાતી ફાટ રૂદન કરતા

હતા. થોડીવારે બારણુ ખખડ્યું પણ કોઇએ જવાબ દીધો નહીં ખીજવાર ખખડતાં બારણુ ઉઘડ્યું-રાયમલે બારણું ઉઘડતાંજ કુમુદને દીઠી તેથી નમન કર્યું. તે અત્યારે અહીં કયાંથી અને શા કારણસર આવી તે હકીકત પુછી ત્હેના જવાબમાં કહ્યું કે “ રાયમલ ! હું એકજ શબ્દ કહેવા આવી છું. રણુમલે કહાળ્યું છે કે ઉપકાર કરતાં ધન વધ્યું એ અત્યંત દીલગીરીની વાત છે. અને તમને કહાવે છે કે ત્હમારી મુલાકાતની ઇચ્છા છે તેથી મળી જવાય તો હીક. ” આટલું કહી કુમુદા ઝપાટાખંધ ચાલી ગઇ.

પ્રકરણ ૩૮

લગ્નની દરખાસ્ત.

શોકમય દીવસના સૂર્યનો ઉદય થયો. આજનો દીવસ શૈલપુરમાં શોકમયજ રહેશે એમ સર્વેજણુ જાણે છે. સ્વહારથી લોકો “ આજ સાંજરે રણુમલ ફાંસીએ ચઢશે ” ભુપસિંહ તથા વિજયદત્તને ગથેડે ફેરવશે ” રાણીને પણ શિક્ષા ! ” “ નિરપરાધીને પણ સજા ! ” “ રણુમલ કૃત્તની ! ” “ ભુપસિંહ પાપી ” વગેરે ઉદ્ગાર કહાડતા હતા. ચકલેને ચોટે તેજ વાત થતી હતી. એ માણસ ભેગા થતાં કે તેજ વાત થતી હતી. ગઇ કાલે રાણીનો ન્યાય જોવા ભેગા થયેલા મનુષ્યો આજ રણુમલને શિક્ષા જોવા સાર રહ્યા હતા અને ઘણે દરથી ટોળાખંધ લોકો સ્વહારથી શૈલપુર તરફ આવતા હતા. બપોરે સ્થેરમાં ગથેડાનું સરઘસ નીકળવાનું હતું. આ મવલ દેખાવ જોવા સાર લોકો મુખ્ય રસ્તા ઉપર જગ્યાની સવડ કરવામાં સવારથી ચુંચાયા હતા.

બપોર થતાં મહારાજાએ વિજયદત્ત તથા ભુપસિંહને બોલાવ્યા અને તેઓ પહેલા મૃત્યુને શરણુ જતાર હોવાથી તેમને છેવટની શી ઇચ્છા છે તે પુછવામાં આવતાં તેમને ઇચ્છા જણાવી કે “ રણુમલને શિક્ષા થાય ત્યારબાદ એટલે રણુમલ ફાંસીએ ચઢે ત્યારબાદ અમારી શિક્ષા અમલમાં આવે. આ ઇચ્છા પાર પાડવી તે રાજની ફરજ સમજી કુમુદાએ તેમની વિનંતી સ્વીકારવા રાજને ઇચ્છા જતાવી અને રાજાએ ત્હેમની અરજ બહાલ રાખી. આ ખખર ઝપાટાખંધ ગામમાં ફેલાઇ ગઇ અને ગથેડાનું

સરથસ જોવા ઉત્સુક થયેલા મનુષ્યોની આશા નિરાશા થઇ. આ વિશેની ખબર રાયમલને પડતાં હોના મુખમાંથી ‘ ધીઃક દુઃષ્ટ ’ શબ્દ નીકળ્યા.

સૂર્યાસ્તનો સમય થતાં રણુમલને ફાંસી દેવામાં આવનાર હતી. તે છતાં સૂર્યાસ્તના ત્રણેક કલાક પહેલાં લોકો ફાંસીની જગ્યા આગળ ભેગા થવા લાગ્યા હતા. ક્ષણે ક્ષણે લોકોનો ભરાવો વધતો હતો. સ્ત્રી બાળક તથા વૃદ્ધ પણ આ કુર દેખાવ જોવા આવી પહોંચ્યાં હતાં.

સૂર્યાસ્તના એક કલાક અગાઉ રણુમલને બંધીવાન બનાવી મેદાનમાં લાવવામાં આવ્યો અને ચોમેર લોકોની દયાની લાગણી ફેલાયલા મેદાનના મધ્ય ભાગમાં, સર્વ કોઇ જુએ એમ, ઉભો રાખવામાં આવ્યો. જે માણસ ત્રણજ દીવસ અગાઉ હાકમી ભોગવતો હતો તેની આ દશા નીરખી લોકો જગતની ક્ષણભંગુરતા વીશે ભિન્ન ભિન્ન તરંગો દોડાવવા લાગ્યા. મહાન નેપોલીયન જેવાની પણ મહત્તા એક દીવસ તૂટી તો પછી ગરીબ બી-ચારા રણુમલની મહત્તાની શી વાત કરવી ? મહોન્મત મહારથીઓની મહત્તા ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ધુળધાણી થઇ ગઇ પણ તે સઘળા મદને લીધેજ. રણુમલને પોતાના કર્મને લીધેજ આ દશા ભોગવવાનો સમય આવ્યો !

થોડીવારે રાજા, કુમુદા, રાણી, નાગદેવ, વિજયસિંહ, લક્ષ્મી, ભુવ-સિંહ, વિમળા તથા રાજબા આવ્યાં. અને તેમની પછાડી વિજયદત્ત તથા ભુપતસિંહ સિપાઇઓના પહેરામાં આવી પહોંચ્યા. ગઇ કાલથી અત્યાર સુધી રણુમલને એક પછી એક એમ ગામના ઘણા લોક, બાયા-તો અને સ્નેહીઓ મલી ગયા હતા અને દરેક જણની દયાવૃત્તિથી તે સંતોષ પામી પોતે નિર્દોષ છે એટલુંજ કહેતો હતો. કોઇપણ મનુષ્ય જોડે વાત કરતાં હોતું હૃદય પીગળતું નહીં અને અત્યારે પણ આંખમાં અશ્રુખીંદુ હતું નહીં એટલુંજ નહીં પણ અત્યારે-મૃત્યુ સમય વખતે-નિત્ય કરતાં તેવું મુખ, જેમ ઓલાવાની વખતનો દીવો સતેજ થાય છે તેમ સતેજ જણાતું હતું. કુમુદા હોની પાસેજ હતી.

થોડીવારે મહારાજાએ આવી હોને હોની હેલ્લી ઇચ્છા પુછી. તે સાંભળીને બોલ્યો “ ન્યાયમૂર્તિ ! હું હવે આ જગતનો ત્યાગ કરી જાઉં છું તે સમયે આપ મહને હેલ્લી ઇચ્છા દર્શાવવા કહો છો પણ તે શી હોય ? મ્હારે નથી સ્ત્રી કે નથી છોકરાં જેને માટે પોપણું સાફ કહેવું પડે. મ્હારે નથી સગા કે બહાલા-દરના હશે. મ્હારે મિત્રને કશું અપાવવું નથી પરંતુ મ્હારી ઇચ્છા આટલી છે કે ભુપતસિંહ તથા વિજયદત્તને

જે દેહાંત શિક્ષા કરી છે તે તેમને માફ કરી જીવતા મુકવા અને ખીજ જે સમ ધ્યાનમાં આવે તે કરવી. મહારાજનો શો હુકમ ? ”

‘ રણુમલ ! આ શું ? ! તેમને જીવતા જોવા શું તું ઇચ્છે છે ? ’

‘ અલખત ! એ મ્હારી છેલ્લી ઇચ્છા છે તે પુરી કરવી કે નહીં તે આપના હાથમાં છે. ’

‘ કુમુદા હવે કેમ કરવું ? ’

કુમુદા--‘ ઇચ્છા પુરી કરવીજ નોંધએ. આપની ઇચ્છાનુસાર આજ્ઞા આપો. ’

મહારાજએ મ્હોટે ઘાંટે ભુપતસિંહ તથા વિજયદત્તને કહ્યું “ અપ રાધીઓ ! સાંભળો ! આ ત્હમારો દુશ્મન જેમને ત્હમે ખરાબ કર્યો તે શું માગે છે ? મરતી વખત માગે છે કે ત્હમને બન્નેને જીંદગી આપવી. દુષ્ટો ! ત્હમને ત્હેની ઇચ્છાથી જીંદગી આપુ છું પરંતુ ખીજ શિક્ષા પછી થશે. ’

સૌ સ્તબ્ધ થઇ ઉભા. કુમુદા આગળ આવી હાથ જોડી બોલી ‘ હે પ્રભુ ! દીનાનાથ ! અખિદેશ્વર ! આ કલિયુગનીજ બલિહારી છે. સસનો ક્ષય અને અસત્યનો જય. ન્યાયને કલંક લાગે તે બલિહારીજ ! ’

રણુમલે કુમુદા, વિજયસિંહ, તથા નાગદેવને બોલાવી કહ્યું ‘ મ્હારી ખીજ એક ઇચ્છા છે અને તે કુમુદાએ પૂર્ણ કરવાની છે. ’

‘ રણુમલસિંહ ! અત્યારે ત્હમે જે કહેશો તે કરીશ. ’

રણુમલે અશ્રુસહિત આંખે કહ્યું ‘ કુમુદા ! બહાલી કુમુદા ! ! મ્હારે પુત્ર નથી તેમજ સ્ત્રી નથી. સંસારમાં જેથી મ્હારું નામ રહે તેવું કોઇ નથી. મ્હારી મિલકત છે. ગામ છે. તે સઘળા હું ત્હને જો સંતતિ થાય તો ત્હને અથવા ત્હારા મૃત્યુ બાદ મરજીમાં આવે ત્હને આપી દેવા મુખ્યત્વાર બનાવવા ઇચ્છા રાખું છું. ’

‘ મહારાજ ! ’ કુમુદાએ રાજાને હાંક મારી. રાજા પાસે આવતાં ત્હને કહ્યું.

‘ આ રણુમલસિંહ કહે છે તે સાંભળો. ’

‘ રણુમલ ત્હારી ઇચ્છા કહે. ’

‘ મ્હારી ઇચ્છા એવી છે કે મ્હારું સઘળું—ધન માલ—કુમુદાની સંત-તીને મલે અથવા કુમુદાને જે ઉપયોગ કરવો હોય તે કરે. જો તે લગ્ન કરે તો ત્હને ફાવે તે સન્માર્ગે સઘળાનો ઉપયોગ કરે તે બાબત આપ આજ્ઞા આપો. તે દેવાંશી યુવતિએ મ્હારા માટે તેમજ આ રાજ્ય માટે

જે કાંઈપણ આશા વગર કર્યું છે તહેનો બદલો આપવો જોઈએજ. હું મહારં મન તો તહેનેજ આપું છું. ’

રણુમલ ! તે થશે. કુમુદા તું તે લે. ’

આજા મળતાં કુમુદાએ તે સ્વિકાર્યું.

કુમુદા બોલીઃ—‘ હે રત્નપુત વીર ! ત્હમને શ્રી જગન્નિયંતા પાસે મલો. અને પવિત્ર બુદ્ધિએ રહેલો ત્હમારો આત્મા સચ્ચિદાનંદ સુખ પામો. ’

‘ કુમુદા ! ત્હારા આશિર્વાદેજ સધળું થશે. હું હવે આ ફાતી દુની-આ ત્યાગી જઈશ. પછી મહારં રમરણુ રાખનાર તુંજ રહીશ. અથવા તું પણ ભુલીજ જઈશ ? ’

‘ અરે એ શું ? ! પ્રાણુ જતાં સુધી કુમુદા રણુમલસિંહને વીસરશે નહીં જ. ’

‘ કુમુદા ! તો હું જાઉં છું. હું રજા લઉં છું. હવે સમય પાસે આવે છે અને જઈશ. ’

‘ હા. આપને ન્યાય મલો. ’

‘ કુમુદા ! હવે તું આખો દિવસ ન્યાય શબ્દ વાપર માં. ન્યાયની ખલિહારી મ્હેં જોઈ. આ નિરપરાધી માર્યો જાય છે તે જો. નિરપરાધી ન્યાયની ખલિહારીથી મરણુને શરણુ થાય છે—’

‘ ધશ્વર એ વખત ના લાવે. ’

‘ અરે ! એ શું ? હવે વખત આવ્યોજ છે. હવે એ ઘડી વધારે અને રણુમલ આ જગતમાં હતો નહતો થઈ જશે. કુમુદા તું ધૈર્યવાન રહી છે. ત્હારા મુખ ઉપર જરાપણ ફેરફાર નથી હો. ’

‘ દીલગીર થયાથી ફળ શું ? જગતન્ત્ર કંઈ ફરનાર છે ? થનાર થયા કરશે. ત્હમને શાંતિ મલો. ’

એટલામાં ભુપસિંહ આવ્યો અને પ્રણામ કરી બોલ્યો. ‘ રણુમલ ! હવે ત્હમે જશોજ ? ખરે તે વધુ બોલી. શક્યો નહીં અને રૂદન કરતો જમીન ઉપર બેસી ગયો. રણુમલે કહ્યું. ’

‘ ભુપસિંહ ! આ શું ! ! મૃત્યુ સૌ કોને એક દી સરજેલું છે. કોઈ આજ તો કોઈ કાલ અને કોઈ અમુક સમયે જશેજ ત્હમાં દીલગીરી શેની ? હવે ત્હમે સંભાળીને ચાલજો અને કાવા દાવામાં પડતા ના. હું નિરપરાધી છું અને માર્યો જાઉં છું તે ન્યાયની ખલિહારીજ છે. જેવી ધશ્વરેચ્છા. ભુપસિંહ હવે સંભાળીને ચાલજો. રામ રામ મ્હારે વખત જાય છે. ’ થોડે છેડે ઉભેલા વિજયસિંહ પાસે જઈને બોલ્યો. ‘ ભાઈ

વિજયસિંહ મહને છેલ્લીવાર બેટો. ત્હમને મહારાજનો મેળાપ નવા સગપણ સાથ થયો તેથી હું ખુશી થયો. હવે હું જઈશ. સર્વ પ્રભને સારી પેઠે રાખજો અને આનંદમાં રહેજો. હવે થોડી વારમાં હું પરમાત્મા હજુર જઈશ.” આઘે રાણી તથા રાજાના ઉભા હતા ત્યાં જઈ કહ્યું ‘ રડો શાને ? ! આપણા કાંઈ હાથમાં છે ? ન્યાય થવો જોઈએ અને મૃત્યુ તો છેજ. છાના રહો. કુમુદાની સંતતીને મહેં આપેલી મીલકત મળે તે જોઈએ એટલીજ મહારે ત્હમારી પાસે ઇચ્છા છે. યોગીરાજ આપને હું નમન કરું છું અને આ જગતનો ત્યાગ કરી જાઉં છું. કુમુદા ! ! બહાલી કુમુદા ! ! તું શું કરે છે ? ’

‘કાંઈ નહી-હવે મને બોલવતા ના. મહાર મન આજ મુંઝાય છે. મારા આખા જીવનમાં જો દુઃખ થયું હોય તો આજ થાય છે. આજે અસત્યનો જય બાળું છું, પાપીઓની પ્રબલતા પ્રેક્ષું છું. હા પ્રભા આ શું ? શું શારત્રો પુરાણો વગેરે સઘળું અસત્ય ! શું સત્યનો જય તે વાક્યજ બોલું ? ! ’ શું ન્યાય કલંકિત થશે ? ! શું નિરપરાધી માર્યા જશે ? ! હશે રણુમલસિંહ તૈયારી કરો સમય જાય છે. ’

‘ કુમુદા ! હજી સૂર્યને જમીનમાં જતાં વાર છે. અડધો સૂર્ય જમીનમાં જશે ત્યારે આ રણુમલ દુનીઆનો ત્યાગ કરશે. સહીઅર ! હવે તું મહારા આત્મા સાથે પ્રાર્થના કરજો કે પ્રીતી આ જમતમાં આવવું ના પડે. કુમુદા ! વધુ શું ? હું જાઉં છું પણ મહાર મન ત્હને સોંપી જઈ છું. તું મહને વીસરતી મા. જગતના નિત્ય કર્મથી જ્યારે જ્યારે પરવારે ત્યારે ત્યારે આ નિમકહલાલ અને નિરપરાધી રણુમલને સંભારજો અને મહારા આત્મા સાથે પ્રાર્થના કરજો. કુમુદા ! આ રણુમલે પોતાના દેશના ખાતર જે કર્યું છે તે વીસરી જજો. સર્વ કર્મો-જે કહેવાતા ગુન્હાઓ છે-તે મહેં કરેલા નથી. હવે મૃત્યુ સમયે હું અસત્ય બોલીશ નહી-જો જો પહેલું સૂર્યની કીનારી જમીનને અટકી. હવે થોડીવાર અને હું જઈશ--આ નિર્માલ્ય જગતને ભુલી જઈશ. હું જાઉં છું. ત્હારો પવિત્ર ન્યાય કલંકિત થશેજ અને નિરપરાધી માર્યો જશે. કુમુદા મહારે સાથે તું શોક કરીશ માં. રજપુત તૃપ્તથી ડરતો નથી. તે ત્હારા નિર્મલ ન્યાય ખાતર ક્રાંસીએ મ્હડશે અને ન્યાયનો મશ ચોમેર પ્રકટાવશે. કુમુદા ! હે કુમુદા ! મહને વીસરતી મા. ત્હારી સંતતીને અને ત્હારાથી ન્હાનાઓને રણુમલની વાત કહેજો અને ત્હારા પુત્રો અને ભવિષ્યની પ્રજા રણુમલના ગુણો અનુસરે એમ શિખા.

મણુ દેજે. મહેં જન્મ પર્યંત રાજ્ય ભક્તિ કરી છે. મહારા હીત કરતાં મહારા દેશનું હીત વધારે આણું છે અને તે માટે હું મહારા પ્રાણ આપું છું. જય સદ્ગુરુ ! ”

સૂર્ય ધીરે ધીરે નીચે ઉતરતો ગયો. કુમુદના મનમાં ઉત્પાત વધતો ગયો. પોતાનો નિશ્ચય મત કે ‘ સત્યનો જય અસત્યનો પરાજય અને નિર્મલ ન્યાય અકલંકિતજ રહે ’ તે સિદ્ધાંત શું જુડો પડશે ? ‘ શું રણુમલ ગુન્હેગાર છે ? તે કેમ હોય. તો શું મહારા સિદ્ધાંત ખોટો પડશે. હા હવે એજ. કળીયુગ મહીમા. હરી હરી. કાલે રાયમલ શું કહે-તો હતો કે મહારા પ્રાણ લેા પણ એને બચાવો. અરે ! કોઇ પ્રાણ આપવા આવતું નથી સૌ સ્વાર્થા છે. ન્યાયને પોતાનો રસ્તો લેવાદો. હવે મહારાજ આવે છે તેમનો હુકમ મળતાંજ રજપુત વીર રણુમલનો આત્મા પરશોકમાં જશે. અરે પૃથ્વી માતા ! મહેને જગ્યાદે. હું તહારામાં પેસી જઉં. નિર્મલ ન્યાયને કલંકિત થતો દેખવા કરતાં મહારા નાશ કેમ થતો નથી ? ‘ સત્યનો જય અસત્યનો ક્ષય ’ કહેતા મુનીજનો તહારી આખર જાય છે—પ્રતિષ્ઠા જાય છે. બસ હું તે તરફ નહીં જોઉં. ” કુમુદ પુકંક ફેરવી ઉંચે દૃષ્ટિ કરી સુનમુન ખની ઉભી રહી.

આ બાજુ મહારાજ રણુમલ પાસે આવ્યા અને બોલ્યા. “ રણુમલ તું રજપુત છે. તહેં મહારં હુણુ ખાધું છે. અને હરામ કર્યું છે અને બીજા ગુન્હા કર્યા છે તે બદલ તહેને મળેલી સજા તું જાણે છે. હું કૃતધની-ઓને મરતા જોવા ઉત્સુક છું. તહારો સમય આવી રહ્યો છે માટે ઝટ દા-દર ઉપર મહડી ડોકમાં દોરડું ધાલી દે અને પરમાત્મા હજુર પહોંચ. તહેં રજપુતના નામને એબ લગાડી છે, રજપુત ! કુર ! દુષ્ટ ! ! ઝટકર અને સૂર્ય અસ્ત પામે તે મહેલાં ન્યાયનો શિક્ષા સહન કર. ”

હાથની અદબ વાળી નીચું ડોકું નાખેલો રણુમલ બોલ્યો; જેવી ધમ્મજા. નિર્મળ ન્યાયનો જય થાઓ. મહારાજ ! મહારી છેલ્લી ધમ્મજા પુરી કરજો. પેલાઓને દેહાંત દંડ દેશો માં. બીજા ગમે તે શીક્ષા કરજો. કુમુદ ! હે કુમુદ ! ! આમ આવ. ”

કુમુદ દોડી આવી અને બોલી હવે કેમ બોલાવો છો ? ”

“ બહાલી કુમુદ ! પવિત્ર દેવાંશી કુમુદ ! મહેને મરતાં મરતાં છેલ્લુ મુખ તહાર જોવાદે કે આ પવિત્ર મુખના લીધે મહારા કોઇ પણ પાપ હોય તે યાવન થાય. કુમુદે ! હું જાઉં છું. હું નીરપરાધી છું. ”

કુમુદ તહેના ગળે બાઝી અને રોધ પડી અને બોલી ‘ રણુવીર ! ’

આ મહારા જીવનમાં પહેલ બેહુજ રહતો છે. આજ ન્યાય કલંકીત થાય છે. અસત્યનો જય થાય છે. હાય ! કુમુદાનું મન ગભરાયું અને રણુમલની ડોકની આસપાસ વીંટલાયલા હાથ છુટા થઈ ગયા અને તે બે બાકલી જમીન ઉપર પડી રહેતી સારવાર રાજબા તથા રાણી કરવા લાગ્યાં.

રણુમલ દાદર ઉપર ચઢ્યો. દાદર ઉપર ચઢનાર રણુમલને જોઈ સર્વજ્ઞે—ભુપતસિંહ તથા વિજયદત્ત શિવાય અને મહારાજ વગેરે મંડળ શિવાય—રડવા લાગ્યું. મહારાજ ગંભિરાકૃતિથી ન્યાય સાર એક દૃષ્ટિથી જોતા હતા. કુમુદાને મુર્છા સહજમાં વળી ગઈ અને પછી ચઢતા રણુમલને જોવા ઉભી થઈ અને દાદર નીચે બે હાથ દાદરને અડકાડી ઉંચી નજરે રણુમલને જોવા લાગી. ધીર દૃષ્ટિથી મનમાં રણુમલ કરતાં ન્યાયના કલંક સાર ઘણું લાવતી બાળા ઇશ્વરી કળાનો મહીમા જોતી રતબંધ ઉભી.

રણુમલ એક બે ત્રણ ચાર પગથીઆં ચઢ્યો હતો. કુમુદાના ઉઠ્યા પછી પાંચ છ સાત અને આઠ પગથીઆ ચઢતાં કુમુદાએ સ્વાસ મુક્યો. ત્રણ વધારે અને કુમુદાનું હૃદય સ્ફુરવા લાગ્યું. ડાબી આંખ ફરવા લાગી. બે વધારે અને આંખમાંથી જળ ધારા નીકળવા લાગી. રણુમલ અદ્વાર પગથીઆં ચઢ્યો હવે બે વધારે અને બે મીનીટ ! બસ તેટલીજ અને રણુમલનો પ્રાણ આ ખોળીઈ મુકી જશે. આ સમયનો કરણારસ ચોતરફ વાપ્યો તે વર્ણવો અશક્ય છે. ઓગણીશમું પગથીઉ-હજુ કુમુદાને આશા હતી. એક વધારે અને છેલ્લું પગથીઉ-વીસમું પગથીઉ આબું. રણુમલના જન્મે પગ વીસામાને અડક્યા. હવે માંચી ઉપર ચઢે છે અને સૂર્ય રણુમલને મૃત્યુ પામતો દેખવાની ઇચ્છા નહી હોવાથી જમીનમાં પુરો પેઠો અને પાછળ લાલ રંગનું આકાશ મેલ્યું. આશાવાળી કુમુદા રણુમલને માંચડા ઉપર ચઢડતો દેખી જમીન ઉપર ઢળી પડી અને બેશુદ્ધ બની.

થોડીવાર વધારે અને રણુમલ હાથમાં દોરડું પકડી ગળામાં નાંખવાની તૈયારી કરે છે. રાણી, રાજબા, ભુપસિંહ, વિજયસિંહ આદી ક્ષાં-સીના માંચડા તરફ પુક કરે છે અને ક્ષણ વધારે અને રણુમલ ગળામાં દોરડું નાંખતાંજ પોતાનો પ્રાણ પરમાત્મા હજુર મોકલશે. પરંતુ તેમ થવા સરજત નહી તેથી આજ ક્ષણે લોકોના ટોળામાંથી ગભરાયેલો અને દુરથી બુમો ખાડતો એક મનુષ્ય દોડતો આવ્યો અને મહારાજને પાય પડ્યો અને બોલ્યો ‘સખુર ! સખુર ! ! મહારાજ સખુર ! રણુમલને ઉતારો ! મ્હને ચઢાવો. હું જીવેગાર છું તે નથી. કાગળ ખોટા છે. મ્હે બનાવેલા

છે.' મહારાજ શુન્ય મન બન્યા અને ફાંસીવાળાને ફક્ત હાથ ઉંચો કરી થોભવાને હુકમ આપી શક્યા. મૃત્યુ-એકજ પગ વધારે અને મૃત્યુ આવી પહોંચ્યું છે જેતું એવો રણુમલ પણ આથી સ્તબ્ધ થયો. સર્વ લોકો સ્તબ્ધ બન્યા. મહારાજ પોતાને ઠેકાણે લાવી સાવધ થઇ બોલ્યા 'તું કોણ ?'

‘હું રાયમલ !’

‘દુષ્ટ ! કાળાં કૃત્ય કરનાર !’ મહારાજ વધુ બોલી શક્યા નહી.

‘મહારાજ ! નિર્મળ ન્યાયમૂર્તિ ! ! રાજ્યનું કલંક ઉતારો. મ્હને ફાંસીએ ચઢાવો. રણુમલને બચાવો. હું પાપી છું. દુષ્ટ છું.’

મહારાજએ રણુમલને નીચે બોલાવ્યો. રણુમલ નીચે આવ્યો. આ વખતે કુમુદાને શુદ્ધી આવી ત્હેને માંચી તરફ જોયું તો રણુમલ હતો નહી તે જોઇ ફાંસીની અજ્ઞાન બાળા ‘હાય ! નિર્મળ ન્યાય કલંકિત’ એ બોલી ઉભી થઇ આંખે લુગડુ ઢાંકી લોકો તરફ હડી કહાડી તેવામાં રણુમલ ત્હેને ઉભી રાખી અને બોલ્યો ‘નિર્મળ ન્યાય નિષ્કલંક’ કુમુદાએ ચઢામુ જોયું તો રણુમલને ઘીડો ‘આમ કેમ !’ પ્રશ્ન કુમુદાએ પુછ્યો તેના જવાબ આપતા પહેલાં તે રાજની પાસે કુમુદાને લઇ ગયો.

• મહારાજ બોલ્યા:—‘બાલા ! કુમુદા ! ! ત્હારા પ્રભાવે મ્હારા ન્યાયને કલંક લાગતો—મ્હારા રાજ્યને બટ્ટો લાગતાં બચ્યો છે. ખરેખર ! જ્યાં સ્ત્રી જાતીની પુજા થાય છે ત્યાંજ દેવતા રમે છે તે મનુ મહારાજનું કહેવું જોડું નથીજ. આ રાયમલની વીનંતી સાંભળો.’

રાયમલ બોલ્યો:—કુમુદાબાને સર્વ હકીકત ખબર છેજ. તેજ મ્હને સઘળું પુછતાં હતાં પરંતુ અંધ બનેલો હું કયુલ કરી શક્યો નહી પરંતુ મ્હારા ઉપરના ઉપકારે દુષ્ટ બુદ્ધિનો નાશ થયો. અને નિર્મળ ન્યાય નિષ્કલંક કરવા હું અહીં હાજર થયો રણુમલસિંહને મારો તે કરતાં મ્હને મારો.

મહારાજ ભુપતસિંહ તથા વિજયદત્ત તરફ ફરીને કોધથી બોલ્યા ‘આંડાલો ! આ કાગળો કેને લખ્યા ?’

ધ્રુવતા વિજયદત્તે જવાબ આપ્યો “નામદાર ! અમને ખબર નથી. ર-ર-ર-ણુ-ણુમલે લલખખ્યા.”

રાયમલે કહ્યું:—ન્યાયમૂર્તિ ! વિજયદત્તના કહેવાથી આ કાગળો મહેં લખેલા છે અને તે ઉપરની સહી રણુમલસિંહના જેવી વિજયદત્તેજ કરેલી છે. હું હવે સત્યજ કહીશ.

મહારાજ દુષ્ટો તરફ જોઇ શમશેર ખેંચી બોલ્યા “દુષ્ટો સાચું કહી દો નહી તો હમણાંજ આ શમશેરથી ત્હમારા દુકડા કરીશ. સીપા-

ધઓ ! જુઓ છો શું ? દરેકને મારો ગરદન-સખુર ! બોલો છો કે ! ”

રક્તનેત્રી મહારાજને બન્ને જણ પગે પડ્યા અને ભુપતસિંહે કહ્યું
‘ નન-ન્યાય-મમભૂતિ ૨-૨-રણમ-મ-લ ગુન્હે-ગુન્હેગાર નન-થી અ-અમે
પાપી ચ-ચ-ચંડાઆલ છીછએ. ’

આ શબ્દ સાંભળતાંજ કુમુદા હર્ષના આવેશમાં કુદી અને બોલી
“ અકલંકીત ન્યાયનો જય સત્યનો જય અસત્યનો ક્ષય ” એવી
રીતે ત્રણ વખત બોલી અને તેનાં વાક્યો લોકોએ હર્ષભરે ઉપાડી લીધાં.

મહારાજએ કોધથી કહ્યું:—ભુપત ! તથા વિનય ! ત્હમે નીમકહરામ
કુતરાઓ છો, તેથી પણ ભુંડા છો. અસંતોષી ! એવકા ! ! ચાંડલો ! ! !
હવે ત્હમને જરૂર શિક્ષા કરીશ. ગઘ કાલની શીક્ષા માફ કરાવી તે માફ
કરું છું પરંતુ આ તર્કટી કાગળીઆ સાફ હમણાંને હમણાંજ આ ફાંસીએ
બન્નેને ચઢાવવા હુકમ કરું છું, બન્નેને એકજ દોરડે બાંધો અને ઘડ
માથું છુટું પાડો. ”

“ કૃપાનાથ ”—કુમુદા તથા રણુમલ નમન કરી મહારાજ આગળ
ઉભા અને નમન કર્યું અને બોલ્યા.

“ શું કહેવું છે તે કહો. ”

રણુમલે કહ્યું:—“ કૃપાનાથ ! નિર્ભળ ન્યાય કલંકિત થતો બચ્ચો
છે. સત્યનો જય થયો તેની ખુશાલીમાં મહારી એક ઇચ્છા પુરી કરો. ”

“ શી ઇચ્છા ! ”

“ આપણા રાજ્યના દરેક મનુષ્ય જેને ગઘ કાલ તથા આજ શિક્ષા
થઈ હોય તેમને આ ખુશાલીને લીધે મુક્ત કરો. ”

“ હે ! ! ” સર્વ બોલી ઉઠ્યા.

“ તેમ થશે. ” મહારાજના વાક્યથી આજ્ઞા મળતાં બન્ને દુષ્ટોને
નીચે ઉતારવામાં આવ્યા અને મહારાજએ કહ્યું “ ચાંડલો ! ત્હમારો
હડહડતો શત્રુ શુદ્ધ રજપુત જુઓ. ત્હમને ત્હેણે બે વાર બચાવ્યા છે
છતાં કૃતઘ્ની કુતરાઓ ! ત્હમને સાન વલવાની નથી-જાઓ આજ તો
નજરકંદ રહો. ”

રણુમલ—કુમુદા ત્હારું વચન સત્ય નીવડ્યું. ત્હારો ટેક રહ્યો.

કુમુદા—નક્રિજ છે કે ‘ સત્ય સહાયક શ્રી જગનાથક લાયકની
રાખે છે લાજ. ’ માટે આજ લાજ રાખી છે અને હમેશાં રાખશેજ.

રણુ—‘ કુમુદા તું દેવાંશી છે. ધન્ય છે ત્હને ! ’

મહારાજ વસંતદેવ રણુમલ પાસે આવ્યા અને બોલ્યા “ વસ

રણુમલ મ્હને ક્ષમા આપ. ”

“ બાપુ ! શેની ? ! ”

“ મ્હેં ત્હને આવેશમાં કુર વચનો કલાં લેની. ”

“ પૃથ્વીનાથ ! તે સાફ મ્હને જરા પણ ખોટું લાગવાનું નથી. જો આપની જગ્યાએ હું હોત તોએ એજ રીતે વર્તત. ”

“ બહાલા રણુમલ ! ત્હારાં કાર્યો હવે સંભારતાં મ્હને પશ્ચાતાપ થાય છે. ત્હારો પ્રાણુ અચાવનાર રાયમલ અત્રે છે ત્હને બદલો મળવો જોઈએજ. ”

“ તે અલબત્ત ત્હને મલવોજ જોઈએ. ”

“ રણુમલ ! તે હું આપીશ. ”

અત્યારલગણુ રાણી તથા કુમુદા કાંઈ વાત કરતાં હતાં તે પુરી થતાં રાણી આવી અને ખોલી “ ભાઈ રણુમલ ! આજે ત્હમે અમારી શીક્ષા માફ કરાવી ત્હેના બદલે અમે આપીએ તે લો. ”

“ શું માતૃશ્રી ? ”

“ જરૂર લેશો ? ! ”

• “ શું દેશો ! ”

“ અમુલ્ય ચીજ. ”

“ યોગ્ય હશે તો લઈશ. ”

“ સાંભળો મહારાજ ! રણુમલસિંહે પોતાનું મન અને ધન કુમુદાને અર્પણુ કર્યું છે તો આપણે કુમુદાનું તન ત્હને અર્પણુ કરીએ તો ? ”

“ હા. રણુમલસિંહ ! કુમુદા ત્હારી થાય તો ? ”

“ શું મહારાજ ! લગન ! ! હા કુમુદાની તથા આપની મરજી હોય તો હું ખુશી છું. મ્હારાં ક્યાં અહોભાગ્ય કે સ્ત્રી પુખ્તોમાંથી કુમુદા રૂપી કુમુદા મ્હને મળે ! ધન્ય મ્હને ! ! ”

“ રણુમલ ! કુમુદા ત્હનેજ યોગ્ય છે અને કુમુદા ! રણુમલ ત્હનેજ યોગ્ય છે. રણુમલ શૌર્યતાનું પુતળુ, કુમુદા જ્ઞાનનો ભંડાર. જ્ઞાન અને શૌર્યતા ભેગા થતાં નવલ ચીજો ઉત્પન્ન થનારજ અને તેથીજ દેશની મહાસતી થનાર-ધન્ય છે ત્હમને. ત્હમારો પરિવાર વધે અને યુગ યુગાન્તરમાં ત્હમારાં નામ રહો. ” મહારાજ ખોલ્યા.

પાસે આવી યોગીરાજ ખોલ્યા “ મહારાજ મ્હારી એક વીનંતી છે. ”

“ શી ? ”

“ આ બન્નેના લગન યોગ્ય કાળે સુમુહુર્તે થશે. પરંતુ અત્યારે

જ્યારે નિર્મલ ન્યાય અકલંકિત રહ્યો છે. સત્યનો જય અને અસત્યનો પરાજય થયેલો છે તે સમયે ગાંધર્વ વીધીએ હસ્ત મેલાપ કરાવવો યોગ્ય લાગે છે માટે જો આપની ઇચ્છા હોય તો-અત્યારેજ રહામા દેવાલયમાં જઈએ અને જાનનેના હસ્ત મેલાપ કરાવીએ. ”

“ હા યોગીરાજ આપનું કહેવું વ્યાજથી છે. ચાલો. ”

સર્વ મંડળ દેવાલય તરફ ગયું.

ગામના લોકો હર્ષના પોકાર કરતા ગામમાં ગયા. દરેક જણ કુમુદાના શબ્દો ‘ નિષ્કલંક ન્યાય, સત્યનો જય, અસત્યનો પરાજય જોલતા ગયા.

પ્રિય વાચક ! આપણે ચાલ દેવાલયમાં જઈએ.

પ્રકરણ ૩૯.

દેવાલયમાં.

‘ યોગીરાજે જતાવેલું દેવાલય રણમલ્લને ફાંસી દેવાને તૈયાર કરેલા મેદાનની રહામે હતું. બહારથી જોતાં આ દેવાલય ઘણું પુરાતન હોય એમ લાગતું હતું નહીં. પરંતુ અંદર પ્રવેશ કરતાં અણુજાણ્યો મનુષ્ય તરતજ કહી શકે કે તે દેવાલય ઓછામાં ઓછા પચાસ વર્ષ પહેલાનું હોવું જોઈએ. દેવાલયના આગલા ભાગમાં પોઠીઆનું સ્થાપન હતું તેથી અંદર પ્રવેશ કરનારને તે શિવાલય હતું એમ તરતજ ભાસ થતો.

આ શિવાલયમાં રાજા, રાણી, વિજયસિંહ, લક્ષ્મી, હુપસિંહ, રા-જાબા, રણમલ્લ, કુમુદા, નાગદેવ, વિમલા, યોગીરાજ અને અન્ય મહા-જનોએ પ્રવેશ કર્યો. આ દેવાલયની બહાર લોકોની ગીરદી પુસ્કળ થઈ હતી. આજના જનાત્ર ઘણા અને રમુજી હતા. જ્યારે રાજા વગેરે મંડળ દેવાલય તરફ જવા નીકળ્યું તે વખત ઘણા લોકો સ્થેરમાં ગયા હતા છતાં ઘણા લોકો ઉત્સુકતાને લીધે દેવાલય તરફ આવ્યા હતા.

યોગીરાજે દેવની મૂર્તિ આગળ કુમુદા તથા રણમલ્લનો હસ્ત મેળાપ કરાવ્યો અને સર્વેજણે અંતરથી દંપતીનો અવ્યુદય ઇચ્છ્યો.

થોડીવારે રાણીએ કહ્યું ‘ કુમુદા ! હવે તું કુમારીકા મટી ગૃહીણી થઈ. તું યોગિની મટી ભોગિણી થઈ.-સંસારી થઈ. તું ખરેખરા અનુપમ

દેવાંસી સ્ત્રી છે. તહે' જે કાંઈ જ્ઞાન અમને આપ્યું છે તે દીવ્ય અને ઉ-
મદા જ્ઞાન છે અને તેનો બદલો અમે કાંઈ પણ રીતે આપી શકીએ એમ
નથી તે છતાં હું ત્હને આ સમયે-આ લગ્નની યાદગીરીમાં આ દિરા-
જડીત હાર આપું છું તે સ્વિકાર જેથી તું મ્હને હમેશા સંભારણા-
માં રાખે.

કુમુદા ' બાઈ ! આ આપનો મ્હોટો ઉપકાર છે. મ્હે' આપતું શું
હિત કર્યું છે? જે કાંઈ મ્હે' કર્યું છે તે મહારી ફરજને લીધે કર્યું છે
અને તે મહારે કરવુંજ જોઈએ તેમાં મ્હે' કોઈના ઉપર ઉપકાર કર્યો નથી.
જગતમાં દરેક મનુષ્યે એક બીજાને મદદ કરવી તે ધર્મ છે.'

લક્ષ્મી-કુમુદા આપણે જો કે ત્હાનપણમાં જોડે રહેલા પરંતુ રતિ-
સુંદરી કરતાં આપણો સંબંધ ઓછો. તોપણ થોડા સમયમાં અને ઓછા
સંબંધમાં તહે' મહાર મન ત્હારામાં આકર્ષેલું છે. હું ત્હને આ રત્નાગુલીય
આપુછું તે સ્વિકાર.' કુમુદાએ રતનજડીત વીંટી ત્હેનો પાસેથી લીધી
અને મૌન્ય ધરી રહી.

મહારાજ વસંતદેવ બોલ્યા—' રણુમલ ! તું મહારો ખરેખર સુર-
વીર અને રણુધીર રજપુત છે. તું નિમકહલાલ અને કૃતઙી છે. ત્હને હું
શો બદલો આપું ? આ બાળા કુમુદા જગતની સ્ત્રીઓની શીરામણી છે
ત્હેનાથી વધુ લાભ ત્હને કાંઈ પણ ચીજમાં નથી. છતાં હું ત્હને જે કાંઈ
અદ્ય આપું છું તે સ્વિકાર. લે જો આ ચીટ્ટીમાં તવગામ છે ત્હેમાંથી
પાંચ ત્હને અને ચાર કુમુદાને આપુછું અને તે જ્યાં સુધી સૂર્ય ચંદ્ર
આકાશે રહેશે ત્યાં સુધી ત્હારા વંશમાં રહેશે. ત્હેનો તામ્રપટ લેખ કાલે
થશે. વળી રણુમલ ! મહારી બહાલી કુમુદાને મહારા વસંત મહેલનો પ-
શ્ચિમ ભાગ જે કુમુદા ધણો ચ્હાય છે તે ત્હમને આપી દઉં છું અને ત્હમે
ત્હેમાં રહી રંગરાગ ભોગવી જગતને એક નિર્મળ દંપતી તરીકે પ્રેમનો
પ્રભાવ જણાવો.—'

રણુમલ—' મહારાજ ! આપે હાક કરી! હું આપનો સર્વદા આભારી
રહીશ. કુમુદા વતીનો પણ હું આપનો આભાર માનું છું.'

મહારાજ—'રણુમલ ! વધુમાં મહારા પ્રધાનની જગ્યા હું ત્હને આપુ
છું. અને કાલે દરબારમાં ત્હને હું તે પદ ઉપર સ્થાપીશ.'

વિજયસિંહ આગળ આવી બોલ્યા-કુમુદા તથા રણુમલ ! ત્હમો
દંપતી સર્વદા આનંદમાં રહો તે હું અતઃકરણથી ઇચ્છુ છું-ત્હમારો સર્વદા
અભ્યુદય થાઓ અને દરેક કાર્યમાં વશ મજા. પ્રભુ ત્હમને ધન્ય, ધન્ય,

પુત્ર, કીર્તી આપો. હું સાધારણ હુંટારા તરીકે છું તો એ-મહાર સર્વસ્વ ગયું છતાં પ્રિય કુમુદા ! ત્યારે માટે આ ભેટ લે તું સેત્રંજનો એકકો છે તેથી આ ત્યારે સાથે આ સેત્રંજનું કપડું મોતીથી બરેલું તથા પરવાળા-ગાથી રંગીત ત્હને ભેટ આપું છું તે સ્વિકાર' કુમુદાએ તે સ્વિકાર્યું.

વિજયસિંહે પોતાનું કહેવું ચાલુ રાખ્યું; 'રણુમલ્લસિંહ ! આ મોતીના મ્યાનની સિરોહીની શમશેર સ્વિકાર '

વસંતદેવ—માર્ધ વિજયસિંહ ! હવે ત્યારે જંગલમાં ફરી બહાર સ્વટીઆ તરીકે રહેવાથી દ્રુણ થું છે? ત્હમે મ્હને અમુલ્ય મદદ આપી છે તેનો બદલો હું શી રીતે આપી શકું ? પરંતુ જો સ્વિકારો તો હું મહારા અમાત્યની પદ્ધિ આપને આપુ તે સ્વિકારો. '

' મહારાજ ! હું તે ખુશી સાથે સ્વિકારીશ '

વસંત—મહાર પણ મહાભાગ્ય કે આપના જેવા મહારી અમાત્યની પદ્ધિએ રહી લોક હિતાર્થે વર્તન કરનાર મંત્રી મળે. !

મહારાજ નાગદેવ આગળ આવ્યા અને બોલ્યા—“ કુમુદા ત્હને ન્હાનપણમાં ત્યારે માતપિતા એકલી મુકી મરી ગયા. ત્યારે પીતા શુરવીર કાકોર કેશરીસિંહ હુંટારાની સાથેના યુદ્ધમાં માર્યા ગયા. તે વખતે ત્હમને ખરી બહાદુરીથી મહારો ખજાનો બચાવ્યો. ત્યારે માતા ત્હને જન્મ આપી ત્રીજેજ દીવસે પરલોક ગઇ અને ત્યારે પીતાજી ત્હને એક વરસની મુકા આ ફાની દુતીઆનો ત્યાગ કરી ગયા. ત્યારે તું જન્મી તે વખતે જ્યોતિષીઓ પાસે કુંડળી કહાવતાં ત્હમને ત્હમાં રાજ્યોગ નીરખ્યો હતો તથા તેજ વખતે ત્હમને મ્હને કહ્યું હતું કે તું ઘણી જ્ઞાનવાન થઇશ. તું રાજ્યની અધીકારીણી થઇશ એમ ત્હમણે મ્હને કહ્યું હતું પરંતુ તે કેમ થશે હોતા હું વિચારમાં હતો. આજ ત્હમના શબ્દ લગભગ ખરા પડ્યા આવેલા છે. તું ત્યારે પત્ની સાથે નવ ગામની માલીક થઇ તે કરતાં પણ હું ત્હને વધુ ગામની માલીક બતાવું છું. ત્યારે મરહુમ પિતા કેશરીસિંહની જગીરના એકાવન ગામ જે મહારી પાસે છે તે સંઘળો હું ત્હને ત્યારે ગુણેને લીધે આપુ છું. તું ત્યારે સાઠ ગામ સંભાલ અને જ્યોતિષીઓનું કહ્યું ખરું પાડ. '

કુમુદા—' મુરખી શીર છત્ર પિતા તુલ્ય મહારાજ ! આજનો દીવસ ધડીએ ધડીએ અધિક આનંદમય થતો જાય છે. આપે ન્હાનપણમાં મ્હને પુત્રી માફક ઉછેરી અને અઘાપિ પુત્રીરૂપ રાખી છે તેથી ખરેખર હું આપની ઓર્શીગણ છું આપને હું બદલો આપી શકું એમ નથી પરંતુ

આપે જે મહારા ઉપર એહેશાન કર્યો તે ખરેખર હું વિસ્મૃત થઇશ નહીં.

યોગીરાજ બોલ્યા—‘ કુમુદા ગુણાઃ પુજા સ્થાન ગુણિષુ નચાલિંગ નચવયં એ અરુન્ધતીતું વાક્ય આજ અત્રે તહારા વીશે ખરૂં થાય છે. તું યુવાન સ્ત્રી છતાં તહારૂં જ્ઞાન ધણી બાળતોમાં મહાન યોગેશ્વરો જેવું છે. તું કોઇ પદ્મજાત થયેલી યોગીની છે એમ મને બાસ થાય છે. ખરેખર ! આર્યાવર્તમાં તહારા જેવીજ સ્ત્રીઓજ ને જન્મે તો આ ભુમીનો ઉદ્ધાર થાય. ’

કુમુદા—“ યોગીરાજ ! હું આપના સ્નેહયુક્ત વચનોથી આપની આભારી બની છું. ’

ભુપસિંહ આગળ આવ્યો અને બોલ્યો—‘ કુમુદા ! તથા રણુમદા ! ! આ તમારો હર હમેશનો સેવક ભુપસિંહ વિનંતી કરે છે તે સાંભજો. ’ તહમો બન્નેએ મહારી શિક્ષા માફ કરાવવા તથા મહેં અસંખ્યાત કર્મો તહમને દુઃખ દેવાને કર્યો તે સધળા ભુલી જઇ અપકારનો બદલો ઉપકાર કરવામાં આપ્યો તો હું તહમને શું આપી શકું ત્હેના વિચારમાં છું. હું મહારી જાત તથા મહારૂં સર્વસ્વ તહમને આપુ છું તહમારી મરજીમાં આવે તે લો. યોગીરાજ ! મહાનુભાવ યોગીરાજ ! ! આ પાપીને બચાવો અને દીક્ષા દો. હું સંસારને શું કરું ? હું કુકર્મી હવે જગતને શું મુખ બતાવું ? ’

મહારાજ બોલ્યા, ‘ ભુપસિંહ તું પુત્ર વિનાનો છે તેથી તું સંન્યાસ લઇ શકે નહીં. જ્યાં સુધી ત્હને પુત્ર નથી ત્યાં સુધી તું ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી છુટી શકે નહીં. ભુપસિંહ ! તું વળી મહારી ગાદીનો પાસેનો વારસ છું અને જો તું સંસાર ત્યાગી જાય તો યંવન લોકો આ રાજ્યને હોઇઆં કરી જશે તેથી તું હવે આ ગાંડો વિચાર છોડી દે અને તું મારા સેનાપતિની ખાલી જગ્યા સ્વિકાર અને ભૂતકાળો વિસરી જા. ’

“ મહારાજ મહારા મુરખી ! ” ભુપસિંહ રડી પડ્યો અને બોલ્યો ‘ આપની એ કૃપા. ભુપસિંહને કેદમાં સડવાતું કે સેનાપતિ બનવાતું ! આપની એ આજ્ઞા માથે ચઢાવીશ. ’

કુમુદા—ભુપસિંહ તહમે સર્વસ્વ અમને અર્પણ કર્યું છે તે પાછું લો ને આ અવસરની યાદગીરીમાં મહારી એક ઇચ્છા પુર્ણ કરો. ’

ભુપ૦—‘કુમુદા ! તે થશેજ. ઇચ્છા જણાવ. ’

કુમુદા—‘ઠાકોર ! મહારી ઇચ્છા એ છે કે જે જે દરેક જીને આપે

કહાડી મુકી છે તે તે દરેકને આપ રાખો અને દરેકને પત્ની તરીકેનું સુખ આપો. ”

ભુપસિંહ—કુમુદ આ પાપી હવે તે કરશે અને આ અવસરના સ્મરણમાં દરેકને પોતપોતાનું સુખ મળશે.

‘ ધન્ય ઠાકોર ! ’ કુમુદ બોલી,

યોગીરાજ બોલ્યા:—‘ વિજયસિંહ, રણમલ, વસંતદેવ, કુમુદ અને અન્ય જનો હું આપને આજના આનંદના અવસરમાં મહારી ઝોળખાણ કરાવવાની ઇચ્છા રાખું છું. ’

વિજયસિંહ—‘ મહારાજ અમે આપની પાસે અસંખ્યાત સમય સુધી પ્રાર્થના કરી પુરંતુ આપે અમને તે બાંખત કહેવા ના પાડ્યાથી અમો પછી પુછી શક્યા નહી. આપ આપની ઝોળખાણ આપશો તો આજના આનંદનો દીવસ અધીક આનંદથી પૂર્ણ થશે. ’

યોગીરાજ આ સાંભળતાં પોતાની કંઈની દુર કરી. તેમ થતાં અંદરથી રાજવંસીને યોગ્ય અમુલ્ય પોષાક દેખાયો અને મુખાકૃતિમાં સ્હેજ ફેરફાર કરતાંજ આતુરતાથી ઉભેલા રાજ નાગદેવે આગળ આવી નમન કરી કહ્યું. ‘ બસ ! યોગીરાજ અમે આપને ઝોળખ્યા. અઘાપિ કોણે ધાર્યું હશે કે ગુજરાતનો એક વખતનો ચક્રવર્તિ રાજ કરણસિંહ આમ યોગીને વેશે ફરશે ? ’

‘ કોણ કરણદેવ ! ’ સર્વ સ્થળથી ઉદ્ગાર નીકળ્યો.

‘ હા ! આ હતભાગ્ય કરણ વાઘેલો ! ’ રાજ કરણે ઉત્તર આપ્યો. સર્વ મંડળે પ્રણામ કર્યા. અને કરણદેવે કહ્યું ‘ આઠલી ઝોળખાણ હવે બસ છે. રજપુતો ! બાઇઓ ! હવે આપણું બધું ગયું છે. હું અશક્ત અને લાચાર થયેલો છું. હું વન વન રજળી દીવસ પુરા કરીશ પરંતુ મહારી પાછળ આપ બહાલી ગુર્જરી માતાને ખાતર તનમન ધન અર્પણ કરી, સ્વદેશાભિમાની બની, જુદા જુદા ઠાકોરો એકત્ર બની આસપાસના વવનોનું ખેદાન મેદાન—”

‘ રાજ કરણદેવ પ્રગટ થયા સાંભળી એક લશ્કરી પોષાકે સજ્જ થએલ મનુષ્ય દોડતો આવ્યો અને પગે પડી બોલ્યો “ મહારા મુરખી !

‘ મહારા મુરખી ’ ! શિરછત્ર ! મહેને ક્ષમા કરો ! આ પાપીને પાવન કરો ! શરણાંગતનું રક્ષણ કરો ! આ રાજ્યદ્રોહી નીમકહરામી-માધવ ચરણારવીંદમાં પડે છે તેનું રક્ષણ કરો. ’

કરણદેવે ત્હને ઉઠાડ્યો અને કહ્યું “ બાઇ માદવ ઉઠ ! જૂતકાળને

વિસરી જ. જે વખત નાશનો સમય આવે છે તે વખતે બુદ્ધિજ વિપરીત થાય છે. ત્હેં જે કૃત્ય કર્યાં હોમાં ત્હારો વાંક ખીલકુલ નથી. પરંતુ ગુજરાતનું નસીબ એવું અને ગુજરાતીઓની સ્થિતિ માઠી થવાની અને પરદેશીના બુલમ તળે સડવાનું તેમના નસીબમાં તે મિથ્યા કેમ થાય ? મ્હારી પણ મતિ બ્હેર મારી ગઈ તે સાથી ? વિનાશકાળ. હવે પાછળની વાતો સંભારી પરતાયે લાભ શો ? ત્હારા પશ્ચાતાપને લીધે તું પાવન થયેલો છું. હું પણ હવે જગત છોડી અરણ્યવાસી થયો છું. મ્હારી રાણી તથા પુત્રી ત્હારે લીધેજ બાદશાહના ઘરમાં ગઈ-પરંતુ તે સમજી હું વિસરી જઉં છું. સમય બદલાય છે. કળિયુગની બલિહારી છે. જે રાણી મ્હારે માટે પ્રાણ આપવા તત્પર થતી તે રાણી ધન મદથી છકેલા અદ્વાઉદીનની બેગમ થતાં મ્હને જરા પણ સંભાર્યો નહી તે બુલ્લી જઉં છું. ત્હારે લીધે મ્હારી પુત્રી યવનના ઘરમાં ગઈ તે હું બુલ્લી જઉં છું. તું મ્હાર ત્હાર અપમાન વિસરીજ. અને હવે ભવિષ્યમાં ઉત્તમ જીવન ગાળવા યત્ન કર અને સમર્થ બન. તું શું હતો ? ઉચ્ચ સ્થિતિમાં નહી જન્મેલો કાવા દાવાથી મ્હારા પ્રધાનની પદ્ધિએ તું આવ્યો તે સમજી-ત્હારા જન્મની સ્થિતિ અને કાવાદાવા વિસરીજ. મ્હારો પાસે તું કેવો માનીતો હતો, તું લોકોનો કેવો માનીતો હતો તે વીસરીજ. તું વીસરીજ કે ત્હારેજ લીધે ગુજરાતનો નાશ થયો. ત્હારેજ લીધે પરતંત્રતાની બેડી ગુજરાતને પહેરવી પડી અને ત્હારેજ લીધે સમગ્ર ગુજરાત યવનોએ સર કર્યું-તે વિસાર્યાથીજ તું આ જન્મને વખતે કૃતાર્થ કરી શકીશ-તું દુઃખ પામ મા. ત્હને રોતો દેખી મ્હારા હૃદયમાં કાંઈક આવેગ થઈ આવે છે. હું તે દુઃખ રાણીને વીસરી ગયો છું. મ્હારી પુત્રી ગઈ તે વીસરી ગયો છું. સર્વ સુખો અને રાજભોગ બુલ્લી ગયો છું. હું યોડા દી ઉપર પાટણ ગયો હતો--મ્હારા રાજ્યના નાશ અને ગુજરાતની પરતંત્રતા પછી પાટણ ગયો હતો-પણ મ્હેં શું જોયું ? અરે ! તે દેખાવ વર્ણવીને ત્હને શા માટે દુઃખી કરે ? ! જે વખતે મ્હેં પાટણ જોયું તેજ ઘડીએ મ્હારી આંખ-માંથી આંસુ ગરવા લાગ્યાં. લોકોનું દુઃખ દેખી મ્હને દુઃખ થવા લાગ્યું. પણ કરે શું ? લાચાર. મ્હારા ઠાકોરોની સ્થિતિ ! હા ! હાલ જોતાં હું શું દેખું છું ? બધા મૃદ જવા યવનોના તાબામાં બાર ભરવાના બળદી-આની માફક રહેલા છે. તે શું કરે ? લાચાર ! તે એક એકને મલી પોતાના વિચાર જણાવી દુઃખમાં ભાગ પાડી શકે છે એટલો ધમ્મરનો મ્હોટો પાડ-અને ત્હેમનું મ્હોટું નસીબ આપણું લશ્કર ક્યાં છે ? આ-

પણુ યોદ્ધાઓ ક્યાં છે ? આપણું હવે શું રહ્યું છે ? જે છે તે યોદ્ધા સમયમાં જશે એથીજ મહારી છાતી ધ્રુજે છે. જ્યારથી હું ગાદીએ બેઠો ત્યારથીજ મહેં પ્રથમથી ધાર્યું હતું કે મુસલમાનો બહેલા યા મોડા આ દેશમાં આવશે. તેમને હીંદુ ધર્મમાં લેવા મહેં કેટલાએક આચાર્યો સાથે વાતચીત કરી હતી પરંતુ ધર્માધિ લોકોએ પોતાનો ધર્મ ઉચ્ચો ગણી પર ધર્મને લેવા ના પાડી. મહેં ઘણો ચત્ત કર્યો. અને શાસ્ત્રમાં પણ જન્મથી કોઈ કોઈ વર્ણનો નથી પરંતુ કર્મ અને સંસ્કારથીજ વર્ણવાળો બને છે એમ બતાવ્યું પરંતુ તે માનેજ કેમ ? આંધળા બનેલા તે જન્મથીજ જાતીના અભિમાનમાં તણાવલા તેમને મહારી યુક્તિ કે મુસલમાનને હિંદુ બતાવવામાં હરકત રાખતી નહી તે જો તેમને પાર પાડી હોત તો હિંદુ ધર્મ જે બીજા ધર્મ કરતાં ઘણે દરજ્જે સારો છે તે ધર્મમાં મુસલમાનો ખુશીથી આવત. અથવા મહમદને અવતાર તરીકે માનતાં આપણું શું જનાર હતું ? જ્યારે બ્રાહ્મણ ધર્મના ઉપર બૌદ્ધે જય મેળવ્યો ત્યારે કુસંપ ન વધે તેથી બુદ્ધને ઇશ્વરી અવતાર માન્યો. તો જો મહમદને ઇશ્વરનો અવતાર માન્યો હોત તો મુસલમાન હિંદુ એક થાત અને વખત પોતાનું કામ કરતાં જાતીનો તફાવત પણ ભુલાવત. પરંતુ કોઈએ માન્યું નહી ! જેવી તેમની મરજી ! આપણે ક્યાં લાખો વરસ કહાડ્યાં હતાં કે બહુ પંચાત. મહારે કહેવાનું મુખ્ય કારણ દેશ હિતજ હતું. હું મરીશ ત્યાં લગણુ ગુજરાતનું હીત મહારે હૈયે રહેશેજ. મહારી ગુજરાત ! મહારી ભુમી ! તેને ખાતર કયો મુઠ ગુજરાતી પ્રાણુ આપવાતૈયાર નહી થાય. સૌરાષ્ટ્રની પડતી તેજ ગુજરાતની પડતી. સૌરાષ્ટ્રાધીપતી હું એક વખત હતો. પણ હાય ! અત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં પગ મુકવાનો સમય નથી. એ કાલનીજ બલિહારી ! માધવ ! હવે વધુ શું ? તું ભૂતકાળને વિસરીજ અને આજની રાત મહારી સાથે રહી આનંદ કર. કાલ આપણે જુદા પડશું.”

“ મહારા શીરછત્ર ! મહારી પુરીવાત સાંભળો અને મહેને ક્ષમા આપો ”

“ માધવ ! અત્યારે રાત ઘણી ગમ્મ છે માટે તું ચાલ તહારો ઇતિહાસ આજ નહી પણ કાલ સાંભળશું.”

સર્વેજણુ ગયા.

લોકો આજના હેવાલ ઉપર વિસ્મય પામતા ગયા અને રજનીએ ધીમે ધીમે પોતાનો પ્રભાવ જણાવી શૈલપુરને શાંત કર્યું.

પ્રકરણ ૪૦.

સાહસનું ફળ.

રાત્રિ-આજની રાત્રી-આખા શૈલપુરમાં આનંદમાં ગઈ હતી. લોકોએ ગઈ કાલે ઘણા દેખાવ દેખ્યા હતા. રણુમલની નીરપરાધતા, રાયસિંહની કૃતચતા, કુમુદાનું લગ્ન, કરણુદેવનું પ્રગટ થવું વગેરે બિન્ન બિન્ન દેખાવની વાતોથી રાત્રે મોડી રાત સુધી જાગેલા લોકો બીજા દીવસના બનાવની વાત જોતા હતા તે દીવસ શૈલપુરમાં હતો.

બપોરે મહેલના દરબાર ખંડમાં રાજા કરણુદેવના માનમાં મેળાવડો છે અને ઠાકોરા, ગૃહસ્થો વગેરે રાજા કરણુદેવને આજ મળનાર છે. માધવ પોતાનો ઇતિહાસ કહેનાર છે. કુમુદાએ આજના દરબાર સારે બધી ગોઠવણ કરાવી હતી પરંતુ આજે તે કુમારીકા નહતી તેથી ઘણી છુટથી ફરતી હતી નહીં.

ધીમે ધીમે દરબાર ખંડ ભરાવા લાગ્યો. પૂર્ણ ભરાતાં રાજા વસંતદેવ, કરણુદેવ, વિજયસિંહ, રણુમલ, ભુપસિંહ વગેરે મંડળ બહાર આવ્યું. કરણુદેવને વચ્ચે જેઠક આપી રાજા વસંતદેવ, નાગદેવને લઈ બીરાજ્યા. સર્વ ઠાકોર ઠકરાઓને ભેટ વગેરે સુકવાતી નહતી છતાં દરેક જણ પોતાના ભૂતકાળના મહારાજાધીરાજ પાસે જઈ નમન કરી પોત પોતાના આસને બેઠા.

આ નમન ક્રિયા થઈ રહ્યા બાદ માધવને આજ મળતાં આગળ આવ્યો અને બોલ્યો ‘મહારા શિરછત્ર ! સુરખીઓ અને ગૃહસ્થો! આપના આગળ આ પાપી મનુષ્ય માધવ પોતાના કર્મ કહે છે. મહારી કેટલીક બીના સર્વેને ખજર છે. કોધના આવેશમાં હું, જરાપણ વિચારકર્તા વગર, દિલ્હી ગયો ત્યાં સુધ્ધતાન અલ્લાહદીનના શાહજાદા ને મહેં બચાવ્યો ત્હેના બદલામાં મહારી જોડે સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું અને મહેં મહારી માતૃભુમીનું નષોદ વાળ્યું. મહારાજ ! ક્ષમા કરો. તે વખતની વાત જ્યારે આ દુષ્ટને યાદ આવે છે તે સમયે ખરેખર મહારાજ મન મુંઝવણ ભોગવે છે. મહારાજ ! હું નીમકહરામી મારી માતૃભુમીને જેડી પહેરાવવા આવ્યો તે સમય-હા ! કેવો દુઃખજનક ! ધીક છે મહેને ! ધીક છે મહારી જનેતાને કે મહેને જણ્યો ! જો આ ગુર્જરભુમીમાં આ

નિમકહરામી, કૃતદ્વી માધવનો જન્મ થાત નહી-અરે ! જન્મ થયા પછી
 પણ મહારાજ કરણદેવ સાથે સંસર્ગ થાત નહી-અરે ! સંસર્ગ થતાં પણ
 કોઈ આવત નહી-તો ખરેખર ! આ ગુજરાતની સ્વતંત્રતાનો નાશ થાત
 નહી. પણ મહારાજએ કાલે કહ્યું તેમ તે લિખીત હતું. તે થનાર હતું.
 હા ગુજરાત ! માતા ગુર્જરી ! ! તહાં લુણ મહેં ખાધ હરામ કર્યું તહેવું
 ફળ મહેને મળ્યું. હું દુષ્ટ કૃતદ્વીને બદલો ખરાખર મળ્યો. ગુજરાતમાં આ-
 પના રાજ્યના નાશ પછી સુસલમાનોના અમલમાં મહેં વીસ વરસ હાકેમી
 ભોગવી. પરંતુ સાહસતું ફળ મળ્યું. અલદખાંના દૂર થયા પછી નવો સુબો
 આવ્યો કે તરતજ કાંઈ ગેરસમજથી મહેને કેદમાં નાંખ્યો. મહારી સ્ત્રીને
 ઘર છોડી ભાગવું પડ્યું. હું કેદમાં થોડા વખત સુધી સડ્યો અને મહા
 મહેનતે છુટ્યો. મહેં આ વખતે સુસલમાની રાજ્યનો દોર જોયો. અને
 રજપુતરાજ્ય અને ચવનરાજ્ય વચ્ચે શો ફેર છે તે જોયો. સર્વે આપણા
 રાજ્યમાં કેટલું સુખ ભોગવતા હતા તે અને આ પછીનું દુઃખ એ બન્ને
 મહેં જાતે અનુભવ્યા. આ અનુભવ કામનોજ હતો. આ દુષ્ટને છુટકારો
 મળતાં દેશ છોડી, વેશ ત્યાગી નાકો અને મહારી સ્ત્રીને મળ્યો. પછી
 અમો પાટડી ગયા અને અકરમાતે ઠાકોર હરપાળનાં મહેલમાં જવા
 ફરજ પાડી. ત્યાં ઠાકોરનાં કુર વચનો સાંભળી મહારા પાપોનું
 પ્રાયશ્ચિત કર્યું. ત્યાંથી અમો પ્રભાસપાટણ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં
 હુંટારાના ભોથી અમો એકલાં પડ્યાં અને રાજબાના આભારે અમો
 દુઃખમાંથી બચ્યાં અને વિજયસિંહના હાથમાં સપડ્યાં. યોગીરાજ અરે
 મહારાજ આપના મુન્ય પ્રતાપે-આપની દવાથી મને શાયદો થયો અને આ
 દુષ્ટ જેને મૃત્યુ યોગ્ય હતું તહેને જીવતદાન મળ્યું. આપે મને તે વખતે
 અણબાણે ઓસડ કીધું પણ ગદ કાલે આપની આગળ જ્યારે આ નીમક-
 હરામી હમો ત્યારે આપનું આચરણ જોઈ હું દિંગમૂઢ બન્યો. મહારાજ !
 આપ આજ્ઞા આપો-મને ન્યાય આપો. હું પાપી છું-અધમ છું. હું હવે
 સંસાર ત્યાગીશ અને ઠેરઠેર રખડીશ. અને વણ મોતેજ મરીશ-એકલો
 કોઈ ન જાણે તે ઠેકાણે રહીશ. આ માધવ મરશે તે કોઈ જાણશે નહી.
 પ્રભુ! કોણે ધાર્યું હશે કે પાટણનો પ્રધાન કોઈથી પણ નહી. ઓળખાવ-
 લો મરશે અને તહેવું શખ બાળનાર નહી મળવાથી સડશે અને કુવરા
 ગીધડાં ખાશે ? ! પણ થશે તેમજ. હા એમજ થશે અને તેમજ થવું
 જોઈએ. નાથ ! ક્ષમા કરો. મહારાજ ! હવે મહેને રજ આપો-હું જાઉં.
 કરણ-માધવ ! સંચુરા હવે હું પણ જઈશ. પરંતુ આ અરે

મળેલા સર્વ જાણુને મ્હારે જે કાંઈ છેલ્લું કહેવું છે તે કહેવા દે. આજ અયાનક અત્રે હું પ્રસિદ્ધ થયેલો છું અને તેથી મ્હારા અહીં રહેવાથી આ રાજ્યને ફાયદો નથી. મુસલમાનો જાણુશે તો મ્હને પકડશે અને આ રાજ્યના જડમૂળ ઉખેડશે. તેથી હું આજ યા કાલ આ દેશ છોડી બનતી ત્વરાએ આલ્યો જઈશ. પરંતુ-રામચો ! ઠાકોરો ! ભાઈઓ ! આપણે એક અધમકાર્ય કરનારની અણુધડતાને લીધે આહવી અતિશ દશમાં પહોંચ્યા છીએ એમ આપણે ગણવાનું નથી. પરંતુ આપણે આપણા કર્મોને લીધેજ આવી હાલતમાં પહોંચ્યા છીએ. આપણામાં સંપ કયાં છે? દેશભિમાન કયાં છે? રાજપુતો ! આપણું ગત ગૌરવ વિચારો ! ઉઠાપણથી આપણે જો પરંપરાના નિયમ પ્રમાણે વર્ત્યા હોત તો નક્કિ આ દેશ પરતંત્ર બનત નહી. અને સ્વતંત્રતાના સુધા ફળ આપણે આપતા હોત. મ્હેન્ટો આપણા દેશમાં આવી આપણને ગુલામ બનાવત નહી. શું ત્હમને કેદી નથી બનાવ્યા? ત્હમે ત્હમના શા હીસાબમાં છો? ત્હમને ધારે તો એકજ ધડીમાં ત્હમારા રાજ્ય પાટ વીનાના બનાવી શકે. કુમુદા કહે છે કે ગીજનીનો મહમદ ઈશ્વર તરફનો સંદેશો લખને આવ્યો હતો કે ‘પશ્ચિમ તરફની પ્રજા તમારા કરતાં જોરાવર છે’ તે છતાં આપણે ચેત્યા નહી. જો આપણે ચેત્યા હોત તો અને સંપ કયો હોત તો પશ્ચિમની પ્રજાને પણ આપણે બતાવી આપત કે અમે પણ કાંઈ છીએ. પરંતુ આપણે એવા આંધળા બની ગયા કે તે વખત ચેલા નહો અને હજી પણ ચેતતા નથી. હજી બાજી બગડી નથી. શું ત્હમને ત્હમારા દેશ લઈ લઈને ધુળ ફાકતા બનાવશે ત્યારે ચેતશો? ચેતરફ સળગેલી દાવાગની દેખી શકતા નથી? શું ત્હમે રખડતા બનશો ત્યારે ચેતશો? પાડોશીનું ઘર બળતાં ત્હમાર ઘર કેમ સલામત રહેશે? એનો વિચાર કેમ કરતા નથી? ચેતો નહી તો ત્હમારો નાશ જલ્દી થશે. ત્હમારી પાસે હવે માણસ કયાં છે? મુસલમાનો જેવાં હથીઆર કયાં છે? છે ત્હમારી પાસે થોડી બંદુકો-તદ્દત બગડેલી અને કામમાં ન આવે તેવી. તેમની બંદુકો જીઓ. તે કેટલી રહેલાઈથી નાશ કરી શકે છે? ત્હમની કવાયત જીઓ અને ત્હમારા લસ્કર કવાયતી બનાવે. ન્હાના ઠાકોરો ! ત્હમારી સત્તા મ્હોટાને દઈ દો. અને ત્હમે દેશ-હિત કારણ મંડો. જો સત્તાના ગુમાનમાં રહેશો તો નક્કિ ધારજો કે થોડા સમયે ત્હમારા રાજ્ય યવનો લઈ લેશે. જો દેશ હિતની દરકાર રાખશો તો તેથી યવનોને ગુજરાત અને ભારતખંડની ભુમીમાંથી કહાડી શકશો. શુરવીરો ? મ્હારે કાંઈ લેવા દેવા નથી. પરંતુ ભૂતકાળને વીસરી ગયેલો

ભવિષ્ય તરફ વિચાર કરતો હું ત્હમને સમાચાર આપું છું માટે ચેતો !
એતો ! શુરવીરો ! આટલા યોગ સમયમાં ત્હમને નિર્માલ્ય બનાવવા
માંડ્યા તો વધુ વખત જતાં શું થશે? ત્હમારા વડોઆઓના પરાક્રમ સં-
ભારો. જેના શબ્દથી ગગન ગાજતા અને જેના ચરણથી ધરા ધ્રુજતી હો-
ના વંસજોના આ હાલ શા? ત્હોનો વિચાર કરો. અરે હું શું કહું ?
રાજા ! ઠાકોરો ચેતો ! ઉઠો અને તૈયાર બનો નહીં તો ત્હમારી પડતી
છેજ--'

આ સમયે કરણદેવતું ભાપણ ચોપદારના આવવાથી અટક્યું !
ત્હેણે નમન કરી કહ્યું 'મહારાજા ! કોઈ રજપુત સ્વાર દેશાવરથી આવેલ
છે તે મળવા માગે છે.'

રજા મળતાં રજપુત સ્વારને પ્રવેશ કરાવવામાં આવ્યો. આવતાવેંત-
જ નમન કરી તે બોલ્યો. 'મહારાજા વસંતદેવો આ હું લાખો પુલાણી
આવેલો છું. અમો યવનો સાથે લડ્યું ત્હોમાં આપ મદદ આપશો કે કેમ?
ત્હોનો ઉત્તર આપો મ્હારે વખત નથી. '

વસંત--પુલાણી ? અમો ખરા જીગરથી આપને મદદ કરશું,
અત્રે મહારાજા કરણદેવ પધારેલા છે તેમની તરફ દૃષ્ટી કરો.

લાખો--અહો ! કરણ રાજા ! હું આપને નમન કરૂં છું. આપને
આજ લગભગ ૨૦ વર્ષે દેખું છું તેથી ઓળખી શક્યો નહીં. '

કરણ--લાખાજી ! હવે અમારી ઉતરતી દશા આવી. હવે ત્હ-
મારા જેવા રજપુતોના લીધેજ ગુજરાતનું ભાગ્ય ખીલશે. હું ત્હમને અં-
તઃકરણથી જ્ય ઇચ્છું છું. મારામાં શક્તિ હશે તો હું પણ યુદ્ધમાં જોડા-
ઇશ અને ગુજરાતને ખાતર-આપણા સ્વદેશને ખાતર લડીશ. શુરવીરો !
એક વખત ગુર્જના દો કે ગુર્જરી માતની જય ! '

'ગુર્જરી માતની જય' ચો તરફ ફેલાઇ. લાખા પુલાણીના
ઉભા થવા સાથે સર્વે મંડળ ઉભું થયું. લાખાએ કહ્યું 'આવતા
વર્ષની માગશર શુદ્ધ બીજને દીવસે લાખો પાટણ ઉપર ચઢશે. રજપુતો
તૈયાર બનજો. જય ગુર્જરી માતની જય--'

'લાખો ઝપાટા બંધ ગયો. મહારાજા વસંતદેવે દરબાર બરખાસ્ત
કર્યો. '-

ખાનગી મંડળ શીવાય બીજા ગયા.

હજુ પણ માધવ કરણદેવ આગળ ઉભો હતો. તે ઉત્તર મા-
ગતો હતો. ત્હોને કરણદેવે બેસાડ્યો. માધવ બેસતાંજ રડી પડ્યો.

અને પગ પકડી બેસી રહ્યો. કરુણદેવે હેને છાતી સરસો ચાંપ્યો અને શાંતવન દેવા માંડ્યું. એટલામાં એક મનુષ્ય-જેની મુખાકૃતી જોતાં તે મુસલમાન સરદાર જેને આપણે આગળ જોયેલો છે તેજ આવ્યો અને તમન કરી બોલ્યો “ કરુણદેવ ! આ અલદ્રખાં ત્હમરી મારી માગે છે. ”

આ શબ્દ સાંભળી કુમુદા તથા રાણી દોડી આવ્યાં અને રાણી બોલી ‘અલદ્રખાં ! સરદાર ! આપે મને નદીમાંથી બચાવી તે બાબત મહારાજા જાણે છે. ’

વસંત-અલદ્રખાં હું ત્હમારો એહેસાન કદી વીસરીશ નહી. અલદ્રખાં-વસંતદેવ ! મેં વીસ વર્ષ દરમ્યાન હિંદુ અને મુસલમાનને એક કરવા યત્ન કર્યો છે પરંતુ તે નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. હું મુસલમાન છતાં હિંદુ છું. હાલ સઘળી આશ્વત મારા ઉપર આવી તે આને લીધેજ મુસલમાન હિંદુને કાફર ગણે અને હિંદુ મુસલમાનને અશ્વેચ્છ ગણે. આં લુધી આ દેશમાં તે બે જાતો વચ્ચે કુસંપ રહે અને તેથી દેશની ખરી પાતમાલી થાય એમ ધારી હું બન્નેને એક કરવા સરખા ગણતો હતો. આ વાત પાદશાહને પસંદ પડી નહી તેથી મને હું ગુનહેગાર નથી એવી રીતનો પુરાવો લઈ બોલાવ્યો છે. ’

અલદ્રખાંએ બધી વાત કહી. અને વસંતદેવ વિગેરેએ મદદ આપવા કષ્ટુલ કર્યું. ત્યારબાદ વસંતદેવે પુછ્યું ‘ અલદ્રખાં ! ત્હમે રાણીને શું વચન આપ્યું હતું. ?

“ અરે ! તે વચનની વાતજ જવાહો. છતાં હું કહું તે સાંભળી રાણીને મારી બક્ષજો. એક વખત હું મહારાજા નાગદેવને ત્યાં ઉતર્યો હતો તે વખત મને રાણી મળ્યાં. તે વખત હેની ઉંમર ચૌદ વર્ષની હતી. બાળા મને મળી અને વાતચીત ઉપરથી મને કહેવા લાગી કે ‘દિલ્હીના બાદશાહની બેગમ થવું તે કેવું સારું’ ‘તે સારું નથી’ એમ ગહેં ઘણી સમજાવી પણ તે સમજી નહી. અને આડ લઈ બેઠી હતી કે મને બેગમ બનાવો જો આથી મેં વચન આપ્યું હતું કે સલાહકારક લાગશે તો જરૂર તે બેગમ બનશે. રાણી હજી સુધી તે લુધી હોય એમ લાગતું નથી. પરંતુ તેમાં કશો લાભ નથી. હિંદુ ધર્મ અને મુસલમાની થઈ બન્ને અંતે તો એકજ છે પરંતુ હિંદુ ધર્મ જો કે મારા જાતનાઓ ધર્માધપણાને લીધે વખોડે છે છતાં હું ખાતરીથી કહું છું કે તે અમારા કરતાં એક છેજ. પોતાનો ધર્મ સુધી બીજા ધર્મમાં જવું તે મૂખાંધ છે. રાણીને મેં બહુ સમજાવી છે અને તે સમજી છે. કુમુદા જે સઘની સહચરી છે હેના સંસર્ગથી

તે તે લુલી છે.

અલક્ષ્માં ! સરદાર ! આ માધવ તરફ હવે જોશો ?

“ માધવ ! ” અલક્ષ્માંએ કહ્યું “ માધવ ! હવે હું શું કર ? આપણા ખેતા હાલ એજ થયા તો હવે કરવું કેમ ? જેમ ખુદાતાલાની મરજી. માધવ ! તહે પણ એક વખત ખરેખરી સાલખી ભોગવી છે અને મેં પણ ભોગવી છે અને બન્નેના હાલ સરખા થયા છે. માધવ ! તું નસીબદાર છે કે તેટલાથી છુટયો. પરંતુ અલક્ષ્માંને તો એથી વધારે ભોમવવું પડશે અને વખતે ફાંસીના લાકડે લટકવું પડશે. મુસલમાની ન્યાયની ખલિફાનો જોવી હોય તો દિલ્હી આવજો. કાપુર કહે ‘ગુન્હેગાર’ તો કાજી કહે ‘હાજી અલખત ગુન્હેગાર’ બાદશાહ કહેશે ‘માર ગરદન’ આ ન્યાય ! આ મુસલમાની ન્યાય ! તે દિલ્હીમાં થશે. માધવ ! માફ થનાર હશે તે થશે પણ માફ થોડું સાંભળો. તહમે તમારી મૂખાંધ ભરેલી ઉતાવળનું ફળ ભોગવો છો. જો તહે ધાર્યું હોત તો તહાર વેર અહીંજ લઈ શકત અને રાખ કરણદેવને તહેના તે વખતના કુર્કમનો બદલો આપી શકત. પરંતુ તહે તે યોગ્ય વિચાર્યું નહી અને સાહસ કરી-અવિચારી પગલું ભરી દિલ્હી આવ્યો. તેજ વખત જો અલ્લા-ઉદ્દીનની જગ્યોએ જ. લાલુદ્દીન સહેનશાહ હોત તો તે તહને તરતજ ફાંસીએ ચડાવત કારણ કે જે માણસ સ્વદેશ દ્રોહી છે તે માણસ પારકા રાજ્યને શા માટે દગો ન દે ? એ સિદ્ધાંત તેઓ માનતા હતા. હશે જે બનનાર તે બન્યું. ગઈ વાત વિસરી જઈ આવતી સંભાર. કુમુદ આપણે ધણા દીવશે મળીએ છીએ. ”

કુમુદ-છાહ ! લગભગ સાતેક વર્ષે મળીએ છીએ.

નાગદેવ-“ કુમુદ ! શુભ કેમ થઈ તે જાણવાની સર્વેને ઉત્કંઠા છે. ”

કુમુદ-“ જી પહેલાં લક્ષ્મીખાને પોતાનો વૃતાંત કહેવા દો પછી હું મારો વૃતાંત કહીશ ”

નાગદેવ-“ હા ! લક્ષ્મી તું તારી સઘળી વાત કહે. તું શુભ થઈ અને ક્યાં ગઈ તે કહે ”

લક્ષ્મી-“ મુરખા પિતાજી ? મેં ખરાબ આચરણ કર્યું છે તેવી ખબર આપને મલતાં આપે મડને પકડી મંગાવી અને તે વાત સારી કે જુદી તેની તપાસ કર્યા વગર આપે શિક્ષા કરી કેદમાં પુરી. સાંધી અપમાન કરતાં મૃત્યુ સાફ સમજી રાત્રે ભાગી અને હથીઆરના ઝોરડામાંથી જોઈતા હથીઆર લીધાં. હું હથીઆરમાં ભોગાવતિને કીનારે જતી હતી તેવામાં

હુંટારાએ મારા ઉપર દરોડો પાડ્યો અને હું સપડાઈ મને હુંટારાઓએ થોડા દીવસ કેદમાં રાખી. એક દીવસ શાયંકાળે હું લાંથી છુટી. મને ના-ઢેલી જાણી હુંટારાઓ મારી પાછળ પડ્યા અને મહેને હેમની નેડે ફરીથી નદી કીનારે ભેટો થયો. આ વખતે હું હિંમત હારી ગયો નહીં અને મારી શમશેર સહીત લઢી. હુંટારાના ફક્ત ત્રણજ માણસો હતો તેમની નેડે મારે યુદ્ધ થતાં મેં દરેકને ધાયલ કર્યા અને હું પણ ઘણી ધાયલ થઈ. તે ત્રણ જણ ધાને લીધે મારો કડો મેલી બાગ્યા અને હું દુઃખ પામતી શું કરવું તેના વિચારમાં પડી. હું આપની પાસે આવવાને અશક્ત હતી કેમકે આપનાથી જીતી હતી. અને ખીજે ક્યાં જવું હતું સુઝતું પડતી નહતી. આથી તથા લોહીની ધારા દેખી, ધાથી પીડીત હું ગભરાટથી નદીમાં પડી અને જળનદી સીતળતાથી હું શાંત થયો. પરંતુ થોડીવારે ધામાં પાણી ભરાવાથી હું દુઃખ પામવા લાગી અને હું બેભાન થઈ પડી. જ્યારે મેં આંખ ઉઘાડી ત્યારે હું પોતાનપુરના રાજ્યમહેલમાં હતી. થોડા દીવસે મહારાજા વિજયસિંહ મારી ખજર લેવા આવ્યા અને ખીજે દિવસે મને વિજયદુર્ગ લઈ જવામાં આવી. થોડા દીવસે મને આ-રામ થયો. એક દી મહારાજા વિજયસિંહે પોતાની એક વૃદ્ધ દાસી મારફત લગ્નની માગણી મારી પાસે કરી. હતું સાથેની વાતચીત પછી થોડા દી-વસે વિજયસિંહ રાણી વગરતા હતા જાણી મેં તે બાબત હા પાડી અને થોડા દીએ અમારાં લગ્ન થયાં. વિજયદુર્ગ સુસલમાનોના હાથમાં ગયું ત્યારે અમે જંગલમાં રહ્યા પછીની વાત સર્વે જાણે છે. ”

કુમુદા ખાલી “ મહારાજા ! બધા કરતાં મારી હીલચાલ વિચિત્ર હતી. તે સાંભળવાથી આશ્ચર્ય થશે. ”

“ કુમુદા ! તુંજ વિચિત્ર એટલે તારી હીલચાલ વિચિત્ર હશેજ. ચાલ હવે તારો ખીના કહે જેથી બધો ભ્રમ દૂર થઈ જાય, અને સમજા એકએકની વાત સાંભળી છુટાં પડે. ”

કુમુદાએ પોતાનો હેવાલ કહેવા માંડ્યો “ જે રાત્રે રાણીએ મારો ભોગ આપવા માંડ્યો ત્યાં સુધીની વાત બધા જાણે છે. તેથી પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. રાણી મારી પાછળ દોડ્યાં. હું રહાયતી ખુબ મારતી નગર તરફ દોડી. તેથી પહેરેગીરો મારી બહારે આવ્યા અને રાણીને ધા કરી પાછા ફર્યા અને મને નગરમાં લીધી. પરંતુ સવાર થતાં રાણીને ધા થયાની ખબર મહારાજા વસંતદેવને થશે તેથી મારા ઉપર બેમાસે ધારી નાશો જવાનો લાગ શોધવા લાગી. પ્રાતઃકાળે દરવાજો ખુલતાંજ હું રહેર

ત્યાગી નીકળી ગઈ અને ભોગાવતીની શુદ્ધનો રસ્તો લીધો. તે દીવસ
 મેં શુદ્ધમાં ગાળ્યો અને ઝાડનાં ફળો લાવી ખાધાં તથા તરવારનો ઘા
 મુળીઆંથી સાજો કર્યો. આશ્વરે એકાદ ઘડી દીવસ હશે તે વખતે હું
 ત્યાંથી પાછી ચંડીકા દેવીના મંદીર તરફ જતી હતી તેટલામાં ભુપસિંહ
 તથા વિજયદત્તને મેં આવતા બાળ્યા અને હું ઝાડીમાં સંતાલી સંતાલી
 તેમની પાસે ચાલવા લાગી. તેમની વાત ઉપરથી સ્થેરતા બાળ્યો તુટ્યો
 હેવાલ જાણ્યો. રાણી શુભ થયા વીશેનો ભણુકારો પણ મારે કાને પડ્યો
 નહી તેથી રાણી રાજ પાસે પહોંચ્યાં હશે એમ મેં ધાર્યું. નગરમાં જવું
 નકામું ગણી હું ચંડિકાના દેવાલયમાં ગઈ અને ત્યાં મહેં મહારા ધાને
 જરા ઉકેલો તેમાંથી રક્ત કઢાડી પત્રિકા લખી અને ત્હેના બે કડકા કરી
 એક અગ્નિકુંડ પાસે રાખ્યો અને બીજો મહારી પાસે રાખ્યો. મહા-
 રાજ વસંતદેવ ઘણી વખત કહેતા હતા કે શીકારેથી પાછા ફરતાં તે
 ચંડિકાના જીર્ણ દેવાલયમાં બેસતા હતા. આથી રાણીનું પોગળ ખુલ્લું
 કરવા મહેં તે પત્ર લખ્યો અને પછી શહી નાંખ્યો. એટલા માટે કે આઠ-
 ઘાં પત્ર ઉપરથી મહારાજ વગેરે કેટલા ગોટાળામાં પડે છે તે દેખાય !
 દેહરામાંથી હું પાછી ફરી. શાયંકાળ થયો હતો. હવે કેમ કરવું તે વિચાર
 કરતી હું મહારી પાસેના કાગળતી સલામતી રાખવાના ઇરાદે ઉભી. મહેં
 મનમાં મહારાજ નાગદેવ પાસે જવાનો ઇરાદો કર્યો પણ તે મહેં સલા-
 હકારક લાગ્યું નહી. ત્યાં જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો તેથી મહેં દહેરા
 આગળ ખાડો ખોદ્યો અને મહારા ચીરનો કડકો ફાડી તેના સાથે કાગળ-
 ને બાંધી તે કાગળ ત્યાં દાટ્યો. બીજો પત્ર અગ્નિકુંડ આગળ દબાયલો
 બરાબર છે કે નહી તેની ખાત્રી કરી હું પાછી ફરી. અને રાત્રે એક કા-
 તરમાં પડી રહી. સહવારમાં કાતરની પાસે એક જંગી વાઘને જોઈ હું
 ગભરાઈ. પરંતુ તે વાઘ શુશમાં નજર કરી તરતજ પાછો ગયો આથી હું
 વિગાસણમાં પડી. વાઘની ગંબ બંધ થઈ કે હું ખંઠાર નીકળી અને પાસે-
 ના તાડના ઝાડ ઉપર ચઢીને બેઠી. થોડીવારે તે વાઘ એક વાઘણ સાથે
 આવ્યો અને કાતરમાં પેઠો અને ખંઠાર નીકળી ઘોર ગર્જના કરવા લાગ્યો.
 આ સાથે વાઘણે પણ ચીસો પાડવા માંડી આથી જંગલના સૌ પ્રાણીઓ
 ચોતરફ નાસવા લાગ્યા. હું તાડ ઉપર નિશ્ચિત બેઠી હતી પરંતુ વારંવાર
 એમ લાગતું કે વાઘ ઉંચે મહેં દેખી તાડ હલાવે તો હું પડી જઈશ
 પરંતુ તેમ બન્યું નહી. બપોર થતાં વાઘ તથા વાઘણ બન્ને ચાંદ્યાં ગયાં
 આથી હું તરત ઉતરી અને કાતરો અને ઝાડોઆ પસાર કરતી હું એક

મોટા ટેકરા ઉપર જઈને બેઠી અને નીચેની ભોગાવતી સરીતાના નીરમાં
 બેઠી હતું બેઠી. અહીં એક કોતક થયું. એક રીંછ ચાર રીંછણીઓ સા-
 થે દોડતું આવ્યું અને ભોગબેગ પાણીમાં પડ્યું આની પાછળ ચારે
 રીંછણીઓ પાણીમાં પડી. આ બેઠ મહને પ્રેમની પવિત્ર લાગણી ઉપર
 ભિન્ન ભિન્ન વિચાર થવા લાગ્યા અને રીંછ જેવા પ્રાણીમાં પણ પતિ
 પ્રેમ નીરખી મહાર હૃદય આનંદમય બન્યું. હું વિચારમાં નિદ્રામાં પડી.
 ઉંઘમાં મહને એક ભયંકર સ્વપ્નો—જે દીવસના અનેક દેખાવોના મિશ્ર-
 ણથી ઉદ્ભવ થતાં અનેક ચિતારો આંખ સમક્ષ આવવા લાગ્યા. મધ્ય
 રાત્રે હું ખેંચાતી હોઉ એમ લાગ્યું. હું જગૃત થઈ અને ચંદ્રના અન્વવા-
 ને મહેં જોયું તો એક દીપડો મહને ખેંચતો હતો. હું બહીની નહી અને
 શું થાય છે તે જોયા કર્યું. હું ધશ્વર ઉપર આધાર રાખી આસ્તે આસ્તે
 ખેંચાઈ અને એક કોતર ઉપરથી દીપડાના કુદકારને લીધે હું કોતરની
 નીચે—દીપડાના મુખમાંથી મહારો પગ સરકવાને લીધે પડી. હું નીચે
 ઘણા જોર સાથે અથડાઈ પરંતુ અહીં પણ એક આશ્ચર્ય બન્યું. થોડા
 મનુષ્યો ત્યાં મળેલા હતા તે મહને પડતી દેખી નાહા—પાછળથી મહને
 અલુભ પડ્યું કે તે ચોર લોડો હતા. મહારો ખરડો ખેંચાણને લીધે ઉત્ત-
 રડાઈ ગયો હતો અને પગ પણ લોહીથી ખરડાયેલો હતો. ઉંચેથી પડવા-
 ને લીધે મહારી થોડી શુદ્ધી બહેર મારી ગઈ હતી પરંતુ ધીરે ધીરે તે
 ટેકણે આવી. હું સવાર સુધી અશકિતને લીધે પડીજ રહી. સવાર થતાં
 કેટલાક સીપાઈઓ ચોરીની તપાસ કરતાં આવી પહોંચ્યા. મહારી આગળ
 ધનના ઢગલા પડ્યા હતા—મહારી આગળ ચોરાયેલી કેટલીક વસ્તુઓ પડેલી
 હતી અને મહને ધવાયેલી દેખી મહને પડપુછ કરવા લાગ્યાં. મહેં તહેમને
 હકીકત સમજાવી. ત્યારબાદ તેઓએ મહારે સાર ગાડીનો બંદોબસ્ત કર્યો
 અને મહને કોઠક શહેરમાં લઈ ગયા. મહને એક કાજના ઘરમાં ઉતારો
 આપ્યો. તે કાજએ હકીમોને બોલાવી મહારી દવા કરાવી અને સારવારથી
 હું સાજ થઈ. પરંતુ કાજની દાનત ખરાબ દેખી એક દીવસ બહાતું ક-
 હાડી હું નાહી. અણુજાણે માર્ગ હોવાથી ગમે તેમ મહેં ચાલવા માંડ્યું અને
 સુભાગ્યે મહેં એક સરિતા દીઠી. તે સરીતાને કીનારે હું કાજના ઘરમાંથી
 નાસતી વેળાએ લીધેલી સમશેર સાથે નિર્ભયે ચાલતી હતી ત્યાં મહેં કરણ-
 દેવને યોગીરાજના વેશે જોયા—તે વખત હું આપ સર્વની માફક તે કા-
 જ છે તે જાણતી હતી નહી. તેમને આ ભોગાવતી નદી છે એમ ખબર
 આપતાં હું ખુશી થઈ. કેમ જવું તેનો વિચાર કરી પ્રવાહ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી.

ચાલવા લાગી. થોડે દૂર જતાં સ્થાને પાર થોડી સુંદરીઓ ન્હાતી હતી એ દેખી તે બાળુ કોઇ ગામ હશે એમ ધાર્યું. આખી રાત ચાલવાથી થાકી ગયેલી હતી. મ્હને ભુખ લાગી હતી. તેથી મ્હેં મ્હારી ગતી, ભુખને શાંતી આપવા સ્થામી પાર તરફ ફેરવી. હું નદીમાં તરીને સ્થાને પાર ગઇ. મ્હને દેખી સર્વેજણુ વીંટળાઇ વળ્યાં અને લાક્ષ્મીબાઇએ મ્હને ઓળખી કહાડી અને અમારી ઓળખાણુ થતાં અમો ભેગાં રહ્યાં. લાક્ષ્મી-બાઇએ મ્હને તે નાગદેવની પુત્રી છે એમ કોઇને પણ-સમય આવતાં સુધી કહેવાને ના પાડી હતી. આ પછી હું મહારાજને મળી ત્યાં સુધીની વાત આપ જણાવે છો. ત્યારબાદ બીજો દીવસે સહવારમાં લાગ જોઇ હું છટકી અને અંડિકાના મંદિરે ગઇ અને મ્હારો ફાટેલો કાગળ લઇ આવી પછી પુરુષના વેશમાં મહારાજને પત્ર આપી ગઇ અને વેશ પાલટી પાછી આવતાં રાણી વગેરે મળ્યાં તેમની સાથે હું હાજર થઇ. આ રીતે મ્હારો વૃત્તાંત છે. બોલો મહારાજ ! તે વિચિત્ર ખરો કે નહીં ?

નાગદેવ--‘ ખરેખર કુમુદ ત્હારો હેવાલ આશ્ચર્યજનક છે. ત્હારી હીમત અને બહાદુરીને પણ ધન્ય છે.’

‘ હા મહારાજ એમ હશે. હવે આપ ઉઠો અને આ નિમિત્તે ઠરાવેલા ઉત્સવમાં ભાગ લેવા ચાલો.’

સર્વે ગયા.

આજની સાંજ ઉત્સવ અને આનંદમાં તેઓએ ગાળી અને આખા શૈલપુરમાં આનંદ આનંદ પ્રસરી રહ્યો.

પ્રકરણ ૪૧.

ઇતિહાસની આરસી.

‘ ઇતિહાસની આરસી સાહી મ્હેં દીધું તે માંહી થોર થાવર દીધું ન કાંઇ ફરતી છે છાંહી’

ખરેખર ! સાક્ષર વીર નવલરામની ઉપરની કહેણી ખરીજ છે. સમય પોતાનું કામ કરતાં, મનુષ્યોને અવનવા બનાવે બતાવે છે. ધડીમાં હવે, અને ધડીમાં શોક, તે સઘળું સમયજ કરાવે છે. આજે જેની મ્હ-

ડતી છે ત્હેની કાળે પડતી થાય છે, અને પડતી છે. ત્હેની ચઢતી થાય છે તે સઘળું કામ કાળ કરે છે તે દર્શક આરસી ઇતિહાસ છેજ.

ઇતિહાસ ! જન સમુદાયને જ્ઞાન આપનાર છેજ. જૂતકાળે જગતમાં થઈ ગયેલા મનુષ્યોની રીઢી, સિઢી, રમૂદિ તથા ખટપટોના ચિતાર આપી દર્પણ જેમ મનુષ્યને પોતાનું મુખ આગેહુખ—યોડા ફેરફાર સાથે—ખતાવે છે તેજ રીતે ઇતિહાસ જગતને પોતાના આરીમામાં યોડા ફેરફાર સાથે જગતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિઓના ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોનું દર્શન કરાવે છે.

વાંચનાર ! જો આપણા ગુજરાતનો ઇતિહાસ ત્હારાથી અજાણ્યો હોય તો તે ખગ્ગતમાં દોષ કોનો ? આપણા ઇતિહાસમાં આપણા પુર્વજો ના કૃત્યો કેવી રીતે દર્શાવેલા છે તે વાંચનારનેજ ખબર પડે છે.

રાજા કરણ વાઘેલો ગુજરાતનો છેલ્લો રજપુત રાજા હતો. ત્હેના પછી ગુજરાતમાં મુસલમાન સુબાઓ યોડા સમય સુધી આવ્યા અને ત્યાર બાદ દિલ્હીમાં અંદર અંદરના કલહનો લાભ લઈ સુબાઓ સ્વતંત્ર થયા અને સુલતાન બન્યા.

સર્વ ચીજનો નાશ છે તે મુજબ ગુજરાતની સુલતાની મહાન અકબરના હાથે નાશ પામી અને ગુજરાતમાં મુગલાઇનું સ્થાપન થયું. તેનો તોર લગભગ દોઢસો વરસ રહ્યો અને ધર્માંધ ઔરંગઝેબના સમયથી મોગલાઇ તુટતી ગઈ અને દક્ષિણવાસી મરાઠાઓ ગુજરાતમાં આવ્યા.

મોગલાઇને બાજુ ઉપર મુકે એવી પેશ્વાઇના સમયમાં સ્થળ સ્થળ અંધેર ચાલ્યું અને લોકોને પોતાના જન માલની સલામતી રહી નહીં. આ રીતે શાંત ગુજરાતમાં ઉત્પાત વધતા ગયા.

સૂર્ય પૂર્વમાં ઉગે છે અને ત્હેનાથીજ રજનીનો નાશ થાય છે. એ નિયમ સર્વદા જોવામાં આવે છે. પરંતુ આપણી ઉન્નતીનો સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગ્યો છે. હમરો ગાઉને છેટે પડેલા પરદેશીઓ આપણી ઉન્નતી કરવાને મિથે આ દેશમાં આવ્યા અને પેશ્વાઇના દોરથી ગુજરાતને મુકત કર્યું. અને શાંતિ ચોતરફ સ્થાપી.

આપણી કથા પછીનો ઇતિહાસ આ રીતે સંક્ષિપ્તમાં છે. આપણી કથા પછીનો પુર્વ ઇતિહાસ આગળ આવે રીતે સંક્ષેપમાં આપ્યો છે અને ત્યારબાદ અત્રે આપેલો છે.

ઉપર પ્રમાણે જોતાં—ગુજરાતની સ્થિતિ દર્શક આરસી જોતાં, અસંખ્યાત્ આશાઓ નિરાશાઓ નિહાળતાં—મનુષ્ય બુદ્ધિને ખીલવનાર ઇતિહાસની આરસી સંક્ષેપમાં દર્શાવી વાચક આ કથા પુર્ણ કરવા ત્હારી રજા લઉં છું.—

પ્રિય પાઠક ! આ નવલ કથા છે. ઇતિહાસ નથી. આ આનંદ માટે છે એટલુંજ નહીં પણ જ્ઞાન માટે છે. ઇતિહાસની આરસીમાં નિહાળી નવી રીતે જ્ઞાન તથા હાપણ તું ભેગું કરે છે તેટલું નહીં તો જરાક યોગ પ્ર-
માણ્યમાં પણ હંસ રીતીએ આ કથામાંથી સારરૂપ ક્ષીર ગ્રહણ કરજે. એમ થશે તો લેખક પોતાનો શ્રમ નિર્થક ગયો ગણશે નહીં.

પ્રકરણ ૪૨.

અંત-પરિશિષ્ટ.

છેલ્લા દરબાર પછી કરણદેવે શૈલપુર ત્યાગ્યું અને ગુજરાતનું હીત કરવાના ઇરાદે પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરવા નીસરી પડ્યા.

માધવ પણ પોતાના માછ રાજા જોડે પોતાના હાથે બગડેલું સુધારવાના ઇરાદે યત્ન કરવા લાગ્યો. બન્નેના યત્નનું ફળ લાખા પુલાણીનું બંડ થયું અને તેમાં લાખા પુલાણીએ વિજય મેળવ્યો.

વસંતદેવ અને રતિસુંદરી ભેગાં થયાં પરંતુ પોતાનો પરસ્પરનો પ્રેમ વિખુટા થયા પહેલાનો હતો તે ફરી આવી શક્યો નહીં અને વસંતદેવ કુમુદના આગ્રહને લીધે રતિસુંદરી સાથે ધર્મ તરીકેનીજ ફરજે અદા કરતા હતા. મહારાજના મનમાં રાણી વીશે ખરાબ અભિપ્રાય આવ્યો હતો તે ઘણા વરસ સુધી ગયો નહીં અને અંતે એક પુત્રી થતાં સ્નેહમાં જરા વધારો થયા છતાં બન્ને વચ્ચે અંત સુધી નિર્મળ પ્રેમ આવી શક્યો નહીં.

રણમલ અને કુમુદા લગ્ન પછી ત્રીજે દીવસે વસંતમહેલમાં રહેવા ગયાં અને આખું જીવન આનંદમાં ગાળ્યું. હેમના લગ્નને બે વરસ થયા હતા નહીં તેવામાં કુમુદને પુત્ર પાપ્તિ થઇ અને યોગા વરસે રાજા વસંતદેવને ત્યાં રાણીએ પુત્રીને જન્મ આપ્યો તે સાથે યોગ્ય ઉમરે લગ્ન કરી હર્ષ પાળતા રહ્યા.

ભુપસિંહ પશ્ચાતાપથી બળેલો યોગા વરસજી જીવ્યો અને સંતતી-હિન મૃત્યુને આધીન થયો. રાજાના હૈની સાથે સતિ થઇ અને બીજી સ્ત્રીઓએ ધર્મના અનુસારમાં રહી પોતાનું જીવન પૂર્ણ કર્યું.

વિજયસિંહ અને લક્ષ્મીએ આનંદથી ગૃહસંસાર માંડ્યો, વિજય-સિંહ લાખા પુલાણી સાથે રહેવાથી યોગા સમયે બહાદુરીથી હાથમાં સમ-

શેર સાથે મૃત્યુને આધીન થયા અને પાછળ લાક્ષ્મી પુત્ર પુત્રીના સંભાળ માટે સતિ ન થતાં રહી.

વિજયદત્ત તથા ભુપતસિંહ લાખા દુલાણીના સૈન્યમાં ગયા અને પછી તેમનું શું થયું તે ખબર રહી નહી. તેઓ કૃતધ્વીઓની પેઠે ગમે ત્યાં રજળી રખડીને મુઆ.

અલક્ષ્માં દિલ્હી ગયો અને તે દોષવાન ઠર્યો અને ખાદશાહના હુકમથી લેતું મૃત્યુ આણવામાં આવ્યું.

વસંતદેવના મૃત્યુ પછી રણમલનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો અને કુમુદા રાજ્યમાતા બની. કુમુદાના મરણ પછી મુસલમાનોએ શૈલપુરનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું અને શૈલપુર તોડી નાંખ્યું. નાગદેવ પુત્રહીન મુઆ અને મુસલમાનોએ તે રાજ્ય પોતા ભેગુ ભેગવી લીધું.

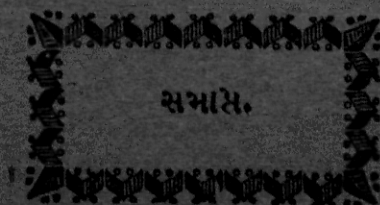
+ + + + +

પ્રિય પાઠક હવે થોડીવાર પછી આપણો આ કથા વીણેતો સંસર્ગ પુર્ણ થાય છે. ક્ષેષકે પોતાથી બનતા પ્રયાસે વાંચેલા વંશના છેલ્લા રાજા કરણદેવની પછી એટલે ગુજરાતમાં રજપુત રાજ્યનો—અને ગુજરાતની સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો તે સમયનો ચીતાર તહારી આગળ રજુ કર્યો છે. હૈમાં ભુલો હશે પણ તે ક્ષમા કરજો.

પ્રિય ગુર્જર વિર! આપણી માતા ગુર્જરી ભુમીને પ્રણામ કરી ક્ષેષ બંધ કરે છે. લિખિત હશે તો થોડા સમયમાં મળશે.

તા. ૧૮ જાન્યુઆરી ૧૯૦૬.

રશિમહાન્ત.

શુદ્ધિ પત્ર.

પાત્ર.	લિંટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧	૧૫	પ્રભાતનો	પ્રભાતના
૧૬	૨૯	હતો. ભુપસિંહ	હતો, ભુપસિંહ
૨૧	૩૦	ઠીક, ના	ઠીકમાં
૨૭	૨૧	જાણીતી	જાણીતી
૬૧	૧	વાક્યને	વાક્ય તે
”	૧૧	પ્રભાતના	પ્રેમાત્મા
૬૪	૩૦	કર ? ” તોએ—	કર ? તોએ— ”
૬૫	૩	વે આ પત્ર,	પે આ પત્ર,
૬૬	૧૪	પાડતી	પડતી
૬૭	૮	પુરુષાર્થ	પુરુષાર્થ
૬૮	૩	પરિ સિમાયા !	પરિસિમા !
૬૯	૧	આવે તો	આવેલો
”	૧૬	જીલાએ	જીલ્લાએ
”	૨૫	ભિન્ન ભિન્ન	છિન્ન ભિન્ન
૭૦	૨૮	અત્રે	અંતે
૭૫	૨૩	વિશ્વ	વિદ્વ
૭૯	૨	કહેતા, દીસવા	કહેતાં કરતી આળા દીસવા
”	૧૩	દેવે	દેવ
”	૩૧	પટને	પટ તે
૮૧	૨૮	પાડવાની	પડવાની
૮૨	૫	તહેને	જહેને
૮૩	૨૭	દેશ ?	દેશનું
૮૫	૩૦	માટે હું તો	હું તો
૮૬	૧૧	આત્મા	આત્મા
૮૮	૧૮	મિરાતે	મિરાતે
૮૯	૨૫	Adicts	Edicts
૯૧	૨૫	હુમકો	હુમલો
૯૩	૨૯	છેલ્લા રાત્ર	રાત્ર, છેલ્લાં,
૯૬	૩૧	બાવવાનું	બનાવવાનું.

૯૭	૫	કર્પા	કર્પા
૯૭	૨૬	મહેલમમાં	મહેલમાં
૯૯	૧૦	છે નો ચિતાર સ્વતઃ ત્હે	છે ત્હેનો ચિતાર સ્વતઃ
૧૦૧	૨૨	વરાલ	નશલ
૧૦૫	૯	વિજયસિંહ	વિજયસિંહ
„	૧૫	ઉદ્ભવો	ઉદ્ભવવા
„	૨૭	બાંધો	બાંધો
૧૦૬	૮	અવાર્ય	અતાર્ય
૧૦૯	૨૩	કાણુ.	કાણુ ?
૧૧૦	૧૫	ત્હેમનો	ત્હેનો
૧૧૦	૧૬	શ્રેય	શ્રેયઃ
૧૧૧	૧	રને; જ્ઞને	રને, જ્ઞને
૧૧૩	૨૩	પૈલા	પેલા
„	૨૮	આપણુને	આપણુ
૧૧૮	૫	મુસલમાન	મુસલમાન
૧૨૦	૧૯	મ્હારો	“ મ્હારો
૧૨૨	૨૩	હતા. તેમના	હતા તેમના
૧૨૩	૨૬	ક્ષણમોજ	ક્ષણમાંજ
૧૨૪	૨૦	વીસરાવાનીની	વીસરાવાનીજ.
„	૨૧	ધોળાતો	ધોલાતો
૧૨૫	૧૭	જ્યાં આજે	જ્યાં, હ્યાં આજે
૧૨૬	૮	દયા	દશા
„	૧૭	તે	જે
૧૩૩	૭	ક્યાં	કાં
„	૨૬	જીવની	જીવનની
૧૩૫	૨૮	નાપક	નાપાક
૧૪૦	૫	મારે	ત્હમારે
૧૪૨	૨૪	ગણી	બતી
૧૪૫	૬	આ મુખ કરતા	સન્મુખ કરાતા
„	૩૦	તે	ને
„	૩૨	રહેલી	રહેલી
૧૪૬	૮	શોક દીલ	શોક દગ્ધ

”	૧૭	આહલાદ હતી	આહલાદતી
૧૪૭	૩૨	દુષ્ટ	દુષ્ટ
૧૪૮	૭	દ્રષ્ટી	સૃષ્ટિ
૧૪૮	૧૨	રતુમાં સપ—	રતુ સમ—
૧૪૯	૫	ઉભરાતા	ઉભરાતો
”	૩૦	તે	ને
૧૫૪	૧૯	મહતબો	મરતબો
૧૫૫	૨૨	અને	અન્ને
૧૫૬	૨૮	આહલાદ	અમૃત
૧૫૭	૩૨	શોકથી	શોક નથી
૧૬૧	૨૬	જેવાં	જેનાં
૧૬૪	૧૧	અગમ્ય	અગમ્ય
”	૨૬	ઉતરતે	ઉતરતી
૧૬૬	૩	સ્ત્રીઓને	સ્ત્રીઓના
”	૪	તે	છે
૧૬૭	૧૬	શ્રેય !	શ્રેય:
૧૬૮	૪	ઉભરાઓ	ઉભરાઓ
”	૧૬	અનતા	અનવા
૧૬૯	૨૩	ભગિની	ભાગિની
૧૬૯	૩૨	અંકાર	અલંકાર
૧૭૩	૧૩	લક્ષ્મી	લક્ષ્મી
૧૭૭	૧૪	ઉઠો !	ઉઠ્યો.
૧૭૮	૨૨	ઠંડાહી	ઠંડાહી
૧૭૯	૩	દાહ	વાર
”	૧૦	ધલાયાથી	ધોલાયાથી
૧૮૨	૨૩	જવાનું	જવાનું
૧૮૫	૫	મૃચ્છા	મૃચ્છા
૧૮૮	૧	ભુપસિંસો	ભુપસિંહે
૧૯૦	૧	મંડલનો	મંડલનો
૧૯૧	૮	સ્વાર્થ લગાડશે	સ્વાર્થ અગાડશે
૧૯૩	૨૬	વિનયસેન	વિનયદત્ત
૧૯૭	૫	ખરો	ખરા
૧૯૯	૨૬	શેની	શેનો
૨૦૧	૧૧	છે ને ?	છે ને ?
૨૦૧	૨૩	દાયદો	ગેરદાયદો

ફાયદો ના કરે તો પૈસા પાછા !!

કામસંજીવન—બળ, બુદ્ધિ, અને સૌંદર્યતાની સંપૂર્ણ વૃદ્ધિ કરનાર આ દવા થોડાજ વખતમાં બારે વખાણુ સાથે સર્વત્ર પ્રચલીત થઇ ગઇ છે. ગયેલી જુવાની પાછી મેળવવા માટે આ દવા જાણીતી છે. વીર્યનો ઝરો છે. લોહી સુધારક છે. કીમત. રૂ. ૧).

શઠત્વ-વીનાસક તેલ—ગમે તે કારણથી પ્રાપ્ત થયેલી શીથીલતા આ દવાથી એકદમ દુર થાય છે. કોઇ પણ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી ના-મર્દીને જરૂરી દુર કરવા માટે આ દવા જાણીતી છે કીમત રૂ. ૫) નમુના શીશી રૂ. ૧).

મળવાનું ડૉ. જી. એન. શેઠના

કાલખાદેવી પોસ્ટ—મુંબઇ.

વીંછીની અકસીર દવા,

એક લાખ પડીકાં મફત આપી, કરી જોયેલી અજમાયેશ સંપૂર્ણ, ફોર્મલિન નિકાસ પછીજ હવે નજીવી કીમતે આ દવા વેચવાનું શરૂ કર્યું છે. પરમાર્થ કે દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ કરવાનો આ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. બેજ મી-નીટમાં ગમે તેવા ઝેરી વીંછુનું ઝેર નીર્મૂળ થઇ જાય છે- ૧૦ થી ૨૦ માણુસને આરામ પહોંચાડે એવાં દરેક પડીકાં-એવાં ૫૦ પડીકાંના રૂ. ૧૦૦ તથા ૧૦૦ પડીકાંનો રૂ. ૧ પોષ્ટેજ જુદું.

“ હજી પણ જોઓ ખાત્રી કરવા માગતા હોય ” તેમને નમુનો મુફત પોહોંચાડવામાં આવે છે. ટપાલ માટે અરધા આનાની ટીકીટ મોકલવી, ટીકીટ વગર નમુનાની માગણી તરફ ધ્યાન આપવામાં નહીં આવે.”

જસમાઇન ઇન્ડિયન એજન્સિસ.

નં. ૧૦૮--૧૦૬-હાકુરહારરોડ--મુંબઇ.

કાંઈ સાઈઝ

કીમત માત્ર રૂ. ૩.

ફોટોગ્રાફ પાડવાના

છુ પા કે મે રા.

ગમે તે માણસની તસખીર ગમે તે શખસ તે ધણીને
 ખબર પડવા હીધા વિના પણ આ કેમેરામાં ફોટોગ્રાફ
 ઉતારી શકે છે. દોડતી ગાડી, ઉડતું પક્ષી, વિગેરેના
 સહેલાઈથી ફોટા લઈ શકાય છે. એમાં શીખવાની કડા-
 કુટ નથી. હમે તે ખરીદનારને તેની સંપૂર્ણ રીત ઘેર બેઠે
 શીખવી શકીએ છીએ. ઘણા લોકો આ કેમેરા રૂ. ૧૦ થી
 ૧૫ સુધી વેચે છે, પણ તેની ખરી કીમત માત્ર રૂ. ૩ છે
 અને પોસ્ટેજ ભુદું.

છોટાલાલ છગનલાલ મહાજન.

ડાકોરદ્વાર રોડ—મુંબઈ.

જીજ નકલો બાકી છે.

પાછળથી મળશે નહીં.

રોકડા રૂ. ૧૦) નું ઇનામ.

પવિત્ર સાયુ બનાવવાની ચોપડી.

આપણા દેશનો એવો રીવાજ છે કે પોતાને હાથ હુનર આપ્યો એટલે કાઠને દેખાડવો કે શીખવવો નહીં, અમારા તરફથી સ્વદેશની આબાદી માટે, અમારી પાંચ વર્ષની અનુભવસીદ્ધ વાત પ્રમાણે આ ચોપડીની અંદર વીલાયતી તેમજ દેશી વીગેરે ઘણીક જાતના સાયુ બનાવવાની વીધી લખી છે. ફક્ત વીસ મીનીટની અંદર સાયુ તૈયાર કરી શકાય છે. પાંચ ગોટી બને એટલો સામાન સાથે મફત આપવામાં આવે છે. ઉપર લખી ચોપડી ખરીદી તેમાં લેખો હકીકત પ્રમાણે સાયુ નથી બનતો તેવું સાબીત કરી આપનારને અમો ઉપલું ઇનામ આપવા બંધાઈએ છીએ. કીંમત માત્ર રૂ. ૧ (એક) પોષ્ટેજ પેકીંગ જીદું.

ધી ઇન્ડીયન સુખ પ્રસારક કંપની.

સુ. કાલાવડ, (શીતળાનું) કાઠીયાવાડ.

સર્વોત્તમ સુરમો.

જીદી જીદી જગ્યાએ એક લાખ પડીકા મફત આપી ચોક્કસ કર્યું છે કે આંખનાં દર્દો. આંખમાંથી પાણીનું નીકળવું, મસ્તક સુળ, આધાશીશી, ગરમી, સોજો, લાલાશ, આંખની કમતાકાત, ખીલ, જાંખ, છારી, ફુલું, પડળ, મોતી ખીંદુ, રતાંધળાપણું, તપોડીયાં વીગેરે દર્દો દુર કરી આંખોનું તેજ વધારી નજર તીવ્ર કરે છે. નાનાં નાનાં બચ્ચાં, સ્ત્રીઓ, પુરૂષો સર્વ કોઈ આનો ઉપયોગ કરી શકે છે. કીંમત તોલ્લા ૧ નો રૂ. ૧૧ પોષ્ટેજ જીદું.

સરટીફિકેટ—સુરતથી રા. રા. જેયંદ તારાયંદ લખે છે કે તમારો સુરમો વાપરી જોતાં ઘણોજ ગુણુકારી માલુમ પડ્યો છે. અડધો તોલો સુરમો બી. પી. થી મોકલો. તા. ૪-૭-૦૬.

ધ્રાંગધ્રાથી શંઘવી ત્રીભોવન સુરયંદ લખે છે કે તમારા સુરમે ઘણો ગુણુ બચ્ચો છે. અડધો તોલો સુરમો તુરત મોકલો તા. ૨૬-૮-૦૬.

મફત—સૌથી શ્રેષ્ઠ નેત્રદાન છે માટે જે કોઈ ખર્ચ માટે એક આનોની ટીકીટ મોકલી મંગાવે તેઓને એકમાસ આલે તેટલો સુરમો હજી પણ મફત મોકલવામાં આવે છે. મળવાનું ઠેકાણું.

એમ. એલ. મહારાજ.

સુ. કાલાવડ (શીતળા) કાઠીયાવાડ.

સેંકડો પૈસાની મદદ દેવાવાળી ચીજો કપડાં શીવવાનું મશીન.

કોઈ અહસ્થનું ઘર એવું માલુમ નહીં પડે કે જ્યાં મુદલ કપડાં શીવવાની જરૂર નજ પડે. આમાં દરેક જાતનાં કપડાં સહેલાઈથી શીવી શકાય છે. શીવતાં શીવવાની મુદલ જરૂર ન પડે તેવું સહેલું છે. કોઈ માણસ ધંધા માટે ખરીદે તો હમેશાં આઈથી દશ આના રોજ પેદા કરી શકે છે. તાકોદે મંગાવો. થોડાંજ સીલક છે. કીંમત માત્ર રૂ. ૮ પોષ્ટેજ રૂ. ૧ પડશે.

દીલરજન ટાઇમ્પીસ.

શોખને પુરો કરી, મનને ખરો આનંદ મેળવી આપનાર આ હિતમ ટાઇમ્પીસ જોઈ તુરત મન લોભાઈ જાય છે. ફરી વખત આ ટાઇમ્પીસ મુકી ખીજી જાતનું ટાઇમ્પીસ મંગાવવા મુદલ મરજી કરતા નથી. ખુબસુરતી અને મજબુતાઈવાળી આવી ઘડીયાળો મળવી મુશ્કેલ છે. કીંમત રૂ. ૩-૩૧-૪-૫.

જાદુઈ અપુર્વ ચીજોનો ગંજવર જથ્થો.

જાદુઈ ડબી—સેંકડો મનુષ્ય સમક્ષ આમાં બે આની પાવલી વીગેરે મુકી ઉડાવી દો અને પાછી રજી કરો, તમારો જાનાવો. જાદુગર બની જાવ. મીત્રોને રીઝાવો. કીંમત રૂ. ૦૧૧.

વીશ્વ મોહીની યંત્ર—જીવોને હસો! પેટ પકડીને હસો!! હસ્યા વીના તમારો છુટકો નથી. રડતાં બાળકને રીસાઈ ગયેલી સ્ત્રીઓને એક વખત જોવા દો. જીવો તેના ચહેરાનો બેજ મીનીટમાં ફેરફાર ગમે તેવા સુખને પણ હસવું ન આવે તો પૈસા પાછા. કીંમત રૂ. ૦૧૧-૧-૧૧૧-૨.

વીચીત્ર કાંશકી—આપની પત્નીના હાથની અપુર્વ શોખાં છે. આની અંદર તેલ ભરો. વાળ ઝાળવાથી પોતાની મેજે દરેક દાંતે તેલ ઉતરી વાળ સુવાળા રેશમ જેવા જીઓ ખોડા વગરના બનાવે છે કીંમત રૂ. ૦૧૦ ૦૧૧.

જાદુઈ છબી—જાદુનો અદ્ભુત ખેલ સેંકડો માણસની સમક્ષ મરદની ઓરત ને ઓરતનો મરદ બનાવી દો. જોનાર માણસ આશ્ચર્ય ચક્રીત થશે. ખાસ જોવા લાયક તમારો છે. કીંમત માત્ર રૂ. ૧૧.

ગુપ્ત દીપ—આ જ્ઞાનસનું વર્ણન અમો કરી શકતા નથી. સેંકડો ખપી ચુક્યાં છે. ખીડી પીનારને ખાસ કામનો ગજવામાં રાખવા લાયક ચાંપ દાખી કે વગર દીવાસળીએ બત્તી તૈયાર કીંમત માત્ર રૂ. ૧૧ અને મોટાની રૂ.

એમ. એલ. મહારાજ.

મંગવાનું દેકાણું.

જનરલ ઓરડર સ્પલાયર્સ.
સુ. કાલાવડ (સીતળાનું કાઠીયાવાડ).

આખા હિંદુસ્થાન ઉપરાંત સીલોન, ખરમા, ચીન, આફ્રિકા,
અને છેક લંડન સુધી ફેલાયેલ થયેલ

બે ઉત્તમ ઔષધો. મદનમંજરી

લોહીને સુધારે છે. વીર્યને વધારી ઘટ કરે છે, જ્ઞાનતંત્રીઓને સતેજ કરે
છે, મુત્રાશય અને વીર્યાશય સંબંધી ત્રાસ તેમજ જીવાં દરદે. સારાં કરે
છે. બંધકુદનો નાશ કરી દસ્ત સાફ લાવે છે, યાદશક્તિને તાજી કરે છે,
પેશાબ અને સ્વપ્નામાં જતી ધાતુને બંધ કરે છે, અને ટુંકામાં ધાતુવી-
કારના તમામ રોગોનો નાશ કરી નષ્ટ થયેલ પુરુષત્વ પાછું બક્ષે છે.

કી. ગોળી ૪૦ ની ડબી ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦

નપુંસકત્વારી ધૂત.

આ ધૂતના લેપથી અંજાનતાને લીધે કરેલ અનેક કુકર્મોથી થયેલ
ગુપ્ત ભાગની શીથીલતા, વક્રતા, નસોની કમજોરી ઇત્યાદી તમામ નપુંસકત્વ
રોગ દુર થઈ પરીપુર્ણ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

કી. તોલા ૨ ની ડબી ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦.

મોટું કેટલોગ મફત. દરેક દવાઓનું પોસ્ટેજ જીલ.

રાજવંશદ નારાયણજી કેશવજી.

આયુર્વેદોદય ઔષધાલય-જામનગર-(કાઠિયાવાડ)

મુંગઈ-નંબર ૮૨૬, કાલ્યાણેવી રોડ.

ઓન. સરફીરોજશા એમ. મહેતા.

રાજા રજવાડામાં જાણીતા તથા સરકારમાં મેડીકલ ઓફીસરના હોદ્દા પર નોકરી જાગવી ઉત્તમ સરફીકેટ મેળવનાર ડાક્ટર કાલિદાસની નીચે લખેલ દવાઓ માટે ખૂબ તાત્કાલિક સ્વદેશ હિતચિંતક સર શીરોજશા એમ. મહેતાની સહીનું ફર્ટ કલાસ સરફીકેટ મળેલ છે.

જીવનોદય—તાકાતની દવા.

ધાતુ ક્ષીણતા, સ્વપ્નાવસ્થા તથા પેસાગ માર્ગે જતી ધાતુ અંધ કરી નવું લોહી અને નવું વીર્ય બનાવે છે. કોઈ પણ જાતની નબળાઈ દુર કરી શરીરમાં ખરી તાકાત લાવે છે. ધાતુ પુષ્ટી માટે આ દવા બહુ વખણાય છે. ૩૨ ગોળીની ડબ્બીનો રૂ. ૧

સ્ત્રીઓના ખરા લાલની વાત. (અખલાજીવન)

પ્રદર, ધુપણી, દસ્તાન સંગ્રામી વ્યાધી, ધાતુ વિકાર તથા સ્ત્રીઓના દરેક છુપા રોગ મટાડી શરીર તંદુરસ્ત બનાવે છે. ૬૪ ગોળીની ડબ્બીનો રૂ. ૧.

વધરાવલની ઉત્તમ દવા.

પાણીના ખીંગાડથી, પવનથી અથવા ગમે તે કારણથી થયેલ વધરાવલનાં દરદ માટે અકસીર ઇલાજ. ચોપડવાની દવાની ખાટલીના રૂ. ત્રણ. ખીવાની દવાની ખાટલીનો રૂ. એક.

પરમાયાને એકદમ મટાડવાની દવા.

જીનું અથવા નવા પરમાયાને અમારું બનાવેલ પ્રમેહાંકુશ નામનું મીઠુચર ત્રણ દિવસમાં કાયદો બતાવે છે. ખાટલીનો રૂ. દોઢ,

હરસનો અમત્કારિક ઇલાજ.

દુઝતી અથવા સુકા હરસ મસાથી કંટાળેલાઓએ આ દવા વાપરવા ખાંસ ભલામણ કરવામાં આવે છે. હરસ માટે આ ફતેહમંદ ઇલાજ છે. ૩૨ ગોળીની ડબ્બીનો રૂ. એક. તમામ દવાઓનું પોસ્ટ અર્થ જીનું.

ડાક્ટર કાલિદાસ મોતીરામ.

રાજકોટ કાલીયાવાડ.

પૈસો મેળવવાનાં અખુટ સાધનો

જાણવાં હોય, ધંધો રોજગાર કરતાં શીખવું હોય, દેશ પરદેશના વેપાર સમાચાર જાણવા હોય તો આ માસીક વાંચો.

“ હુન્નર સાગર. ”

લવાજમ રૂ. ૧ અગાઉ ટપાલ સહીત, નમુનો બે આને.

વી. પી. મોકલતા નથી.

મેનેજર હુન્નરોત્તેજક કંપની. નાશીક.

અમદાવાદના એજન્ટ—

રા. રા. હીરાલાલ રામકૃષ્ણ.

નંબર ૨૦૦૦

ખાડીઆમાં શ્રીરામજીની શેરી.

સોલ એજન્ટો જોઈએ છીએ—દરેક જિલ્લામાં અમારા બંને માસીકનું કામ કરવા સોલ એજન્ટ જોઈએ છીએ. જમીનગીરી તથા રૂ. ૫૦ ડીપોઝીટ દેવા પડશે. એક જિલ્લામાં બે એજન્ટ નીમવામાં આવશે નહીં. સ્વતંત્ર ને ઉપયોગી ધંધો છે. અજમાવી જુઓ.

હુન્નરોત્તેજક કંપની.

નાશીક.

શોખીન સ્ત્રીપુરૂષોને મનન કરવા યોગ્ય

માસીક “ અનંગ સાગર. ” પુસ્તક.

ચીંતાકાંત અને શોકગ્રસ્ત માણસને માટે અમૃતરૂપ છે.

અનંગશાસ્ત્ર એટલે કોકશાસ્ત્રનો સઘળો ભરપુર ખુલાસો આમાં કરીને આવતો જશે. ઘણા લોકો તરફથી આવા પ્રકારનું માસીક કાઢવા બલામણુ થયેથી આ એક તદ્દન નવીજ રચના છે. દરેક વાંચતા જાણનાર સ્ત્રી પુરૂષ આ માસીક હાથમાં લીધા પછી પાછું પડતું મૂકતાં બહુજ દીલગીર થશે.

લોકોની તનુરમાં આગળ કેવી રીતે વધવું, સૌંદર્ય કામ જાળવવા જીવાન સ્ત્રી પુરુષે શું નીયમો પાળવા, કાષ્ઠપણ સંસાર વ્યવહારના કામ-માં કેવી રીતે પૂર્ણ ફતેહ મેળવવી, અને આજ્ઞાલના સર્વ પુરુષ તથા સ્ત્રીઓની શંકાઓ નીવારણ કરનાર આ માસીક છે.

આમાં નીચે સુજ્ઞ વીષયો આવશે:—

૧ સુકુમાર સુંદરીની શૃંગારમય રસીલી વાર્તા, ૨ ચમત્કારીક જાદુના ભરપુર વીષયો, ૩ યંત્રશાસ્ત્રનું બાપાંતર આમાં મંત્ર તંત્ર સીદ્ધ કરવાના અને આસન નીયમ વગેરેના નીયમો છે. ૪ શત્રુની ગતિ પ્રતીજ્ઞ કરનાર પટકર્મો, ૫ મેરમેરીજમ (મોહની વીધા), ૬ ચંદ્રનયની કમળનયની ઇત્યાદી સ્ત્રીઓનું ગુપ્ત વર્ણન, ૭ સ્ત્રીઓનો ૩૫ ધર્મ, ૮ ગર્ભાધાન વર્ણન, ૯ આર્ચીંગન શાસ્ત્ર, ૧૦ માયા સીદ્ધી, ૧૧ આત્મસીદ્ધી, ૧૨ વાજકરણ પ્રયોગો (એટલે ધાતુ તથા વીર્ય વધારનારી દવાઓ)-૧૩ રતી અને વીરાટ સ્વરૂપની સીદ્ધી, ૧૪ સ્ત્રી પુરુષનું સૌંદર્ય વધારવાના નીયમો તથા આપઘાત ઇત્યાદી, ૧૫ જ્યોતીષ સંબંધી ચમત્કારીક વીષયો. આ અમૂલ્ય વીષયો ઘણીજ મહેનતે અને મોટા ખર્ચ કરી સંગ્રહ કરેલા છે. તે આ માસીકદ્વારા સ્ત્રી પુરુષોના અન્યોઅન્ય હાતને અર્થે પ્રસીદ્ધ કરવા ધાર્યું છે.

અગાઉ લવાજમ આપી એક હજાર ગ્રાહક થયા પછી શરૂ કરવામાં આવશે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩ ટપાલ ખર્ચ સહીત. છુટક અંકના આના ૬ ની ટીકોટો. વી. પી. મોકલતા તથી.

જાહેર ખર્ચોના ભાવ બહુજ મોંઘા છે, માટે જોને પરવડતા હોય તેણે પુછવું.

૩. ૧ અગાઉ આપીને નામ નોંધાવો.

અમદાવાદના એજન્ટ—

રા. રા. હીરાલાલ રામકૃષ્ણ,

નંબર ૨૦૦૦ ખાડીયામાં શ્રીરામજીની શેરી.

તા. ૧ આગષ્ટ ૧૯૦૬.

મેનેજર,

મહારાષ્ટ્ર આરોગ્યલવન, નાશીક.

અ ધ ધ ધ ઓર્ડર ઉપર ઓર્ડર.

છપાય છે.

લુટા લુટ

છપાય છે.

શ્રીનાથજીનું પ્રાગટ્ય.

વૈષ્ણવ અંધુઓનો અમુલ્ય ગ્રંથ અમારા તરફથી દેવદીવાળીમાં બહાર પડશે. જેની અંદર પ્રાગટ્ય ઉપરાંત શ્રીનાથદ્વારા જવાના રસ્તાની સમજ તથા શ્રીનાથજીના સુંદર ફોટા સાથે તૈયાર થશે. ગ્રાહકો જેટલીજ નકલો છપાશે માટે વહેલો તે વહેલો તાકીદે નામ નોંધાવો. કીંમત માત્રજ દસ આના પોસ્ટેજ જુદુ પાછળથી સવા રૂપીઓ બહેર ખબરો છપાવનારને તથા એજંટોને ઉત્તમ તક.

એજંટ.

પત્ર વ્યવહાર:

વડોદરા લીંબડીચોક.

ભોગીલાલ છોટાલાલ ઠક્કર.

મગનલાલ મોરારજી જુકસેલર.

જુકશેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ.

ચુનીલાલ પરભુરામ ત્રવાડી.

વડનગર (ગુજરાત)

એજંટ ગુજરાતી પંચ. વડનગર.

રામદાસ ગોપાળદાસ મેહેતા.

એજંટ સ. વિ. વડનગર.

દરરોજ ઉપયોગમાં આવે-તેવું અતિ ઉપયોગી ગર્ભાધાન વિધિ.

“ + + + સ્ત્રીના ગર્ભને તેમજ બાળકને લગતા સમસ્ત દર્દોની ઉત્તમ રીતે પીછાન આપવામાં આવી છે અને ઔષધ પણ આપવામાં આવ્યા છે. ગર્ભાધાન કેવી રીતે કરવાથી ઉત્તમ સંતાન થાય, તેમજ તે અર્થે પૂર્વે સ્ત્રી પુરુષોએ કેવી રીતે ખાવું પીવું, બ્રહ્મચર્યાદિ નિમ પાળવા જોઈએ તે યથાર્થ રીતે આ પુસ્તકમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. પ્રસવ, પ્રસૂતિ તેમજ સંતાનની પરિચર્યા વિશે પણ સાર વિવેચન જોવામાં આવે છે. x + x આદિ પુસ્તકોના લખનાર હોમ લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. x x વાંચી લખી શકતી સ્ત્રીઓએ આવા પુસ્તકોનો જરૂર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ” (આર્યપ્રકાશ મુંબઈ—તા. ૨૯ મી જુલાઈ સને ૧૯૦૬.)

મૂલ્ય:—૦-૧-૦ ખાસ સ્ત્રીઓ માટે ૦-૬-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:—

એજંટ પુરુષોત્તમ હીરજી જોષી.

મોટા આકલીઆ. (કાઠીયાવાડ)

વીસમી સદીનો ચમત્કાર ।।। નપુસકત્વની રામબાણુ દવા.
રૂ. ૧૦૦૦) એક હજારના ઇનામ વાળી.

કસ્તુરીની ગોળીઓ.

ફાયદો ન થાય તો પૈસા પાછા.

અમારી કસ્તુરીની ગોળીઓના સેવનથી ગમે તેવા નપુસકત્વમાં સ-
પડાયલા મનુષ્યને સંપૂર્ણ પુરૂષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તથા હસ્તક્રિયાદિ કુટેવો-
થી થયેલું નસોનું કમતાકાતપણું ઇન્દ્રિયશિથિલતા અને નિર્ધાતાત્વ દુર થઈ
પ્રજોત્પત્તિ થાય છે.

ઉપર જણાવેલાં દરદો અમારી ગોળીઓથી નિર્મુળ થતાં નથી એમ
સાબીત કરી આપનારને રૂ. ૧૦૦૦) ઇનામ આપીશું. મુદ્દ્ય ગોળી ૩૬ ની
૩૦૦થી એકનો રૂ.) એક.

પ્રજોત્પત્તિ-ક-ર્તા ડૉક્ટર સુર્યશર્મા.

મુ૦ ધોળકા.

 “પુરૂષ પરીક્ષા” સોનું રૂપુ અને હીરા મોતી જેવી કિમતી
ચીજો જેમ પરખીને લેવાય છે, તેમ સર્વ પ્રાણી પદાર્થો ઉપર સત્તા ધરા-
વતાં મનુષ્યની પરીક્ષા કરી તેના ગુણ લક્ષણ જાણવાની કળા પ્રાપ્ત કરવી
જોઈએ. મનોરંજક અને બુદ્ધિવર્ધક ૪૪ વાતોની આ સર્વોપયોગી ચોપ-
ડીની કિમત માત્ર આઠ આના. x અનંત પંચાંગ—ઇસ્વીસનનાં હજારો
વર્ષના તારીખ, વાર અને મહિના જાણવાનું સરસ અને સુગમ સ્વદેશી
સાધન. કિમત ચાર આના. x મધનું એક બિંદુ—રસમય અને હિત
બોધક વાર્તા. બે આના. x કામસંજીવન—વિલાસી પુરૂષોને આનંદદાયી
વીર્યવર્ધક. રૂ. ૧) x વિંછીની દવા—ડાંખ ઉપર જાડુની પેઠે અસુક
અસર કરે છે. રૂ. ૦૧

ગુજરાત યુનીવર્સલ એજન્સી. અમદાવાદ. Ahmedabad.

२५.४६१॥६३॥ ३२ २९.९१२ ॥८७॥६०॥ ३१३ २५

૨૨૦—ગુજરાતી વર્તમાન પત્ર.

“ गुजराती. पंच्य ”

महाबाह्मं प्रकटं शतां प्रबोधां वा पत्रं वा मेवमिदं दत्तं

मा. प्र. मा. वि. - देवा प्र. १९/१९११ - श्री. प्र. मा. वि.

1911

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

... ..

१२१. विष्णुजी मयरो से: भांडेरे सभार्यार, वैष्णव संत.

1911

[illegible]

1-2012

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

[illegible]

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1941-1942

संख्या १०८१, दिनांक २०/११/२०१८, जिला २०१८, पृष्ठ १०८१

20. Feb. 1896. 1896. 1896.

1960-1961

1915-1916

[illegible]

2000

1947-1948

PH 7-207

21. 11. 1913, 22. 11. 1913, 23. 11. 1913, 24. 11. 1913, 25. 11. 1913

महाराष्ट्र शासन, न्याय विभाग, मुंबई - ४००००१

1952-1953

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

31-4-72 12.15.10 14.15

